

ТЕМЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

UDK 1+3

3
—
2020

ISSN 0353-7919

ТЕМЕ 3/2020

Издаје

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

Редакција

СУЗАНА ЂУКИЋ

Универзитет у Нишу

ЈОРДАНА МАРКОВИЋ

Универзитет у Нишу

СЛОБОДАН МИЛУТИНОВИЋ

Универзитет у Нишу

ЗВЕЗДАН САВИЋ

Универзитет у Нишу

МИЛАДИН КОСТИЋ

Државни универзитет у Новом Пазару

ГОРАН ОБРАДОВИЋ

Универзитет у Нишу

ЗОРИЦА МАРКОВИЋ

Универзитет у Нишу

ИГОР МЛАДЕНОВИЋ

Универзитет у Нишу

СУЗАНА МАРКОВИЋ КРСТИЋ

Универзитет у Нишу

ДРАГАНА СТАНОЈЕВИЋ

Универзитет у Нишу

ДАРКО ДИМОВСКИ

Универзитет у Нишу

СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијски универзитет,
Београд

Међународна редакција

ФРЕД ДЕРВИН

Универзитет у Хелсинкију,

Република Финска

АГНЕС КАЦИБА

Универзитет у Сегедину, Мађарска

ХРИСТО БОНЂОЛОВ

Универзитет „Св. св. Кирило и Методије”,

Велико Трново, Република Бугарска

ОКТАВИЈА НЕДЕЛКУ

Универзитет у Букурешту, Румунија

ЈАСМИНА СТАРЦ

Факултет за бизнис и менаџмент,

Ново Место, Република Словенија

Главни и одговорни уредник

СУЗАНА ЂУКИЋ

Помоћник уредника

ЈОРДАНА МАРКОВИЋ

Секретар редакције

ТАТЈАНА ТРАЈКОВИЋ

Ликовна опрема

ДРАГАН МОМЧИЛОВИЋ

Технички секретар редакције

ОЛГИЦА ДАВИДОВИЋ

Компјутерска обрада

МИЛЕ Ж. РАНЂЕЛОВИЋ

МИЛОШ БАБИЋ

Лектура текстова за српски језик

АЛЕКСАНДРА ЈАНИЋ

Лектура текстова за енглески језик

ЈОВАНА ЖИВКОВИЋ

Часопис излази тромесечно

Тираж: 150 примерака

Часопис је доступан преко Index Copernicus,
„Онлајн библиотеке централне и источне Европе”
(CEEOL), EBSCO базе и Српског цитатног индекса
Реферисан у DOAJ

Published by

UNIVERSITY OF NIŠ

Editorial board

SUZANA ĐUKIĆ

University of Niš

JORDANA MARKOVIĆ

University of Niš

SLOBODAN MILUTINović

University of Niš

ZVEZDAN SAVIĆ

University of Niš

MILADIN KOSTIĆ

State University of Novi Pazar

GORAN OBRADOVIĆ

University of Niš

ZORICA MARKOVIĆ

University of Niš

IGOR MLADENOVIĆ

University of Niš

SUZANA MARKOVIĆ KRSTIĆ

University of Niš

DRAGANA STANOJEVIĆ

University of Niš

DARKO DIMOVSKI

University of Niš

SRĐAN MILAŠINOVIĆ

University of Criminal Investigation
and Police Studies, Belgrade

International Editorial Board

FRED DERVIN

University of Helsinki,

Department of Teacher Education, Finland

ÁGNES KACZIBA

University of Szeged, Hungary

HRISTO BONDŽOLOV

St Cyril and St Methodius University

of Veliko Tarnovo, Bulgaria

OCTAVIA NEDELCU

University of Bucharest, Romania

JASMINA STARC

Faculty of Business and Management,

Novo Mesto, Slovenia

Editor-in-Chief

SUZANA ĐUKIĆ

Associate Editor

JORDANA MARKOVIĆ

Editorial secretary

TATJANA TRAJKOVIĆ

Cover design

DRAGAN MOMČILOVIĆ

Secretary

OLGICA DAVIDOVIĆ

Computer support

MILE Ž. RAĐELOVIĆ

MILOŠ BABIĆ

Serbian text proofreading

ALEKSANDRA JANIĆ

English text proofreading

JOVANA ŽIVKOVIĆ

Адреса редакције

Универзитетски трг 2, 18000 Ниш

Тел. (018) 257-095

Штампа „UNIGRAF-X-COPY”, Ниш

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

3

ТЕМЕ : часопис за друштвене науке / главни
и одговорни уредник Сузана Ђукић. - Год. 13,
бр. 1/2 (1990)- . - Ниш : Универзитет у Нишу,
1990- (Ниш : Unigraf-х-сору). - 24 cm

Тромесечно. - Је наставак: Marksističke teme
(Niš) = ISSN 0351-1685
ISSN 0353-7919 = Teme (Niš)
COBISS.SR-ID 559631

**Публиковање часописа ТЕМЕ суфинансира
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.**

ТЕМЕ

ЧАСОПИС ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ТЕМЕ, г. XLIV, бр. 3, јул–септембар 2020, стр. 661–1121

UDK: 1+3

ISSN 0353-7919

С А Д Р Ж А Ј С О Н Т Е Н Т С

ПСИХОЛОГИЈА PSYCHOLOGY

- Ивана Димић, Мирослав Крстић
ДОПРИНОС И ИМПЛИКАЦИЈЕ ТЕОРИЈЕ УМА: ДЕЦА УРЕДНОГ
РАЗВОЈА И ДЕЦА ИЗ АУТИСТИЧНОГ СПЕКТРА ПОРЕМЕЋАЈА 661
- Ivana Dimić, Miroslav Krstić
CONTRIBUTION AND IMPLICATION OF THEORY OF MIND:
NEUROTYPICAL CHILDREN VS CHILDREN
ON THE AUTISM SPECTRUM DISORDER 661
- Миљана Спасић Шнеле, Јелисавета Тодоровић, Мирослав Комленић
ПОЛНЕ УЛОГЕ И ДИМЕНЗИЈЕ ПОРОДИЧНОГ ФУНКЦИОНИСАЊА КАО
ПРЕДИКТОРИ СУБЈЕКТИВНОГ БЛАГОСТАЊА МУШКАРАЦА И ЖЕНА 681
- Miljana Spasić Šnele, Jelisaveta Todorović, Miroslav Komlenić
GENDER ROLES AND DIMENSIONS OF FAMILY FUNCTIONING AS
PREDICTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING IN MEN AND WOMEN..... 681
- Нина Половина
КОНЦЕПТ ПОЈЕДИНЦА У ЛИЧНИМ ОГЛАСИМА ЗА УПОЗНАВАЊЕ
У СРПСКИМ И НЕМАЧКИМ МЕДИЈИМА – УПОРЕДНА АНАЛИЗА
ДРУШТВЕНИХ ВРЕДНОСТИ..... 703
- Nina Polovina
THE CONCEPT OF THE INDIVIDUAL IN PERSONAL DATING ADS IN PRINT
AND ELECTRONIC MEDIA – COMPARATIVE STUDY OF SOCIAL VALUES 703

ПЕДАГОГИЈА И ЈЕЗИК PEDAGOGY AND LANGUAGE

- Драгиша Вучинић, Радован Антонијевић
УЛОГА НАСТАВНИКА У ОСТВАРИВАЊУ КВАЛИТЕТНОГ
ОБРАЗОВНОГ ПРОЦЕСА..... 721
- Dragiša Vučinić, Radovan Antonijević
TEACHERS' ROLES IN MEETING QUALITY-EXPECTATIONS
IN THE EDUCATIONAL PROCESS..... 721
- Тамара Станић, Александра Блатешић
УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ ФАКТОРА НА СТАТУС СТРАНИХ ЈЕЗИКА
У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ..... 745
- Tamara Stanić, Aleksandra Blatešić
THE IMPACT OF SOCIAL FACTORS ON THE STATUS OF FOREIGN
LANGUAGES IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS IN REPUBLIC SERBIA 745

Даница Васиљевић Продановић ПРИМЕНА РАЧУНАРА И ИНТЕРНЕТА У НАСТАВИ И УЧЕЊУ НА ФАКУЛТЕТУ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ	763
Danica Vasiljević Prodanović THE USE OF COMPUTERS AND THE INTERNET IN TEACHING AND LEARNING AT THE FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION	763
Александар Костић, Срећко Милачић ЗЛОУПОТРЕБА КОНЦЕПТА УНИФИКАЦИЈЕ ОБРАЗОВАЊА И КРИЗА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА.....	777
Aleksandar Kostić, Srećko Mlačić THE MISUSE OF THE CONCEPT OF THE UNIFICATION OF EDUCATION AND THE NATIONAL IDENTITY CRISIS.....	777
Сања Митић ФАКТОРИ ИЗБОРА ВИСОКОШКОЛСКЕ УСТАНОВЕ: СТАВОВИ СРЕДЊОШКОЛАЦА ИЗ СРБИЈЕ	797
Sanja Mitić FACTORS AFFECTING HIGHER EDUCATION INSTITUTION CHOICE: ATTITUDES OF SERBIAN HIGH SCHOOL STUDENTS.....	797
Јована Марчета, Свенка Савић БАЛЕТСКИ ТЕРМИНИ ФРАНЦУСКОГ ПОРЕКЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ	813
Jovana Marčeta, Svenka Savić BALLET TERMINOLOGY OF FRENCH ORIGIN IN THE SERBIAN LANGUAGE	813

ФИЛОЗОФИЈА PHILOSOPHY

Слободан Марковић, Зоран Момчиловић МНОШТВО ЈЕДИНСТВА: ПРИКАЗ НЕКОЛИКО НАЧИНА СХВАТАЊА ЈЕДИНСТВА У НАУЦИ	831
Slobodan Marković, Zoran Momčilović THE MULTIPLICITY OF UNITY: A REVIEW OF THE VARIOUS APPROACHES TO THE UNITY OF SCIENCE	831
Катарина Томашевић, Санела Андрић, Срђан Милашиновић КУНОВЕ ИДЕЈЕ НАУЧНИХ РЕВОЛУЦИЈА И ОБЈЕКТИВНОСТ НАУКЕ	845
Katarina Tomašević, Sanela Adrić, Srđan Mlašinović KUN'S IDEAS OF SCIENTIFIC REVOLUTIONS AND THE OBJECTIVITY OF SCIENCE	845
Иван Николић КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ ИЗМЕЂУ ЕСЕНЦИЈАЛИЗМА И ПЕРЕНИЈАЛИЗМА	863
Ivan Nikolić CRITICAL THINKING BETWEEN ESSENTIALISM AND PERENNIALISM	863

ЕКОНОМИЈА ECONOMICS

Емилија Бекер Пуцар МОНЕТАРНИ ИЗАЗОВИ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ НА ПУТУ КА ЕВРО-ЗОНИ.....	883
Emilija Beker Pucar MONETARY CHALLENGES OF EMERGING EUROPEAN ECONOMIES TOWARDS THE EURO ZONE	883

Игор Ковачевић, Бојан Зечевић, Александар Ђорђевић ПРОЦЕС КАНДИДОВАЊА КАО ТЕХНИКА ПРОДАЈЕ У ДЕСТИНАЦИЈСКОМ МЕНАЏМЕНТУ – ПРИМЕР СРБИЈЕ КАО КОНГРЕСНЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ	901
Igor Kovačević, Bojan Zečević, Aleksandar Đorđević BIDDING AS A SALES TECHNIQUE IN DESTINATION MANAGEMENT – EXAMPLE OF SERBIA AS AN EMERGING CONGRESS DESTINATION	901
Вања Павлуковић, Бојана Никић, Угљеша Станков СТАВОВИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА О БИЦИКЛИСТИЧКОМ ТУРИЗМУ У ГОРЊЕМ ПОДУНАВЉУ (СРБИЈА)	913
Vanja Pavluković, Bojana Nikić, Uglješa Stankov LOCAL RESIDENTS' ATTITUDES TOWARDS CYCLING TOURISM IN THE UPPER DANUBE REGION (SERBIA)	913
Миљивој Теодоровић, Јован Попеску, Данијел Павловић РАЗВОЈ БРЕНДА ДОМАЋИХ ДЕСТИНАЦИЈА: ПРИМЕР СРБИЈЕ	929
Milivoj Teodorović, Jovan Popesku, Danijel Pavlović BUILDING A DOMESTIC DESTINATION BRAND: A CASE OF SERBIA	929
Никола Ђурчић, Немања Бербер, Агнеш Славић, Петер Хармат ЕФЕКТИ СТРАТЕГИЈЕ СМАЊЕЊА НА ПЕРЦИПИРАНИ КВАЛИТЕТ УСЛУГА	947
Nikola Ćurčić, Nemanja Berber, Agneš Slavić, Peter Harmat EFFECTS OF DOWNSIZING ON PERCEIVED SERVICE QUALITY	947
Дарко Марјановић, Ивана Домазет, Владимир Симовић УТИЦАЈ ПОРЕСКИХ ОЛАКШИЦА НА ПОСЛОВАЊЕ СТРАНИХ ИНВЕСТИТОРА У СРБИЈИ	969
Darko Marjanović, Ivana Domazet, Vladimir Simović INFLUENCE OF TAX INCENTIVES ON THE BUSINESS OF FOREIGN INVESTORS IN SERBIA	969
Дејан Ђорђевић, Вукашин Шушић, Љиљана Лешевић ВЕРСКИ ТУРИЗАМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – СТАВОВИ ПОСЕТИЛАЦА МАНАСТИРА	985
Dejan Đorđević, Vukašin Šušić, Ljiljana Lešević RELIGIOUS TOURISM IN THE REPUBLIC OF SERBIA – ATTITUDES OF THE VISITORS OF THE MONASTERY	985
Владимир Мићић, Љубодраг Савић, Горица Бошковић ТЕХНОЛОШКА СТРУКТУРА И ПРОДУКТИВНОСТ РАДА ПРЕРАЂИВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – НИВО ОБЛАСТИ	1005
Vladimir Mičić, Ljubodrag Savić, Gorica Bošković TECHNOLOGICAL STRUCTURE AND LABOR PRODUCTIVITY OF THE SERBIAN MANUFACTURING INDUSTRY – THE SECTOR LEVEL	1005

ПРАВО LAW

Радомир Зекавица, <u>Зоран Кесић</u> ПОЛИЦИЈСКА ТОРТУРА КАО ВИД КРШЕЊА ЉУДСКИХ ПРАВА	1023
Radomir Zekavica, <u>Zoran Kesic</u> POLICE TORTURE AS A FORM OF HUMAN RIGHTS VIOLATION	1023

Ивица Лазовић, Предраг Јеленковић УЛОГА КОМУНИКАЦИЈЕ У ПОВЕЋАЊУ ЕФИКАСНОСТИ У РАДУ РЕПУБЛИЧКЕ АГЕНЦИЈЕ ЗА МИРНО РЕШАВАЊЕ РАДНИХ СПОРОВА	1039
Ivica Lazović, Predrag Jelenković THE ROLE OF COMMUNICATION IN THE INCREASE OF THE EFFICIENCY IN THE WORK OF THE REPUBLIC AGENCY FOR PEACEFUL SETTLEMENT OF LABOR DISPUTES	1039
Надежда Љубојевић, Маријана Дукић Мијатовић КОМПАРАТИВНИ ПРЕГЛЕД ЗАШТИТЕ ПРАВА ПРОИЗВОЂАЧА БАЗЕ ПОДАТАКА У ХРВАТСКОМ И СРПСКОМ ПРАВУ	1055
Nadežda Ljubojević, Marijana Đukić Mijatović A COMPARATIVE OVERVIEW OF DATABASE MANUFACTURERS' PROTECTION OF RIGHTS IN THE CROATIAN AND SERBIAN LAWS	1055
Марија Игњатовић ЕВОЛУТИВНИ РАЗВОЈ БРОДАРЕВЕ ОДГОВОРНОСТИ У РИМСКОМ ПРАВУ	1081
Marija Ignjatović EVOLUTIONAL DEVELOPMENT OF THE SHIPPER'S LIABILITY IN ROMAN LAW	1081
Озрен Узелац, Марио Лукиновић УПОРЕДНИ ОКВИР ЗА ОСИГУРАЊЕ ОД ОДГОВОРНОСТИ ЗА ЕКОЛОШКУ ШТЕТУ	1101
Ozren Uzelac, Mario Lukinović COMPARATIVE FRAMEWORK FOR THE ENVIRONMENTAL LIABILITY INSURANCE.....	1101

ПРИКАЗ REVIEW

Александар С. Мојашевић КОЖА У ИГРИ: ЕТИКА НА ДЕЛУ	1119
Aleksandar S. Mojašević SKIN IN THE GAME: ETHICS IN PRACTICE	1119

ПСИХОЛОГИЈА
PSYCHOLOGY

CONTRIBUTION AND IMPLICATION OF THEORY OF MIND: NEUROTYPICAL CHILDREN VS CHILDREN ON THE AUTISM SPECTRUM DISORDER

Ivana Dimić^{1a}, Miroslav Krstić^{2*}

¹University of Kragujevac, Faculty of Medicine, Kragujevac, Serbia

²University in Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy,
Kosovska Mitrovica, Serbia

**porodica.krstic@gmail.com*

Abstract

The aim of the paper is to get acquainted with theoretical and empirical knowledge about the theory of mind in children of neurotypical development and children with the autism spectrum disorder, to get informed with the stages and levels of development of the theory of mind and the differences in the theory of mind of children of neurotypical development and children with the autism spectrum disorder. The paper will also tackle the influence of social environment and demographic traits of children on the theory of mind.

The practical contribution of this paper reflects in the adaptation of the instruments used to evaluate the theory of mind. Considering the obvious lack of such research instruments in Serbian, the next steps would entail its standardization since the instrument can also be used for individual evaluation of the development level of both neurotypical and autistic children. Furthermore, the practical contribution of the study is expressed through the insight it provides in the profile of the theory of mind in children on the autism spectrum, which in clinical practice helps to distinguish this group of disorders with its particularities and to guide the psychological and defectological treatment and advisory work with parents in order to improve the children's socio-cognitive functions.

Key words: theory of mind, neurotypical children, children on the autism spectrum, socio-demographic characteristics.

^a PhD student

ДОПРИНОС И ИМПЛИКАЦИЈЕ ТЕОРИЈЕ УМА: ДЕЦА УРЕДНОГ РАЗВОЈА И ДЕЦА ИЗ АУТИСТИЧНОГ СПЕКТРА ПОРЕМЕЋАЈА

Апстракт

Циљ рада јесте упознавање са теоријским и емпиријским сазнањима о теорији ума деце уредног развоја и деце из аутистичног спектра поремећаја, упознавање са фазама и нивоима развоја теорије ума и разликама у теорији ума деце уредног развоја и деце из аутистичног спектра поремећаја. У раду ћемо се осврнути и на утицај социјалне средине у којој дете одраста и демографских карактеристика на развој теорије ума.

Практични значај рада огледа се пре свега у адаптацији инструмента за процену теорије ума на српски језик, а чија стандардизација треба да буде следећи корак, с обзиром на недостатак такве врсте инструмента код нас, који се може користити у истраживањима, али и у индивидуалној процени како би се одредио достигнут ниво развоја теорије ума и код деце типичног и атипичног развоја. Практични значај рада, односно истраживања, јесте и у новом приступу у психодијагностици деце и младих јер нам даје увид у профил теорије ума код особа из аутистичног спектра поремећаја који може у клиничком раду да издвоји ову групу поремећаја и да њене специфичности у погледу теорије ума и да нам да смернице за психолошко-дефектолошки третман и саветодавни рад са родитељима у циљу побољшања њиховог социо-когнитивног функционисања.

Кључне речи: теорија ума, деца уредног развоја, деца из аутистичног спектра поремећаја, социо-демографске карактеристике.

INTRODUCTION

Theory of mind refers to the capacity of attributing a range of mental states (desires, intentions, feelings) to oneself and others and using that information to explain and predict behaviour (Baron-Cohen, 2001; Barr, 2008). We use theory of mind to explain our behaviour to others by saying what we think, feel, and we also use theory of mind to interpret the behaviour of others by attributing desires, intentions, feelings, and beliefs to them. Theory of mind comprises one of the essential abilities that makes us human (Whiten, 1993, according to Baron-Cohen, 1998).

How do children succeed in discovering that there are mental states that are not directly observable and govern their actions and those of the people in their immediate surroundings? This question has been the focal point for thirty years in the field of research identified by the term “theory of mind”, because it enables reflection on and analysis of interpersonal relationships, which inevitably leads to social adaptation.

One of the important issues of developmental psychology, as well as psychopathology, is the cognitive development of children, and within it, social cognition, the core of which is the development of theory of mind, as the ability to gain a “mental perspective” on oneself and others (Astington, Edward, 2010). Early childhood is the period of intense development of theory of mind. During this period, children gradually

develop an understanding that in addition to the objective, external world, there is also the internal world.

Development of Theory of Mind

The first studies of theory of mind aimed at defining theory of mind as the ability steadily growing and they also determined stages of its development.

Stage 1: it is at this stage that getting a perspective and intentionality begin to develop through imitation and joint attention

Stage 2: at this stage, children between one year and a half and two years of age begin to understand the concept of desire and become engaged in pretend play

Stage 3: understanding knowledge and belief

Stage 4: understanding first-order false beliefs, which is the understanding that a child's belief about the world may contrast with reality

Stage 5: understanding first-order and second-order false beliefs, which implies understanding that it is possible to hold a false belief about someone else's belief.

According to theory of mind, the dimensions of theory of mind are as follows:

The cognitive dimension: involving thinking about thoughts, knowledge, intentions, and beliefs of others. The affective dimension: involving thinking about emotions and experiencing them, which can be further broken down into an affective-cognitive dimension understood as cognitive empathy, i.e. awareness or recognition of one's own emotions and other people's emotions, and affective empathy that implies the ability to respond to the emotions of others (to feel what others are feeling). Interpersonal theory of mind involves reflection about the mental states of others and the intrapersonal theory of mind as the ability to reflect upon one's own mental states (Westby, 2014).

Theory of Mind in Children on the Autism Spectrum Disorder

Autism spectrum disorder is a developmental disorder characterized by qualitative impairment of reciprocal social interactions, verbal and non-verbal communication, as well as a scarce stereotypical, repetitive repertoire of interest and activity (Поповић-Деушић, 1999). It affects at least one in a thousand children. Although biologically conditioned, with its basis in genetics, autism diagnosis is still made through behavioural criteria. It is characterized by early onset, affects all psychic functions, and with a complete clinical picture developing during the first five years of life, and the disorder itself lasts a lifetime.

Social interaction impairments are reflected in non-verbal communication impairment from the early stages of life such as looking

someone in the eyes, tracking gaze direction, supporting facial expression and gestures, not imitating their parents. Joint attention skills, gaze tracking, and proto-declarative pointing are significant clinical indicators if they do not occur in children who are 18 months of age. Throughout childhood, children often refuse to cooperate and interact with others. Children with high-functioning autism who are capable of higher intellectual functioning and who have the ability to speak are more easily socially adaptable (Baron-Cohen, 2001).

All children on the autism spectrum disorder have serious speech and language disorders. Even children who have developed speech properly rarely use it in verbal communication (Поповић-Дедушић, 1999).

Abnormalities in understanding the mind is one of cognitive characteristics of disorders on the autism spectrum. Children on the autism spectrum disorder show difficulties in regard to socio-cognitive abilities. A series of surveys conducted over the last thirty years have suggested that children on the autism spectrum disorder develop their minds much later than children who develop in a typical manner (Baron-Cohen, 2001; Colle, Baron-Cohen, Hill, 2006; Perner, Frith, Leslie, Leekam 1989; *Happé*, 1999).

There is an early imitation deficit in the development of children with autism (Charman, et al., 1997). The majority of research into the recognition of emotions (basic emotions - joy, sadness, fear, anger, surprise) have revealed deficits in individuals on the autism spectrum disorder, compared with neurotypical children or other clinical groups.

Distinguishing appearances from reality, which is considered to be the pivotal point in the development of theory of mind, is very problematic in children on the autism spectrum disorder. This distinction between appearance and reality forms a basis for the distinction between the mental and the physical, which follows the distinction between I and others (Baron-Cohen, 2001; Frith, *Happé*, 1999). During the task that examines this, the child listens to a story where one participant has a mental experience (thinking about a dog), while another participant has a physical experience (holding a dog). The task of the child is to answer which of the participants can caress the dog. Neurotypical children between three and four years of age answer this question with no difficulty, while children on the autism spectrum disorder make mistakes during this task (Baron-Cohen, 2001).

Four-year old neurotypical children distinguish appearance from reality, and if they are presented with a candle in the form of an apple, they are able to tell appearance and reality apart and say it is the apple-shaped candle. Children on the autism spectrum disorder make mistakes about presentations like this and mistake the candle for fruit. In such a task, children should be able to recognize the appearance of the object as opposed to what it really is, that is, to distinguish between the subjective perception and objective reality, which is an additional indicator that autism has a deficit of theory of mind.

Neurotypical children at the age of three understand the principle - I see, therefore I know. Consequently, neurotypical children can fulfil a task involving one participant looking at a box while the other participant is just touching a box, and the question for the child to answer is which participant knows what is in the box. Children on the autism spectrum disorder fail to complete these tasks. Likewise, the neurotypicals at the age of three and four begin to use and recognize verbs describing mental states, such as I mean, I know, I want, I hope. Children on the autism spectrum disorder show difficulty in understanding and distinguishing mental from non-mental verbs, e.g. jump, eat, and walk (Perner, Frith, Leslie, 1989; Baron-Cohen, 2001).

Children on the autism spectrum disorder have difficulty understanding other people's gaze. Although they may answer the question of what a person is gazing at, they are unable to relate their gaze to mental states, such as desires. Neurotypical children can understand what a person wants based on their gaze direction (Baron-Cohen, 2001).

Delays and deviations in the development of understanding of the theory of mind can be one of the symptoms of various developmental difficulties and disorders. In children on the autism spectrum disorder, abilities relating to the development of theory of mind, such as joint attention, pretend play, reduced ability to imitate, are absent. This absence of abilities relating to the development of the theory of mind is seen as indicative of disorders on the autism spectrum (Baron-Cohen, 1997). When it comes to autism spectrum disorders, there is a developmental delay in theory of mind, which has been confirmed in the meta-analysis by Happé. She confirmed that children on the autism spectrum disorder who are verbally at the age of twelve successfully complete the task involving false beliefs that neurotypical children successfully fulfil at the age of about four (Happé, 1999).

According to Peterson, Wellman, and Lui (2005), understanding false beliefs goes through different stages in neurotypical children: diversity of desires (understanding desires), diversity of beliefs (understanding beliefs), understanding the origin of knowledge (to see means to know), wrong beliefs (understanding wrong beliefs), and latent emotions (understanding latent emotions). Research into these stages in children on the autism spectrum disorder has shown that the first three stages of development are no different in neurotypical children, but that the situation is different in the last two stages. In children on the autism spectrum disorder, an understanding of latent emotions develops first, which is followed by an understanding of false beliefs. This is corroborated by the interpretation that understanding false beliefs is more difficult for children with this spectrum of disorders.

Social Factors and their Impact on the Development of Theory of Mind

Surveys have identified a number of causes associated with individual differences in the occurrence and quality of understanding of mental states. The causes are gender, age, but also different conditions in the child's social environment. Studies that have examined the impact of gender on the development of theory of mind indicate that three-year old girls are far ahead of boys in their ability to predict other people's mental states. Girls perform better at standard mind theory tasks than boys, while boys are better at this than girls and boys on the autism spectrum disorder (Happé, 1999). Research dealing primarily with the influence of gender on theory of mind has suggested that girls are better at distinguishing emotions (appearance-reality), as well as understanding other people's motives. This difference in theory of mind with particular regard to gender mostly loses its strength as the child grows older (Charman, Ruffman, Clements, 2002). There is a linear relationship between the number of siblings and the outcomes of tasks involving false beliefs. Children who have more than two siblings performed better in such tasks than children with one sibling, and they performed better than children with no siblings. Children who have older siblings (Barr, 2008; Ruffman, Perner, Naito, Parkin, Clements, 1998) have a better understanding of theory of mind. There is a stark contrast between the findings involving pre-school neurotypical children and findings suggesting that growing up with older siblings has a negative effect on the development of theory of mind in children on the autism spectrum disorder. It is likely that older siblings consciously or unconsciously make up for the deficit of their younger siblings with autism, thereby hampering their social-cognitive development (O'Brien, Slaughter, Peterson, 2011). There is ample evidence suggesting that parent-child interaction, and conversations about mental states from early childhood, are important factors in the development of theory of mind. Such findings are consistent for both groups of children, both neurotypical and children on the autism spectrum disorder (Slaughter, Peterson, Mackintosh, 2007; Ruffman, Slade, Crowe, 2002; Taumoepeau, Ruffman, 2006). Children whose parents' educational and disciplinary measures involve talking to and encouraging their children to think about the emotions of others show a greater ability to gain a perspective on themselves and others (Ruffman, Perner, Prakin, 1999). Studies have shown that children coming from lower socio-economic backgrounds have a better interpersonal theory of mind, whereas, in contrast, children on the autism spectrum disorder have a better intrapersonal theory of mind (Westby, 2014). Middle-class children show a better theory of mind than children whose parents belong to the working class. Certain studies have shown that the development of theory of mind and its complexity depend on the educational background of the person being the primary guardian of the child (Cutting, Dun 1999). As for the family structure, children from

single-parent families differ in terms of theory of mind from children living with both parents (Pears, Moses, 2003).

Assessment of Theory of Mind

Assessment of theory of mind in early childhood is based on several approaches, ranging from individual tasks or a number of tasks examining the understanding of particular mental states; another approach implies the use of battery of tasks examining the understanding of a range of mental states. In addition to these approaches to the development of theory of mind in children, it is possible to draw conclusions from the child's spontaneous speech, as well as from the evaluation of the child's parents or guardians.

Most tasks assessing the understanding of mental states are based on the use of different props to help present characters in a story to children who are then asked to identify, explain, or predict the mental state of the characters in the story.

As for emotion comprehension tests, tasks are used in which the child is presented with emotion drawings and is asked to recognize the emotion from the drawing or photograph or to predict what emotion a person will experience in a given situation. Generally speaking, such tasks are based on recognizing basic emotions (joy, sadness, anger, fear) referring to drawings of facial expressions (so-called expressive naming), or correct identification of facial expressions that correspond to each emotion (so-called receptive naming).

When it comes to the assessment of false beliefs that has been identified with theory of mind for a long time, the most common and well-known tasks are false-belief tasks. The most popular task and the most used one in research is the unexpected location-change task, the "Sally-Anne" task (Baron-Cohen, Leslie, Frith, 1985).

There are also more complex batteries, both in terms of form of tasks and questions, and due to the fact that they are intended for older children. Some examples of such batteries include *Strange Stories* (*Strange Stories*, Happé, 1994), *Stories from Everyday Life* (Kaland et al., 2002), ToM picture books such as the instrument we used in our research.

There is also an approach based on parental assessment of the degree of development of theory of mind. This approach is supported by the ToMI-2 inventory used in this research.

RESEARCH METHODOLOGY

Surveys conducted over the last thirty years have suggested that all children on the autism spectrum disorder have deficits in theory of mind and that they either do not develop this ability or acquire it much later than neurotypical children. The assessment of theory of mind in children

from this clinical group may yield important diagnostic criteria in the practical work of clinical psychologists.

The primary objective of the research is to examine differences in the ability to recognize mental states and activities in themselves and others in neurotypical development and children on the autism spectrum disorder. The secondary objective of the research is to examine individual differences in theory of mind in neurotypical children and children on the autism spectrum disorder in relation to socio-demographic characteristics (gender and age of the child, family structure, number of siblings, educational background and socio-economic status of parents, time parents spend with the child and time the child spends in pre-school).

Hypotheses:

Hypothesis 1: There is a difference in the development of theory of mind in neurotypical children and children on the autism spectrum disorder.

Hypothesis 2: There is a difference in the abilities of theory of mind in neurotypical children and children on the autism spectrum disorder in relation to socio-demographic characteristics: 1. gender; 2. age; 3. family structure of; 4. number of siblings; 5. parents' educational background; 6. parents' socio-economic status; 7. time parents spend with their child; 8. time the child spends in pre-school.

Variables:

Research design belongs to a group of correlation designs. The dependent variable is the ability of theory of mind defined as the ability to attribute mental states such as desires, intentions, beliefs, to oneself and others which has been operationalized as a measure of success in completing tests from a battery of tests for children /Theory of mind task battery (Hutchins, Prelock, 2014)/, as well as the overall score on the theory of mind inventory for parental assessment of the development of theory of mind in the child /Theory of mind inventory- TOMI-2, (Hutchins, Prelock, Bonazinga, 2016)/.

Independent variables are as follows:

Belonging to a group of respondents, a group of neurotypical children and a group of children on the autism spectrum disorder, and socio-demographic variables, gender (male gender - 102 respondents and female gender – 64 respondents), age of respondents (children between 4 and 15 years of age), family structure (single-parent and two-parent family), number of siblings, birth order, mother's and father's educational background (primary, secondary and college education), parents' employment status (full-time job, part-time job, and unemployed, as well as two fathers who are retired), parents' socioeconomic status (much worse than average, worse than average, average, better than average, much better than average), number of

family members, the time parents spend with their child (as a numerical measure of average time parents spend with their child on a daily basis), the age at which a child begins attending pre-school.

Sample

The research sample is appropriate. The survey involved pre-school neurotypical children (between 4 and 6 years of age) with their parents, and the children on the autism spectrum disorder (pre-school and school children between 4 and 15 years of age due to the expected delay in the development of theory of mind) with their parents. The total number of children is 166. The number of the neurotypicals is 103. The number of children on the autism spectrum disorder is 63.

Instruments

So as to test the development of theory of mind, we used two instruments adapted for the purpose of survey: task battery for theory of mind for children (Hutchins, Prelock, 2014)/, and Theory of mind inventory for parents / Theory of mind inventory- TOMI-2, (Hutchins, Prelock, Bonazinga, 2016)/. Using both instruments enables drawing a comparison of the measures of findings obtained from the development of theory of mind on both instruments and thereby a better assessment will be carried out. As for collecting data, we used a demographic questionnaire designed for parents and drawn up for the purpose of survey.

Instrument for assessing the theory of mind completed by parents - Theory of mind inventory - TOMI-2, (Hutchins, Prelock, Bonazinga, 2016), translated into Serbian. The inventory consists of 60 items designed to capture a wide range of socially cognitive views of a child. Each of the 60 items belongs to one of the three levels (early, basic, and advanced). The early development level of theory of mind contains items referring to gaze management skills, and joint attention in social interactions. The basic developmental level of theory of mind that usually emerges at the pre-school age of children refers to the abilities of the origin of knowledge, and of first-order false beliefs. The advanced development level contains items related to the ability to understand second-order false beliefs. There are also three subscales within the main subscales, the emotion recognition scale, the mental state understanding scale, and the pragmatism scale.

Theory of mind task battery for children (Hutchins, Prelock, 2014), translated into Serbian, consists of 15 questions within 9 tasks. The tasks are presented as a picture book and ranked in order of difficulty. The tasks vary in content and complexity, and contain the ability to recognize facial expression (recognition of basic emotions-fear, joy, sadness, anger), and tasks dealing with the ability to draw conclusions about second-order false beliefs. The tasks are presented in the form of a story, accompanied with lively

illustrations. The task battery is designed to assess the theory of mind of younger and older children that differ in cognitive and verbal profiles. The task battery is also suitable for people with language deficits. In the course of surveys using the task battery as an instrument for measuring theory of mind, the task battery showed excellent internal consistency as measured by the Cronbach coefficient, $\alpha=.91$ to $\alpha=.94$, as an excellent test-retest reliability, both in neurotypical and children on the autism spectrum disorder (Hutchins, Prelock, Chase, 2008; Hutchins, Prelock, Morris, Benner, La Vigne, Hoza, 2016).

In the course of translating and adapting the inventory, we used double translation; the inventory was translated into Serbian first and then to the original, English language of the instrument. A pilot survey was then conducted to check the intelligibility of the inventory for parents and to get feedback on the items in the inventory. The research first examined the psychometric characteristics of the inventory and task batteries – reliability ($\alpha=.98$ for Inventory, $\alpha=.84$ for battery), constructive and criterion validity. The exploratory factor analysis verified the constructive validity of the inventory, while measures of correlation of the inventory with tasks from the battery tests determined its criterion validity.

Processing of Results

The IBM SPSS Statistics statistical software package was used to process the data. To test the research hypotheses, we used t-test for independent samples and Kruskal-Wallis test.

Findings of the Survey

Findings of the survey suggest that there is a statistically significant difference in the average values of the theory of mind as measured by both the battery of tasks ($t=18,3$ $df=164$ $p<0.001$) and the inventory for parents ($t=14,06$ $df=113,9$ $p<0,001$) in relation to the group to which the child belongs (the group of neuro-typical children and the group of children on the autism spectrum disorder).

There is no difference in the average values of the theory of mind in relation to gender or family structure in both groups of children (neurotypical children and children on the autism spectrum disorder).

There are statistically significant differences in the ability of theory of mind in relation to socio-demographic variables in two groups of respondents examined, groups involving neurotypical children and children on the autism spectrum disorder. In neurotypicals, there are substantial differences in the ability of theory of mind in relation to the age of a child, the mother's educational background, the father's educational background, the mother's employment status, the father's employment status, the number of children,

the number of family members, the socioeconomic status, time parents spend with their children.

As for children on the autism spectrum disorder, there are marked differences in the ability to attribute mental states with regard to age, the mother's employment status, and number of children in the family.

Table 1. Differences in performance on theory of mind tasks according to socio-demographic variables - Kruskal-Wallis test

	Neurotypical children			Children on the autism spectrum disorder								
	Tom-battery for children			Tomi-inventory for parents			Tom-battery for children			Tomi-inventory for parents		
	χ^2	df	p	χ^2	df	p	χ^2	df	p	χ^2	df	p
Age	22,13	2	.000	40,96	2	.000	4,36	4	.359	9,61	4	.047
Parents education	21,99	2	.000	7,42	2	.024	5,83	3	.120	4,48	3	.214
Parents employment	11,2	2	.004	12,8	2	.002	3,90	2	.003	4,00	2	.003
Number of children	17,1	3	.001	15,5	3	.001	1,43	3	.699	9,71	3	.021
Number of family members	17,83	4	.001	9,93	4	.042	6,82	6	.338	8,18	6	.225
Socio-economic	30,41	4	.000	11,28	4	.024	7,73	4	.102	4,46	4	.348
Time spend with child	10,58	11	.479	21,75	11	.026	3,89	9	.918	12,99	9	.163

INTERPRETATION AND DISCUSSION OF FINDINGS

Hypothesis 1: This hypothesis has been confirmed. Preschool-age neurotypical children have a far better theory of mind than children with autism spectrum disorder, irrespective of age. Measures of the average values of the theory of mind, measured using both instruments, show that the average values are higher in neurotypical children than in children with autism spectrum disorder. Even when we compare the average values of theory of mind in order of development, we see that the values of theory of mind at the early and basic level are higher in neurotypical children.

Arithmetic mean analyses have shown and confirmed the hypothesis that neurotypical children are superior in their ability to attribute mental states to themselves and others to children on the autism spectrum disorder. The regression analysis has shown that belonging to a sample group is an excellent predictor of the value of theory of mind because 67% of variations in values of theory of mind can be explained only by the group to which a child belongs.

Hypothesis 2: If we look at the total sample of differences between boys and girls based on the ability of theory of mind, there are differences in terms of *gender*. However, if we look at the ability of theory of mind by groups of our sample, there are no gender differences in terms of theory of mind, neither in neurotypicals, nor in children on the autism spectrum disorder, regardless of the measurement method used. In terms of *age*, the hypothesis has been confirmed on the sample of neuro-typical children and on the sample of children with autism spectrum disorder, as well as on the total sample. In both groups, there is a statistically substantial difference in the mean values of theory of mind measured by both instruments with respect to the respondents' age. The correlation analysis has also shown there is a connection between theory of mind and age, and the regression analysis puts age in the second place within the predictive model. Connection between theory of mind and child's growing up in relation to the family structure (single-parent family or two-parent family) has not been confirmed in our sample. In view of the *number of children in the family*, the hypothesis on the sample of neurotypical children has been confirmed (there is a statistically considerable difference in arithmetic means between neurotypical children in relation to the number of children in the family, but not in order of birth of children in the family). In children with autism spectrum disorder, the presence of siblings shows no connection with the abilities of theory of mind. In view of the socio-economic status of the family, the hypothesis has been confirmed on both the sample of neurotypical children and the sample of children with autism spectrum disorder when the ability of theory of mind was measured using the inventory for parents. Better socio-economic status is associated with better theory of mind, whereas the situation with parents' employment status is different. With regard to the theory of mind measures, as measured using the battery of tasks on the total sample, there is a negative connection with the *parents' employment status*. Children whose parents do not work have a better theory of mind (the parents' employment status is closely linked to the amount of time parents spend with their child). These results in children with autism spectrum disorder are not consistent with those of neurotypical children. This can be explained by the fact that the parents' employment status may be an indicator of the severity of symptoms of the child's autistic disorder. More severe symptoms of the disorder imply that the child needs more time and care, and this deprives parents of having a permanent job, as a result. In view of the *level of education of father and mother*, the hypothesis has been confirmed on the total sample, regardless of the methodology of measurement of theory of mind. Educational background of both mother and father is moderately positively correlated with a child's ability to attribute mental states to himself/herself and others. It is worth noting that a better predictor of theory of mind in both neurotypical children and in children with autism spectrum disorder is the mother's educational background (a higher level of mother's education is associated with a better

ability of a child's theory of mind). Regarding the average time spent by parents on a daily basis with their children on the overall sample of children, the correlation analysis has indicated that there is a slight negative correlation between the average time spent by parents with their children on a daily basis. These findings imply that children whose parents spend less time with them have a better developed theory of mind. These findings are inconsistent with both theoretical and empirical foundations, for it is through social interactions with their parents that children develop the ability to attribute mental states to themselves and others. The findings obtained in the overall sample can be explained primarily by the number of parents of children on the autism spectrum who have spent many hours with their children on a daily basis, and their capacity for theory of mind remains undeveloped. If the parent does not have to spend time with the child constantly, this implies that the child on this spectrum of disorders is more independent, more functional and does not need constant parental care. The hypothesis concerning the *age at which a child begins to attend pre-school or day-care centres for children with disabilities* correlates positively with the development of theory of mind. This hypothesis has been confirmed on the entire sample. There is a correlation between theory of mind and the age at which a child starts attending pre-school and day-care centres. Children who enrol in educational institutions at an early age show better theory of mind. When we compared the groups of children to assess whether this hypothesis makes sense, we concluded that the age at which the child starts going to pre-school shows greater connection with theory of mind in neurotypical children, whereas in children with autism spectrum disorder this connection was not noticed.

CONCLUSION OF THE SURVEY

There are differences in theory of mind between neurotypical children and children with autism spectrum disorder. Neurotypical preschool-age children are far ahead of preschool-age and school-age children with autism spectrum disorder. This difference is visible not only in relation to the total measure of theory of mind, but also in the level of development of theory of mind. All neurotypical children at the age of four are at the basic level of theory of mind, whereas preschool-age and school-age children with autism spectrum disorder are either at the early level of theory of mind, or the basic level of it.

The comparison of the ability of theory of mind in neurotypical children and children with autism spectrum disorder and socio-demographic variables indicates that the findings for the two groups do not coincide. The impact of socio-demographic variables is more pronounced in neurotypical children than in children with autism spectrum disorder. Thus, the presence of siblings has been shown to correlate positively with theory of mind in neurotypical children, whereas there is no such connection in children with

autism spectrum disorder. The socio-economic status of the family may be related to theory of mind in neurotypical children, whereas the socioeconomic status exerts no influence on theory of mind in children with autism spectrum disorder. The parents' education, above all the mother's education in neurotypical children, positively correlates with theory of mind, as children whose parents are educated show a better developed theory of mind, but this correlation is not found in children with autism spectrum disorder. Time parents spend with their neurotypical children slightly correlates positively with theory of mind, but the situation is completely different with regard to children with autism spectrum disorder. These children whose parents spend more time with them have a less developed theory of mind. This can be explained by the fact that the severity of autism symptoms dictates how much time parents spend with their child. If a child requires constant care, the symptoms are more severe, and therefore the possibility of developing theory of mind is reduced. The age at which neurotypical children start attending preschool is associated with better theory of mind. Early socialization, as well as early interaction with peers, contribute to a faster development of the ability to attribute mental states to oneself and others. In children with autism spectrum disorder, there is no correlation between theory of mind and the age at which a child begins to attend preschool.

CONCLUSION

In conclusion, we will briefly emphasize the following theoretical and practical contributions of this paper:

Its theoretical significance is reflected in the fact that Theory of Mind in relation to Psychology of Childhood and Youth and Psychopathology of Children and Young People (within the classical approach) and Ecology of Human Development and Ecological Child Psychology (within the ecological approach, which understands development in terms of function of environmental influences) provides a new theoretical framework/approach defined as the ability to attribute a range of mental states (desires, intentions, feelings) to oneself and others, and the use of this information for explanation and prediction of behaviour (Baron-Cohen, 2001; Barr, 2008). We use theory of mind to explain our behaviour to others by saying what we think and feel, and we also use theory of mind to interpret the behaviour of others by attributing desires, intentions, feelings, beliefs to them. Theory of mind is one of the essential abilities that makes us human (Whiten, 1993, according to Baron-Cohen, 1998). Theory of mind has made a major contribution, in comparison to previous approaches, by allowing only visible developmental behaviours to be overcome (it is built step by step through interactive social experiences). A new theoretical approach also provided new instruments such as those used in practice, and which we used in our survey. The instruments used in our sample (to test the development of theory of mind we

used two instruments adapted and validated for research purposes: Theory of mind task battery (Hutchins, Prelock, 2014), and Theory of mind inventory - TOMI-2, (Hutchins, Prelock, Bonazinga, 2016) have proven to be highly reliable and adequate, as well as good at drawing a distinction between theory of mind in neurotypical children and children with autism spectrum disorder.

a. Its practical importance is reflected in the fact that, thanks to the methodological principles of the clinical approach in Psycho-diagnostics, whose principles are as follows: groups as a framework, “openness” of Psycho-diagnostic battery, multidimensionality, favouring wide-range techniques, exploration/research and other principles, we are able to enrich Psycho-diagnosis of children and young people, apart from the old instruments.- In the past, the diagnosis of developmental disorders, primarily on the spectrum of pervasive disorders, was established through behavioural criteria)¹ with the abovementioned new instruments used to assess the development of theory of mind, based on this research and years of personal experience of working with children and young people.

b. Its practical importance is reflected in the fact that, thanks to early diagnosis, especially of developmental disorders on the autism spectrum, we can provide guidelines for psychological and defectological treatment (to approach early stimulation of development, as well as defectological treatment, above all speech therapy, because we have seen that empirical data indicate a clear link between verbal abilities and theory of mind) and parent counselling to help them improve their socio-cognitive functioning. Parent counselling on how to strategically use practical research findings in accordance with theory of mind, or how to discover that there are mental states that cannot be observed directly. Parents can be informed how to gain perspectives and intentionality through imitation and joint attention, develop understanding of both their own thoughts and thoughts of others, emotions / through recognition of basic emotions (joy, sadness, anger, fear), desires, intentions, knowledge, beliefs and wrong beliefs. Also, Parents can

¹ The Behavior Observation Scale for Autism (B. J. Freeman , E. Ritvo, O. Guthrie, P. Schroth and J. Balla); BRIAAC – A Handbook with Scale and Instructions - the Behavioral Rating Instrument for Autistic and other Atypical Children/ Bertram A. Rutenberg, Beth I. Kalish, Charles Wenar, Enid G.Wolf); Social Behavior Questionnaire for children up to six years of age, Social Behavior Questionnaire for children above six years of age (Milačić, I); Diagnostic criteria for Asperger syndrome according to Gilberg and Gilberg (1989), Diagnostic criteria for Asperger syndrome according to Szatmari, Brennerand and Nagy (1989), Diagnostic criteria for Asperger disorder according to ICD – 10 WHO, 1993, Diagnostic criteria for Asperger disorder according to DSM IV and DSM V (According to Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5), a guidebook written by American Psychiatric Association and used to diagnose mental disorders, people with ASD have: difficulties communicating and interacting with others, limited interests and repetitive behavior, symptoms that impair the person’s ability to function properly in school, work, and other fields of life); ADOS (Autism Diagnostic Observation Schedule, (Corsello, Akshomoff and Stahmer).

be advised how to use a range of causes of social factors associated with individual differences in the appearance and quality of understanding of mental states in a constructive way. The causes are gender, age, but also different conditions in a child's social environment (family: the parent-child interaction and conversation about mental states from early childhood are important factors in developing theory of mind; the parenting style and disciplinary measures teach and encourage children to think about emotions of others thereby showing a better ability to get a perspective on themselves and others; the socioeconomic status as a cause shows that children from lower socioeconomic backgrounds have a better interpersonal theory of mind, whereas, in contrast, children with autism spectrum disorder have a better intrapersonal theory of mind; some studies have shown that the development of theory of mind and its complexity depend on the education of the person who is the primary guardian of the child; children coming from single-parent families also differ in terms of theory of mind from children coming from two-parent families, including the amount of time parents spend with their child, and time a child spends in institutions, kindergarten, playrooms, clubs, preschool and school, as well as social and cultural variables.

c. Its practical importance is also reflected in the fact that, having accepted the definition of a person as a biological, psychological and social being, and understanding the importance of a person's social functioning for the purpose of better and successful adaptation to society, on the one hand, and theory of mind as the ability to attribute mental states to oneself and others which enables better social functioning and adaptation on the other hand, as well as realizing that this ability can be crucial for social functioning of both neurotypical persons and persons with autism spectrum disorder and facilitate their integration into society and improve their interpersonal relationships. If biological capacities allow it, we are to work on developing better theories of mind by teaching children emotional and social skills in order to protect and improve the mental health of children / youth and their families and enhance their quality of life.

d. Finally, we hope that we have also made some practical contribution to a better understanding, explaining and predicting the behaviour of children and young people without and with developmental psychiatric disabilities.

It should be observed that there are certain limitations within the survey. The survey was carried out on a limited sample. Future research might benefit from some of the implications of this paper. The instruments used to measure the ability of theory of mind should be standardized for our population, a larger number of respondents should be questioned, a more uniform sample based on all socio-demographic variables should be used, and the association of theory of mind with other abilities, such as verbal intelligence should be examined.

REFERENCES

- Astington, J. W., Edward, M.J. (2010). *The Development of Theory of Mind in Early Childhood*. Encyclopedia on early childhood development, Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development.
- Attwood, T. (2010). *Asperger's Syndrome: A Guide for Parents and Professionals*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Baron-Cohen, S., Leslie, A., Frith, U. (1985). Does an autistic child have a "theory of mind"? *Cognition* 21(1), 37-46.
- Baron-Cohen, S. (1998) The autistic child's theory of mind: a case of specific developmental delay. *Journal of child psychology and psychiatry* 30(2), 285-297. doi: 10.1111/j.1469-7610.1989.tb00241.x
- Baron-Cohen, S. (2001). Theory of mind and autism: A review. *International review of research in mental retardation* 23, 169-184. doi: 10.1016/S0074-7750(00)80010-5
- Baron-Cohen, S. (2001). Theory of mind in normal development and autism. *Prisme* 34 (1), 174-183.
- Baron-Cohen, S., Swettenham, J. (1997). Theory of mind in autism: its relationship to executive function and central coherence. In: D. Cohen & F. Wolkmar (eds.) *Handbook of autism and pervasive developmental disorders*. (pp. 880-893). Hoboken: John Wiley and Sons.
- Barr, R., (2008). Development social understanding in a social context. In: K. McCartney, D. Philips, (Eds.) *Blackwell handbook of early childhood development*. (pp 188-207). Blackwell Publishing Ltd: London.
- Bertram, R., Beth, K., Charles, W., Enid, W. (1978). *BRIAAC - Scale and Instructions Manual - Behavior Rating Instrument for Autistic and Atypical Children (autistic and other severely emotionally impaired children)*. Philadelphia: Developmental Center for Autistic Children. Pensilvanija.
- Charman, T., Ruffman, T., Clements, W. (2002). Is there a gender difference in false belief development. *Social development* 11(1), 1-10. doi: 10.1111/1467-9507.00183
- Charman, T., Swettenham, J., Baron-Cohen, S., Cox, A., Baird, G., Drew, A. (1997). Infants with autism: an investigation of empathy, pretend play, joint attention and imitation. *Development psychology* 33(5), 781-789. doi: 10.1037/0012-1649.33.5.781
- Colle, L., Baron-Cohen, S., Hill, J. (2006). Do children with autism have a theory of mind: A non – verbal test of autism vs. specific language impairment. *Journal of autism development disorder* 37(4): 716-723. doi: 10.1007/s10803-006-0198-7
- Corsello, C. M., Akshoomoff, N., Stahmer, A. C. (2013). ADOS (Autism Diagnostic Observation Schedule), Diagnosis of autism spectrum disorders in 2-year-olds: A study of community practice. *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 54, 178–185. doi: 10.1111/j.1469-7610.2012.02607.x
- Cutting, A. L., Dunn, J. (1999). Theory of mind, emotion understanding, language, and family background: Individual differences and interrelations. *Child development* 70(4), 853-865. doi: 10.1111/1467-8624.00061
- Freeman, B. J., Ritvo, E. R., Guthrie, D., Schroth, P., Ball, J. (1978). The Behavior Observation Scale for Autism: Initial methodology, data analysis, and preliminary findings on 89 children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry* 17, 576–588. doi: 10.1016/S0002-7138(09)61012-8
- Frith, U., Happe, F. (1999). Theory of mind and self-consciousness: what is it like to be autistic. *Mind and language* 14(1), 1-22. doi: 10.1111/1468-0017.00100

- Happé, F. (1999). Autism: Cognitive deficit or cognitive style. *Trends in cognitive science* 3(6), 216-222. doi: 10.1016/S1364-6613(99)01318-2
- Happé, F. (1993). Communicative competence and theory of mind in autism: a test of relevance theory. *Cognition* 48(2), 101-119. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(93\)90026-R](https://doi.org/10.1016/0010-0277(93)90026-R)
- Happé, F. (1994). An advanced test of theory of mind: Understanding of story characters' thoughts and feelings by able autistic, mentally handicapped, and normal children and adults. *Journal of Autism development disorder* 24(2), 129-154. doi: 10.1007/BF02172093
- Hutchins, T.L., Prelock, P.A., Bonayinga, L. (2011). Psychometric evaluation of the theory of mind inventory ToMI: a study of typically developing children and children with autism spectrum disorder. *Journal of autism development disorder* 42(3), 327-341. doi: 10.1007/s10803-011-1244-7
- Hutchins, T. L., Prelock, P. A., Chase, W. (2008). Test-retest reliability of the theory of mind task battery for children with autism spectrum disorders. *Focus on autism and other development disabilities* 23(4), 195-206. <https://doi.org/10.1177%2F1088357608322998>
- Hutchins, T. L., Prelock, P. A., Morris, H., Benner, J., LaVigne, T., Hoza, B. (2016). Explicit vs. applied theory of mind competence: a comparison of typically development males, males with ASD and males with ADHD. *Research in Autism spectrum disorders* 26, 94-108. doi: 10.1016/j.rasd.2015.10.004
- Kaland, N., Møller-Nielsen, A., Callesen, K., Mortensen, E. L., Gottlieb, D., Smith, L. (2002). A new 'advanced' test of theory of mind: evidence from children and adolescents with Asperger syndrome. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines* 43(4), 517-528. doi: 10.1111/1469-7610.00042
- Milačić-Vidojević, I. (2004). *Aspergerov sindrom ili visokofunkcionalni autizam*. Beograd: Fine GRAF.
- O'Brien, K., Slaughter, V., Peterson, C. (2011). Sibling influences on theory of mind development for children with ASD. *Journal of child psychology and psychiatry* 52(6), 713-719. doi: 10.1111/j.1469-7610.2011.02389.x
- Pears, K. C., Moses, L. J. (2003). Demographics, parenting, and theory of mind in preschool children. *Social Development* 12(1), 1-20. doi: 10.1111/1467-9507.00219
- Perner, J., Frith, U., Leslie, A. M., Leekam, S. (1989). Exploration of the autistic child's theory of mind: knowledge, belief and communication. *Child development* 60(3), 689-700. doi: 10.2307/1130734
- Peterson, C. C., Wellman, H. M., Lui, D. (2005). Steps in theory of mind development for child with autism or deafness. *Child development* 76(2), 502-517. doi: 10.1111/j.1467-8624.2005.00859.x
- Popović-Deusić, S. (1999). *Mental Health Problems of Children and Adolescents*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje.
- Ruffman, T., Perner, J., Parkin, L. (1999). *How parenting style affects false belief understanding*. Oxford press: Blackwell publishing Ltd.
- Ruffman, T., Perner, J., Naito, M., Parkin, L., Clements, W. A. (1998). Older (but not younger) siblings facilitate false belief understanding. *Developmental psychology* 34(1), 161-174. doi: 10.1037/0012-1649.34.1.161
- Ruffman, T., Slade, L., Crowe, E. (2002). The relation between children's and mother's mental state language and theory of mind. *Child development* 73(3), 734-751. doi: 10.1111/1467-8624.00435
- Shahaeian, A. (2015). Sibling, family, and social influence on children's theory of mind understanding: new evidence from diverse intracultural samples. *Journal of cross-cultural psychology* 46(6), 805-820. <https://doi.org/10.1177%2F0022022115583897>

- Slaughter, V., Dennis, M. J., Pritchard, M. (2002). Theory of mind and peer acceptance in preschool children. *British journal of development psychology* 20(4), 545-564. doi: 10.1348/026151002760390945
- Slaughter, V., Peterson, C. C., Mackintosh, E. (2007). Mind what mother says: narrative input and theory of mind in typical children and those on the autism spectrum. *Child development* 78(3), 839-858. doi: 10.1111/j.1467-8624.2007.01036.x
- Taoumoepeau, M., Ruffman, T. (2006). Mother and infant talk about mental states relates to desire language and emotion understanding. *Child Development* 77(2), 465-481. doi: 10.1111/j.1467-8624.2006.00882.x
- Westby, C., Robinson, L. (2014). A developmental perspective for promoting theory of mind. *Topics in Language disorders* 34(4), 362-382. doi: 10.1097/TLD.0000000000000035

ДОПРИНОС И ИМПЛИКАЦИЈЕ ТЕОРИЈЕ УМА: ДЕЦА УРЕДНОГ РАЗВОЈА И ДЕЦА ИЗ АУТИСТИЧНОГ СПЕКТРА ПОРЕМЕЋАЈА

Ивана Димић^{а1}, Мирослав Крстић²

¹Универзитет у Крагујевцу, Медицински факултет, Крагујевац, Србија

²Универзитет у Приштини, Косовска Митровица, Филозофски факултет,
Косовска Митровица, Република Србија

Резиме

Прегледом стручне литературе може се видети да је на српском језику врло мало теоријских и истраживачких радова који се баве теоријом ума, иако се она у свету истражује већ тридесетак година. У том смислу, значај овог рада јесте упознавање са теоријским и емпиријским сазнањима о социо-когнитивном развоју по теорији ума деце уредног развоја и деце из аутистичног спектра поремећаја, упознавање са фазама и нивоима развоја теорије ума и разликама у теорији ума деце уредног развоја и деце из аутистичног спектра поремећаја. У раду ћемо се осврнути и на утицај социјалне средине у којој дете одраста и демографских карактеристика на развој теорије ума.

Практични значај рада огледа се пре свега у адаптацији инструмента за процену теорије ума на српски језик, а чија стандардизација треба да буде следећи корак, с обзиром на недостатак такве врсте инструмента код нас, који се може користити у истраживањима, али и у индивидуалној процени како би се одредио достигнут ниво развоја теорије ума и код деце типичног и атипичног развоја. Практични значај рада, односно истраживања, јесте и у новом приступу у психодијагностици деце и младих јер нам даје увид у профил теорије ума код особа из аутистичног спектра поремећаја који може у клиничком раду да издвоји ову групу поремећаја и њене специфичности у погледу теорије ума и да нам да смернице за психолошко-дефектолошки третман и саветодавни рад са родитељима у циљу побољшања њиховог социо-когнитивног функционисања.

^а Студент докторских студија

GENDER ROLES AND DIMENSIONS OF FAMILY FUNCTIONING AS PREDICTORS OF SUBJECTIVE WELL-BEING IN MEN AND WOMEN

Miljana Spasić Šnele*, Jelisaveta Todorović, Miroslav Komlenić

University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

* *miljana.spasic.snele@filfak.ni.ac.rs*

Abstract

Subjective well-being (a positive attitude towards life and positive affectivity) as an important indicator of mental health attracts a lot of attention in the field of positive psychology. For the sake of improving mental health, research was mainly focused on identifying factors related to it. So far, findings indicate there is a need for a better understanding of the characteristics of both individual and family environments. To that end, the aim of this study was to examine gender differences and what contributes to the subjective well-being of men and women. The study examined gender roles, masculinity and femininity, aspects of family functioning, education and the number of children. The sample included 1417 respondents who are married or in a relationship (586 men, 802 women), and the following questionnaires were used: a shorter versions of the Subjective Well-Being Scale, the Masculinity and Femininity Scale and the Family Functioning Scale, as part of the larger PORPOS2 battery. The results showed that masculinity and femininity, and adequate communication in the family are important indicators of a positive attitude towards the life of both genders. Masculinity and satisfaction with communication play a significant role when it comes to the positive affectivity in both men and women. The level of cohesiveness also plays an important role in the subjective well-being of men, and the number of children is a negative predictor of both dimensions of subjective well-being in women. Based on these results, we can conclude that a better understanding of the subjective well-being of men and women requires a more focused approach, which can be important in both research and psychotherapeutic work.

Key words: subjective well-being, gender roles, dimensions of family functioning, gender, education, number of children.

ПОЛНЕ УЛОГЕ И ДИМЕНЗИЈЕ ПОРОДИЧНОГ ФУНКЦИОНИСАЊА КАО ПРЕДИКТОРИ СУБЈЕКТИВНОГ БЛАГОСТАЊА МУШКАРАЦА И ЖЕНА

Апстракт

Субјективно благостање (позитиван став према животу и позитиван афективитет), као значајан показатељ менталног здравља у области позитивне психологије, последњих деценија привлачи велику пажњу истраживача. У циљу унапређења менталног здравља, истраживачка питања била су усмерена на препознавање фактора који су повезани са њим. Испитивања су указала на потребу за бољим разумевањем не само индивидуалних обележја већ и карактеристика породичног окружења. У складу са тим, циљ овог истраживања био је да се испита шта доприноси субјективном благостању мушкараца и жена и постоје ли у том погледу полне разлике. Испитиване су полне улоге, маскулиност и фемининоста, различити аспекти породичног функционисања, као и образовање и број деце. У узорку истраживања учествовало је 1417 испитаника, који су у браку или партнерској вези (586 мушкараца, 802 жена). У циљу прикупљања података о варијаблама, примењени су следећи упитници: краће верзије Скале субјективног благостања, Скале маскулиности и фемининоста и Скала породичног функционисања, као део веће батерије PORPOS2. Резултати су показали да маскулиност и фемининоста, заједно са адекватном комуникацијом у породици, представљају важне индикаторе позитивног става према животу оба пола. Маскулиност и задовољство комуникацијом имају значајну улогу када је реч о афективној димензији субјективног благостања код оба пола. На узорку мушкараца важну улогу има и ниво кохезивности, а код жена број деце се негативно одражава на димензије субјективног благостања (позитиван став према животу и позитиван афективитет). На основу добијених резултата, можемо закључити да боље разумевање субјективног благостања мушкараца и жена захтева усмеренији приступ, који може бити од важности како у истраживачком тако и психотерапијском раду.

Кључне речи: субјективно благостање, родне улоге, димензије породичног функционисања, пол, образовање, број деце.

INTRODUCTION

Subjective Well-Being

Following a relatively long period of dealing with pathological aspects of personality, positive psychology gradually entered science, posing the question of what it is that makes one happy. In search for an answer to this question, it was necessary to form a new research corpus with, until then, underrepresented concepts, such as optimism, quality of life, resilience, coping strategies, subjective well-being.

Subjective well-being can be described as follows:

“It refers to people’s evaluations of their lives, which can be judgments such as life satisfaction, evaluations based on feelings, including moods and emotions” (Diener & Chan, 2011, pp. 1-2).

Here we note that the assessment of subjective well-being encompasses both cognitive and emotional (affective) domains (Diener, 1984; cited in Hadži-Pešić & Anđelković, 2013). Satisfaction with life is based on the cognitive evaluation of life in general or in relation to the domains of life important for an individual, such as marriage, family, job, friends, etc. The degree of satisfaction with life is in the function of how our physical, economic and psychological wishes are fulfilled. When it comes to this dimension of subjective wellbeing, in literature, the difference between satisfaction with life and *positive attitude towards life* is pointed out, and it refers to the positive evaluation of life and optimistic attitude towards life. Although similar conceptually, the difference stems from operative definitions of these notions, whereby items on the cognitive subscale *Short scale of subjective well-being* refer to a generally positive attitude towards life (Jovanović 2010).

The emotional (affective) component of subjective well-being is made of both positive and negative affect (Hadži-Pešić & Anđelković, 2013). Positive affectivity refers to the degree to which a person expresses their satisfaction, enthusiasm and other positive emotional states such as joy, excitement, liveliness. Research have shown that many social behaviors correlate with positive affectivity, such as numerous close friends and relatives, constant contact with them, involvement in social organizations, extroversion, physical activity and religiousness. On the other hand, negative affectivity refers to the degree to which an individual is prone to irritability, distress and anger. It is about subjective distress and dissatisfaction combined with negative emotional states such as anger, fear, sadness, guilt (Joshi, 2010). Surely, some negative emotions are impossible to avoid, they are part of life and can be necessary for effective functioning, but frequent and prolonged negative emotions indicate that a person's life is proceeding badly.

The better understanding of subjective well-being implies recognizing factors related to it, and one of the research questions referred to gender differences in experiencing subjective well-being. The results of the research are not consistent. Certain studies showed that men have significantly higher levels of subjective well-being (Stevenson & Wolfers, 2009), while other studies have shown that women have significantly higher levels of subjective well-being (Fujita, Diener, & Sandvik, 1991). However, some research proved that there are no significant differences between the genders (Batz-Barbarich, Tay, Kuykendall, & Cheung, 2018; Okun & George, 1984). Batz and Tay (2018) point to three groups of factors which may be singled out in order to explain gender differences in the assessment of subjective well-being: 1) the structural factors (i.e. differences in institutional arrangements and opportunities between men and women), 2) the socio-cultural factors (i.e. differences in societal expectations and norms for men versus women), and 3) biological differences (i.e. physical and physiological differences). We note that social factors have an important role in experiencing subjective

well-being, whether through the opportunities to achieve individual potentials, whether through determined, most often different expectations from men and women, with which an individual identifies with time, internalizing them so that these expectations gradually become a measure of self-evaluation. Traditional and egalitarian understanding of social roles undoubtedly has a particular place in experiencing subjective well-being of men and women.

Gender Roles

“Differences in the norms and expectations for men and women, referred to in the literature as ‘gender roles’” (Batz & Tay, 2018, p. 7). They can be understood as socially and culturally held stereotypes regarding the characteristics, emotions and behavior, and even occupation that are acceptable for men and women (Batz & Tay, 2018; Kandido-Jakšić, 1995; Mihić & Filipović, 2012).

Whereas gender represents a biological determinant with which each individual is born, gender appears under the influence of socialization. Various experiences with the environment reactions to behavior attributed to sex and direct teaching have a particularly important role in that process (Mihić & Filipović, 2012), contributing that already at the age of three we notice significant gender categories of behavior (Kandido-Jakšić, 1995). Behavior of both parents towards their male and female children significantly contributes in that process. Suffice to say that fathers in particular punish and suppress feminine behavior in boys much more than masculine behavior in girls (Maccoby & Jacklin, 1974; Bakan, 1966; Droppleman & Schaefer, 1963; cited in Kandido-Jakšić, 1995; Rubin, Provenzano, & Luria, 1974; cited in Mihić & Filipović, 2012). Thus, since their earliest days, boys are expected to develop specific masculine characteristics, such as aggressiveness, ambition, physical strength, competitiveness, rationality, success, dominance, self-confidence, ability to take risks, courage and toughness so as to successfully accomplish their traditional role of breadwinner (Kandido-Jakšić, 1995). On the other hand, girls are expected to adopt special feminine characteristics, which primarily imply the ability to love and sympathize, to satisfy others' needs, to take care of the house and all members of the family, to be emotional, tender, loyal, obedient, uncorrupted and compliant.

In recent years there are more liberal concepts of male and female gender roles, where the concept of androgyny undoubtedly had a significant role (Kandido-Jakšić, 1995). Although even Jung, through the concepts of anima and animus whose cognition contributes to mental health, pointed out to the importance of “man” that is “woman” in each individual, it is only through the work of Sandra Bem (1975) that this idea became accessible for research. Thus, persons who possess positive masculine and feminine characteristics are called androgynous. When it

comes to women, androgyny is reflected in the development and realization of their own success and ability outside family, whereas the more modern concept of masculine gender role consists in greater orientation towards family and children upbringing. Such understanding of gender roles indicates that masculinity and femininity may coexist in each individual, to a less or greater extent.

In line with the changes, there are new suggested gender neutral names of these dimensions. The trait which was formerly called “masculinity” is now called “agency,” and the trait formerly called “femininity” is now called “communion” (Eddington & Shuman, 2005), preserving their fundamental sense. More precisely, communion includes characteristics such as warmth, concern for others, and understanding, and agency includes independence, self-confidence, and decisiveness. Although these new terms are preferred to the old terms because they recognize that men or women can possess either set of characteristics (Eddington & Shuman, 2005), in this paper we shall comply with the term masculinity and femininity in line with the names of the dimensions of the instruments which we applied.

The issue of gender roles in modern literature is closely related to the experience of subjective well-being. According to some results, it seems that greater gender equality is correlated with higher levels of overall happiness (e.g., Bjørnskov, Dreher, & Fischer, 2007; Inglehart & Welzel, 2005; Inglehart, Foa, Peterson, & Welzel, 2008; Jorm & Ryan, 2014; Ruth & Napier, 2014; Schyns, 1998; cited in Batz & Tay, 2018; Read & Grundy, 2011; Van De Vijver, 2007). However, in certain research slightly different results have been obtained. Meisenberg and Woodley (2015) found that some indicators, including women’s involvement in gainful employment and prolonged schooling, are negatively related to women’s well-being. A similar understanding is put forward by Jugović (2004; cited in Mihić & Filipović, 2012) pointing out that in reality, although employed outside the house, women still do most of the housework, which requires permanent balancing between work and family, which as a consequence has great amounts of stress. It seems that at present, a great number of women are in some kind of transition period in which, on the one hand, they are becoming more equal in the professional world, while on the other, strong traditional expectations from the gender role are still present.

Dimensions of Family Functioning

Since functional family provides sense of security and belonging, and satisfies different needs of its members, it is reasonable to expect that the experience of satisfaction with life and well-being is also related to family functioning. Different aspects of family, such as the number of children, and cohabitation versus official married couples, were examined in order to better understand their roles in satisfaction with life (Kurdek

1991, Mastekaasa, 1994, Stack & Eshleman 1998; cited in Shields & Wooden 2003). In line with that, it is interesting to notice the observation of Diener et al. (1999; cited in Shields & Wooden, 2003) that married people report being happier and more satisfied with their lives than unmarried. These findings were confirmed in a number of recently done research (Botha & Booysen, 2014; Evans & Kelly, 2004, Sari & Dahlia, 2018). In some other studies, attention was directed to the more complex aspects of the family-function in the subjective well-being of person. For example, in research done by Botha and Booysen (2014) the aspects of family attachment and changeability subscales, and family functioning type (with scale FACI8) were followed as the predictors of life satisfaction and happiness in South Africa. In one other recently conducted study (Sari & Dahlia, 2018), authors were interested in the dimensions of family function and subjective well-being in adolescents aged 12 to 15 years. The study indicated that family functioning, (assessed by FAD-Family Assessment Device) was significantly related to subjective well-being among adolescents. FAD was designed based on the McMaster Model of Family Functioning (MMFF) – the concept evolved in frames of systemic family psychotherapy. These findings are especially important since they indicate that satisfaction with life and subjective well-being are related with the more complex aspects of family life and that the methodology of research in this filed should rely on the theory of systemic family psychotherapy.

One of the models of studying the patterns of family functioning that is often used in research is the Circumplex Model of Marital and Family Systems. The creator of this model is David Olson. According to the Circumplex Model, significant dimensions of family functioning are family cohesion, family adaptability, i.e. flexibility and communication. According to Olson (2000), family *cohesion* refers to the emotional bond between family members. Cohesion is focused on how the family makes a balance between togetherness and separation. Based on the Circumplex Model, a very high degree of togetherness (mixed) and a very low degree of togetherness (disengaged) can be a problem for the family and the realization of its educational function.

Flexibility refers to how a family balances stability and change. Family flexibility is defined by the *quality and expression of leadership and organization, adjustment and reconciling of family roles, and negotiations between partners* (Olson, 2007). An extremely low level of flexibility, the so-called rigidity, as well as excessively flexible family relationships, the so-called chaotic family relationships, are unbalanced and jeopardize the functionality of the family.

Family relationships characterized by the lack of balance tend to show excessive rigidity and control in relationships. There are no negotiations and most decisions are made by the leader. Roles are divided and the rules do not change. Family relationships that are characterized

by chaos have variable or limited leadership. Decisions are impulsive and reckless. The rules are unclear and they change from person to person. Family systems need both stability and change, and that ability to change, when it takes place at the right time, separates functional families from those that are not.

Family communication is defined as *the positive communication skills used by a couple or a family system*. The communication is seen as a facilitating dimension that helps families balance their levels of cohesion and flexibility. Clarity, openness, and collaborative problem solving are key aspects of communication (Olson, 2007).

Functional family systems are characterized by a tendency towards stability, maintaining balance, but also the need to adapt to certain life circumstances. The existence of cohesion and togetherness, but with respect for individual differences, encourages individual development and the realization of the educational function of the family (Matejević & Todorović, 2012). The main premise of the Circumplex Model is: *Balanced levels of cohesion and flexibility are the most suitable or optimal family functioning. Unbalanced levels of cohesion and flexibility (very low or very high levels) are associated with problematic family relationships. Communication is a dimension that makes it easier to achieve balance in family life.*

FACES is a questionnaire developed to measure and research the Circumplex Model of Marital and Family Systems. Almost a thousand empirical studies have been conducted using the FACES family functioning questionnaire, created by Olson, designed to assess family functioning on the dimensions: cohesiveness, flexibility, and communication (Kouneski, 2000; Olson & Gorall, 2003; 2007; Olson, 2011). The results of research confirmed that the dimensions of cohesion, flexibility and communication are related to desirable developmental outcomes in family life.

Most sociologists today understand modern family as an affirmation of union and individuality, love and solidarity, open and clear communication, roles based on agreement, ability and affinity (Dragišić-Labaš, 2002). Change of role is considered as an important indicator of change of family type from traditional towards egalitarian, which is the trend of change in which modern family is moving. The most important role in overcoming traditional family relations when it comes to the division of power within the family pertains to the change of social position of women. The number of families in which parents equally contribute to the family in the material sense is increasing, and the role of fathers in bringing up children becomes more important.

A functional family is made of strong and healthy partner coalition, openly clear and warm mutual communication, appreciation of boundaries and individuality, as well as flexible control, that is agreement between parents and children. Of course, the reflection of functional relationship is good communication with social surroundings and avoiding isolation (Matejević & Todorović, 2012).

A modern family in the 21st century relies on the egalitarian division of family roles, balanced adaptability and bond between family members and rich mutual communication, all of which of course contribute to the adoption of gender roles that are no longer as antagonistic as in previous centuries. To what extent adopted gender roles and dimensions of family functioning contribute to subjective well-being and how it is related to education and the number of children is an issue that deserves scientific attention not only because of the change brought by the modern age, but also because of the continuity of research on the importance of various family factors for the experience of subjective well-being.

A review of previous research does not provide a unique answer to the question of the role of children in experiencing the subjective well-being of parents. On the one hand, there is no doubt that they give a unique glow to life, but on the other hand, high material costs, and also care, stress and anxiety can have a negative impact on parental life satisfaction (Shields & Wooden, 2003).

The issue of education also remains open, considering that some studies have shown that it has a significant, positive role when it comes to subjective well-being (Nikolaev, 2018), while in others it has been shown that the effect is small, but negative, possibly due high aspirations that have yet to be met (Shields & Wooden, 2003).

Having in mind the previous stated, we could expect that:

1. Both high masculinity and femininity would contribute to subjective well-being of both man and women;
2. Since cohesion, flexibility and communications are important factors of family satisfaction, it is predicted that all three dimensions of family functioning will show as significant contributors of higher SWB in both genders;
3. When it comes to sociodemographic variables – education and number of children, the results of previous research are not consistent, so we hope that results of our research will contribute to clarifications of existing findings.

METHOD

Objective of the Research

The main goal of this research was to examine whether gender roles (masculinity and femininity) and dimensions of family functioning (cohesion, flexibility and communication) represent significant predictors of subjective well-being in married men and women. We were also interested in examining the role that education and number of children have in subjective well-being of both genders.

Sample

The data given in this research represents a part of a wider research whose aim was to examine the relationship at work and in family in Serbia. The sample was formed based on geographical clusters (geographical cluster sample) (Hedrih, Simić & Ristić, 2013). More precisely, the forming of the sample was done with regard to administrative districts in Serbia and that the ratio between the number of rural and urban locations are roughly proportionate with the share of urban and rural population (Anđelković, Vidanović, & Hedrih, 2012). Research was conducted at 33 locations (urban and rural areas in Serbia), individually in the homes of the participants with the paper-pencil type of questionnaire.

The total sample consists of 2283 participants. The results presented in this study refer to a sample of persons who stated that they were married or in a romantic relationship, representing 1417 respondents (586 male and 802 female, whereas for 29 participants the data pertaining to gender is missing). The youngest respondent in the sample is 18 years old and the oldest 82 ($M=42.57$, $SD=13.41$). Regarding the level of education, 7 (0.5%) of the respondents stated that they did not complete primary education, 71 (5%) had completed primary school, 770 (54.3%) finished secondary school, 195 (13.8%) have a college degree, 328 (23.1%) have a college or Master's degree and 16 (1.1%) have a Ph.D. degree. When it comes to the structure of the sample considering the number of children, 301 (21.2%) of the respondents indicated that they did not have children, 297 (21%) had one child, 599 (42.3%) stated that they had two children and 220 (15.5%) reported to have three or more children.

Instruments

The participants were given the PORPOS battery – an instrument designed for this research which included 389 items (Hedrih et al., 2013). Scales and questionnaires included in this battery were constructed for the purposes of this research or were obtained by adapting or abbreviation of the existent scales and questionnaires, where the items that had highest correlation with the whole scale in previous research were included.

Scale of Subjective Well-being - consists of two scales: positive attitude towards life (item example: I feel that life is full of beautiful surprises) and positive affectivity (item example: I often feel joyful and thrilled) (Hedrih et al., 2013). Each scale consists of two questions taken from the Short Scale of Subjective Well-Being (Jovanović & Novović, 2008). Participants were asked to respond to the statement using the five-point Likert scale (1- strongly disagree to 5- strongly agree). The Cronbach's α coefficient on our sample of the scale Positive attitude towards life is 0,699, and of the scale Positive affectivity is 0,842.

Femininity and Masculinity Scale - consists of four questions, two for assessing femininity (question example: I'm sensitive to the needs of others; I am a cordial person) and two for assessing masculinity (question example: I want to compete; I like to be dominant) using the five-point Likert scale (1- strongly disagree to 5- strongly agree) for answering. The questions were taken from the BEM Gender Inventory Scale (Bem Sex Role Inventory - BSRI, Bem, 1975, according to Hedrih et al., 2013). The Cronbach's α coefficient on our sample of the scale Femininity is 0,612, and of Masculinity is 0,583. Lower values of Cronbach's α coefficient on our sample could be due to the small number of items that were included in these scales (Pallint, 2009)

Scale of Family Functionality – consists of three scales: cohesion (6 items), flexibility (6 items) and communication (3 items) (Hedrih et al., 2013). Questions related to family cohesion (item example: „Members of our family love to spend time together”) and flexibility (item example: „In our family, everyone is ready to take on the responsibilities of another member”) were taken or adopted from FACES III (Kouneski, 2000), and questions regarding the communication subscale (item example: „Family members are satisfied with how they interact with each other”) were taken from the FACES IV questionnaire (Olson, 2011). Since the instruction of the original questionnaire does not explicitly state to which family the questions refer (family of origin or new formed family), the same principle was followed in our research. Participants were asked to answer on the items using the five-point Likert scale (1- strongly disagree to 5- strongly agree). In our questionnaire, both the cohesion and flexibility scale consist of six questions, and the communication scale includes three questions. The Cronbach's α coefficient on our sample of the scale Cohesion is 0,867, of the scale flexibility is 0,480, and of the scale Communication is 0,883. The lower level of Cronbach's α coefficient of flexibility scale is not surprising having in mind that in previous research similar values were observed (Olson & Gorall, 2003; Olson & Gorall 2007; Matejević & Todorović, 2012).

RESULTS

In Table 1 means, standard deviations, skewness and kurtosis of examined variables are presented.

According to the results presented in Table 1 we could say that both male and female participant in general have positive attitude towards life and positive affectivity. Femininity is highly presented in both samples, while masculinity is beyond the theoretical mean. Cohesion and communication as dimensions of family functioning are in average positively estimated, and so is flexibility.

Table 1. Descriptive statistics

	Male sample				Female sample			
	M	SD	Skewness	Kurtosis	M	SD	Skewness	Kurtosis
Positive attitude towards life	3,921	0,923	-0,808	0,186	4,053	0,895	-1,143	1,222
Positive Affectivity	3,664	1,00	-0,696	0,090	3,706	0,984	-0,766	0,288
Femininity	3,482	0,836	-0,555	0,763	3,786	0,792	-0,593	0,897
Masculinity	2,793	0,979	-0,001	-0,519	2,406	0,965	0,264	-0,499
Cohesion	3,908	0,751	-0,787	0,805	4,060	0,690	-0,719	0,336
Flexibility	3,145	0,609	0,044	0,838	3,212	0,566	0,062	0,331
Communication	4,082	0,811	-0,909	1,027	4,100	0,835	-0,915	0,672

When it comes to the indicators of normality of distributions we can notice that skewness and kurtosis of positive attitude towards life on the female sample, and kurtosis of communication on male sample are slightly above the threshold ($<1,00$). Having in mind the size of the sample we could expect that this values of skewness and kurtosis would not influence the results (Palant, 2009).

Table 2. Gender differences in the level of Positive attitude towards life and Positive affect

	Group	N	M	T test	p
Positive attitude towards life	Males	585	3,921 (0,923)	-2,669	0,008
	Females	799	4,053 (0,895)		
Positive affect	Males	585	3,664 (1,00)	-0,785	0,432
	Females	799	3,706 (0,984)		

According to the results presented in Table 2 we can see that there are statistically significant differences between genders on variable Positive attitude towards life, whereby women have higher scores. Using the formula to calculate eta square coefficient ($\eta^2 = \frac{t^2}{t^2 + (N1+N2-2)}$) (according to Palant, 2009), it is showed that the effect size of gender on Positive attitude towards life is very low ($\eta^2=0,005$). It also proved that men and women do not differ when it comes to the level of Positive affect.

The results presented in Table 3 show that on the male subsample positive attitude towards life is in moderate positive correlation with cohesion and communication, and in weak positive correlation with femininity, masculinity, flexibility and the level of education. Positive affectivity is in moderate positive correlation with cohesion and communication, and in weak positive correlation with femininity, masculinity and flexibility.

Table 3. Correlation between variables on male subsample

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Positive attitude towards life	/							
2. Positive Affectivity	0,721**							
3. Femininity	0,217**	0,202**						
4. Masculinity	0,167**	0,278**	0,153**					
5. Cohesion	0,394**	0,353**	0,317**	0,050				
6. Flexibility	0,180**	0,167**	0,174**	0,096*	0,462**			
7. Communication	0,366**	0,348**	0,245**	0,028	0,728**	0,437**		
8. Education	0,101*	0,061	0,144**	0,117**	0,078	0,069	0,090*	
9. Number of children	-0,003	-0,048	0,013	-0,145**	0,108*	0,039	0,012	-0,077

**correlation is significant at the 0,01 level

*correlation is significant at the 0,05 level

Table 4. Correlation between variables on female subsample

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Positive attitude towards life	/							
2. Positive Affectivity	0,712**							
3. Femininity	0,144**	0,051						
4. Masculinity	0,116**	0,133**	0,327**					
5. Cohesion	0,261**	0,228**	0,132**	-0,023				
6. Flexibility	0,095**	0,091*	0,239**	0,125*	0,441**			
7. Communication	0,290**	0,279**	0,011	-0,016	0,714**	0,410**		
8. Education	0,109**	0,104**	0,057	0,194**	0,027	0,048	-0,024	
9. Number of children	-0,076*	-0,124**	0,327**	-0,072	0,093*	0,024	0,046	-0,164**

**correlation is significant at the 0,01 level

*correlation is significant at the 0,05 level

When it comes to the female subsample, it showed that positive attitude towards life is in weak positive correlation with femininity, masculinity, cohesion, flexibility, communication and the level of education, and in weak negative correlation with the number of children (Table 4). On the other hand, positive affectivity is in weak, positive, and statistically significant correlation with masculinity, cohesion, flexibility, communication and the level of education, and in weak negative correlation with the number of children.

Hierarchical Regression Analysis

Hierarchical regression analyses were used to estimate the relative contributions of the independent variables (femininity, masculinity, cohesion, flexibility, communication, the level of education and the number of children) to the prediction of criterion variables (positive attitude towards life and positive affectivity) on both males and females. In that way, we can examine conjoint and separate contributions of predictors to criterion

variables. The first step was to enter sociodemographic variables (the level of education and number of children); the second step to enter gender roles (femininity and masculinity), and the third to enter the variables of family functionality (cohesion, flexibility, and communication).

Table 5. Hierarchical regression analysis (Enter method) criterion variable Positive attitudes towards life – male sample

		Positive attitudes towards life							
	Predictors	β	p	Tolerance	VIF	R ²	p	ΔR^2	p
I	Education	0,106	0,015	0,993	1,007	0,011	0,050		
	Number of children	0,001	0,984	0,993	1,007				
II	Education	0,061	0,150	0,963	1,038	0,067	0,000	0,063	0,000
	Number of children	0,012	0,782	0,973	1,028				
	Femininity	0,207	0,000	0,964	1,037				
	Masculinity	0,127	0,003	0,956	1,046				
III	Education	0,045	0,256	0,961	1,040	0,189	0,000	0,125	0,000
	Number of children	-0,014	0,731	0,945	1,059				
	Femininity	0,102	0,014	0,878	1,139				
	Masculinity	0,135	0,001	0,950	1,053				
	Cohesion	0,246	0,000	0,405	2,466				
	Flexibility	-0,059	0,191	0,747	1,339				
	Communication	0,179	0,002	0,440	2,274				

Significant predictors of positive attitude towards life on the sample of males are femininity, masculinity, cohesion and communication (Table 5).

Table 6. Hierarchical regression analysis (method Enter) criterion variable Positive affectivity – male sample

		Positive affectivity							
	Predictors	β	p	Tolerance	VIF	R ²	p	ΔR^2	p
I	Education	0,061	0,161	0,992	1,008	0,006	0,181		
	Number of children	-0,047	0,281	0,992	1,008				
II	Education	0,005	0,911	0,960	1,042	0,112	0,000	0,105	0,000
	Number of children	-0,019	0,649	0,972	1,029				
	Femininity	0,180	0,000	0,963	1,038				
	Masculinity	0,256	0,000	0,956	1,046				
III	Education	-0,005	0,903	0,959	1,043	0,226	0,000	0,114	0,000
	Number of children	-0,040	0,309	0,944	1,060				
	Femininity	0,077	0,061	0,874	1,144				
	Masculinity	0,261	0,000	0,950	1,052				
	Cohesion	0,229	0,000	0,408	2,451				
	Flexibility	-0,054	0,219	0,751	1,331				
	Communication	0,176	0,002	0,443	2,260				

According to Table 6, we can see that significant predictors of positive affectivity in males are masculinity, cohesion and communication.

Table 7. Hierarchical regression analysis (Enter method) criterion variable Positive attitudes towards life - female sample

		Positive attitudes towards life							
Predictors	β	p	Tolerance	VIF	R ²	p	ΔR^2	p	
I	Education	0,087	0,022	0,973	1,028	0,014	0,007		
	Number of children	-0,066	0,082	0,973	1,028				
II	Education	0,066	0,081	0,945	1,058	0,047	0,000	0,033	
	Number of children	-0,070	0,060	0,968	1,033				
	Femininity	0,151	0,000	0,997	1,003				
	Masculinity	0,105	0,005	0,967	1,034				
III	Education	0,064	0,081	0,936	1,069	0,121	0,000	0,075	
	Number of children	-0,084	0,021	0,959	1,042				
	Femininity	0,076	0,042	0,899	1,112				
	Masculinity	0,114	0,002	0,942	1,061				
	Cohesion	0,099	0,077	0,403	2,484				
	Flexibility	-0,066	0,099	0,771	1,296				
Communication	0,227	0,000	0,444	2,251					

Significant predictors of positive attitude towards life on the sample of females are femininity, masculinity and communication, and in negative direction, the number of children (Table 7).

Table 8. Hierarchical regression analysis (Enter method) criterion variable Positive affectivity – female subsample

		Positive affectivity							
Predictors	β	p	Tolerance	VIF	R ²	p	ΔR^2	p	
I	Education	0,075	0,047	0,973	1,028	0,022	0,000		
	Number of children	-0,115	0,002	0,973	1,028				
II	Education	0,051	0,176	0,944	1,059	0,042	0,000	0,019	
	Number of children	-0,118	0,002	0,969	1,032				
	Femininity	0,057	0,119	0,997	1,003				
	Masculinity	0,127	0,001	0,966	1,036				
III	Education	0,049	0,184	0,935	1,070	0,122	0,000	0,080	
	Number of children	-0,134	0,000	0,959	1,043				
	Femininity	-0,020	0,590	0,903	1,107				
	Masculinity	0,136	0,000	0,942	1,061				
	Cohesion	0,101	0,067	0,407	2,458				
	Flexibility	-0,064	0,111	0,772	1,295				
Communication	0,234	0,000	0,448	2,234					

In Table 8, we can see that significant predictors of positive affectivity of females are masculinity and communication, and in the negative direction, the number of children.

DISCUSSION

The main aim of this study was to provide a better understanding of subjective well-being of men and women in the Republic of Serbia by examining the specific contribution of gender roles, the dimensions of family functioning, the level of education, and the number of children.

First, the results showed that there are statistically significant differences between genders in positive attitude towards life, whereby women have higher scores than men, although the effect size of this difference is quite low. Similar results are observed in certain previous research as well (Blanchflower & Oswald, 2004). On the other hand, there is no difference between men and women when it comes to the level of positive affect, and this result is also in line with previous research (Zuckerman, Li, & Diener, 2017).

Moreover, significant predictors of positive attitude towards life in men are femininity, masculinity, cohesiveness and communication, and in women are femininity, masculinity and communication, and in the negative direction, it is the number of children. Significant predictors of positive affectivity in men are masculinity, cohesion and communication, and in women, they are masculinity and communication, and in the negative direction, the number of children.

To summarize, we noticed that femininity, masculinity, and communication, are significant predictors of positive attitude towards life in both men and women. It is important to remember that positive attitude towards life represents the cognitive component of subjective well-being that reflects not only satisfaction with life in general, but also satisfaction in relation to specifically important domains of one's life, such as marriage, family, work, friends (Hadži Pešić & Anđelković, 2013). According to that, the level of satisfaction with life is in relation to fulfillment not just physical and financial needs, but also the psychological ones. As expected, both masculinity and femininity represent important factors for the better understanding of the cognitive aspect of subjective well-being. To be specific, dominance and competition, on the one hand, and openness towards others, in the form of cordiality and sensitivity to their needs, on the other, contribute significantly to positive attitude towards life. On a more general level, the obtained results at least partially represent confirmation and verification of Jung's ideas that on the road to achieving greater psychological integrity, an individual must first become aware of his/her "man"/"woman" in him-/herself i.e. *animus* and *anime*. This idea was later formulated by Bem through the concept of *androgyny*, that refers to a high presence of positive characteristics of masculinity and femininity in a person.

Further, masculinity and communication showed as significant predictors of the affective dimension of subjective well-being in both men and women. Bearing in mind that masculinity represents the active, assertive attitude towards both self and others, ambition, physical strength, competitive

spirit, rationality, successfulness, dominance, self-confidence, the capability of taking risks, courage, etc., the presence of high masculinity also indicates a high level of agency - the feeling that the person is in charge of his/her own life. The sense that one holds their own fate in their hands is a key factor in coping with stress, but also in dealing with difficulties and problems motivating us to persist on the road to success. Similar results are obtained and in some previous studies. For example, Eddington and Shuman (2005) stated that men and women who are agentic have higher subjective well-being, while men and women who are low in agency have lower level of subjective well-being. These results are confirmed in our study as well. Masculinity showed as an important factor that contributes to positive affect and positive attitude towards life, or better to say to overall subjective well-being in both samples.

Clear and open communication contributes uniquely to greater functionality not only on the level of family system, but also and in the functionality of each family member, so its role in subjective well-being is not surprising. Namely, in study done by Olson (cited in Čudina-Obradović & Obradović, 2006) on the sample of 21.501 married couples, it showed that in happy marriages 90% of partners report that they do not have problems in communication, whereby in unhappy marriages that was stated only by 15% of partners. In line with that, Barker (1992) emphasizes that satisfaction with communication is an important factor in satisfaction with marriage, family, as well with life in general. Bearing in mind that the capacity for open, clear, assertive communication, for listening to the partner, or a family member, and after all other people, assimilates the characteristics of both gender roles, opens the question of whether masculinity and femininity contribute to subjective well-being at least partly through assertive communication?

Cohesion, as another aspect of family relations, showed as a significant predictor of both positive attitude towards life and positive affectivity, but only in men. Namely, social interactions provide the opportunity in which self-realization and fulfilment take place through shared identities, such as families and communities (Lin, 1999; cited in Lamu & Olsen, 2016), which reflects on well-being, too. It is easy to understand that the feeling of closeness and connection with family members has a significant role when it comes to cognitive and affective dimension of subjective well-being, especially in men as we can see. On the other hand, an important factor of women's subjective well-being is the number of children. Namely, with the increase in the number of children, positive attitude towards life and positive affectivity decreases. The obtained results could be understood in line with the already existing findings that although employed, women still do most of the housework and care pertaining to children. Such position of women demands continuous balancing between work and family, which is often followed by greater stress (Jugović, 2004; cited in Mihić & Filipović, 2012). It seems that a great number of women are still in some

kind of transitory period. At work they are becoming even more equal, while at the same time, in the context of family, they are still facing traditional expectations. Undoubtedly, the increase in the number of children also increases the amount of demands and obligations at home. Thus, many women do not have enough time for some other activities such as hobbies, recreation, joint time with their partner, which all have significant impact on life satisfaction and positive emotions.

The sample size, and actuality and importance of the subject matter of this research, are some of the advantages of this research. Understanding subjective well-being through the concepts of masculinity and femininity, but also through the dimensions of family functioning, undoubtedly contribute to the existing corpus of research. Still, present research is followed by a few limitations. Firstly, we have to take a closer look at the instruments. Some of the scales showed a lower level of reliability. Namely, as we indicated and in some previous research (Olson & Gorall, 2003; Olson & Gorall 2007; Matejević & Todorović, 2012), the dimension of family function - flexibility showed an unsatisfactory level of reliability, indicating the need for further improvement.

Finally, we could say that for positive attitude towards life it is important not only to focus on one's own well-being, but also on the well-being of others, as well adequate family communication. On the other hand, positive affectivity is related to masculinity and communication in both men and women. Furthermore, cohesiveness is an important factor of subjective well-being in the sample of men, while the number of children had a negative effect on both dimensions of subjective well-being, but only in women.

CONCLUSION

Understanding factors which are important for subjective well-being means understating the factors that cause better health and longevity (Diener & Chan, 2011). According to the obtained results, the need for a more specific approach in the understanding of subjective well-being for both men and women is recognized. The need for dominance and competition, on the one hand, and adequate communication within the family on the other, are important resources for the subjective well-being of both genders. However, it seems that strengthening family cohesion and that working on joint agreement in the sharing of household responsibilities and responsibilities about children, represent significant places for therapeutic interventions in men and women, respectively, with the aim of improving their subjective well-being.

ACKNOWLEDGMENT: This study was financially supported by Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia (number of the Project 183/1-16-9-01).

REFERENCES

- Anđelković, V., Vidanović, S., Hedrih, V. (2012). Povezanost percepcije važnosti potreba djece, kvalitete života i obiteljskih te poslovnih uloga. [Relationship between perceptions of children's needs importance, quality of life and family and work roles]. *Ljetopis socijalnog rada*, 19 (2), 297–316.
- Barker, Ph. (1992). *Basic Family Therapy* (Third Edition). London: Blackwell Scientific Publications.
- Batz-Barbarich, C., Tay, L., Kuykendall, L., & Cheung, H. K. (2018). A meta-analysis of gender differences in subjective well-being: estimating effect sizes and associations with gender inequality. *Psychological science*, 29(9), 1491-1503.
- Batz, C., & Tay, L. (2018). Gender differences in subjective well-being. In E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers.
- Bem, S. L. (1975). Sex-role adaptability: one consequence of psychological androgyny. *Journal of Personality and Social Psychology*, 31, 634-643.
- Blanchflower, D. G., & Oswald, A. J. (2004). Well-being over time in Britain and the USA. *Journal of Public Economics*, 88(7), 1359-1386.
- Botha, F., & Booyesen, F. (2014). Family Functioning and Life Satisfaction and Happiness in South Households, *Social Indicators Research*, 119(1), 163–182. DOI: 10.1007/s11205-013-0485-6
- Čudina – Obradović, M., Obradović, J. (2006). Psihologija braka i obitelji, [Psychology of marriage and family]. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Diener, E., & Chan, M. Y. (2011). Happy people live longer: Subjective well-being contributes to health and longevity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 3(1), 1-43.
- Dragišić- Labaš, S. (2002). Porodične uloge i mogućnost usmeravanja porodičnog sistema na tradicionalne obrasce življenja [Family roles and the ability to direct the family system to traditional patterns of living] *Engrami*, 24, 23–30.
- Eddington, N., & Shuman, R. (2005). Subjective well-being (happiness). *Continuing psychology education*, 6.
- Evans, M. D. R., & Kelley, J. (2004). Effect of family structure on life satisfaction: Australian evidence. *Social indicators research*, 69(3), 303-349. DOI:10.1007/s11205-004-5578-9
- Fujita, F., Diener, E., & Sandvik, E. (1991). Gender differences in negative affect and well-being: The case for emotional intensity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(3), 427-434.
- Hadži-Pešić, M., Anđelković, V. (2013). Subjektivno blagostanje [Subjective well-being]. In (Eds.) V. Hedrih, J. Todorović i M. Ristić, *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka*, str. 181-189. Niš: Filozofski fakultet.
- Hedrih, V., Simić, I. & Ristić, M. (2013). Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji – metodologija istraživanja [Relations on work and in family in Serbia – methodology of research]. In (Eds.) V. Hedrih, J. Todorović i M. Ristić, *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka*, pp. 191–214. Niš: Filozofski fakultet.
- Kandido-Jakšić, M. (1995). Polne uloge i mentalno zdravlje [Gender roles and mental health]. *Psihologija*, 28, 3-4.
- Kouneski, E. F. (2000). *The family circumplex model, FACES II, and FACES III: Overview of research and applications*. University of Minnesota: Twin Cities.
- Lamu, A. N., & Olsen, J. A. (2016). The relative importance of health, income and social relations for subjective well-being: an integrative analysis. *Social Science & Medicine*, 152, 176-185.
- Joshi, U. (2010). Subjective well-being by gender. *Journal of Economics and Behavioral Studies*, 1(1), 20-26.

- Jovanović, V. (2010). Validacija kratke skale subjektivnog blagostanja [Validation of Short Subjective well-being scale]. *Primenjena psihologija*, 3(2), 175-190.
- Jovanović, V., Novović, Z. (2008). Kratka skala subjektivnog blagostanja – Novi instrument za procesnu pozitivnog mentalnog zdravlja [The Short Subjective well-being scale – new instrument for measurement of positive mental health]. *Primenjena psihologija*, 1 (1-2), 77-94.
- Matejević, M., Todorović, J. (2012). Funkcionalnost porodičnih odnosa i kompetentno roditeljstvo [Functionality of family relationships and competent parenting]. Niš: Filozofski fakultet.
- Meisenberg, G., & Woodley, M. A. (2015). Gender differences in subjective well-being and their relationships with gender equality. *Journal of Happiness Studies*, 16(6), 1539-1555.
- Mihić, V., & Filipović, B. (2012). Povezanost podele posla i stava prema rodnim ulogama sa zadovoljstvom brakom zaposlenih supružnika. *Primenjena psihologija*, 5(3), 295-311.
- Nikolaev, B. (2018). Does higher education increase hedonic and eudaimonic happiness?. *Journal of happiness Studies*, 19(2), 483-504.
- Olson, D.H. (2000). Circumplex Model of Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22, 2, 144-167.
- Olson, D.H. & Gorall, D. M. (2003). Circumplex model of marital and family systems. In F. Walsh (Ed.) *Normal Family Processes* (3rd Ed). New York: Guilford (pp. 514-547).
- Olson, D.H. & Gorall, D. M. (2007). FACES IV and Circumplex model, Validation Study, St. Paul, MN: University of Minnesota.
- Olson, D. (2011). FACES IV and the circumplex model: Validation study. *Journal of marital and family therapy*, 37(1), 64-80.
- Okun, M. A., & George, L. K. (1984). Physician-and self-ratings of health, neuroticism and subjective wellbeing among men and women. *Personality and Individual Differences*, 5(5), 533-539.
- Palant, Dž. (2009). *SPSS: Priručnik za preživljavanje [SPSS: Survival Manual]*. Novi Sad: Mikor knjiga.
- Read, S., & Grundy, E. (2011). Mental health among older married couples: the role of gender and family life. *Social psychiatry and psychiatric epidemiology*, 46(4), 331-341.
- Sari, E. P., & Dahlia, W. (2018). Family Functioning and Subjective Well-Being among Adolescents. *Malaysian Online Journal of Counseling*, 5, 1, 43-51
- Shields, M., & Wooden, M. (2003). Marriage, children and subjective well-being. In *8th Australian Institute of Family Studies Conference*. <http://www.melbourneinstitute.com/hilda/Biblio/hbibliocq.html>.
- Soltanpanah, J., Parks-Stamm, E. J., Martiny, S. E., & Rudmin, F. W. (2018). A cross-cultural examination of the relationship between egalitarian gender role attitudes and life satisfaction. *Sex Roles*, 79(1-2), 50-58.
- Stevenson, B., & Wolfers, J. (2009). *The paradox of declining female happiness* (No. w14969). National Bureau of Economic Research.
- Van De Vijver, F. J. (2007). Cultural and gender differences in gender-role beliefs, sharing household task and child-care responsibilities, and well-being among immigrants and majority members in the Netherlands. *Sex Roles*, 57(11-12), 813-824.
- Zuckerman, M., Li, C., & Diener, E. F. (2017). Societal conditions and the gender difference in well-being: Testing a three-stage model. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(3), 329-336.

ПОЛНЕ УЛОГЕ И ДИМЕНЗИЈЕ ПОРОДИЧНОГ ФУНКЦИОНИСАЊА КАО ПРЕДИКТОРИ СУБЈЕКТИВНОГ БЛАГОСТАЊА МУШКАРАЦА И ЖЕНА

Миљана Спасић Шнеле, Јелисавета Тодоровић, Мирослав Комленић
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, Србија

Резиме

Субјективно благостање дефинише се као евалуација сопственог живота, која обухвата когнитивну (позитиван став према животу) и афективну (позитиван афективитет) компоненту. Друштвени фактори кроз одређена, најчешће различита, очекивања од мушкараца и жена, која се одражавају кроз социјално конструисане родне улоге, могу имати посебно место у доживљају субјективног благостања. Маскулина родна улога подразумева агресивност, амбициозност, такмичарски дух, доминантност, самопоуздање, способност преузимања ризика, храброст и борбеност особе, док феминина родна улога одражава емотивну страну личности, саосећајност, усмереност на потребе других. Доживљај благостања повезан је и са породичним функционисањем, где функционална породица пружа осећај сигурности и припадности и задовољава различите потребе својих чланова. Један од модела праћења образаца породичног функционисања јесте Циркумплекс модел брачног и породичног функционисања, који се заснива на димензијама кохезивности, флексибилности и комуникација. Имајући претходно речено у виду, циљ овог истраживања био је испитати ниво субјективног благостања 1417 испитаника (586 мушкараца, 802 жена), који су у браку или партнерској вези, путем испитивања концепата маскулинности и фемининности, као и димензија породичног функционисања. Као значајни предиктори позитивног става према животу мушкараца и жена показали су се маскулиност и фемининост указујући на то да, с једне стране, доминантност и склоност такмичењу, а са друге отвореност ка другима, у виду срдачности и сензитивности за њихове потребе, значајно доприносе позитивном ставу према животу. Када је реч о другој димензији субјективног благостања, показало се да маскулиност представља значајан предиктор позитивног афективитета и мушкараца и жена. Маскулиност представља активан, асертиван став према себи и другима, амбицију, склоност доминацији, храброст, указује и на висок ниво агентности, односно доживљаја особе да управља својим животом, што има посебно важну улогу у суочавању са стресом, али и мотивасању особе да истраје на путу ка успеху. Комуникација, као димензија породичних односа, такође представља значајан предиктор у односу на обе димензије субјективног благостања оба пола. Имајући на уму да јасна и отворена комуникација доприноси већој функционалности не само на нивоу породичног система већ и на индивидуалном нивоу сваког од чланова породице, не изненађује податак да има важну улогу и у доживљају субјективног благостања. Даље, кохезивност, као димензија породичне функционалности, има значајну улогу у субјективном благостању, али само на узорку мушкараца. Када је реч о особама женског пола, као значајан предиктор обе димензије субјективног благостања издвојио се и број деце. Показало се да се са повећањем броја деце смањује позитиван став према животу и позитивни афективитет, што се може разумети у контексту већ постојећих сазнања да у реалности, иако запослене ван куће, жене и даље обављају највећи део кућних послова и преузимају на себе највећи део бриге и неге деце. Сумирајући добијене резултате, можемо рећи да усмереност на сопствену добробит као и добробит других, заједно са адекватном комуникацијом у породици – представљају важне индикаторе пози-

тивног става према животу мушкараца и жена. Маскулиност и комуникација имају значајну улогу када је реч о афективној димензији субјективног благостања код мушкараца и жена. На узорку мушкараца важну улогу има и ниво кохезивности, а код жена број деце.

КОНЦЕПТ ПОЈЕДИНЦА У ЛИЧНИМ ОГЛАСИМА ЗА УПОЗНАВАЊЕ У СРПСКИМ И НЕМАЧКИМ МЕДИЈИМА – УПОРЕДНА АНАЛИЗА ДРУШТВЕНИХ ВРЕДНОСТИ

Нина Половина

Универзитет у Београду, Саобраћајни факултет, Београд, Србија
n.plovina@sf.bg.ac.rs

Апстракт

У раду се истражује концепт појединца који се конструише кроз личне огласе објављене у српским и немачким штампаним и електронским медијима. Подлогу истраживања чине досадашња испитивања доминантних вредности, а узима се у обзир и начин реализације очекивања које појединац исказује у односу на потенцијалног партнера. Вредности, као апстрактне категорије, чине основу практичног делања појединца, а истовремено представљају показатеље доминантних друштвених ставова. У сврху истраживања корпуса примењени су упоредни метод, анализа садржаја и статистичка анализа како би се утврдиле културолошке сличности и разлике, с једне стране, али и типични концепти мушкараца и жена, с друге стране. Резултати су показали да постоје одређене разлике у концептима појединца у српским и немачким огласима, које су засноване на другачијим вредносним оријентацијама друштва, али и да постоје одступања у формирању концепта у зависности од родних карактеристика емитента или реципијента.

Кључне речи: анализа садржаја, лични огласи, партнерство, појединац, штампани и електронски медији.

THE CONCEPT OF THE INDIVIDUAL IN PERSONAL DATING ADS IN PRINT AND ELECTRONIC MEDIA – COMPARATIVE STUDY OF SOCIAL VALUES

Abstract

This paper studies the concept of the individual occurring in personal dating ads published in Serbian and German print and electronic media. The research is based upon existing studies of dominant values, but takes into account the fulfillment of an individual's expectations vis-à-vis her/his potential partner as well. The values, as abstract categories, represent the basis for the very process of creating an ad by its author, while at the same time they are indicators of the dominant social attitudes. By applying the method of contrastive, content and statistical analysis, culture-based similarities and differences, as well as the typical concepts of men and women have been determined. The results of the

study show that there occur, in fact, certain differences in the concept of the individual in Serbian and German ads. These originate from different values and orientations of the two societies. On the other hand, some discrepancies are sex-related.

Key words: content analysis, individual, partnership, personal dating ad, print and electronic media.

УВОД

Истраживања културних и друштвених феномена често се везују за вредности, узимајући их као основну категорију, темељ, односно исходну тачку, у реализацији културног обрасца (уп. Hofstede, 2001; Schwartz, 1994; Inglehart, 1998; Kluckhohn & Strodtbeck, 1961; Rokeach, 1976; Пантић, 1981; Бешић, 2014а; Павловић, 2006; Kraemer, 1998). С обзиром на то да се ради о апстрактним конструктима, постоје разни покушаји дефинисања овог појма, па их Хофстеде (Hofstede, 2001, стр. 5) описује као срж саме културе, тенденције да се да предност одређеном стању ствари у односу на неко друго, Шварц наводи да су вредности културни идеали (Schwartz, 2004, стр. 43), те да имају улогу водећих принципа које појединци или групе когнитивно обликују како би били у стању да објасне, координишу и рационализују своје понашање (Schwartz, 1996, стр. 4), Пантић (Пантић 1981, стр. 13) истиче њихову општост, хијерархијску уређеност и релативну стабилност, Клакхон (Kluckhohn & Strodtbeck 1961) наглашава пожељност као критеријум који се узима у обзир приликом одабира, а Кремер их дефинише као оријентационе смернице које имају социјалноинтегративну функцију (Kraemer, 1998, стр. 77). У раду се полази од овог обједињеног поимања вредности, па се оне посматрају као специфично уређена „скала” која у неком друштву прописује или предлаже матрицу понашања, делања и размишљања. На овај начин структурисан(и) вредносни систем у непосредној је вези с појединцем, чинећи оквир његовој иновативности (Бешић 2014б, стр. 17), јер су структура и појединац који у њој дела међусобно повезани, па делање појединаца током времена доводи и до измена у структура (Гиденс, цит. према: Рицер 2012, стр. 276).

Основни проблем приликом утврђивања које су вредности доминантне у друштву је у томе што их није могуће проучавати директно, али се суд о њима може формирати на основу културних производа, односно манифестација у које су утиснуте. За потребе овог рада као полазиште су коришћени резултати компаративног истраживања које је обавио Хофстеде, студије GLOBE и European Values Study (уп. Hofstede, 2001; House, Hanges, Javidan, Dorfman & Gupta, 2004; European Values Study) и радови Бешића, Павловића, те Вукоњанске и сарадника (Бешић, 2014а; Бешић, 2014б; Павловић, 2006; Vukonjanski, Nikolić, Hadžić, Terek & Nedeljković, 2012), при

чему су узети у обзир подаци за Србију и Немачку како би се могло обавити поређење. Резултати наведених истраживања указују на то да су у српском друштву, у односу на немачко, израженије материјалистичке вредности¹, традиционализам, потреба за избегавањем неизвесности, тешко прихватање промена, потреба за ауторитетом и хијерархијом. У немачком друштву доминантније су постматеријалистичке вредности, наглашена је индивидуализација (као отклон од традиционалног – уп. Beck, 1986), остваривање сопствених жеља, достизање среће и уживање.

ЛИЧНИ ОГЛАСИ

Лични огласи су део друштвене стварности – јавне објаве које емитенти формирају како би пронашли адекватног партнера. Овако јасно дефинисана сврха чини личне огласе директним медијумом у успостављању контакта између потенцијалних партнера, док су, с друге стране, и медијум у симболичком смислу, јер преносе слику коју појединац ствара о себи или потенцијалном партнеру. Како би до те слике дошло, емитент је принуђен да јавно изнесе извесне личне информације да би створио практичне и реалне претпоставке за комуникацију.

Специфичност комуникације у личним огласима огледа се у томе што се на почетку износе како елементи спољног слоја² (нпр. изглед) тако и неки елементи унутрашњег слоја (нпр. надања, циљеви) (Carpenter & Greene, 2016), док у личним контактима постоји градација интимности и постепеност у откривању информација (уп. Altman & Taylor, 1973; Riemann, 1999). Стога одабир конкретних података који се износе у личним огласима никако није случајан, већ је резултат стратегије, јер се истицањем одређених чињеница, а прикривањем других – ствара идеализован утисак (Гофман, 2000, стр. 76; Ellison, Heino & Gibbs, 2006, стр. 426). Избор стратегије откривања себе (кроз слику себе или потенцијалног партнера) обавља се на основу искуства и у односу на замишљену будућу интеракцију (нпр. тип везе) (Gibbs et. al., 2006; Walther 1996), а у корелацији је с менаџментом импресије (Гофман, 2000). Емитенту је циљ да се прикаже у позитивном светлу (пожељна особа) како би постигао сврху сопственог

¹ О разликовању материјалистичких и постматеријалистичких вредности може се пронаћи више код Бешић, 2014б и Ingelhart 1998.

² Слојевитост комуникације приказана је на основу теорије социјалне пенетрације, према којој људи у интеракцији и размени информација постепено откривају све дубље слојеве, од оних спољних, преко средњих и унутрашњих, па све до суштинских карактеристика личности (уп. Carpenter & Greene, 2016; Altman & Taylor, 1973).

оглашавања (проналажење партнера), у сагласју с друштвеним нормама и очекивањима, јер свакодневица израста из сфере приватног, али је неминовно под утицајем вредносних канона које поставља само друштво (Heinemann, 2000, стр. 605).

Селекција података претвара личне огласе у рекламе оглашивача, истичући управо оно што ће код прималаца изазвати најбољи ефекат, а конкретно реализован приказ емитента и/или потенцијалног партнера у таквој ситуацији изгледа као једини могућ. Другим речима, емитент бира „маску” (вербализовану слику себе и/или партнера) коју ће кроз свој „наступ” (лични оглас) да прикаже публици (Гофман, 2000). У Гофмановој терминологији лични односи представљају предњу зону, оно видљиво и очигледно где се појединац приказује другима, уз свест о утиску који притом изазива (Гофман 2000, стр. 149 и 236).

ОЧЕКИВАЊА ОД ПАРТНЕРА

Кад се ради о партнерским односима у личним огласима, начин представљања полова одражава конвенционалне и уврежене приказе мушкараца и жена, дакле социолошко-културолошки став самог друштва, односно улоге и (родне) идентитете унапред додељене мушкарцу и жени на основу доминантних вредносних схватања (Goffman, 1981, стр. 10; Гофман, 2009, стр. 14; Whitty, 2007, стр. 60). Дакле, вредносни канони утичу на дефинисање личних улога (и њихово редефинисање током времена, у складу с померањем вредности и променама у друштву), али и на модификовање породичних односа и партнерства, па се различита очекивања од партнера (нпр. у домену изгледа или типа везе) посматрају као индикатор степена развоја друштва, његове претежно материјалистичке или доминантно постматеријалистичке оријентације (Ingelhart, 1998; Бобић, 2010; Бауман, 2009).

Приликом контакта с потенцијалним партнером, појединац несвесно износи став друштва, а у суштини се понаша и приказује онако како мисли да се од њега очекује. Овакав концепт Гофман назива очекивање очекиваног (Goffman, 1994), а он се своди на релативно једноставну комуникациону технику уграђивања очекивања других у сопствено понашање или приказивање. Риман (Riemann, 1999, стр. 32) истиче да се оваква особина људске комуникације своди на жељу за изазивањем максимално позитивног утиска, те да човек кроз очекивања од потенцијалног партнера антиципира његове евентуалне реакције, те норме и вредности које он сматра важним. Како би реакција реципијента била адекватна, потребно је да постоји извесна симетрија у приказу сопствене личности и потраживању од партнера, јер се кроз идеал другог ствара назнака очекивања, која прона-

лази одраз у приказу себе, тј. „мој сопствени пламен проналази свој блештави одсјај ... мој вољени може бити билборд на коме је насликана моја савршеност у свој својој величанствености и сјају” (Бауман, 2009, стр. 34).

Ми, као појединци, имамо одређене представе о исправном или жељеном понашању, па их несвесно трансформишемо у нормативна очекивања која утискујемо у своје делање и тражимо у другима, стварајући на тај начин виртуелни друштвени идентитет. Тај идентитет ствара се кроз склоп категорија и карактеристика које емитент, поштујући друштвене оквире, утискује у вербални израз (лични оглас) (Гофман, 2009). На његово обликовање утичу бројни „спољни” фактори, а појединац за различите прилике може да створи засебне идентитете. Раскорак између виртуелног и стварног друштвеног идентитета у оваквом истраживању није могуће утврдити, али и само постојање потребе за стварањем виртуелног идентитета указује на то да појединац дела у складу с имплицитно усвојеним шаблонима друштва, трудећи се да испуни очекивања.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Примарни методолошки поступак у раду јесте упоредни метод, који се примењује с циљем утврђивања сличности и разлика у корпусном материјалу и вредносним комплексима који се кроз њега очитују. Други значајан метод који се користи је анализа садржаја – метод погодан за проучавање великог броја података присутних у огласима. Трећи методолошки поступак чини статистичка анализа учесталости по различитим основама, да би се утврдиле доминантне тенденције.

Како би истраживање пружило основу за адекватно културолошко поређење, концепт појединца дат је на основу свих личних огласа објављених у истом периоду у српским и немачким штампаним и електронским медијима³.

³ Истраживање је обухватило све личне огласе објављене једног викенда у августу и септембру 2015, 2016. и 2017. године у српској штампи (националне дневне новине *Политика* и *Вечерње новости*, регионалне дневне новине *Дневник* и огласник *Хало огласи*), немачкој штампи (надрегионалне дневне новине *Frankfurter Allgemeine Zeitung* и *Süddeutsche Zeitung*, регионалне дневне новине *Kölner Stadt-Anzeiger* и *Sächsische Zeitung*) и на интернет порталима отвореног типа (www.markt.de, www.serbiancafe.com). Конкретне новине одабране су поштујући принцип паритета, у мери у којој је то било могуће спровести. Наиме, потешкоћу приликом одабира корпуса представљала је чињеница да се категоризација новина у овим земљама не обавља на исти начин (нпр. у Србији не постоје надрегионалне дневне новине, али једнаку распрострањеност и значај имају националне дневне новине). У недостатку већег броја регионалних новина у

ИСТРАЖИВАЊЕ КОНЦЕПТА ПОЈЕДИНЦА У ЛИЧНИМ ОГЛАСИМА

Лични оглас у структурном смислу садржи више елемената који у симбиози стварају слику појединца. Било да се ради о његовом дефинисању, опису или карактеристикама, пажљивим одабиром емитент као учесник у комуникацији ствара јединствену маску (Гофман 2000), кроз коју посредно указује на естетске, вредносне и друге каноне који су доминантни и/или пожељни у друштву. Имајући то у виду, у овом истраживању не раздвајају се анализе емитента и партнера, понуда и потражња у огласима, директан и индиректан приказ, јер конкретан концепт који се кроз оглас конфигурише одражава појединца као типичног припадника одређеног културног и друштвеног окружења.

Тако конципирана анализа обухватила је 5 елемената:

1. начин дефинисања појединца;
2. старост;
3. изглед;
4. друштвени положај;
5. карактеристике.

1. Дефинисање појединца

За дефинисање појединца на располагању је читав дијапазон могућности – од прономиналног облика у номинативу или акузативу (*ja/ich, тебе/dich*), преко неутралног 3. лица једнине у номинативу или акузативу (*он-она/er-sie, њу-њеза/ihn-sie*), па до коришћења полних ознака, статуса, занимања, националности, година, хороскопских знакова и других одредница које оглашивач доживљава као информације од посебног значаја. Дефинисање партнера/партнерке обавља се с циљем усмеравања публике, па може да ограничи круг потенцијалних реципијената или да садржи општије наводе како би се што већи број реципијената у њима препознао. Овај елемент стоји на почетку огласа, а ради се о оном делу личности који емитент жели да истакне као посебно значајан.

Србији и узимајући у обзир културолошки специфичне разлике у навикама оглашивача, у корпусни материјал уврштене су и српске огласне новине, које редовно објављују огласе овог типа. Овако конципираним одабиром, корпусни материјал обухватио је 58 огласа из српских штампаних медија и 203 огласа из електронских, те 895 немачких штампаних огласа и 1022 огласа из електронских медија. Конкретне разлоге за значајно већи број огласа у немачким изворима овим истраживањем није могуће утврдити, али се то доводи у везу с бројем ставовника, конкурентношћу тржишта, тиражем новина и навикама читалаца.

1.1. Српски огласни корпус

У српским огласима оглашивачи дефинишу себе: наглашавањем пола (*момак, дама*), порекла или места становања (*Београђанин, Бањалучанка*), брачног стања (*самац, удовица*) и занимања (*пензионер, адвокат*). Партнер се најчешће дефинише као *господин, мушкарац* или *момак*, а код женског пола *дама, жена* и *девојка*. Занимљиво је да има огласа у којима се тражи *Српкиња*, дакле, особа прецизно дефинисана националношћу, али с друге стране и огласа који при дефинисању партнера не постављају никаква ограничења. Занимљиво је поменути да су мушки оглашивачи више усмерени на истицање занимања, док женски радије користе неутралније полне ознаке.

1.2. Немачки огласни корпус

Немачки лични огласи дефинисање појединца обављају користећи знатно већи варијетет језичког материјала. Дефинисање оглашивача одвија се кроз истицање пола (*Mann [мушкарац], Dame [жена, госпођа]*), порекла или места становања (*Münchner [становник Минхена]*), брачног стања (*Junggeselle [неожењен мушкарац]*) или занимања (*Tierärztin [ветеринарка]*), затим навођењем година, личних имена, проминалним облицима (*ich [ја], er [он], sie [она]*), потом припадношћу хороскопском знаку и употребом метафора. Најчешће коришћен израз код дефинисања партнера код оба пола је *Partner/-in [партнер/-ка]*, а потом следе изрази *Mann [мушкарац]* и *Frau [жена]*, те личне заменице за 2. или 3. лице једнине у акузативу или номинативу *Dich/Du [Тебе/Ту], Ihn/Er [Њега, Он], Sie [Њу/Она]*⁴, које су готово доследно писане великим словом. Дефинисање је код оба пола, за разлику од српског корпуса, више усмерено ка коришћењу неутралних заменичких форми или полних ознака, док се истицање занимања налази тек на трећем месту према учесталости.

1.3. Анализа

Дефинисање личности у српским изворима чешће се одвија кроз истицање порекла или места становања као практичне информације за успостављање везе или коришћењем неутралних категорија, а у суштини је прилично једнообразно. Недостатак инвентивности овде се своди на традиционалистички приступ и удовољавање захтевима публике, која у овој текстуалној форми и не очекује нешто другачије. Немачким друштвом доминира индивидуализам и појединци се лакше прилагођавају промени места боравка, па истицање порекла или пребивалишта није учестало коришћен податак. Овде се

⁴ Нпр. *Ich suche Dich [Ја тражим Тебе], Er sucht Sie/Ihn [Он тражи Њу/Њега]*

чешће користе необични описи (нпр. *Mittelalter Topf sucht Deckelchen* [*Лонац средњих година тражи поклопац*]), који су одговор друштва на растућу усамљеност и отуђеност појединца у модерном друштву, што неминовно води ка адаптацији техника привлачења пажње и даљем развијању менаџмента импресије.

2. Старост

Старост је овде потребно сагледати двојако: с једне стране су то године оглашивача, а с друге тражене године потенцијалног партнера. Подаци о годинама наводе се с циљем селектовања публике – могу да буду исказани тачно или оквирно⁵ (нпр. између 40 и 50 година), а понекад стоји само назнака да се тражи особа *сличних година*, да су *године небитне* и сл.

Табела 1. Учесталост истицања година у личним огласима

Медији	Учесталост навођења година оглашивача		Учесталост навођења година партнера	
	Мушкарци	Жене	Мушкарци	Жене
Српски медији	60,3%	80%	45,9%	80%
Немачки медији	89,1%	91,5%	26,2%	40,8%

Код података о годинама оглашивача културолошки се не примећују значајније разлике, али се код информација о партнеру истиче готово двоструко чешће навођење у српским медијима. Разлози такве праксе могу да буду избирљивост продуцената огласа као одраз очекивања друштва или практичан приступ услед којег оглашивачи не желе да губе време на неадекватне реципијенте. С друге стране, потпуно је очигледно да мушкарци у обе земље ређе истичу године у својим огласима, поготово кад се ради о њиховим партнеркама, а да је женама старост много значајнија категорија⁶.

2.1. Српски огласни корпус

Анализа старосне структуре показује да просечан оглашивач има 44,2 године (мушки оглашивач 47,9, а женски 40,5 година). С обзиром на два истражена медија, треба нагласити да просечан аутор огласа објављених у штампи има 50,2 године, а на интернету 38,2 године. Упадљива разлика у годинама у односу на медиј указује на

⁵ Ако је старост партнера наведена оквирно (нпр. 40–50 година), приликом рачунања просечне старости узета је средња вредност постављеног оквира.

⁶ Било би занимљиво накнадно истражити због чега жене придају толико пажње годинама – да ли се ради о доживљају пролазне лепоте, о откуцавању биолошког сата или су у питању други разлози.

учесталост коришћења интернета међу млађом популацијом у Србији. Просечан партнер има готово исто година колико и оглашивач – 44,4 (46,4 године партнерка и 42,5 година партнер). Медијски условљена разлика и овде је приметна: пожељан партнер у штампи имао би просечно 48,2 године, а на интернету 40,6 година.

2.2. Немачки огласни корпус

У немачким личним огласима просечан оглашивач има 48,3 године (у штампаним медијима 53,3, а у електронским 43,3), а разложено према половима, просечан мушки аутор има 47,5 година, а женски 49,1 годину. Просечан партнер требало би да има 43,4 године; партнерка коју траже мушки оглашивачи 38,6 година, а партнер којег би жене волеле да имају 45,3 године. Засебно истраживање огласа према коришћеним медијима показало је да би пожељан партнер, односно пожељна партнерка, који/која се тражи путем штампаних медија требало да има 48,6 година, док би идеалан партнер, односно идеална партнерка, до кога/које се долази преко интернета требало да има 38,3 године.

2.3. Анализа

Поређење огласа показало је да су емитенти огласа, без обзира на пол, најчешће у четрдесетим годинама, а да таква очекивања имају и од партнера, уз незнатне варијације⁷. Медијско диференцирање прилично је уједначено према културама и половима, те се уопштено може да рећи да су у штампаним медијима обично активни појединци у четрдесетим или педесетим годинама, док су у електронским медијима заступљеније нешто млађе генерације.

Поређење старосне структуре српских и немачких појединаца у личним огласима открива да се ради о истој популационој групи, јер је просечан аутор/партнер огласа⁸ у Србији стар око 44 године, а у Немачкој око 46 година. Разлике у погледу старости мушкараца и жена као оглашивача или партнера прилично су мале, па можемо да кажемо да стереотипи о очекивању полова у вези с годинама нису експлицитно изражени.

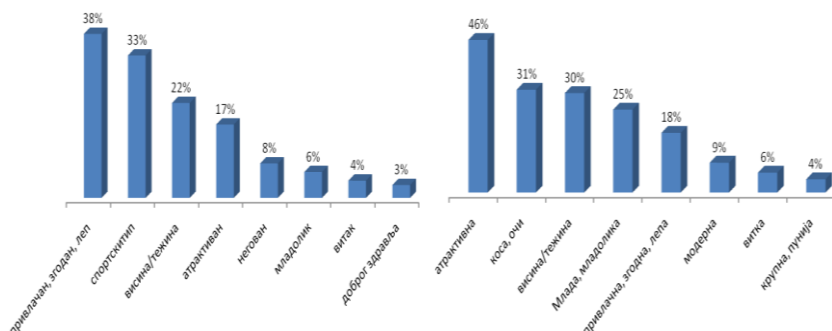
⁷ Овакве резултате, с једне стране, треба узети с резервом, јер су закључци, из објективних разлога, изведени само на основу огласа који имају квантификован податак о годинама. С друге стране, сведена форма личних огласа подразумева истицање управо оних елемената за које емитенти сматрају да су од кључног значаја, па оваква анализа старости представља солидну подлогу за извођење закључака.

⁸ Овде су наведене просечне вредности добијене на основу претходних резултата.

3. Изглед

Изглед појединца у личним огласима у непосредној је вези с друштвеном стварношћу, па се остварене естетске категорије свде на удовољавање очекивањима реципијента, односно друштва. Како би се сумирала⁹ слика пожељног појединца у одређеној култури и одређеном друштву, анализа је обухватила најчешће наводе у домену спољашњег изгледа.

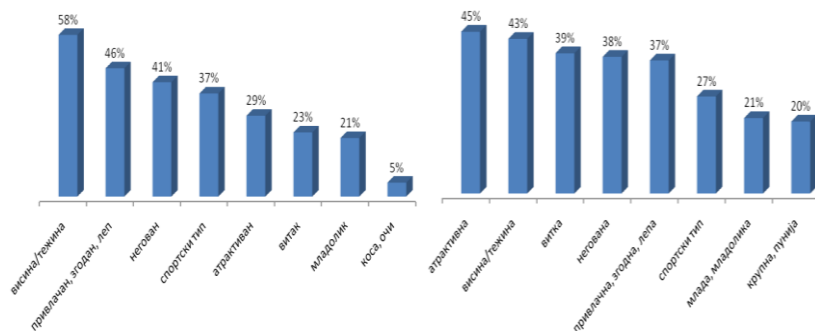
3.1. Српски огласни корпус

Слика 1. Наводи о изгледу мушкарца у српским огласима

Слика 2. Наводи о изгледу жене у српским огласима

3.2. Немачки огласни корпус

Слика 3. Наводи о изгледу мушкарца у немачким огласима

Слика 4. Наводи о изгледу жене у немачким огласима

⁹ С обзиром на то да се ради о језички разноврсним наводима, пре саме анализе обављено је семантичко груписање како би се под једну одредницу подвели елементи истог или сличног денотативног, али и конотативног значења – нпр. изрази *groß* [крупна], *mollig* [пунија], *weibliche Figur* [женствена фигура] подведени су под категорију пунија, а *privatlich attraktiv*, *attraktiv*, *gutaussehend*, *gutaussehend* под категорију привлачан, згодан, леп, док се слична категорија *attraktiv* односи и на наводе типа *sexy*, *sexy*, који имају другачију конотацију.

3.3. Анализа

Естетски концепт мушкарца у Србији и Немачкој је веома сличан, па се примарно очекује да су *привлачни, спортски типови, атрактивни, неговани и младوليки*. Код жена се, осим категорија *атрактивна, привлачна, негована*, које се према учесталости готово поклапају у оба корпуса, у немачком истичу и *витке*, али и *пунице* жене. У истом корпусу приметно је и очекивање да је жена *спортски тип*, што је забележено у српској варијанти. Овакви поступци сведоче о значајније заступљеним постмодерним вредностима у немачком друштву, јер естетски приказ жене излази из оквира традиционалних родних очекивања и указује на равноправност чак и у домену који је примарно резервисан за мушкарце. Осим тога, бављење спортом наглашава окретање (жена) сопственим задовољствима и циљевима, као назнаке израженијег индивидуализма. С друге стране је занимљиво поменути да у српским огласима изглед није с толиком учесталашћу приказан у првом плану, па би на основу тога могло да се закључи да емитенти његово истицање не оцењују као потребно или примерено¹⁰. Кад се посматрају разлике у понашању полова, приметна је тенденција жена (у оба друштва) да дају више података о сопственом изгледу, а мање података о конкретном изгледу какав очекују од партнера.

Занимљиво је нагласити да се скуп физичких манифестација које оглашивач наводи о себи готово савршено уклапа са скупом карактеристика које се од њега као партнера очекују; другим речима, жене себе, као оглашивачи, приказују управо онако како их желе мушкарци као партнерке! И обратно, мушкарци раде исто то. Дакле, апсолутно може да се каже да се „очекивање очекиваног” примењује у огласном дискурсу.

4. Друштвени положај

С обзиром на специфичност истраживања, друштвени положај појединца је проучен поједностављено, кроз две од његове три димензије: економски и културни капитал, јер указивање на политички капитал није присутно у огласном регистру (Лазих & Цвејић, 2004, стр. 45). Економска димензија најчешће се огледа кроз информације о финансијској ситуацији или професији, а на културни капитал указују подаци о образовању.

¹⁰ Овакав закључак представља претпоставку засновану на културолошким истраживањима која чине темељ овог рада, док би конкретни разлози за такву праксу оглашавања могли да се утврде само испитивањем ставова емитената, што превазилази оквире овог рада.

4.1. Српски огласни корпус

У српским огласима друштвени положај чешће помињу мушкарци (4–5 пута више него жене), при чему наводе своју професију и/или финансијско стање (*пензионер, ситуиран, стамбено и материјално обезбеђен*), док жене ређе дају податке о томе или их ограничавају на истицање занимања односно чињенице о (не)запослености, а више истичу брачно стање (*разведена, слободна*). Кад се ради о очекивањима од партнера, мушкарци ретко постављају очекивања пред своје партнерке, у смислу њене позиције на друштвеној лествици, већ је тежиште огласа стављено на друге елементе, као што је истицање пожељног изгледа. Жене, с друге стране, наводе како од будућег партнера очекују да буде *ситуиран, интелектуалац* или *успешан*, делимично зато што у огласима истичу како су и саме такве, а делимично зато што њихова ситуација захтева да пронађу некога ко ће у социјалном смислу преузети бригу о њима¹¹. На такав закључак указују и наводи *повратник* или *живи у иностранству*, које жене повремено користе за тражене partnere, алудирајући притом на имућне и добро ситуиране мушкарце или на жељу за пресељењем у иностранство с циљем решавања економског статуса¹².

4.2. Немачки огласни корпус

У немачким огласима на друштвени положај указује се нешто неутралнијим изразима *erfolgreich [успешан]*, *gebildet [образован]*, при чему нема приметне разлике у половима, што указује на напредак друштва у правцу модернизације и родне равноправности. Осим тога, често се то чини уз другачију намеру, као наговештај да је дотични појединац финансијски стабилан и задовољан, те може своју енергију да усмери на друге сегменте живота. На овакав закључак наводи нас комбинација података о економском статусу и интересовањима која одређују стил живота појединца. Брачно стање се не наглашава сувише често и релативно је равномерно подељено према половима, а доминирају *getrennt lebend [растављен]*, *geschieden [разведен/разведена]* и *verwitwet [удовац/удовица]*. Очекивања мушкараца од партнерки и овде се крећу у домену других категорија (изглед, карактеристике), док жене повремено наводе изразе који указују на партнерову претпостављену стабилну позицију у друштву (нпр. *beruflich situiert [пословно ситуиран]*, *finanziell selbständig [фи-*

¹¹ Различите праксе у оглашавању мушкараца и жена у складу су с резултатима Хофстедовог истраживања и студије GLOBE, који указују на тенденцију доминације мушкараца у српском друштву.

¹² Огласи који истичу жељу за пресељењем у иностранство су у немачком корпусу веома ретки (мање од 1% огласа).

нансијски независан]) или ниво образовања (нпр. *gebildet* [образовањ], *Akademiker* [академски грађанин]), а индиректно тако поручују да би мушкарац требало да је у стању да им пружи живот који је испуњен и у личном смислу, а не само у материјалном. Немачким личним огласима доминирају очекивања од партнера која не наглашавају друштвени положај, већ у први план стављају особине, животне ставове, интересовања и др.

4.3. Анализа

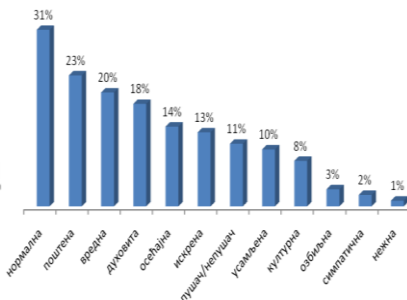
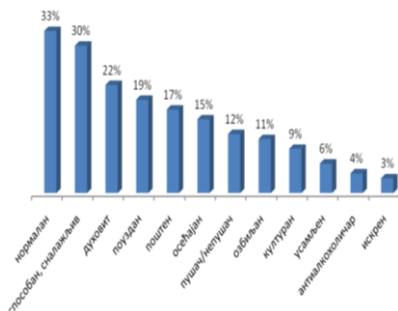
Тумачење овог елемента огласног дискурса неминовно је упућено на сагледавање целокупне друштвене ситуације. У Србији кроз огласни регистар провејава усмереност ка материјалној ситуацији у друштву, упућеност на конкретне прилике и решавање егзистенцијалних питања, па се избор партнера неминовно своди на комбиновање практичних околности и личних избора. Кроз стварање подељене слике, с једне стране, успешних и ситуираних мушкараца, а с друге стране жена које траже успешне partnере, јер себи нису успеле да обезбеде материјалну сигурност – исказује се постојећа неравноправност. Осим тога, значај који се придаје економској димензији показатељ је доминантних материјалистичких вредности. У немачким огласима преовлађују постмодерне вредности, оријентација појединца на себе и задовољавање сопствених потреба. Жене не објављују огласе са циљем достизања материјалне сигурности или решавања питања опстанка, већ им је намера да остваре неке секундарне потребе – индивидуалне, усмерене на лично задовољство и срећу. Разлика у приказу жена у српском и немачком друштву упућује на постојање значајно различитих друштвених пракси.

5. Карактеристике

Карактеристике су категорија о којој и мушкарци и жене истичу највећи број података и она обухвата прилично разнолике наводе¹³. С обзиром на то да се ради о описним категоријама, те да их има много, овде ће бити наведене само најчешће заступљене, и то у систематизованом виду.

¹³ У ову категорију убројани су веома разноврсни подаци – од карактерних особина до одређених навика – све оно што је део концепта личности, што појединац сматра да треба посебно да истакне, што сматра неизоставним делом свог наступа (или делом партнерове личности) у смислу селективног одабира података или менаџмента импресије (Gibbs, Ellison & Heino 2006, Гофман 2000).

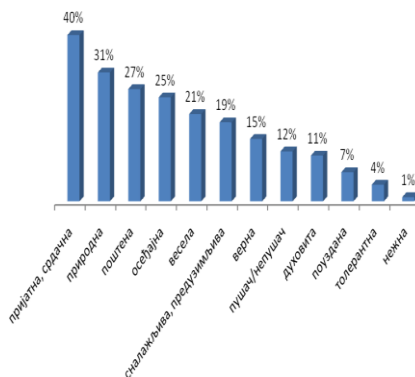
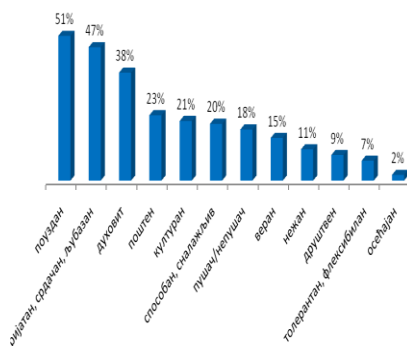
5.1. Српски огласни корпус

Слика 5. Наводи о карактеристикама мушкараца у српским огласима

Слика 6. Наводи о карактеристикама жене у српским огласима

5.2. Немачки огласни корпус

Слика 7. Наводи о карактеристикама мушкараца у немачким огласима

Слика 8. Наводи о карактеристикама жене у немачким огласима

5.3. Анализа

Кад се погледају подаци о идеалном појединцу у Србији, одмах се уочава да огласним дискурсом доминира захтев да особа буде *нормална*, без обзира на то о ком полу се ради. Наглашавање овога указује на то колико прилике у земљи могу да буду аномичне, људски односи поремећени, а свакодневица неорганизована, да главна особина на којој се инсистира постане нормалност – нешто што би требало да се подразумева. Наведено указује на то у којој мери се криза друштва пресликава и на кризу међуљудских односа. Мушкарац би, одмах потом, требало да је *снагаљив* и *способан*, а жена *поштена*. У списку особина код оба пола следе *духовитост* и *осећајност*. Занимљиво је истаћи да се *озбиљност* и *искреност* као наводи појављују само у српском корпусу, указујући на значајне осо-

бине у тој култури, потребу за (традиционално обојеним) наглашавањем исправне личности, снажног карактера или општељудских врлина. У том смислу треба тумачити и често истицање српске жене као *вредне*. С друге стране, мушкарци су у оба корпуса наглашено *поуздани*, што је уобичајено родно специфично очекивање, без разлике у културном миљеу. Истраживање немачког корпуса показало је да оба пола велик значај придају *пријатним, љубазним* појединцима, док се те особине у српским огласима и не помињу. *Поштење* је високо котирано код оба пола и у обе културе, а наглашавање тога свакако је у вези са специфичном формом неличне комуникације у личним огласима. Напоменула бих и да се *сналажљивост* очекује и од мушкараца и од жена у Немачкој, док је у Србији она потребна само мушкарцима, а од жене се та врста активизма не очекује. Поређење је показало како родне разлике (нпр. *поуздани* мушкарци) тако и разлике у карактеристикама које се потенцирају у дотичном друштву (нпр. *нормални* појединци у Србији) – што је у складу с полазним истраживањима доминантних вредности у друштву.

ЗАКЉУЧАК

Анализа личних огласа показала је да постоје значајне културолошке разлике између српског и немачког друштва – док је немачко друштво значајније одмакло у процесу трансформације партнерства, промовисању индивидуалних и постмодерних вредности, усмерености ка остварењу личних потреба и достизању индивидуалне среће, српско друштво је још увек подељено између тенденције задржавања традиционалних модела и тежње ка модернизацији – појединци су оптерећени социјалним и материјалним проблемима, а њихови ставови и тежње најчешће се крећу у оквиру уврежених културних норми, при чему се примећује утицај традиције, али и повремено наглашавање постмодерних идеала. Сегментовање корпусног материјала према полу указало је на то да се идентитети појединаца граде на различитим елементима, уз значајно наглашавање разлике између концепта жене и мушкараца. Док немачким огласима доминирају слике мушкараца и жена уз висок степен равноправности исказан кроз естетске доживљаје, друштвени положај и карактеристике, у српским је приметна родна диференцијација, која се манифестује другачијим пожељним категоријама код мушкараца и жена у правцу испуњавања традиционалних очекивања, што је у складу с владајућим нормативним поретком у друштву.

Концепт појединца који се конфигурише кроз личне огласе заснован је на доминантним вредностима, а можемо га посматрати као листу жеља типичну за неко друштво или пажљиво обликован виртуелни идентитет, чије проучавање указује на социјално нормиране

конструкте и конкретну друштвену стварност у Србији и Немачкој. Истраживање личних огласа показало је да су они адекватан материјал за изучавање друштвених токова и да представљају занимљиво огледало друштва.

ЛИТЕРАТУРА

- Altman, I., & Taylor, D. (1973). *Social penetration: The development of interpersonal relationships*. New York, NY: Holt.
- Бауман, З. (2009). *Флуидна љубав. О крхкости људских веза* [Liquid love. On the Frailty of Human Bonds], Нови Сад: Mediterran publishing.
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- Бешић, М. (2014а). Вредносне оријентације у бившој Југославији [Value orientations in countries of former Yugoslavia]. *Социолошки преглед*, vol. 48, бр. 1, 17–40.
- Бешић, М. (2014б). *Транзиционе трауме и промене вредносних оријентација – генерацијски приступ. Студија вредности у земљама бивше Југославије*. [Transitional traumas and changes in value orientations - generational approach. A study of values in the countries of the former Yugoslavia]. Београд: Факултет политичких наука, Универзитет у Београду
- Бобић, М. (2010). Партнерство као породични подсистем [Partnership as a family subsystem]. У: Милић, А. и др. (ур.), *Време породица. Социолошка студија о породичној трансформацији у савременој Србији* (The Time of the Families: Sociological Study of the Transformation of the Family in Present-day Serbia). Београд: Филозофски факултет, 115–145.
- Carpenter, A., & Greene, K. (2016). Social penetration theory. U: Berger C. R. & Roloff M. E. (Eds.), *The international encyclopedia of interpersonal communication*, Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell, 1-4.
- Ellison, N., Heino, R. & Gibbs, J. (2006). Managing Impressions Online: Self-Presentation Processes in the Online Dating Environment, *Journal of Computer-Mediated Communication*, Volume 11, Issue 2, 415-441.
- Gibbs, J., Ellison, N. & Heino, R. (2006). Self-Presentation in Online Personals. The Role of Anticipated Future Interaction, Self-Disclosure, and Perceived Success in Internet Dating, *Communication Research*, Vol. 33, Number 2, 152-177.
- Goffman, E. (1981). *Geschlecht und Werbung*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Goffman, E. (1994). *Interaktion und Geschlecht*, Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag.
- Гофман, Е. (2000). *Како се представљамо у свакодневном животу* [The Presentation of Self in Everyday Life], Београд: Геопоетика.
- Гофман, Е. (2009). *Стигма: забелешке о опхођењу са нарушеним идентитетом* [Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity], Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Heinemann, M. (2000). Textsorten des Alltags. U: Brinker, K., Antos, G., Heinemann W., Sager, S. (Hrsg.): *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, Berlin – New York: Walter de Gruyter, 604-614.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*, 2nd Edition, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

- House, R. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. & Gupta, V. (eds.) (2004). *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*, Thousand Oaks: Sage Publications.
- Inglehart, R. (1998). *Modernisierung und Postmodernisierung. Kultureller, wirtschaftlicher und politischer Wandel in 43 Gesellschaften*. Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag
- Kluckhohn, C. (1951). Values and Value Orientations in the Theory of Action. U: Parsons, T. & Shils, E. (Eds.), *Toward a General Theory of Action*, New York: Harper & Row, 387-433.
- Kraemer, M. (1998). *Partnersuche und Partnerschaft im deutsch-französischen Vergleich 1913-1993. Eine empirische Analyse zum Wertewandel anhand von Heirats- und Bekanntschaftsanzeigen*, Münster/New York/München/Berlin: Waxmann Verlag.
- Лазић, М. & Цвејић, С. (2004). Промене друштвене структуре у Србији: случај блокиране пост-социјалистичке трансформације [Changes in the social structure in Serbia: a blocked case post-socialist transformations]. У: Милић, А. (ур.), *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група: свакодневна Србија на почетку трећег миленијума* (Social Transformation and Strategies of Social Groups: Everyday Life in Serbia at the Beginning of the Third Millennium). Београд: Филозофски факултет
- Пантић, Д. (1981). *Вредносне оријентације младих у Србији* [Value orientations of young people in Serbia]. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Павловић З. (2006). Вредности у Србији у другом добу модернизма [Values in Serbia in Second Age of Modernity], *Социолошки преглед*, vol. 40, бр. 2, 247-262.
- Рицер, Џ. (2012). *Савремена социолошка теорија и њени класични корени* [Contemporary sociological theory and its classical roots]. Београд: Службени гласник.
- Riemann, V. (1999). *Kontaktanzeigen im Wandel der Zeit. Eine Inhaltsanalyse*, Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Schmitz, A. (2017). *The Structure of Digital Partner Choice*. Switzerland: Springer
- Schwartz, S. H. (1994). Beyond individualism-collectivism: New cultural dimensions of values. U: Kim, H. C., Triandis, C., Kagitcibasi, S., Choi, C. & Yoon G. (Eds.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications*, Newbury Park, CA: Sage, 77-119.
- Schwartz, S. H. (1996). Value Priorities and Behavior: Applying a Theory of Integrated Value Systems. U: Seligman, C., Olson, J. M., & Zanna, M. P. (Eds.): *The Psychology of Values: The Ontario Symposium*, Vol. 8. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1-24.
- Schwartz, S. H. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world, U: Vinken, H., Soeters, J., Ester, P.: *Comparing Cultures – Dimensions of Culture in a Comparative Perspective*, Leiden: Brill, 43-73.
- Skopek, J. (2012). *Partnerwahl im Internet. Eine quantitative Analyse von Strukturen und Prozessen der Online-Partnersuche*. Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Vukonjanski, J., Nikolić, M., Hadžić, O., Terek, E., Nedeljković, M. (2012): Relationship between GLOBE organizational culture dimensions, job satisfaction and leader-member exchange in Serbian organizations. *Journal for East European Management studies*. Vol. 17, Issue 3, 333-368.
- Walther, J. B. (1996). Computer-mediated communication: Impersonal, interpersonal, and hyperpersonal interaction. *Communication Research*, 23, 3-44.
- Whitty, M. T. (2007). *Online Matchmaking*. New York: Palgrave Macmillan.

THE CONCEPT OF THE INDIVIDUAL IN PERSONAL DATING ADS IN PRINT AND ELECTRONIC MEDIA – COMPARATIVE STUDY OF SOCIAL VALUES

Nina Polovina

University of Belgrade, Faculty of Transport and Traffic Engineering,
Belgrade, Serbia

Summary

Viewing culture as a dynamic phenomenon in the context of an individual's overall social activity, the paper studies the concept of the individual occurring in personal dating ads in Serbian and German media. The initial assumption is that an individual, through creating a personal dating ad, reflects dominant social values. Therefore, a study of these written productions and personal descriptions they contain can lead to relevant conclusions on the society itself.

The subject matter of the present research encompassed personal advertisements published in August and September 2015, 2016 and 2017 in chosen Serbian and German magazines and on two open internet portals. The theoretical background for research involves values in terms of fundamental cultural categories or a unique set of guidelines to the individual which enables her/him to act socially and shape her or his experience of the world. The concept of expectations from a potential partner provides a sound basis for viewing the individuals as formed models of behavior and looks that reflect actual social values.

The paper aims at establishing potential differences in Serbian vs. German personal dating ads as manifestations of values incorporated in respective cultures and compare the female vs. male viewpoints through personal representations of ad authors and their expectations from a partner that are sex-related. A triple methodological procedure is applied to that purpose: contrastive, content and statistical, showing the phenomena frequency of occurrence and tendencies in personal ad discourse development.

In spite of a number of similarities, the analysis evidenced the existence of important differences between the two societies. Personal attitudes and individual behaviour, coupled with the expectations from potential partners proved to be influenced by values prevailing in the relevant environment. According to the research results, the Serbian society finds itself trapped in a gap between tradition and conservatism on the one hand and the aspiration to modernisation and progress on the other. The German society, though, is much more in favour of postmodern values, tolerance and individualisation, while individuals' search for fulfilment of their personal wishes and needs. As far as sex-related differences are concerned, the image of the ideal man implies, and this is present in both cultures, an individual with a strong character in the first place, while less attention is drawn to his looks. Inversely, women are mainly described by their looks, while personality comes after. When it comes to expectations from male vs. female partners, they differ depending on the cultural background too, thus confirming the initial assumption of the individual representative of prevailing social values.

ПЕДАГОГИЈА И ЈЕЗИК
PEDAGOGY AND LANGUAGE

УЛОГА НАСТАВНИКА У ОСТВАРИВАЊУ КВАЛИТЕТНОГ ОБРАЗОВНОГ ПРОЦЕСА

Драгиша Вучинић^{1*}, Радован Антонијевић²

¹Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Србија

²Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд, Србија
**vucinic_dragisa@yahoo.com*

Апстракт

Промене у образовању, условљене различитим друштвеним променама, захтевају од наставника да стално преиспитују своју улогу у образовном и наставном процесу. У складу с тим, у литератури се све чешће дискутује о суштини наставничке улоге, о начинима рада у настави, као и о степену остварености професионалне улоге наставника као једног од кључних чинилаца квалитетног образовног процеса. Различити приступи аутора, инсистирање на јасном диференцирању наставничких улога, различити критеријуми за њихову диференцијацију и слично довели су до тога да у педагошкој литератури данас постоје бројне поделе и класификације улоге наставника које, наретко, обухватају неколико десетина појединачних наставничких улога. У овом раду је, на основу анализе различитих категоризација наставничких улога и дидактичких теорија, нагласак стављен на суштину наставничке улоге, сагледану у контексту поступака и рада наставника у образовном процесу, чији се квалитет огледа у степену постигнутог успеха ученика. С тим у вези, указано је на значај наставничке улоге у планирању и припремању наставе, спровођењу наставних активности, мотивацији ученика, развијању њихових интересовања за учење наставних садржаја, као и у остваривању квалитетне комуникације и интеракције између наставника и ученика..

Кључне речи: улога наставника, подручја наставног рада, планирање, припремање и спровођење наставе, мотивација и интересовања, комуникација и интеракција.

TEACHERS' ROLES IN MEETING QUALITY- EXPECTATIONS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

Changes in the educational process caused by different social changes require teachers to continue to reassess their role in the educational and teaching processes. According with that, literature increasingly discusses the essence of teachers' roles, their methods in the teaching process, and as well as the degree of achievement of the professional role of

teachers as one of the key factors in the quality education process. Different approaches of the authors, insisting on a clear differentiation of teacher's roles, different criteria for differentiation, includes a large number of divisions and classifications of teachers' roles in pedagogical literature. These often include a great number of teaching roles. In this paper, based on the analysis of the different categorisations of teachers' roles and didactic theories, the emphasis is placed on the essence of the teaching role seen in the context of the processes and work of teachers in the educational process, whose quality is reflected in the degree of student achievement. In this regard, what is pointed out here is the significance of the teacher's role in planning and preparing classes, motivating students, developing their interest in learning the content, as well as in the realization of quality communication and interaction between teachers and students.

Key words: teacher's roles, teaching areas, planning, preparation and the realization of teaching, motivation and interest, communication and interaction.

УВОД

У последњих неколико деценија, у теоријским разматрањима и емпиријским истраживањима васпитно-образовних проблема, значајна пажња посвећена је наставницима, јер је установљено да они представљају један од кључних чинилаца који одређују квалитет наставе и степен оствареног успеха ученика (Brophy, 2004; Heaverlo, 2011; Hattie, 2009; Поткоњак, 2010). У складу с тим, одређени аутори (Поткоњак, 2010; Marzano & Marzano, 2003) мишљења су да од квалитета рада наставника зависи цео систем васпитања и образовања, као и да наставници имају двоструко већи утицај на постизање одређеног нивоа школског успеха у односу на утицај просветних и школских власти, а који се односи на организацију и систематизацију школских програма. Исти аутори, такође, сматрају да је од свих школских чинилаца који утичу на успех ученика, укључивши у тај контекст и ученике са њиховим личним карактеристикама, као и просветне власти које уређују образовне програме, стандарде и садржаје, наставник једини чинилац на који се може значајније утицати како би се квалитет образовног процеса и успех ученика значајније унапредили. Претпоставке о томе да је наставник један од кључних чинилаца квалитетног образовања потврђене су и у Хетијевој (Hattie, 2009) метаанализи, која обједињује чак 800 ранијих истраживачких студија, чији резултати недвосмислено упућују на закључак да су наставници и ученици два најважнија актера у образовном процесу, која доприносе томе да степен постигнућа ученика буде виши или нижи од очекиваног. Приказани ставови и тврдње поменутих аутора потврђени су, такође, и у резултатима различитих емпиријских истраживања новијег датума (Aunola et al., 2013; Frenzel et al., 2010; Heaverlo, 2011; Ing, 2013), на основу чега је могуће тврдити да је, без обзира на различите приступе проблематици проучавања школског учења, наставник сигурно један од кључних чинилаца васпитно-образовног

процеса и да од степена остварености професионалне улоге наставника, односно од његових поступака, начина понашања и рада, у великој мери зависи квалитет наставе, као и ниво оствареног успеха ученика у образовном процесу.

Када је реч о томе шта је наставничка улога, на чему се она заснива и како је наставници остварују, у литератури се учошавају становишта различитих аутора, који на различите начине одређују њену суштину (Mann et al, 1970; Даниловић, 2011; Havelka, 1998; Marzano & Marzano, 2003; Razdevšek-Pučko, 2005). Почев од чињенице да је процес васпитања и образовања одувек био друштвено условљен и да се одувек одвијао у складу са вредностима и нормама одређеног друштва, на основу чега су утврђивани циљеви и задаци васпитања, а самим тим и улога наставника у образовном процесу, наставничку улогу потребно је сагледати, најпре, у контексту разумевања друштвене улоге. Јасно је да друштвена улога подразумева систем очекиваног понашања који се односи на положај појединца у некој друштвеној групи (Хавелка, 2000), укључујући, притом, низ усвојених друштвених стандарда дефинисаних кроз различита права и обавезе појединаца. Овакво, уопштено, одређење друштвене улоге имплицира потребу да је улогу наставника, без обзира на чињеницу да наставници свој положај и понашање остварују у различитим друштвеним сферама, неопходно потпуније сагледати и проучавати у контексту образовног и наставног процеса, односно у „друштвеној групи” којој они (наставници) заједно са својим ученицима припадају, а од чије хомогености, као и од квалитета унутрашњих односа у њој, начина понашања свих припадника (учесника) групе и слично у значајној мери зависе квалитет наставног и образовног процеса, као и квалитативни ниво успеха ученика. У складу са поменутиим, могуће је изнети тврдњу да улогу наставника у образовном процесу одређује њихов положај у разреду или одељењу ученика, укључујући при томе активности у наставном раду, уважавање права свих чланова групе (ученика) и обавезе наставника да наставни рад, али и успех ученика, квалитативно унапреде.

Међутим, у педагошкој литератури данас не постоји јединствено одређење или општеприхваћена дефиниција којом би се у потпуности објаснила улога наставника у наставном, односно образовном, процесу. Имајући у виду чињеницу да сталне промене у друштву имплицирају промене и у образовању, те да се од наставника очекује да своју улогу у процесу образовања и наставе стално преиспитују, односно да је проширују, коригују или надограђују у складу са захтевима и потребама друштва (Hirvi, 1996), непостојање јединственог одређења појма „улога наставника” сасвим је прихватљиво и разумљиво. У складу са поменутиим тешкоћама и проблемима, у смислу јединственог одређења улоге наставника, данас у лите-

ратури постоје различита схватања наставничке улоге, као и покушаји њене фрагментације на посебне, односно појединачне, улоге, представљени у виду захтева за извођењем различитих таксономија наставничких улога, чиме би се потпуније објаснили суштина и значај рада наставника у процесу образовања (Даниловић, 2011; Johnson & Johnson, 1984, према: Bailey & Duck, 1990; Potkonjak, 2010). На основу подручја одређених образовних делатности или руковођени другим критеријумима, аутори неретко у својим класификацијама наводе и по неколико десетина наставничких улога, где многе од њих не само да се често подударају и обухватају идентична подручја делатности наставника већ нису експлицитно ни повезане са наставничком професијом (Даниловић, 2011). Овакве ситуације могу условити додатну забуну како у разматрању суштине наставничке улоге тако и у спровођењу поступака и начина рада наставника у пракси.

С друге стране, улога наставника, њихов положај у образовном процесу, као и захтеви које би требало да испуне у циљу остваривања квалитативно вишег нивоа образовног процеса – разматрани су са становишта различитих дидактичких теоретичара. Тако је, на пример, у другој половини двадесетог века настало преко четрдесет дидактичких теорија и модела чији је основни циљ био унапређивање квалитета наставе, а самим тим и квалитета образовног процеса (Zierer & Seel, 2012; Wernke, Werner & Zierer, 2015). Међутим, без обзира на њихов велики број и њихову распрострањеност, многе од њих нису заживеле или нису дуже опстале – како у научним тако ни у практичним оквирима – па се већина њих данас сматра заборављеним. У новије време актуелно је неколико дидактичких теорија које на различите начине указују на суштину и значај улоге наставника у образовном процесу. Њихова анализа, у овом раду, уследиће након разматрања различитих класификација наставничких улога, чиме ће се обухватније представити и потпуније разумети поступци и начини рада наставника у савременом образовном процесу који чине окосницу, односно суштину, наставничке улоге данас.

УЛОГА НАСТАВНИКА У КОНТЕКСТУ РАЗЛИЧИТИХ КЛАСИФИКАЦИЈА (КАТЕГОРИЗАЦИЈА) НАСТАВНИЧКИХ УЛОГА

Многи аутори бавили су разматрањем улоге наставника у образовном процесу. Од немачког педагога Фовинкелна (Vowinkel, 1923, према: Газивода, 2001: 19), може се пратити мноштво теоријских извора у којима се проучава улога наставника и њен значај у васпитно-образовном раду. У зависности од циљева, односно критеријума, сагледаних са стручног, педагошког или емоционалног аспекта, постоје и различите класификације посебних наставничких улога.

Једна од најуопштенијих и најједноставнијих подела улоге наставника, свакако, подразумева разликовање васпитног и образовног подручја наставног рада. Остваривањем своје васпитне улоге наставник утиче на општи развој личности ученика, док остваривањем образовне улоге помаже ученицима да стекну одређена знања, вештине и навике (Јоксимовић и Стојиљковић, 2007). Међутим, с обзиром на ширину наведених подручја, овако дефинисане улоге не пружају јасну слику о томе шта је то што наставник заправо ради, односно на које начине остварује поменуте улоге. Зато је потребно приказати неке од најпознатијих класификација улога наставника, што ће бити представљено у наредном делу текста, након чега ће уследи њихова анализа значајна са становишта овог рада.

(1) У једној од најстаријих класификација, коју је са својим сарадницима представио Ман (Mann et al, 1970), основни критеријум за разумевање наставничке улоге представљао је непосредан рад у настави, односно међусобни однос наставника и ученика у наставном процесу. На основу наведеног критеријума идентификовано је шест следећих наставничких улога: (1) наставник као стручњак, чиме се функција наставника своди на преношење информација и података из садржаја одређене наставне дисциплине различитим методама и облицима рада; (2) наставник као формални ауторитет чија улога подразумева дефинисање наставних циљева и утврђивање начина за њихово остваривање; (3) наставник као посредник и преносилац социјализације, што подразумева улогу наставника у припремању ученика за адекватно учешће у широј друштвеној заједници; (4) улога наставника као неког ко олакшава (помагача), у оквиру које наставник пружа помоћ ученицима у превазилажењу проблема и тешкоћа у савладавању наставног градива тако што прати ученике, њихове могућности и интересовања, мотивише их и структурира посебне програме и часове за сваког ученика; (5) наставник као его-идеал (модел), при чему наставник, својим поступцима, понашањем и стручном припремљеношћу може деловати као узор у понашању својих ученика; и (6) наставник као личност и део односа наставник–ученик, што подразумева да наставник користи своја искуства и осећања у наставном односу са ученицима како би им пренео различите стратегије учења, пожељне облике понашања и слично.

(2) Друга у низу јесте Линдгренова класификација наставничких улога, која је, због своје систематичности и свеобухватности, дуго сматрана једном од најприхватљивијих. Линдгрен је наставничке улоге представио у три категорије (према: Лакета и Василијевић, 2012: 102): Прва категорија подразумева наставне и административне улоге наставника, у чији оквир су укључене наставникове активности са ученицима у области стицања знања, вештина и навика, спровођења наставних активности и успостављања одговарајућих

односа у учионици. Свака од наведених области дефинисана је посебним улогама наставника: а) наставник као инструктор – покреће, усмерава и вреднује активности ученика; б) наставник као модел – указује на културне вредности и стандарде друштва; в) наставник као руководилац разредом – структурира ситуације учења, утврђује правила и поступке извршавања задатака, уређује дисциплину; г) наставник као службеник – проверава знања, чита радове, води евиденцију, оцењује ученике; д) наставник као члан омладинске групе – учествује у активности групе у различитим секцијама (клубовима) ученика и другим ваннаставним активностима; ђ) наставник као јавни радник – ради на томе да школа оствари бољи углед у јавности, успоставља односе са школским окружењем, локалном заједницом и друго. Другој категорији припадају психолошки оријентисане улоге наставника које се односе на наставничково препознавање психолошких аспеката школских ситуација. Сваку од ових улога Линдгрен је представио на следећи начин: а) наставник као уметник у односу са људима – на различите начине организује различите мотивационе ситуације за учење, разуме потребе и осећања групе и усмерава их на извршавање задатака; б) наставник као социјални психолог – има развијен осећај за међусобне односе између ученика, подстиче комуникацију међу ученицима и увек преиспитује своје односе са њима; в) наставник као катализатор промена – помаже код појаве одређених промена, како код сваког појединачног ученика тако и у променама у одељењу; г) наставник као ментално-здравствени радник (клиничар) – пружа помоћ ученицима у превазилажењу различитих страхова, саветује их да препознају своје потребе, води ученике ка зрелости и помаже у њиховом осамостаљивању. Трећу категорију наставничких улога према Линдгрену представљају улоге наставника у самоизражавању. У овој категорији наставничких улога обухваћена су понашања наставника у остваривању сопствених потреба, при чему наставник треба да рационално размишља и да се суочи са самим собом, да схвати обавезу континуираног усавршавања, да прати достигнућа савремене науке и укључи их у свакодневну наставну праксу и слично.

(3) Посебну класификацију наставничких улога конструисао је и пољски педагог Мушињски (1976, према: Ђорђевић, 2008). У оквиру ове поделе препознато је седам наставничких улога: (1) улога наставника у планирању наставе, која подразумева самостално одређивање циљева и задатака наставе, наставних активности, као и њихово прилагођавање могућностима ученика; (2) улога наставника у организовању наставе која обухвата избор и коришћење наставних метода и облика рада; (3) улога наставника у руковођењу процесима која се односи на руковођење и управљање свим елементима у образовним ситуацијама; (4) психолошке компетенције наставника које

подразумевају подстицање активности ученика за самообразовање; (5) компетентност наставника, што укључује стицање угледа и ауторитета код ученика; (6) улога наставника у руковођењу одељењем са циљем утицаја на ученике посредством других ученика; и (7) улога у обједињавању или интегрисању васпитно-образовног процеса оствареног на различитим етапама наставног процеса од стране различитих наставника.

(4) Колико је широк дијапазон критеријума за одређивање улога наставника приказује и класификација наставничких улога коју су представили Џонсонови (Johnson & Johnson, 1984, prema: Bailey & Duck, 1990), а којом су обухваћене активности и понашања наставника само у оквиру кооперативног облика наставног учења. Према овој категоризацији, улоге наставника разврстане су на следеће: (1) улога наставника у прелиминарним одлукама – диференцирање циљева учења, одређивање величине групе, распоређивање ученика у групе, уређење простора, планирање и расподела материјала и задатака; (2) улога наставника у постављању часа – објашњење задатака; структурирање позитивне међузависности, одговорности појединца и сарадње унутар групе; образлагање критеријума успеха и развијање сарадње код ученика; (3) улога наставника у праћењу рада ученика и интервенисању – подстицање директне комуникације, праћење понашања ученика, пружање помоћи ученицима у раду и слично; и (4) улога наставника у евалуацији – вредновање рада ученика, разматрање функционисања ученика у групи и оцењивање ученика.

(5) Са становишта потпунијег разумевања наставничке улоге у савременом образовном процесу, потребно је обратити пажњу и на класификацију наставничких улога коју је представио Хирви (Hirvi, 1996), а која садржи улогу наставника као ментора у учионици, односно организатора наставних ситуација у којима ученици уче и интензивније се укључују у рад, као и улогу наставника у сарадничком односу са ученицима. Основни критеријум за овакво одређење улога наставника представљају континуиране промене у друштву и образовању, које имплицирају другачији приступ разумевања наставничких улога. С обзиром на чињеницу да наставници више нису једини извор информација, као и да се од њих захтева да стално преиспитују своје професионалне улоге и проширују их у складу са захтевима друштва, Хирви сматра да неведене улоге наставника заузимају значајно место у савременом образовном процесу.

(6) Промене у образовању представљале су важну основу и детерминанту у класификацији наставничких улога коју су представили Ивић, Пешикан и Антић (2001, 60). Основни критеријум за класификацију наставничких улога наведених аутора представљала је реализација активне наставе, а основне улоге наставника јесу следеће: (1) Наставничка улога у оквиру које су препознате посебне улоге на-

ставника: а) улога наставника у ужем смислу – наставник као предавач, која обухвата различите активности наставника у смислу преноса информација, излагања наставног градива и вођења наставног процеса; б) наставник као организатор наставе; в) наставник као партнер у педагошкој комуникацији; г) наставник као стручњак – експерт за своју област, односно наставник као модел интелектуалног понашања у датој области и наставник као „банка података”; (2) Мотивациона улога наставника, у оквиру које аутори издвајају следеће појединачне улоге, односно области наставникових активности: а) мотивисање ученика за рад и одржавање тих интересовања и б) наставник као личност – модел за професионалну идентификацију; (3) Улога процењивача, евалуатора, која обухвата: а) оцењивање у домену знања и б) оцењивање понашања и личности ученика; (4) Сазнајно-дијагностичка улога наставника; (5) Улога регулатора социјалних односа у разреду као групи; и (6) Улога партнера у афективној интеракцији.

(7) У категоризацији наставничких улога коју је конструисао Хавелка (1998), указано је на њихову међусобну повезаност и испреплетеност. Овај аутор сматра да улогу наставника одређује низ специфичних улога које наставник остварује у настави и у школи. Улоге које наставник остварује у настави јесу (Хавелка, 1998: 128): (1) наставникова улога у односу на наставни план и програм – наставник као планер и организатор наставе; (2) улога наставника у односу на методе и облике наставног рада – наставник као пројектант наставног амбијента, методичар, иноватор и мотиватор; (3) улога наставника у односу на ученике појединце – наставник као ослонац, ментор, агенс развоја личности ученика и оцењивач; (4) улога наставника у односу на ученике као групу – наставник као руководилац, модел, арбитар и симбол одељења; и (5) улога наставника у сарадњи са родитељима ученика – наставник као сарадник породице. Улоге наставника које он остварује у школи подразумевају рад у наставничком већу и стручним активима, учешће у социокултурним програмима школе, као и рад у стручним и професионалним организацијама.

(8) Посебну класификацију наставничких улога сачинио је и Сузић (Сузић, 2005: 175). Основни критеријум за уочавање наставничких улога представљао је однос између традиционалне и савремене наставе, као и потреба да се дидактичка улога наставника (улога поучаватеља) сагледа у другачијем приступу наставном раду и активном учешћу ученика у наставном процесу. Зато, као нове, овај аутор наводи следеће улоге наставника (Сузић, 2005; 2010): (1) наставник као дидактичар; (2) наставник као васпитач; (3) научно-наставна улога наставника; (4) наставник као дијагностичар; (5) наставник као инструктор активне наставе; (6) наставник као координатор; (7) наставник као стваралац међуљудских односа; (8) настав-

ник као градитељ емоционалне климе у одељењу и (9) наставник у активном циљном учењу. Што се тиче преузимања нових улога наставника, Сузић указује на то да нису довољна знања која наставници стичу формалним образовањем, већ је неопходно њихово стално стручно усавршавање и напредовање кроз практичан рад са ученицима.

(9) Слична класификација наставничких улога уочава се и у раду Сорокумове (Сорокумова, 2009, према: Дубљанин, 2011). У одређивању функција наставника могу се уочити и следеће наставничке улоге: (1) наставник као инструктор – приликом задавања задатака пружа сва потребна објашњења и инструкције; (2) наставник као саветник – препреке и противречности у учењу претвара у наставне задатке, не дајући притом готова решења и одговоре; (3) наставник као образац – часу даје емотивни тон, показујући образац понашања; (4) наставник као помоћник – развија код ученика самосталност у процесу поставке и решавања наставних задатака, овладавајући педагошким тактом и способношћу посматрања и рефлексije; (5) наставник као ослонац – подстиче код ученика разумевање сопствене личности и омогућава му да стекне сигурност; и (6) наставник као партнер – разуме личност ученика и њихово понашање.

(10) Као последња у овом низу, свакако не и најмање значајна, јесте класификација наставничких улога ауторке Раздевшек-Пуцко (Razdevšek-Pučko, 2005), представљена у контексту значаја информационих техника и технологија у савременом образовном процесу, на основу којих је указано на потребу увођења неопходних промена у рад наставника, као што су преусмеравање поучавања ка учењу, коришћење савремене информационе технологије у настави, оспособљеност наставника за рад са ученицима различитих категорија (у смислу различитих способности, посебних потреба и мултикултурних разлика), сарадња са другим наставницима, стручњацима и родитељима, оспособљеност за истраживање и евалуацију властитог рада и слично. На основу наведеног, ова ауторка издваја и неколико наставничких улога (Razdevšek-Pučko, 2005: 82): (1) наставник као иницијатор промена; (2) наставник као мотиватор, који подстиче ученике на учење; (3) професионалац који брине о личном и професионалном развоју и (4) члан организације која се развија и учи.

На основу анализе наведених класификација наставничких улога, уочено је неколико значајних карактеристика на које је, са становишта овог рада, потребно обратити пажњу. Наиме, може се уочити да постоје различити критеријуми за категоризацију улога наставника који су утврђивани на основу одређених циљева и захтева које наставник у савременом васпитно-образовном процесу треба да оствари. Као што је приказано у готово свим представљеним класификацијама, циљеви на основу којих се утврђују категорије за

утврђивање посебних наставничких улога су, такође, многобројни и различити. Неки од њих посматрају се у ширем контексту, у смислу остваривања друштвених циљева, други пак подразумевају професионалне и личне циљеве наставника, док се одређени циљеви односе на конкретну делатност наставника у раду са ученицима, као што је организација активне наставе или коришћење одређених дидактичко-методичких поступака у раду наставника. Различит број, као и ширина обима критеријума за одређивање посебних улога наставника, указују на потребу дубљег и континуираног проучавања улоге наставника, односно поступака и начина рада наставника у свим областима њихових професионалних и друштвених делатности, као и на потребу проучавања личних особина наставника.

Када је реч о улози наставника у непосредном раду са ученицима у наведеним класификацијама, такође, могу се уочити одређене значајне карактеристике. Наиме, ове карактеристике односе се на одређена подручја наставе и наставних активности у којима наставници остварују своју професионалну улогу (улоге наставника), а која су готово незаобилазна у класификацијама свих наведених аутора. Реч је о три шира подручја, односно о организацији и спровођењу наставе, о иницирању мотивације и подстицању интересовања ученика, као и о развијању квалитетне комуникације и интеракције између наставника и ученика.

Једно од значајних подручја рада наставника, које је увидом у наведене класификације могуће уочити, односи се на организацију, планирање и спровођење наставних активности. Иако је аутори различито дефинишу, ова област наставних делатности представљена је у готово свим наведеним класификацијама наставничких улога. Тако, на пример, Мен (1970) подручје организације и планирања наставе, односно планирање наставних циљева и утврђивање средстава за њихово остваривање, дефинише улогом наставника као формалног ауторитета. С друге стране, активности у спровођењу наставе, као што је преношење информација и података из садржаја наставне области употребом различитих дидактичко-методичких поступака, поменути аутори одређују улогом наставника као стручњака у настави. За разлику од ових аутора, Линдгрен (1976. према: Лакета и Василијевић, 2012), у оквиру овог подручја, посматра наставника као руководиоца разредом, односно као некога ко структурира ситуације учења, утврђује правила, поступке и задатке за учење. Поред тога, у оквиру наставне и административне улоге наставника, Линдгрен укључује све наставникове активности у спровођење наставе усмерене на стицање знања, развијање вештина и навика ученика. На значај организације, планирања и спровођења наставних активности указује и Мушињски (према: Ђорђевић, 2008), и то тако што за ова подручја одређује две улоге наставника: прва, која подразумева

планирање nastave, где nastavnik samostalno određuje ciljeve, zadatke i aktivnosti koje prilagođava potrebama učenika, dok je druga uloga nastavnika u organizaciji nastave ona koja obuhvata izbor nastavnih metoda i oblika nastavnog rada. Predstavljene dve uloge nastavnika, prema Mušićkom, međusobno su uslovljene, tako da se može postaviti pitanje o potrebi, odnosno o mogućnosti, njihovog razdvajanja u praksi. Naime, jasno je da se планирање активности učenika ne može sprovesti bez uvida u to kojim metodama treba приступити u nastavnom procesu. Може се претпоставити да је ову чињеницу имао у виду Хавелка (1998) када је подручје активности nastavnika u планирању и организацији nastave дефинисао улогом nastavnika као планера и организатора nastave. Дакле, овај аутор није посебно одредио улогу nastavnika као реализатора nastave, јер се подразумева да оно што је организовано и испланирано свакако треба и да се спроведе. С друге стране, ови облици nastavnikovih активности могу се сагледати у улози nastavnika у односу на методе и облике рада у чијем оквиру је истакнут значај nastavnika у осмишљавању nastavnih ситуација помоћу различитих методичких поступака. Значај nastavnika у оквиру остваривања nastavnih програма навео је и Сузић (2005), одређујући улогу nastavnika као дидактичара. Међутим, овај аутор широко је поставио дидактичку улогу nastavnika, тако да она у себи, осим спровођења nastave, „покрива” и област припремања за наставу. Оваквим приступом Сузић је објединио претходно поменуте улоге nastavnika у једну и истовремено указао на значај поступака nastavnika у планирању, припремању и спровођењу nastave, који су у пракси нераздвајиви. Поред наведених, потребно је нагласити да се подручје nastave у којем се истиче значај nastavnika у организацији, планирању и спровођењу nastavnih активности може уочити и у класификацијама других аутора, у којима се, на пример, nastavnik посматра као инструктор nastave (Сорокумова, 2009), односно као организатор nastavnih ситуација (Hirvi, 1996). Дакле, без обзира на различите називе посебних улога nastavnika, на основу наведених класификација, лако се може закључити да подручје организације, односно планирања, припремања и спровођења nastavnih активности представља једно од три најзначајнија подручја у остваривању професионалне улоге nastavnika.

Поред подручја планирања, припремања и спровођења nastave и nastavnih активности, у претходно представљеним класификацијама nastavничких улога јасно се издвајају још два значајна подручја nastavnih делатности. Реч је о улози nastavnika у подстицању мотивације и интересовања učenika, као и о њиховој улози у остваривању квалитетне комуникације и интеракције са ученицима. И у оквиру ових области аутори различито дефинишу улоге nastavnika. Међутим, на основу одређених поступака nastavnika, којима се даље

образлажу њихове улоге, може се уочити о ком подручју наставних активности је реч.

Активности наставника у иницирању мотивације ученика и развијању њихових интересовања за области учења Мен је, на пример, објаснио улогом наставника као особе која олакшава („фацилитатор”) (Man et al, 1970). Суштина овако дефинисане улоге наставника подразумева пружање помоћи ученицима да превазиђу одређене тешкоће и проблеме у току савладавања наставних садржаја. Један од начина да се таква помоћ оствари, између осталог, јесте структурирање посебних наставних програма прилагођених сваком појединачном ученику у складу са њиховим интересовањима. Међутим, потребно је нагласити да осим мотивационе, улога наставника као особе која олакшава подразумева и значајно изражену улогу наставника у интеракцији и разумевању ученика, што указује на тешкоће у одвајању ове две (мотивациона и комуникациона улога наставника) наставничке улоге. Мотивационе поступке наставника ни Линдгрен не сврстава у појединачну област, односно у посебну наставничку улогу. Међутим, у поступцима наставника, објашњеним у другим наставничким улогама, овај аутор јасно указује на значај мотивације и интересовања у учењу. Тако је, на пример, у улози наставника као службеника наглашено да наставник оцењује ученике, проверава њихова знања, чита радове и слично. Представљени поступци наставника могу се сврстати и у неку другу област, на пример, у област вредновања постигнућа. Међутим, чињеница је да наставник оваквим поступцима значајно утиче на степен мотивације ученика за учење наставних садржаја. С друге стране, приликом образложења улоге наставника као уметника у односу са људима објашњено је да наставник треба да организује различите мотивационе ситуације у учењу. Овом наставничком улогом и Линдгрен је обухватио подручје комуникације и интеракције са ученицима, што, такође, указује на чињеницу да је немогуће сасвим раздвојити улоге наставника, односно његове активности у наставном раду, о чему ће бити више речи у наредном делу текста. Мотивацију ученика, као значајно подручје наставних делатности, нагласили су Ивић, Пешикан и Антић (2001). Ови аутори, у оквиру своје класификације наставничких улога, мотивационој улози дају запажен значај. Један од најважнијих задатака наставника у оквиру остваривања мотивационе улоге, према мишљењу ових аутора, подразумева подстицање и одржавање интересовања ученика за дату област. Поред поменутих аутора, улогу наставника као мотиватора наводи и Хавелка (1998), и то у оквиру шире дефинисане наставничке улоге, која се односи на методе и облике рада у настави. Значај мотивације у наставном раду истиче и Сузић (2005), који је ово подручје наставног рада представио кроз две наставничке улоге, и то у улози наставника као инструктора активне

наставе и у улози наставника у активном, циљном учењу. Такође, значај мотивационих поступака наставника уочен је и у класификацији коју је представила Сорокумова (Сорокумова, 2009, према: Дубљанин, 2011), у којој функција наставника као саветника подразумева способност наставника да препреке у учењу претвара у нове задатке, а да притом не даје готове одговоре. Оваквим начином рада наставник ће подстицати размишљања ученика, као и степен радозналости у решавању наставних задатака. Ова ауторка, такође, сматра да наставник треба да подстиче самосталност ученика у раду, за шта је неопходно да буде и добар „мотиватор” (Раздевшчек-Пучко, 2005). Дакле, мотивациона улога наставника подразумева све врсте активности које наставник предузима у циљу иницирања мотивације ученика и развијања њихових интересовања за учење одређеног наставног предмета или учења уопште.

У оквиру наставних поступака и активности у одељењу и/или разреду, у представљеним класификацијама често се помиње подручје комуникације и интеракције у настави. Осим тога, примећује се да је ова област прецизније одвојена од осталих. Свакако, када је реч о овим активностима примећује се да су и оне значајно повезане са другим областима наставничких делатности. Тако, на пример, Мен и сарадници (1970) наставникове поступке у оквиру овог подручја посматрају кроз наставникову личност, односно у оквиру његових међусобних односа са ученицима, у којима наставник треба да саосећа са њима, као и да сви они заједно, изграђују квалитетан интерактиван однос. С друге стране, Линдгрен (1970), као што је раније поменуто, активности наставника у овом подручју сврстава у област која уједно обухвата и мотивациону улогу. Осим тога, према мишљењу овог аутора, подручје комуникације и интеракције између наставника и ученика истакнуто је и у улози наставника као социјалног психолога, чији су основни задаци да развија добре интерактивне односе у одељењу, да код ученика подстиче комуникационе компетенције, али и да остварује виши квалитет личних интерактивних односа са њима. Такође, важни елементи комуникативно-интерактивних односа садржани су и у Линдгреновој улози наставника познатој под термином „наставник клиничар”, који ученицима помоћу квалитетних савета помаже у превазилажењу различитих страхова и стрепњи. Чињеницу да квалитетни интерактивни односи између наставника и ученика јесу значајан чинилац квалитетне наставе представио је и Хирви (1996), који је као један од најважнијих чинилаца навео улогу наставника у сарадничким односима са ученицима. У приказаним класификацијама наставничких улога може се уочити да неки аутори (Ивић и сар., 2001; Сузић, 2005) појединачно представљају подручја комуникације и интеракције у настави. Тако, на пример, Ивић, Пешикан и Антић разликују улогу наставника као парт-

нера у комуникацији од улоге наставника као партнера у афективној интеракцији. С друге стране, Сузић чак прави разлику између наставника као творца међуљудских односа и наставника као градитеља емоционалне климе у одељењу. Међутим, треба нагласити да ова ова подручја заједно граде квалитет комуникативно-интерактивних односа. Интерактивну функцију наставника са ученицима Сорокумова је објаснила у улози наставника који треба да ученицима буде ослонац, да им помогне да разумеју друге, али и себе. Такође, ова ауторка наводи и функцију наставника као партнера који треба да разуме понашања ученика и њихову личност.

Дакле, увидом у приказане класификације наставничких улога може се уочити да током наставног процеса наставници морају добро да организују и испланирају наставне активности, да значајну пажњу у оквиру планирања, односно спровођења, наставе треба да посвете подстицању ученика да активније учествују у наставном процесу, као и да током читавог наставног процеса воде рачуна о томе да са ученицима остварују добре комуникативне односе, у којима ће превладавати разумевање и међусобна сарадња. Другим речима, суштина наставничке улоге, као и њихов значај у образовном процесу, огледају се управо у томе како наставници планирају, припремају и спроводе наставне активности, на које начине мотивишу ученике да активно учествују у процесу образовања, као и у томе колико пажње посвећују развијању квалитетне комуникације и интеракције са својим ученицима.

УЛОГА НАСТАВНИКА СА СТАНОВИШТА РАЗЛИЧИТИХ ДИДАКТИЧКИХ ТЕОРИЈА

Одређени закључци о суштини и значају наставничке улоге у образовном процесу могу се уочити и у захтевима за квалитетну организацију наставног процеса представљеним у најпознатијим дидактичким теоријама, као што су критичко-конструктивна теорија Волфганга Клапкија (Wolfgang Klafki), теорија поучавања Волфганга Шульца (Wolfgang Schulz) или критичко-комуникативна теорија Рајнера Винкела (Rainer Winkel).

Када је реч, на пример, о критичко-конструктивној дидактичкој теорији, Клапки поучавање и учење посматра као процес интеракције у којем ученици, уз подршку наставника, самостално усвајају знања и развијају своје способности. Улога наставника у поучавању ученика подразумева организацију откривајуће, односно разоткривајуће, наставе, у којој су заступљени одређени облици обнављања градива и увежбавања наученог. Према овим претпоставкама, настава треба бити дискурзивно планирана и припремљена, што подразумева супланирање наставе са ученицима кроз заједничко, кри-

тичко сагледавање наставних задатака. Таквим приступом омогућава се да настава буде оријентисана на ученика и њихово активно учешће у њој (према: Arnold, 2012). Дакле, ученик у овако конципираној настави има субјективну позицију, учествује са наставником у планирању наставе, као и у њеној критичкој анализи.

Критичко-конструктивна теорија Волфганга Клафкија одбацује идеју традиционалне предавачке наставе, у којој сва моћ одлучивања приликом организације и спровођења наставних активности припада наставницима. Према овој теорији, настава је интерактиван процес у којем су ученици активни учесници (Glaserfeld, 1995), који већ у процесу планирања наставе, заједно са наставником, осмишљавају наставе задатке, износе своје идеје, примедбе, закључке и слично. Наставу карактерише демократска атмосфера, коју одликују квалитетна комуникација, међусобно поштовање, солидарност у организацији, висок ниво мотивације ученика, као и развој критичког размишљања. У овако конципираној настави, процес учења усмерен је на наставнике, као и на ученике. С једне стране, ученици самосталније стичу знања и развијају своје способности за даље образовање и самообразовање, што, с друге стране, захтева од наставника стално учешће у процесу властитог учења и стручног усавршавања.

На сличан начин суштина наставничке улоге представљена је и у теорији Волфганга Шульца, који сматра да основна претпоставка схватања васпитно-образовног процеса није подвргавање неког наставног објекта намерама учитеља или васпитача, већ да он представља дијалог између делујуће способних субјеката (Schulz, 1989: 31). Основни циљеви наставе усмерене на ученике, према Шулцу, садржани су у три кључна појма, и то: компетенција, аутономија и солидарност. Дакле, на сличан начин као и Клафки, Шулц велики значај у организацији наставног процеса придаје планирању наставе, са нагласком на синхронизовано учешће ученика и наставника. Процес планирања наставе Шулц представља кроз четири етапе, где у оквиру сваке од њих треба дати одговоре на следећи низ питања: *Шта треба научити/поучити?*; *Ко у настави нешто учи и од кога учи?*; *Како се најбоље достижу утврђени циљеви?*. У складу са постављеним питањима, Шулц најпре указује на одређене захтеве које у настави треба испунити, а од којих су најзначајнији развијање практичних знања; повезивање знања из датих предмета са другим наукама; развијање критичког мишљења код ученика; оспособљавање ученика за изношење сопствених идеја и слично. С друге стране, Шулц указује на значај активног учешћа у настави, како наставника тако и ученика, на значај искуственог учења, као и на обавезу наставника да преиспитују своја сазнања, као и своју улогу у наставном процесу, те и да непрестано надограђују сопствене образовне потенцијале. Такође, значајна пажња овог аутора усмерена је на пла-

нирање одговарајућих дидактичких и методичких поступака који подразумевају одабир метода наставног рада, облика рада у настави, наставних средстава и слично. У наставном концепту заснованом на учењу и поучавању, повољним се сматрају ситуације у којима ће ученици „располагати” сами собом. У току наставе ученици треба да развијају све своје способности, јер без њих не могу доживети ни личну нити друштвену афирмацију. Како и сâм Шулц истиче: „само-производња ученика као оријентисаних чланова друштва, способних да делују, не може се остварити без споразумевања са њима о задатку, намећући им задатке без њиховог суодлучивања” (Schulz, 1989: 39). На основу наведеног, може се сматрати да је за потпуно остваривање професионалне улоге наставника неопходно ангажовање наставника и ученика у сва три подручја наставног рада. Дакле, поред темељног планирања наставе, ученике је потребно активно укључити у наставни процес, развијати њихова интересовања за наставну област и градити са њима квалитетне комуникативно-интерактивне односе.

Када је у питању критичко-комуникативна дидактичка теорија, већ у самом њеном називу представљени су циљ и суштина наставног процеса. Наиме, у првом делу назива ове теорије под појмом „критичка” подразумевају се анализа и преиспитивање постојеће стварности са тенденцијом њеног сталног унапређивања. То преваходно значи да информације и податке о појавама и процесима о којима је реч у обради наставног градива не треба прихватати у готовом облику без њиховог претходног критичког сагледавања. С друге стране, термин „комуникативна” указује на значај комуникацијског процеса у школском поучавању и учењу, односно на значај размене порука између учесника у настави, као и успостављање одређених, квалитетних интерактивних односа међу њима, чиме се подстиче виши ниво мотивације ученика за учење наставних садржаја, а самим тим и квалитет наставног (образовног) процеса, као и виши ниво успеха ученика.

На основу анализе представљених дидактичких концепција, може се, дакле, закључити да се многи од услова за остваривање квалитетног наставног процеса налазе у правилној организацији и правилном спровођењу наставних активности, мотивисању ученика и развијању квалитетних интерактивних односа са њима. Јасно је да се приказани дидактички модели међусобно разликују, међутим, у одређеним, значајним, сегментима свакако имају заједничких карактеристика. Наиме, у већини њих се као кључни елемент за стварање квалитетне наставе наводи заједничко учешће наставника и ученика у организацији, односно у процесу планирања, наставе. Процес планирања и припремања наставе обухвата низ делатности и активности наставника, али и ученика, које подразумевају одабир и (ре)конструкцију наставних садржаја, одређивање циља и значаја учења,

одабир одговарајућих наставних метода, облика наставног рада и наставних средстава, као и њихово прилагођавање карактеристикама и могућностима свих ученика. У читавом том процесу, укључујући и процес евалуације наставе и њених резултата, односно остварених циљева, ученици се стављају у активну, равноправну, субјекатску позицију. Таквим приступом мења се и улога наставника. Наставник није више само преносилац знања, као што је то био случај у традиционално заснованом образовном процесу, већ све више постаје неко ко помаже ученику да сâм стиче одређена знања, способности и вештине. Сходно томе, наставник треба добро да познаје индивидуалне карактеристике свих ученика, њихове могућности, ограничења, интересовања и слично и да према њима организује и припрема наставу из посебних наставних предмета. Такође, улога наставника у организацији, односно припремању, планирању и спровођењу наставе прожета је сталним присуством осталих наставних подручја, односно мотивационог и подручја комуникације и интеракције са ученицима. Увидом у одређене захтеве, који се у наведеним теоријама стављају пред наставнике, јасно се може уочити инсистирање аутора на чињеници да наставник сва подручја свог професионалног деловања треба добро да испланира, али и да их спроведе заједно са својим ученицима. Таквим приступом у раду омогућава се демократски оријентисана настава, коју карактеришу отворено, активно, искључиво и практично учење.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У оквиру разматрања класификација наставничких улога, као и током анализе представљених дидактичких теорија, јасно се могу уочити суштина и значај улоге наставника у образовном и наставном процесу. Они се огледају у начинима и поступцима рада наставника у контексту три шира подручја наставног рада, а то су: пажљиво планирање, припремање и спровођење наставе и наставних активности; иницирање мотивације и развијање интересовања ученика за учење наставних садржаја; као и изградња квалитетне комуникације и интеракције између наставника и ученика као најзначајнијих чинилаца образовног процеса. У овом раду намера аутора није усмерена на осмишљавање неке нове класификације, односно таксономије, наставничких улога, јер је свака класификација привремена и може одговарати само тренутно постављеним захтевима на које наставници, у образовном процесу, треба да одговоре. С обзиром на непрекидни развој и промене у друштву, као и на промене у образовним захтевима, свака нова класификација или фрагментација наставничке улоге лако може довести, како у научном тако и у практичном смислу, до различитих проблема у виду, на пример, изостављања одређених ак-

тивности наставника које су неминовне и неопходне у наставном процесу, а које нису представљене појединачном или посебном улогом наставника. С друге стране, на основу анализе већег броја таксономија или класификација наставничких улога, јасно се уочава проблем који указује на то да аутори, руковођени различитим критеријумима, неретко, не само да наводе различит број наставничких улога, којих често има и по неколико десетина, већ у својим класификацијама, понекад, убрајају и одређене улоге које нису експлицитно повезане са наставничком професијом. Овакви проблеми, такође, разумљиви су и прихватљиви, јер у образовном, односно наставном, процесу није искључено да се догађају ситуације које су непредвидиве, а које од наставника, у одређеном моменту, захтевају адекватну реакцију. На пример, није немогућа ситуација да се на наставном часу неком од ученика изненада погорша здравствено стање, да ученик изгуби свест или да се деси неки други (тежи) облик погоршања здравственог стања ученика. У таквим ситуацијама од наставника се очекује да ученику укаже прву помоћ, да на време и адекватно реагује, а да истовремено не изазове, код других ученика, страх, панику или слично. Посматрано на овакав начин, наставник мора да обавља улогу лекара или неког другог стручног лица у области здравства. Дакле, представљени пример је само један од многих примера на основу којих се може закључити да је улога наставника сложена и захтевна, али и од великог значаја у процесу образовања.

Међутим, ситуација у претходно поменутом примеру, као и многе друге, могу се предупредити или повољније решити уколико се улога наставника у образовном процесу посматра у контексту три претходно поменута подручја, односно уколико наставници квалитетно остварују своју улогу у њима. Наиме, имајући у виду чињеницу да се ништа не дешава случајно нити одједном, у поменутом примеру велики значај, између осталог, има квалитет улоге наставника у подручју комуникације и интеракције са ученицима. Уколико наставник са ученицима одржава квалитетну комуникацију и интеракцију, уколико је са њима у одељењу створио атмосферу поверења, емпатије, међусобног разумевања, поштовања и слично, на време ће бити упознат са различитим потребама и проблемима ученика, и то не само у области учења и савладавања наставних садржаја већ и шире. С тим у вези, евентуални проблеми или ситуације у наставном процесу сигурно ће бити квалитетније решени.

Када је реч о суштини и значају улоге наставника у образовном процесу, као и о проблематици њеног одређења у образовном процесу, неопходно је, такође, напоменути да је наставничку улогу потребно посматрати у једном свеобухватном облику, у виду јединствене наставничке улоге у образовном процесу, али и у њеним посебним сегментима, односно појединачним улогама. Као што сма-

трају одређени аутори (Гвозденовић, 2004: 80; Хавелка, 1991: 14), улога наставника је композитна, јер се састоји из више појединачних улога, односно улога наставника је вишеслојна, а како ће се и колико посебне и појединачне његове улоге преламати кроз општу наставничку улогу није могуће до краја утврдити и објаснити. Са становишта проучавања улоге наставника, потребно је њену суштину и значај истраживати у свакој наставној активности, у свим сегментима наставног рада, односно у свакој појединачној улози наставника. Таквим приступом омогућава се потпунији увид у рад наставника у образовном процесу. С друге стране, када је реч о остваривању наставничке улоге у пракси, значајно је разумети њену свеобухватност. Готово је немогуће да наставници своју улогу у образовању остварују у једном од три претходно наведена подручја, а да притом њен значај у осталим подручјима занемарују. На крају, имајући у виду чињеницу да живимо у тренутку убрзаних промена, које од сваког појединца захтевају доживотно учење, неопходно је да наставници своју улогу у образовном процесу усмере на припремање ученика за савладавање процеса учења. Овакав приступ подразумева оспособљавање ученика за самостално учење, анализу различитих извора, истраживачки рад, као и развијање њиховог критичког мишљења. Зато је у остваривању квалитетног образовног процеса неопходно подједнако уважавање значаја како планирања, припремања и реализације наставе тако и мотивисања ученика, односно развијања њихових интересовања, као и значаја квалитетне комуникације и сарадње између наставника и ученика.

ЛИТЕРАТУРА

- Arnold, K., H. (2012). Didactics (didaktik models) and learning. U: N. M. Seel (ur.). *Encyclopedia of the sciences of learning*, 986-990. Heidelberg: Springer.
- Aunola, K., Viljaranta, J., Lehtinen, E., & Nurmi, J.E. (2013). The role of maternal support of competence, autonomy and relatedness in children's interests and mastery orientation. *Learning and Individual Differences* 25, 171-177.
- Bailey, G.D. & Dyck, N. (1990). The administrator and cooperative learning: Roles and responsibilities in instructional leadership. *Clearing House*, 64, (1), 39-43.
- Brophy, J. (2004). *Motivating Students to Learn*. Second Edition. Lawrence Erlbaum Associates, London
- Газивода, П. (2001). Наставник у савременој школи [Teacher in contemporary school], *Педагогија*, 1, 19–27.
- Гвозденовић, С. (2004). Наставник и ученик у образовном процесу [Teacher and student in the educational process], *Васпитање и образовање*, 1, 71–84.
- Glaserfeld, von E. (1995). *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning*. London: The Falmer Press.
- Gudjons, H. (1992). *Didaktičke teorije*. Zagreb: Educa.
- Дубљанин, С. (2011). Функција наставника и функција ученика – да ли је та подела одржива? [Function of the teacher and function of the student, is it that dividing sustainable?], *Настава и васпитање*, (60), 1, 58–64.

- Ђорђевић, Ј. (2008). Личност и функције наставника у савременим друштвеним и економским променама [Personality and function of the teacher in contemporary social and economic changes], *Педагошка стварност*, 9-10, 842–853.
- Zierer, K., Seel, N. (2012), *General Didactics and Instructional Design: eyes like twins*. A transatlantic dialogue about similarities and differences, about the past and the future of two sciences of learning and teaching. SpringerPlus, 1(15). (<http://www.springerplus.com/content/31.7.2016>)
- Ивић, И., Пешикан, А. и Антић, С. (2001). *Активно учење 2*, Приручник за примену метода активног учења/наставе [Active learning 2, Handbook for using method of the active learning], Београд, 2001: Институт за психологију, Министарство просвете и спорта Републике Србије и Министарство за просвету и науку Црне Горе.
- Ing, M. (2013). Can parents influence children's mathematics achievement and persistence in STEM careers? *Journal of Career Development*. Retrieved from <http://jcd.sagepub.com/>.
- Joksimović, S. i Stojiljković, S. (2007). Students values and their understanding of educational goals. In: Terzis, N.P. (Ed.). *Education and values in the Balkan countries*, (7). 161-168. Thessaloniki: Balkan Society for Pedagogy and Education.
- Лакета, Н. и Василијевић, Д. (2012). *Образовање и усавршавање наставника* [Education and improvement of the teacher], Ужице: Учитељски факултет.
- Mann, R. D., Arnold, S. M., Binder, J. L., Cyntrynbaum, S., Newman, B. M., Ringwald, B. E., Ringwald, J.W & Rosenwein, R. (1970): *The Collage Classroom – Conflict, Change and Learning*, New York: John Wiley and Sons.
- Marzano, R. J. & Marzano, J. S. (2003). The key to classroom management, *Educational leadership*, 1(61), 6-13.
- Поткоњак, Н., (2010). Идентификација и утврђивање диференцираних таксономија улога наставника основа су њиховог оспособљавања за остваривање тих улога [Identification and establishment of differentiated taxonomies of teacher roles are the grounds for teacher training leading to realization of these roles], *Годишњак Срске академије образовања*, 119–124.
- Razdevšek-Pučko, C. (2005). Kakvog učitelja/nastavnika treba (očekuje) škola danas (i sutra)? [What kind of teacher today's school expects (and tomorrow)]?, *Napredak*, 1, 75–90.
- Сузић, Н. (2005). *Педагогија XXI века* [Pedagogy of the 21st century], Бања Лука: ТТ-центар.
- Schulz, W., (1989). Die lehrtheoretistische Didaktik. In: H. Gudjons/R. Teske/r.Winkel (Hg.) 1989,а. а. О., S Terhart, E,: *Lehr-Lern-Methoden*. Wienhiem.
- Frenzel., A, Thomas, G., Reinhard, P. &H. Watt, (2010); Development of mathematics interest in adolescence: Influences of gender, family, and school context, *Journal of Research on Adolescence*. (20), 2, 507–537.
- Hattie, J. A. C. (2009). Visible learning: A synthesis of 800+ meta-analyses on achievement. Oxford: Routledge.
- Heaverlo, C. (2011) STEM Development: A study of 6th-12th grade girls interest and confidence in mathematics and science. <http://network.bepress.com/hgg/discipline>.
- Хавелка, Н. (1998). Улога наставника и ученика у основној школи [Role of the teacher in the primary school], У: *Наша основна школа будућности*, Београд. Заједница учитељских факултета Србије, 99–163.
- Хавелка, Н. (2000). *Ученик и наставник у образовном процесу* [Student and teacher in the educational process], Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Hirvi, V. (1996). Change Education Teacher Training. In Tella, S. *Teacher education in Finland*, 11-19. Helsinki: University of Helsinki.

Wernke, S., Werner, J. & Zierer, K. (2015), Heimann, Schulz oder Klafki? Eine quantitative Studie zur Einschätzung der Praktikabilität allgemeindidaktischer Planungsmodelle. *Zeitschrift für Pädagogik*, 61 (4), 427-449.

TEACHERS' ROLES IN MEETING QUALITY- EXPECTATIONS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Dragiša Vučinić¹, Radovan Antonijević²

¹University of Priština, Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy,
Kosovska Mitrovica, Serbia

²University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Belgrade, Serbia

Summary

In the last few decades, in theoretical considerations and empirical research of educational problems, significant attention was paid to teachers, because it was concluded that they are one of the key factors which determine the quality of the teaching process. To date, in pedagogical literature there is no unique definition which would fully explain the role of teachers in the educational process. Changes in society, which imply changes in education, require teachers to continually review, expand, correct or improve their professional role. Subsequently, there are different understandings of the teacher's role, as well as attempts at its fragmentation, presented in the form of a request for the implementation of a different taxonomy of teaching roles, which would fully explain its essence and significance. However, a large number of different classifications which often identify a few dozen teacher roles, many of which are not even explicitly related to the teaching practice, may cause additional confusion, both in the consideration of the essence of the teacher's role and in its practical realization. Also, the role of teachers and their position in the educational process are considered from the standpoint of different theoreticians of teaching. Recently, there have been several didactic theories that in different ways point to the essence and importance of the role of teachers.

After a more detailed analysis of the different divisions of the teaching role, as well as various didactic theories, this paper finds that the essence and importance of the role, in relation to the success of students and the quality of the educational process, is reflected in three broad areas of teaching. These are: the planning, preparation and the realization of teaching; the motivation and students' interest in learning; and communication and interaction between teachers and students. In this paper, the intention of the author was not aimed at creating a new division of the role of teachers, because each classification is temporary and can correspond only to the currently set requirements that teachers need to answer.

It is necessary to note that the role of teachers should be simultaneously viewed in a unique, comprehensive form, but also in its specific segments, or individual roles. The role of teachers is unique and composite at the same time, and it consists of several individual roles, for which it is not possible to precisely determine how they diffracted through the general teaching role. From the point of view of studying the role of teachers, it is necessary to investigate its essence and importance in every teaching activity, in all segments of the teaching work. Such an approach enables a more complete insight into the work of teachers. On the other hand, it is important that the essence of the role of teachers

is understood in its comprehensiveness. It is almost impossible for teachers to realize their role in education in one of the three previously presented areas, while neglecting other areas. It is difficult to expect the teachers to plan the teaching process well, if they neglect the importance of motivating or the communicational area of the teaching process. In the realization of a quality educational process it is necessary to equally appreciate the importance of planning, preparing and implementing teaching, but also motivating pupils to study subjects, as well as communication and interaction between teachers and students. If the teacher neglects the importance of the realization of their professional role, even just in one segment of any of the above mentioned areas of the teacher's role, it is certain that the quality of the educational process would be diminished..

THE IMPACT OF SOCIAL FACTORS ON THE STATUS OF FOREIGN LANGUAGES IN PRIMARY AND SECONDARY SCHOOLS IN REPUBLIC SERBIA

Tamara Stanić*, Aleksandra Blatešić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

* tamara.stanic@ff.uns.ac.rs

Abstract

A critical and complete estimation and evaluation of educational work is a complex and accountable process, but mostly it is the inevitable task of all participants in this process. The aim of this paper is to point out the significance of extensive social impact on foreign language selection and acquisition by using the method of theoretical analysis. In this paper we will present the importance of learning foreign languages (FL), their presence in the educational system of the Republic of Serbia, the position of the state language policy, as well as the current situation and the basic attitude of the society in the selection and study of FLs. The results of this analysis should contribute to a better insight into the nature of the factors that influence the acquisition and teaching of foreign languages.

Key words: foreign languages, foreign language acquisition, social factors, bilingualism, educational system, Republic Serbia.

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ ФАКТОРА НА СТАТУС СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Апстракт

Критичко и целовито процењивање и оцењивање васпитно-образовног рада су сложен и одговоран процес, али надасве неопходан задатак свих учесника у том процесу. Циљ овог рада је да применом теоријске анализе и приказом актуелне ситуације укаже на значај ширих друштвених утицаја током одабира и усвајања страног језика у основним и средњим школама Републике Србије. У раду ћемо представити важност учења страних језика (СЈ), њихову заступљеност у васпитно-образовном систему Републике Србије, образовну језичку политику и планирање, као и основне ставове друштва приликом одабира и учења СЈ. Резултати ове анализе треба да допринесу бољем увиду у природу фактора који утичу на усвајање и подучавање страног језика.

Кључне речи: страни језици, усвајање страних језика, социолошки фактори, билингвалност, образовни систем Републике Србије.

INTRODUCTION

The functions of language as a basic means of communication between members of society and in politics, and as an activity of interest for every social community, are intertwined in many areas. In addition to sociolinguistics, language policy and planning (LPP) also deal with the connection between language and politics, which is mediated by an organized, targeted and long-term activity of state institutions in several different areas. These are: a) the selection of the linguistic code which is given the status of the official language in a country (status policy and planning), b) linguistic forms and lexicon of the chosen official language (corpus policy and planning), c) the selection of the languages which will be used as languages of education, as additional, foreign or second languages in a certain educational system (educational language policy and planning) (Paulston, 2003, p. 476).

Although language policy and planning are often mentioned together, they are two separate terms which imply different activities. Language policy is a set of attitudes, principles and decisions that are made in connection with the development of a language in a speech community or a sovereign state, and is the concern of experts in the fields of language, law and sociology (Bugarski, 2003, p. 91). On the other hand, language planning implies a whole set of specific measures within language policy which are undertaken in order to determine the direction of language development and this is the job of language experts (Bugarski, 2003, p. 91).

An inseparable part of every responsible language policy is educational language policy and planning (ELPP), which deal with the structure of foreign language teaching in formal education (mother tongue, foreign languages, languages of regional communities, etc.) and which reveal the scientific and socio-political orientation of their makers and the institutions that approve them (Filipović 2007, p. 375-385). LPP and ELPP are, therefore, the policies whose approaches and implementation of adequate measures enable the link between the social context and institutional language learning.

In this paper we shall offer an overview of the basic context and conditions under which foreign language teaching is organized in state schools in the Republic of Serbia, and we shall compare that with foreign language teaching in other European countries and beyond. We shall tackle the importance of foreign language learning for individuals and the entire social community, as well as the social factors that significantly influence the selection of the foreign language, the manner of its acquisition and the attitudes that the community has when institutionalized foreign language acquisition is concerned.

*Influence of Multiple Language Learning
on the Cognitive Development of Personality*

Many contemporary research studies have proven that foreign language learning has better effect on cognitive development (Daloisio, 2007; Fabbro, 2004; Freddi, 1990; Salmon, Mariani, 2008; Titone, 1996) and that people who speak at least two languages have numerous advantages over those who speak only one language (Ursulesku-Miličić, Janjić, 2015, p. 8-9). Early childhood (ages three to eight) and puberty are estimated as the optimal time for foreign language acquisition (Perani et al, 2003).

The opinions of various authors concerning the influence of age on language acquisition is still controversial. American neurobiologist Lenneberg developed a theory about the biologically “critical” period for language acquisition and emphasized the differences between the contexts that surrounds younger and older students (Lenneberg, 1967). Later research has cast doubt on this biological-genetic link (Durbaba, 2011, p. 75). Still, there are research studies that speak both in favour and against the critical period hypothesis and the significance of early foreign language acquisition. For instance, the success in certain competences such as pronunciation and fluency depends on the age when the student started learning the foreign language, as well as on the model to which the child was exposed (Ellis, 1985, p. 106; Johnstone, 2002, p. 20). On the other hand, Lightbown and Spada have concluded that the significance of early foreign language acquisition is connected to various needs and motivations of different groups of students (Lightbown, Spada, 2013, p. 97) and that early foreign language acquisition is useful if the aim is to achieve native speaker competence. If the aim is to achieve communicative skills, then the age when the learner starts learning the foreign language is not that important.

Acquiring linguistic competence plays a major role in the organization of the second language. Several psycholinguistic studies have proven that the increase of competences leads to the changes in mental processing of the second language with older students (Dufour, Kroll, 1995; Schreuder, Weltens, 1993). For example, in the early stages of second language acquisition lexical units are processed by direct translation into first language equivalents, while in the later stages of language learning, as competences increase, lexical units are conceptualized without translation.

Abutalebi et al. have summarized the numerous neurolinguistic research studies of this topic (Chee et al., 1999, 2001; Dehaene et al., 1997; Illes et al., 1999; Kim et al., 1997; Klein et al., 1994, 1995; Perani et al., 1996, 1998; Price et al., 1999) and emphasized that brain activities are more intensive during language production at a lower level of competence, whereas when higher, constant competence is achieved, the age when the language is acquired does not have great influence on the brain areas for the second language (Abutalebi, Miozzo, Cappa, 2001). Psycholinguistic

studies have proven that practice, use and experience can increase the abilities of the production and understanding of the second language (Green, 1998). The acquisition of the second language after late childhood or puberty negatively affects the degree to which the learner masters the foreign language in comparison with the level of knowledge of younger students (Birdsong, 1999; Johnson, Newport, 1989), so it is basically in the interest of the educational policy of every country to introduce early foreign language study in the educational system.

*A Short Review of the History of Foreign Language
Acquisition until the Present Day*

Even in ancient history there were attempts to learn foreign languages with native speakers, so there are testimonies regarding the procedures of foreign language learning with special reference to grammar, orthography, translation, reading skills, lexis and especially the cult of vocabulary from the period of Ancient Rome (Titone, 1986, p. 32). The phenomenon of multilingualism has existed since the earliest history, while foreign language learning has been inspired by reasons whose roots should be sought both in the present and past needs of societies and individuals (Vučo, 2009, p. 37).

In the educational system of Serbia foreign language teaching began with the adoption of the first law on schools and the establishment of the first public schools during the 1840s (Filipović, Vučo, Đurić, 2007, p. 11). At the beginning of the 20th century, French was the most taught language, especially in the age group of 11-12 year-olds; between the two World Wars it was possible to learn German as well (at the ages of 14-18), and in the late 1950s Russian and English were added to the educational system (Filipović, Vučo, Đurić, 2007, p. 12). After the educational reform of the school system in Serbia in 2003, the first foreign language has been taught since the first grade as is the case with most European countries (Baggiani, 2017, p. 2), whereas students choose the second foreign language in the fifth grade.

The changes in the political and economic climate have affected the status of foreign languages, so today English, German, Russian, French, Italian and Spanish are learned in Serbian schools as foreign languages. One of the most important factors for the selection of the foreign language is precisely the economic and political power of a certain country where that language is spoken. In many countries in the world today English is the official language (Gnutzmann, 2000) and there are also countries where English is considered to be the second language. It is still one of the official languages of the European Union,¹ NATO (in addition to French), UN (in

¹ European Union has 24 official languages while internal documentation is held in English, French and German. Although it was announced that English would no longer be used after Brexit, by the time this paper was finished, it had not yet happened.

addition to French, Spanish, Russian, Chinese and Arabic), and of many international joint stock companies, so it is not surprising that English is the first foreign language since the first grade of primary school in most schools in Serbia (77%).² Teaching German, Russian and French has a long tradition in Serbian schools because of various historical, political and cultural influences, while Italian and Spanish were introduced in schools only in 2003, when the Institute for Course Books and Teaching Materials started publishing teaching materials for Italian³ and Spanish.⁴ According to the latest data from the Ministry of Education, in the academic 2018/2019, the number of students learning German and Italian has increased, while the number of students who want to learn Russian has slightly decreased. Thus, in Serbian schools the majority of students learn English (459,357), which is followed by German (116,857), French (81,021), Russian (55,873), Italian (12,597) and Spanish (5,950).

*FOREIGN LANGUAGES IN THE EDUCATIONAL SYSTEM
OF REPUBLIC SERBIA, OTHER EUROPEAN COUNTRIES
AND THE USA*

An important year for contemporary teaching in Serbia was 2000, when the Ministry of Education and Sport began the big project of the curricular reform. Its aim was the modernization and improvement of the entire educational system of Serbia and the new foreign language curriculum adopted the principles of the *Common European Framework of Reference for Languages*⁵, which was published by the Council of Europe. The expectations of this project and reform were that the pupils who started learning English in the first grade of primary school would achieve the A1 level of competence by the end of the fourth grade and the A2 level of competence by the end of the eighth grade.

When the second foreign language is concerned, it is introduced in the fifth grade and the expectation is for pupils to achieve the same level of competence at the end of primary school, i.e. the A2 level. As for secondary

² According to the data from the Ministry of Education of Serbia.

³ Julijana Vučo, Saša Moderc, *Insieme! 1, Insieme! 2, Insieme! 3*, Aleksandra Blatešić, *Ciao, ragazzi!*, Aleksandra Blatešić, *Amici 1*, Aleksandra Blatešić, Jasmina Stojković, *Amici 2*, Aleksandra Blatešić, Jasmina Stojković, Katarina Zavišin, *Amici 3*, Jasmina Stojković, Katarina Zavišin, *Amici 4*.

⁴ Jelena Filipović, Jasna Stojanović, Zorana Milićević, *¡Hola amigos! 1*, Jelena Filipović, Jasna Stojanović, Zorana Milićević, *¡Hola amigos! 2*, Jelena Filipović, Anđelka Pejović, Maja Andrijević, Perdomo Gonzales Dženi, *¡Hola amigos! 3*, Anđelka Pejović, Maja Andrijević, Perdomo Gonzales Dženi, *¡Hola amigos! 4*, Anđelka Pejović, Maja Andrijević, *¿Hablamos? 1*, *¿Hablamos? 2*, *¿Hablamos? 3*, *¿Hablamos? 4*.

⁵ First published in Serbian in 2003 in Podgorica by the Ministry of Education and Science of Montenegro.

education, students are expected to continue learning foreign languages they started in primary school in order to achieve the B1 level at the end of secondary school. Since grammar schools in philological and socio-lingual study fields have greater class load of foreign language classes, these students are expected to reach the B2 level of linguistic competence by the end of secondary school. As none of the European countries offer the achievement of the C1 or C2 levels in foreign language competence in their educational systems (Baggiani, 2017, p. 3), we can conclude that Serbia follows the general European educational language policy.

The class load for foreign languages in primary and secondary schools in Serbia is a very important topic which allows us to gain insight into foreign language teaching. Students in secondary occupational schools on average have significantly less foreign language classes in comparison to grammar schools. In addition, the foreign language class load in secondary occupational schools depends on the type of school and the module taken by students. Three-year occupational schools usually do not have second foreign language classes, while the first foreign language has around 120-180 classes per year. Four-year high schools have a maximum class load which is equal to that of grammar schools and the mathematical study field (280 45-minute classes). According to the Institute for the Advancement of Education (Ser. *Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja, ZUOV*) of the Republic of Serbia, in general grammar schools 384 classes are devoted to the first foreign language and 280 classes to the second foreign language. The situation is somewhat better in grammar schools of the socio-lingual study field, because they have 487 classes of the first foreign language and 280 classes of the second foreign language, whereas in philological grammar schools there are 695 classes of the first foreign language and 420 classes of the second foreign language.

The length of classes varies in European countries from 40 to 60 minutes. For the purposes of this paper and in order to compare the foreign language classes in Serbia and other countries, we have relied on the information on the number of hours (60 minutes) of foreign languages on a yearly level, which was collected by the *Eurydice* agency (Commissione europea, EACEA, *Eurydice*, 2017, p. 108-120). According to this research, primary school pupils have 54 hours of a foreign language on a yearly level in all four years and 108 hours after the fifth grade, when the second language is introduced. France and Norway have a similar class load in lower classes of primary school (52 and 54), but later the class load is much bigger, so in France in the eighth and ninth grades there are 218 hours on a yearly level. There is also a tendency to constantly increase class load in higher grades in Italy, Luxembourg, Germany, Denmark and Belgium. The educational system of Malta provides a large class load even during the first six years of education (118-125), while later, because of the

introduction of the second foreign language, this class load is even greater (171-190).

The age when children start learning the foreign language also varies depending on the educational system of the given state. For instance, in Belgium children at the age of three start acquiring a foreign language, while in Spain foreign language teaching is planned in the second cycle of pre-school education (Gatto, 2016, p. 49-50). According to the data from *Eurydice*,⁶ in the EU countries in 2014 83.8% of pupils in the first four grades learnt one or two foreign languages, which is 16.5% more than in 2005. Pupils in the 21st century start learning foreign languages earlier than it was the case in the past, but the general impression is that in the EU countries a rather small number of hours is devoted to foreign languages (5-10% of the entire class load) (Baggiani, 2017, p. 1). According to some linguists and foreign language teachers, there is an insufficient number of foreign language classes in the educational system of Serbia, which also includes the contexts where Serbian is taught as a second language (in settings with dominant minority ethnic groups or in multilingual settings) (Filipović, Vučo, Đurić, 2007, p. 10).

A great contrast to these educational systems is Great Britain, where students start learning a foreign language at the age of eleven. Gatto claims that the educational systems of most European countries introduce another foreign language between the ages of ten and fifteen and that in most European countries, except for Turkey, Greece, Denmark and Iceland, there is a possibility to take one or more non-linguistic subjects in the foreign language (Gatto, 2016, p. 50).

An even more interesting comparison is the one with the American educational system, which does not offer any foreign language classes in state primary school, unlike private schools, which sometimes offer Spanish. In addition to Spanish, German and French, which are taught in secondary school, in the last few decades there is a tendency to add more languages to this list, which is particularly emphasized in the document for *Less Commonly Taught Languages* (LCTLs) in the United States. According to the *Pew Research Center*,⁷ the research that included the majority of European countries (with the exception of the Republic of Serbia, North Macedonia, Ireland and Great Britain) and 50 American states, 92% of European countries organize foreign language learning both in primary and

⁶ This network deals with the educational and political systems in the countries of European Union and offers data analysis and statistical processing. More on that: <http://eurydice.indire.it/linsegnamento-delle-lingue-straniere-a-scuola-in-europa/> (accessed 2 May 2019).

⁷ More on that: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/08/06/most-european-students-are-learning-a-foreign-language-in-school-while-americans-lag> (accessed 1 May 2019).

secondary schools (results from 2016), while this was the case only in 20% of American states (results from 2017) (Devlin, 2018).

Regardless of the undoubtable benefits of foreign language learning for the development of brain and cognitive abilities, as well as the attempts to secure more space for foreign languages in the educational systems of many countries around the world, the results that have been achieved so far are not entirely satisfactory and still have uncertain outcome.

One bright example of the successful implementation of foreign languages in the educational system is Hungary which has practiced bilingual classes in secondary schools in English, German, French, Russian, Italian and Spanish since 1987 (Vámos, 1998). Bilingual education is regulated by the Ministry of Education by stimulating schools with the additional 30% from the budget if they apply the regulations from the document “Guidelines for Bilingual Education” (Zavišín, 2013, p. 110). In these schools, foreign languages classes are held with groups of 18 students and schools guarantee to have a teacher whose language of mediation is their mother tongue.

Successful examples of bilingual classes are also found in Germany, which applies the programs called *Content Based Bilingual Education* (CBBE) within the additive and integrative model, mainly in secondary schools. In the additive model, one teacher teaches a non-linguistic subject in German and the other teacher in their mother tongue, while in the integrative model one teacher teaches classes in both languages (Coonan, 2002, p. 65). When it comes to innovations in bilingual classes, Finland is also prominent because since 1991 they have had the possibility to organize classes in the foreign language without acquiring a special license, which has positively affected the rise in bilingual departments both in primary and secondary schools (Coonan, 2002, p. 60).

During the last decade in Spain and Finland there has been an increase in the interest in the CLIL method (*Content and Language Integrated Learning*), which concerns the use of the foreign language to teach non-linguistic subjects or a thematic area that merges natural and social sciences (such as a topic on endangered species or the protection of the environment, etc.) (Zavišín, 2013, p. 26). Spain does not provide possibilities for teachers to be trained for CLIL before they actually start teaching, but they have teacher training centers which organize classes in foreign languages and methodology of teaching, either directly or online (Zavišín, 2013, p. 106). The teachers who want to take courses abroad are supported by the state and schools get a temporary teaching assistant for foreign languages through the European Commission for the Programme of Lifelong Education. Their task is to collaborate with the foreign language teacher as well as with the teacher who teaches a non-linguistic subject in the foreign language.

However, many countries still have structural problems regarding the organization of bilingual classes, as they face difficulties in forming competent teachers and centers for information exchange and the support of

schools and staff. For instance, apart from the program for minorities in the north of the country, Italy still has problems in the realization of bilingual classes in secondary schools despite the documents which support this kind of education, such as the Decree of the President of Republic Italy, article 4, section 273 from 1999 (Barbero, Clegg, 2012, p. 11). After the reform of the Italian educational system⁸ in 2008, students in grammar schools have one obligatory non-linguistic subject in the foreign language and the teachers who apply the CLIL method have the possibility to be trained at universities, but without the financial support of the Ministry.

In Serbia, there are very few cases of bilingual classes and they most often take place in grammar schools: Third Belgrade Grammar School (Serbian-Italian, Serbian-French, Serbian-English), Valjevo Grammar School (Serbian-French, Serbian-German) and Contemporary Grammar School in Belgrade (Serbian-English). After considering real difficulties in the organization of high quality foreign language classes, as well as bilingual classes, every country should approach this topic responsibly and systematically with a long-term investment until the first satisfactory results are achieved.

Language learning is a specific process that can be divided into several stages. The process begins by perceiving, which is followed by the analysis, synthesis, comparison, abstracting and generalizing (Kolka, 1983, p. 34). Language use demands certain intellectual effort and work. Regardless of the extent to which a language is acquired in one of the phases, if it is not used in communication, there is a possibility to lose the achieved result. Therefore, foreign language learning requires daily rhythm and dynamics. In order to achieve verbal communication, which is the aim of most students who learn a foreign language, it is necessary to understand that foreign language learning is a well-organized system, so it is important to persist in the acquisition and mastery of linguistic rules, as well as the equally important elements of culture.

Advantages and Disadvantages of the Educational System of Serbia

This short review of the presence of foreign languages in primary and secondary schools in Serbia and other countries is an attempt to emphasize the important role of foreign languages in the educational system, as well as the awareness of the importance of foreign language learning. We can conclude that the language policy of the Serbian educational system in this aspect follows the tendencies of language policies of other European countries which, among other things, support and cultivate multilingualism. What is considered to be a shortcoming is

⁸ More on this reform on the Ministry of Education of Republic Italy <http://www.istruzione.it/getOM?idfileentry=217468> (accessed 1 May 2019).

the lack of normative coherence when the second foreign language is concerned in the Serbian educational system (status of an elective subject, descriptive assessment, etc.), which was pointed out several times by the Association of Foreign Languages and Literature.⁹

The basic aim of the reform of the curriculum by the Ministry of Education and Sport of the Republic of Serbia from 2000, which was also supported by international institutions (World Bank, Council of Europe, etc.), was to modernize the entire educational system of Serbia, which included foreign language teaching. In order to track, provide and improve the quality and the development of the educational system the Institute for the Advancement of Education was founded in 2004 and the accompanying official documents regulated foreign language learning in the educational system of the Republic of Serbia: Law on Primary Education (55/13 and 101/17, article 73), Law on Secondary Education (55/13, 101/17, article 39), the Latest Curricula for Foreign Languages (*Educational Gazette* 17/13, 3/15, 4/15), the Rulebook on General Standards of Achievement for the End of Primary Education for Foreign Languages (78/17), the Rulebook on Precise Conditions for Organizing Bilingual Classes (105/15, 50/16, 35/17), the Rulebook on General Standards of Achievement for the End of Secondary General Education and Secondary Occupational Education (117/13), etc.

These laws, rulebooks and curricula have changed the concept of the syllabus by shifting the focus from linguistic content (grammar) to competences, skills and outcomes, which should lead to a functional application of language. They defined the exit levels which are flexible and differ with productive and receptive skills, while with some occupational profiles they have been coordinated with professional needs. The curricula and syllabi have been adapted to the Common European Framework of Reference.

The Serbian educational system, however, has numerous flaws, the greatest of which is the lack of a clearly defined and directed strategy in education and its consistent implementation with the timely institutional support. Changes in education are often implemented slowly and with many difficulties, while teachers often identify them as administrative duties imposed by the creators of the educational policy. Teachers list the following great flaws in this context: the centralized educational system in Serbia, the impossibility to apply the principles named in educational documents in rural settings, the discord between the academic degree and the possession of necessary skills and knowledge in the classroom, the omission of feedback about the research for the improvement of work which included the teachers, etc. (Maksimović, Marković 2012, p. 48-49).

⁹ <http://www.dsjsrbija.rs/strani-jezici-u-skolstvu/sva-dokumentacija-o-drugom-stranom-jeziku/> (accessed 7 January 2019)

The consequences of these shortcomings are numerous other problems such as an insufficient number of classes of foreign languages in comparison with some educational systems in other European countries,¹⁰ excessive class load,¹¹ modest teaching materials, many students in one class, not enough modern didactic equipment and materials in schools, the reduced application of information communication technologies in classes, the lack of financial and professional support to foreign language teachers (co-financing their stays in foreign countries for the purposes of professional development, providing native speakers as teaching assistants, etc.).

Because of these negative aspects of institutional foreign language learning, which were to a great extent caused by poor financial conditions in society, an increasing number of parents choose additional classes in private schools of foreign languages¹² which put focus on the development of the speaking skill. On the other hand, the investment in foreign language learning thus becomes a serious financial burden on the family budget.

INFLUENCE OF SOCIETY AND FAMILY ON THE SELECTION OF THE FOREIGN LANGUAGE

Among many social factors which directly or indirectly influence the education and upbringing of young people, family occupies a very important, maybe even a decisive position. It often happens that parents decide to enroll their child in a foreign language course after a journey or a holiday in a foreign country (Commissione europea, 2004, p. 6). Parents' enthusiasm is transferred onto children, who under the parents' affective impression are even more enthusiastic to choose that particular language. The influence of the society on the selection of the foreign language can be extremely strong, because the society can transfer its positive and negative attitudes onto the individual (Apelt, 1981, p. 58). Thus, foreign language learning can be more difficult if a certain country has an extremely negative

¹⁰ This topic was covered in daily papers for a wider audience and important information was presented by the Ministry of Education on foreign language learning in schools: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/u-srpskim-skolama-dominira-ucenje-engleskog-ali-jos-jedan-jezik-mu-se-opasno/rk02he9> (accessed 30 December 2018).

¹¹ In secondary music schools students have 17 subjects in the first grade.

¹² A clear and dramatic indicator is the fact that the class load of the second foreign language is not enough and that some groups of students take foreign language courses organized by private schools which take place in the classrooms of state schools, which is regulated by a contract between the private and the state school. This close cooperation between private and state schools is obviously the result of the need for a different kind of foreign language classes in the educational system of Serbia, because students in private schools either select the languages that are not offered by state schools they attend, or want to take more classes of the foreign languages they already learn in order to learn more in better working conditions.

attitude towards that country and its culture for a number of reasons which can be historical, religious, political, etc. (Lee, 1976, p. 44).

The attractiveness of a language depends on its connection with the entire social system, so if a society is stable and efficient in all its segments, its language will be the focus of the foreigners' attention both as a means of a closer contact with that society and as a result of the ability to impose itself, which causes curiosity and a desire for learning (Vučo, 2010, p. 352). Only a few years ago there was a "craze" for learning Spanish. This trend emerged and lasted while television channels in Serbia broadcast Hispanic telenovelas. Under the influence of the media, learners changed their interest in selecting the foreign language, which can also be seen in the example of an increased interest in Turkish, also under the influence of TV series, which affected the increase of the number of students of Turkish at the Faculty of Philology in Belgrade.¹³ Italian has also been popular in the last few decades and there are many reasons for this phenomenon. Italian is usually a synonym for fashion, design, music and cuisine among young people, while older generations love Italian history and culture, art and rich medieval and modern literature. In addition, some students who take courses in the Italian language see a personal or social benefit in the cooperation with Italians (Blatešić, Zanjoli, 2015, p. 127-150).

"A great interest in this language reflects the importance of Italian economy for Serbian economy: both in terms of import and in terms of export Italy has for many years been one of the most important external partners of Serbia." (Moderc, 2008, p. 282).

An interest in learning German has been on the constant rise in Serbian schools during the last ten years because parents believe that their children will benefit from knowing that language and will be more easily employed and integrated in Germanic countries which have a higher living standard than Serbia. Parents especially insisted on the introduction of German as a foreign language in secondary technical and medical schools, because these profiles are sought in Germanic countries.¹⁴ That is why the Ministry of Education took adequate measures for solving the problem of the lack of teachers of German in schools.¹⁵ The spread of German in schools in Serbia is supported by German institutions and their representatives in Serbia

¹³ This phenomenon was covered by daily papers: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/kakosu-nas-pokorile-strane-serije-svi-bi-da-uce-turski/jdbldkc> (accessed 6 January 2019). Despite the increased interest in learning Turkish, there is still no mention of introducing this foreign language in the Serbian schools.

¹⁴https://www.tubeid.co/download-video/qcna4_Scea3F18U/veliko-interesovanje-učenika-za-srednju-medicinsku-školu.html (accessed 5 January 2019)

¹⁵ <https://prosvetniinformativator.com/aktuelno/nastavnika-za-nemacki-nema-dovoljno> (accessed 22 July 2018)

as part of the strategy of quality EU integrations in the field of education.¹⁶ The most numerous group of foreign workers in Germany, after Turks, are the citizens of Serbia and the crucial part of the integration of foreign workers is the competence in German, which became a basic condition for gaining the citizenship and a final aim of the integration politics (Milanović, 2006, p. 309).

The arrival of Chinese investors in Serbia and the initiation of important projects of bilateral cooperation with the financial support of China has brought about the rise in the interest in Chinese culture and language. Therefore, a project entitled “Learning Chinese in schools in Republic Serbia” began in the academic 2011/2012 and the Institute for the Advancement of Education plans to introduce this language in secondary occupational schools in Serbia on the basis of the syllabus for grammar schools.¹⁷ It is undisputed that Chinese is spoken by three times more people than English because of the great number of native speakers, but also because of an increasing economic influence of China at a global scale. Parents see their children’s bright future if they speak this language and this is the attitude supported by great mobility and migrations all around the world, since the geographic distance of China is no longer an obstacle.

As the multilingualism of European citizens is considered to be one of the most important competences that should be developed throughout one’s entire life (Commissione europea, 2004, p. 5), the main field of educational language policy should be foreign language teaching (Durbaba, 2011, p. 91). The educational systems of many European countries have incorporated CLIL methodology, which has proven to be very efficient in practice when it comes to foreign language acquisition, because it stimulates the cognitive level of foreign language use (Wolff, 2012, p. 106). The application of CLIL methodology guarantees an increased degree of exposure to the new linguistic code, not only in foreign language classes, but also in other disciplines, and it is especially useful and efficient when it is necessary to lower the threshold at which a language becomes actively used. Due to positive experiences of other countries (Coonan,

¹⁶ An example of the cooperation of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic Serbia and the embassy of Federal Republic Germany in Belgrade is the Agreement on understanding and cooperation regarding the school subject German as a foreign language, signed in 2012 with two grammar schools from Subotica (“Svetozar Marković” and “Deže Kostolanji”) and four primary schools (“10. Oktobar”, “Sečenji Ištvan” from Subotica, “Petefi Šandor” from Hajdukovo, “Vuk Karadžić” from Bajmok”).

¹⁷ More on that: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/kineski-u-srpskim-skolama-od-1-septembra-evo-sta-ce-daci-sve-morati-da-znaju-a-u/z774z05> (accessed 28 August 2019).

2002; Serragiotto, 2003), it would be advisable to consider the possibilities of applying this methodology in Serbia.

CONCLUSION

In the conclusion we shall present concrete proposals and measures that should be adopted in order to improve the foreign language teaching in Serbia and to raise its quality. In the countries which recognize that foreign language learning is also cultural improvement in the widest sense, foreign language learning is valued and is one of the basic tasks that Serbia should accomplish, primarily at the institutional level. State institutions in charge of LPP and ELPP should define a long-term strategic plan that refers to the achievement of the final outcome of foreign language learning in Serbian schools in accordance with the socio-political, epistemological and strategic choices of a wider social community. Multilingualism, as well as other sociocultural, ethnic, religious and political knowledge acquired in foreign language classes, would contribute to the spiritual development of an individual, but also their increased self-respect and adaptability in various settings where they could express their knowledge of the foreign language acquired during their education.

We believe that the necessary conditions for better foreign language learning in Serbian schools is: 1) the precisely defined educational language policy and planning, 2) the division of students into smaller groups in foreign language classes (15-18 students), 3) an increased class load of foreign languages, 4) the equipping of foreign language classrooms with computers and projectors so teachers could apply more contemporary and technologically more innovative methods, 5) the constant education of parents concerning different ways of providing support to the child in foreign language learning, which should not be motivated exclusively by economic factors, 6) an increase in parent-teacher cooperation, 7) motivating students to engage in various forms of independent research work in a group or in a project, 8) the application of CLIL methodology in secondary schools as a method which integrates foreign languages and content during the classes pertaining to occupational subjects, 9) the formation of centers for direct and online support of foreign language teachers when it comes to professional development both home and abroad, or with the help of native speakers.

REFERENCES

- Abutalebi J, Miozzo A, Cappa, S.F. (2000). Do subcortical structures control language selection in bilinguals? Evidence from pathological language mixing. *Neurocase* 6:101–106.
- Apelt, W. (1981). *Motivation im Fremdsprachenunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie.

- Baggiani, S. (2017). *L'insegnamento delle lingue straniere a scuola in Europa*. <http://eurydice.indire.it/insegnamento-delle-lingue-straniere-a-scuola-in-europa>, 2.May 2019, doi:10.2797/72386.
- Barbero, T, Clegg, J. (2012). *Programmare percorsi CLIL*. Roma: Carocci Faber.
- Birdsong, D. (1999). *Second language acquisition and the critical period hypothesis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Благешкић А., Зањоли М. (2015). Утицај и значај језичких и ванјезичких фактора при избору италијанског као другог страног језика. У: Радић-Бојанић, Б. (ур.) *Страни језици на Филозофском факултету: примењенолингвистичка истраживања* (127–150). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Bugarski, R. (2003). *Jezici*. Beograd: Čigoja štampa.
- Chee, M.W. L, Tan, E. W. L, Thiel, T. (1999). Mandarin and English single word processing studied with functional Magnetic Resonance Imaging. *J. Neurosci* 19: 3050 –3056.
- Chee, M.W.L, Hon, N, Ling Lee, H, Soon, C. S. (2001). Relative language proficiency modulates BOLD signal change when Bilinguals perform semantic judgments. *Neuroimage* 13:1155–1163.
- Commissione europea, Direzione generale dell'Istruzione e cultura (2004). *La Rivista. Istruzione e cultura in Europa. L'Europa della pluralità linguistica*. No. 22: 6.
- Coonan, C.M. (2002). *La lingua straniera veicolare*. Torino: Utet Università.
- Daloiso, M. (2007). *Early Foreign Language Teaching*. Perugia: Ed. Guerra.
- Dehaene, S. D, Dupoux, E, Mehler, J, Cohen, L, Paulesu, E, Perani, D, van de Moortele P. F, Lehe´ricy, S, Le Bihan, D. (1997): Anatomical variability in the cortical representation of first and second languages. *Neuroreport* 8: 3809 –3815.
- Devlin, Kat (2018). *Most European students are learning a foreign language in school while Americans lag*. <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/08/06/most-european-students-are-learning-a-foreign-language-in-school-while-americans-lag/> приступљено 1. маја 2019.
- Dufour R, Kroll J.F.K. (1995). Matching words to concepts in two languages: A test of the concept mediation model of bilingual representation. *Mem Cogn* 23:166 –180.
- Durbaba, O. (2011). *Teorija i praksa učenja i nastave stranih jezika* [Theory and practice of learning and teaching foreign languages] Beograd: Zavod za udžbenike.
- Ellis, R. (1985). *Understanding second language acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Fabbro. F. (2004). *Neuropedagogia delle lingue. Come insegnare le lingue ai bambini*. Roma: Ed. Astrolabio.
- Filipović, J. (2007). Ideološki aspekti politike i planiranja nastave jezika. U: Vučo J. (Ed.). *Savremene tendencije u nastavi jezika i književnosti* (375–385). Beograd: Filološki fakultet.
- Filipović, J, Vučo J, Đurić Lj. (2007). Critical review of language education policies in compulsory primary and secondary education in Serbia. *Current Issues in Language Planning*, Vol. 8 (2), 222-242, DOI: 10.2167/cilp103.0.
- Freddi, G. (1990). *Il bambino e la lingua. Psicolinguistica e glottodidattica*. Torino: Ed. Petrini.
- Gatto, G. (2016). *Insegnare le lingue: storia, teoria e pratica attraverso uno studio di caso sull'inglese*. PhD Thesis. Padova: Università degli Studi di Padova.
- Gnutzmann, C. (2000). Lingua franca. In: Byram M. (Ed.), *The Routledge encyclopedia of language teaching and learning* (356-359). London: Routledge.
- Green, D. W. (1998): Mental control of the bilingual lexico-semantic system. *Bilingualism* 1:67– 81.

- Illes, J, Francis, W. S, Desmond, J. E, Gabrieli, J. D. E, Glover, G. H, Poldrack, R, Lee, C. J, Wagner, A. D (1999): Convergent cortical representation of semantic processing in bilinguals. *Brain Lang* 70:347–363.
- Johnson, J. S, Newport, E. L. (1989). Critical period effects in second language learning: the influence of maturational state on the acquisition of English as a second language. *Cogn Psychol* 21: 60–99.
- Johnstone, R. (2002). Addressing „the Age Factor“: some Implications for Languages Policy. *Guide for the development of Language Education Policies in Europe. From Linguistic Diversity to Plurilingual Education*. Strasbourg: Language Policy Division. Preuzeto, 20. maja 2019, sa <http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/JohnstoneEN.pdf>.
- Kim, K. H. S, Relkin, N. R, Lee, K. M, Hirsch, J. (1997). Distinct cortical areas associated with native and second languages. *Nature* 388: 171–174.
- Klein, D, Zatorre, R, Milner, B, Meyer, E, Evans, A. (1994). Left putaminal activation when speaking a second language: evidence from PET. *Neuroreport* 5: 2295–2297.
- Klein, D, Milner, B, Zatorre, R, Meyer, E, Evans, A. (1995). The neural substrates underlying word generation: A bilingual functional imaging study. *Proc Natl Acad Sci U S A* 92: 2899–2903.
- Kolka, A. (1983). *Uvod u interdisciplinarnan pristup nastavi stranih jezika* [Introduction to interdisciplinary approach to teaching foreign languages]. Zagreb: NIRO „Školske novine“.
- Lee, R.W. (1976). Externe und interne Motivation im Fremdsprachenunterricht, In: G. Solmecke (Ed.) *Motivation im Fremdsprachenunterricht* (42-48). Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Lenneberg, E.H. (1967). *Biological foundations of language*. New York: Wiley.
- Lightbown, P. M., Spada, N. (2013). *How Languages are Learned* (Fourth Edition). Oxford: Oxford University Press.
- Maksimović A, Marković M. (2012). Standardi postignuća učenika u vaspitno-obrazovnom procesu [Standards of student achievement in the educational process]. U: Vukasović, M. (ur.) *Nastavnici u Srbiji: Stavovi o profesiji i o reformama u obrazovanju* [Teachers in Serbia: Attitudes about the profession and reforms in education] (31–49). Beograd: Centar za obrazovne politike.
- Milanović, M. (2006). Kulturna raznolikost i prava manjina. Srpski imigranti u Nemačkoj [Cultural diversity and minority rights. A Case of Serbian Immigrants in Germany]. U: Subotić, L.J. (ur.) *Susret kultura* [Encounter of Cultures] (305–311). Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet.
- Moderc, S. (2008). Globalizacija iznutra: italijanizmi i pseudoitalijanizmi u nazivima preduzeća u Srbiji [Globalization from inside: Italianisms and pseudoitalianisms in the names of companies in Serbia], In: Lopičić V, Mišić Ilić, B. (Eds.) *Multidisciplinarna konferencija Jezik, književnost, globalizacija* [Multidisciplinary Conference *Language, Literature, Globalization*] (281–290). Niš: Filozofski fakultet.
- Perani, D, Dehaene. S, Grassi. F, Cohen. L, Cappa. S. F, Dupoux, E, Fazio, F, Mehler, J. (1996). Brain processing of native and foreign languages. *Neuroreport* 7: 2439–2444.
- Perani, D, Paulesu, E, Sebastian-Galles, N, Dupoux, E, Dehaene, S, Bettinardi, V, Cappa, S. F, Fazio, F, Mehler, J. (1998). The bilingual brain: proficiency and age of acquisition of the second language. *Brain* 121:1841–1852.
- Perani, D, Abutalebi, J, Paulesu, E, Brambati, S, Scifo, P, Cappa, S. F, Fazio, F. (2003). The role of age of acquisition and language usage in early, high-

- proficient bilinguals: an fMRI study during verbal fluency. *Hum Brain Mapp* 19, 170–182.
- Paulston, B. (2003). Language policies and language rights. In: C. Bratt Paulston and G.R. Tucker (Eds.) *Sociolinguistics. The Essential Readings* (472–483). Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Правилник о ближим условима за остваривање двојезичне nastave, Службени гласник РС. Бр. 105/15, бр 50, 2016, бр. 35, 2017.
- Правилник о општим стандардима постигнућа за крај основног образовања за страни језик, Службени гласник РС. Бр. 78, 2017.
- Правилник о општим стандардима постигнућа за крај општег средњег образовања и средњег стручног образовања у делу општеобразовних предмета, Службени гласник РС. Бр. 117, 2013.
- Price, C. J, Green, D, von Studnitz, R. (1999): A functional imaging study of translation and language switching. *Brain* 122: 2221–2236.
- Salmon L., Mariani M. (2008). *Bilinguismo e traduzione. Dalla neurolinguistica alla didattica delle lingue*. Milano: Franco Angeli.
- Schreuder R, Weltens B (1993). *The bilingual lexicon*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- Serragiotto, G. (2003). *CLIL. Apprendere insieme una lingua e contenuti non linguistici*. Perugia-Welland: Guerra-Soleil.
- Titone, R. (1986). *Cinque millenni di insegnamento delle lingue*. Brescia: Editrice La Scuola.
- Titone, R. (1996). *La personalità bilingue*. Milano: Bompiani.
- Ursulesku-Miličić R, Janjić, I (2015). Analiza grešaka u učenju rumunskog jezika kao stranog na nivou A1.1 I A1.2. [Error analysis in learning Romanian as a foreign language at levels A1.1 and A1.2] U: Radić-Bojanić, B. (ur.) *Strani jezici na Filozofskom fakultetu: primenjenolingvistička istraživanja* (7–19). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Vámos, Á. (1998). *The Hungarian Map of Languages of Instruction*. Budapest. доступно на сајту <http://archive.ecml.at/mtp2/ensemble/results/Kapitanffy.htm>, приступљено 3. маја 2019.
- Vučo, J. (2009). *Kako se učio jezik. Pogled u istoriju glotodidaktike od prapočetaka do Drugog svetskog rata* [How it used to learn a language. Look into the history of language teaching theory from prehistory to the Second World War]. Beograd: Filološki fakultet.
- Vučo, J. (2010). Kulturni i jezički stereotipi u stavovima mladih: Italija u jadranskom ogledalu [Cultural and linguistic stereotypes in the attitudes of young people: Italy in an Adriatic mirror]. In: Kovačević, M. (Ed.), *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Jezički sistem i upotreba jezika* [Proceedings from the International Scientific Conference *Language system and language usage*] Vol. 1, (351–358). Kragujevac: University of Kragujevac, Faculty of Filology and Art.
- Wolff, D. (2012). The European Framework for CLIL Teacher Education. *Synergies Italie*, 8: 105-116.
- Закон о основном образовању и васпитању, Службени гласник РС. Бр. 55, 2013, бр. 101, 2017.
- Закон о средњем образовању и васпитању, Службени гласник РС. Бр. 55, 2013, бр. 101, 2017.
- Најновији програми за стране језике (*Просветни гласник* 17/13, 3/15, 4/15).

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ ФАКТОРА НА СТАТУС СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ОСНОВНОЈ И СРЕДЊОЈ ШКОЛИ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Тамара Станић, Александра Блатешкић

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад, Република Србија

Резиме

У овом раду смо указали на важност учења страних језика, као и на знатан утицај бројних друштвених фактора на одабир и статус СЈ у школском систему Републике Србије. Након поређења услова и начина извођења наставе СЈ у основним и средњим школама у Србији и другим земљама Европе и шире, изнели смо конкретне предлоге и мере које би требало усвојити како би дошло до подизања квалитета институционализоване наставе страног језика у школама у Србији. У земљама у којима се у учењу страног језика препознаје богаћење културе у најширем значењу, настава страног језика добија на вредности, а то је један од основних задатака који Србија треба да оствари. Државни органи и институције у чијој је надлежности стварање ЈПП и ОЈПП треба да дефинишу дугорочан стратешки план о постизању крајњег исхода учења страних језика у школама Србије у складу са социо-политичким, епистемолошким и стратешким опредељењима шире друштвене заједнице.

Закључили смо да су неопходни следећи услови за стицање бољег познавања страних језика у српским школама: 1. прецизно дефинисана образовна језичка политика и планирање; 2. дељење ученика у мање групе за учење СЈ (15–18 ученика); 3. повећан фонд часова страног језика; 4. опремање учионица за стране језике компјутерима и пројекторима како би могли да се примене савременији и технолошки иновативни методи; 5. константна едукација родитеља у начинима пружања подршке детету у учењу страних језика, које не треба да буде мотивисано искључиво економским факторима; 6. појачавање сарадње између наставника и родитеља; 7. подстицање ученика на облике самосталноистраживачког рада у оквиру групе или рада на пројекту; 8. примена CLIL методе у средњим школама као методе интеграција језика и садржаја и у оквиру стручних предмета; 9. формирање центара за директну и онлајн подршку наставника страних језика у усавршавању у земљи и иностранству или уз помоћ изворних говорника.

ПРИМЕНА РАЧУНАРА И ИНТЕРНЕТА У НАСТАВИ И УЧЕЊУ НА ФАКУЛТЕТУ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

Даница Васиљевић Продановић

Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и
рехабилитацију, Београд, Србија

* *vp.danica@gmail.com*

Апстракт

У овом раду представљени су резултати истраживања примене рачунара и интернета у настави и учењу на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију. Узорком је обухваћено 198 студената свих смерова и нивоа студија. Општи циљ истраживања је да се установи у којој мери наставници и студенти користе рачунаре и интернет у настави и учењу. Посебан циљ је утврђивање разлика у коришћењу рачунара и интернета у односу на годину студија. Резултати су показали да највећи проценат испитаника (98,5%) користи рачунар, а да сви испитаници користе интернет. Рачунари и интернет се у великој мери користе за забавне садржаје. Указано је на потребу да факултет у већој мери стави студентима на располагање своје информатичке ресурсе. Постоје разлике у начину коришћења рачунара и интернета, као и у интеракцији студената са наставницима и колегама у зависности од године студија. Препорука је да треба усмеравати студенте на већи степен узајамне интеракције и сараднички рад у обављању наставних задатака.

Кључне речи: настава, учење, студенти, рачунар, интернет.

THE USE OF COMPUTERS AND THE INTERNET IN TEACHING AND LEARNING AT THE FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

Abstract

This paper presents the results of research on the use of computers and the Internet in teaching and learning at the Faculty of Special Education and Rehabilitation. The sample consisted of 198 students of different departments and levels of study. The aim of the research was to determine to what extent teachers and students use computers and the Internet in teaching and learning. Specific objective was to determine the differences in the use of computers and the Internet depending on the year of study. The results show that the highest percentage of respondents (98 %) use the computer, and all the respondents use the Internet. Computers and the Internet are used extensively for entertainment. There is a need for the faculty to make its information resources more available to students. There are

differences in the way computers and the Internet are used, as well as the students' interaction with teachers and colleagues, depending on the year of study. It is recommended to direct students to a higher level of interaction and collaborative work in the performance of study tasks.

Key words: teaching, learning, students, computer, internet.

УВОД

Овладавање информационом и комуникационим технологијама (ИКТ) и њихова примена у различитим областима друштвеног живота представљају једну од основних компетенција човека савременог доба. Рачунари и приступ интернету користе се за тражење различитих информација, читање онлајн новина и часописа, електронску куповину, гледање филмова и музичких спотова, слање и примање имејла, постављање и дељење различитих садржаја на интернету, видео и аудио комуникацију, укључивање у друштвене мреже, играње видео-игара итд. Унапређење квалитета високог образовања подразумева усвајање и примену технолошких достигнућа у наставним активностима на факултету и учењу студената. Опште је мишљење да је „студирање данас незамисливо без примене рачунара и везе са интернетом” (Vasiljević-Prodanović, Jeremić i Markov, 2017, стр. 566). Рачунари и интернет се свакодневно користе у наставне сврхе, за интеракцију студената са наставницима и колегама, припремање семинарских радова и презентација, преузимање научних чланака и других извора са интернета, информисање о наставном програму, распореду, обавезама итд.

Према неким ранијим истраживањима, примена ИКТ у образовне сврхе у великој мери зависи од искуства са употребом рачунара код куће (Selwyn, 1998). Поставља се питање у којој мери се рачунари и интернет користе у наставне сврхе и какви могу бити ефекти њихове примене. Истраживања о утицају ИКТ на исходе учења имају различите налазе, при чему се, поред позитивних импликација, указује и на њихове негативне ефекте, који се односе на нерационално коришћење рачунара за забаву. Неки аутори сматрају да нема бојазни од негативних ефеката рачунара на учење и показују да студенти који напредују у овладавању рачунарима истовремено постижу добре резултате и у другим областима које су од значаја за њихово „самопоуздање, продуктивност и социјалну одговорност након студија” (Kuh & Vesper, 2001, р. 98). Истраживања показују да ИКТ имају позитиван утицај на ангажовање студената, посебно када је реч о „академским обавезама, интеракцији студента са факултетом и активном сарадничком учењу” (Laird & Kuh, 2005, р. 230). Студенти који користе ИКТ су ангажованији и „постичу боље резултате у општем образовању, практичним компетенцијама, личном и социјал-

ном развоју” (Chen, Lambert & Guidry, 2010, p. 1230). Неки аутори указују на шире импликације примене ИКТ, које превазилазе информатичку писменост и имају значај за различите аспекте живота студената (Ehrmann, 2004). Информационе технологије се не могу посматрати изван социјалног контекста и морамо „бити свесни њиховог социјалног, културног, политичког и економског аспекта” (Selwyn, 2000, p. 96). Поједини аутори наглашавају да ИКТ не треба посматрати само као средство за „доставу наставе” (Clark, 1994, према Пешикан, 2016, стр. 34), већ да је потребно пажљиво размотрити њихов утицај на процес учења и плански примењивати ИКТ у циљу подизања квалитета образовања (Пешикан, 2016). С друге стране, квалитет образовања, посебно високог образовања, у великој мери утиче на развој ИКТ (Krstić, Petrović i Stanišić, 2015), што говори да ови процеси узајамно доприносе један другом.

Примена рачунара и интернета је у порасту како у свету тако и у нашој земљи. Према подацима Републичког завода за статистику за 2016. годину, у Србији 87,1% лица са вишим или високим образовањем користи рачунар, а 87,5% њих користи интернет. Сви анкетирани студенти користе рачунар и интернет (Ковачевић, Павловић i Ђутић, 2016). Истраживање спроведено на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду показало је да 28,3% студената користи интернет као додатни извор информација у процесу учења (Antić, 2015). Истраживање спроведено на Универзитету у Загребу, на узорку студената стоматологије – показало је да студенти (79,8% њих) углавном користе рачунаре за сурфовање интернетом у сврху проналажења информација (52,8%) и читање имејлова (21%) (Bašić, Vazdar, Vodanović i Brkić, 2007). Налази истраживања спроведеног у Новом Саду показују да 69,9% ученика има рачунар, а 88,7% њих приступ интернету. Већина ученика користи интернет веома често, углавном за сурфовање интернетом (80,1%) и дописивање (45%). Наставници користе рачунар у настави свакодневно (20,8%) и неколико пута недељно (40,3%) (Anđevski, Vidaković i Arsenijević, 2014).

Нека новија истраживања указују на постојање родних разлика у коришћењу интернета у Србији, при чему студенти у већој мери у односу на студенткиње користе интернет за приступ друштвеним мрежама, преузимање забавних садржаја (музика и филмови), као и учење путем интернета (Pavlović i Stjepanović Zaharijevski, 2015). Студенти имају сазнања о могућностима примене ИКТ током студија и потреби да наставе са њиховим коришћењем у оквиру своје професије. У том циљу, указује се на значај усмеравања студената ка коришћењу ИКТ у контексту целоживотног учења (Jeremić, Markov i Vasiljević-Prodanović, 2018).

Предмет овог истраживања је примена рачунара и интернета у настави и учењу на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију. Општи циљ истраживања је да се установи у којој мери наставници и студенти користе рачунаре и интернет у настави и учењу. Посебан циљ истраживања је утврђивање разлика између студената различитих година студија у коришћењу рачунара и интернета у наставне сврхе.

МЕТОД

Узорак истраживања

Случајним узорком обухваћено је 198 студената основних академских, мастер и докторских студија на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију, од чега је 16 испитаника (8,1%) мушког и 182 (91,9%) женског пола. Просечна старост испитаника је 22,8 година. Овим истраживањем, које је обављено крајем летњег семестра школске 2017/18, обухваћено је 42 испитаника прве године студија (21,2% од укупног узорка), 47 друге године (23,7%), 39 треће године (19,7%), 51 четврте године студија (25,8%) и 19 испитаника (9,6%) на мастер или докторским студијама. За потребе анализе варијансе, испитаници су класификовани у три групе: прва година основних студија, више године основних студија (од друге до четврте) и мастер/докторске студије.

Инструмент, прикупљање и анализа података

За потребе овог истраживања сачињен је инструмент који се састоји од 30 ајтема. Инструмент је дизајниран по узору на инструменте коришћене у сличним истраживањима код нас и у свету (Bašić i sar., 2007; Laird & Kuh, 2005; Vasiljević-Prodanović i sar., 2017), уз преузимање или модификацију појединих ајтема. Поред података о полу, годинама старости и години студија, испитаници су дали одговоре на питања која се односе на примену информационих и комуникационих технологија (ИКТ) од стране Факултета, искуства са коришћењем рачунара и интернета, те на интеракцију са Факултетом и колегама. Ниво познавања основних рачунарских програма, као мера оспособљености за примену рачунара и интернета, заснован је на самопроцени испитаника и одређен помоћу четири ајтема (*Програми за обраду текста; Програми за израду презентација; Програми за табеларне прорачуне; Интернет/имејл програми*), при чему су испитаници сами рангирали своје знање у три категорије: основни, средњи и напредни ниво. Примена ИКТ од стране Факултета описана је помоћу три варијабле: *Наставници користе ИКТ у настави; Наставници користе онлајн-тестове; Факултет омогућава приступ академским мрежама*. Примена ИКТ од стране студената описана је

помоћу шест варијабли: *Користи рачунар и веб за додатне информације о наставним темама; Користи рачунар и веб за семинарске радове и презентације; Користи рачунар и веб за припремања испита; Користи веб-сајт Факултета за информације о обавезама; Користи веб-сајт Факултета за преузимање извора; Проналази изворе на интернету.* Интеракција студената са Факултетом и колегама описана је помоћу шест варијабли: *Комуницира са наставницима путем имејла; Комуницира са наставницима путем друштвених мрежа; Комуницира са колегама путем имејла; Комуницира са колегама путем друштвених мрежа; Користи онлајн дискусије и форуме о наставним темама; Контактна библиотека Факултета за приступ изворима.* Дистрибуција испитаника за сваку од наведених варијабли извршена је у четири категорије (никад, понекад, често, веома често).

Добијени подаци анализирани су у програму за статистичку обраду *IBM SPSS Statistics 20* применом метода дескриптивне статистике, као и одговарајућих непараметријских тестова за испитивање корелације рангова (Spearman's rho) и варијансе (Kruskal-Wallis H и Mann-Whitney U test). Независност варијабли испитана је χ^2 тестом.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Резултати истраживања показују да највећи број испитаника (њих 98,5%) користи рачунар, док је свих 198 испитаника означило да користи интернет, било путем рачунара или мобилних уређаја. Највећи проценат испитаника (49,5%) има искуство коришћења рачунара између 5 и 10 година, док нешто мањи проценат испитаника (46%) користи рачунар више од 10 година. Подаци о времену које дневно проведу за рачунаром показују да највећи проценат испитаника (46%) користи рачунар од 1 до 3 сата у току дана. Међу онима који дневно користе рачунар више од 3 сата, највећи је проценат (28%) студената друге године основних студија. Када је реч о дневном коришћењу интернета, више од 3 сата у току дана интернет користи 61,1% од укупног броја испитаника. Студенти друге године основних студија и у овом сегменту „предњаче” у односу на своје колеге. У категорији испитаника који користе интернет више од 3 сата дневно, највећи је проценат (32,2%) студената друге године, а за њима следе студенти прве године основних студија (26,4%).

За разлику од резултата истраживања спроведеног на узорку студената стоматологије у Загребу (Вашић и сар, 2007), који указују на снажну корелацију ($r = 0,745$; $p < 0,001$) између времена које испитаници проводе дневно за рачунаром и времена проведеног на интернету, наше истраживање показује да време проведено за рачунаром веома слабо корелира са временом које испитаници проведу у коришћењу интернета ($r = 0,152$; $p < 0,05$). Ово упућује на закључак да

испитаници за приступ садржајима на интернету у већој мери користе мобилне уређаје у односу на рачунар.

Испитаници најчешће користе рачунар за информисање (27,8%), комуникацију (26,3%), забаву (23,2%) и учење (18,2%). Према одговорима испитаника, садржаји које посећују на интернету су најчешће забавног (39,9%), информативног (27,3%) и научно-образовног карактера (26,3%).

Иако је обуку за рад на рачунару похађало свега 28 испитаника (14,1%), резултати показују да испитаници високо вреднују своје познавање информационих технологија. Подаци у Табели 1 показују да 53% испитаника процењује да поседује средњи ниво, а 31,8% напредни ниво познавања рачунарских програма за обраду текста. Велики проценат испитаника (53%) сматра да има средњи ниво познавања софтвера за израду презентација. Када је реч о програмима за табеларне прорачуне, 51,5% испитаника процењује своје знање као знање на почетном нивоу, док 40,4% сматра да је на средњем нивоу знања. Програми за претраживање интернета и комуникацију имејлом су, према оцени испитаника, њихова „најјача страна” у области информатике. Само 8,1% испитаника сматра да има основни ниво знања, њих 45,5% процењује да има средњи, а 46,4% напредни ниво познавања интернет софтвера.

Табела 1. Ниво познавања рачунарских програма

Рачунарски програми	Основни	Средњи	Напредни
Обрада текста	30 (15,2%)	105 (53%)	63 (31,8%)
Израда презентација	36 (18,2%)	105 (53%)	57 (28,8%)
Табеларни прорачуни	102 (51,5%)	80 (40,4%)	16 (8,1%)
Интернет/имејл	16 (8,1%)	90 (45,5%)	92 (46,4%)

За потребе даље анализе, независна варијабла године студија је рекодирана тако да су испитаници подељени у три категорије: студенти прве године основних студија, студенти виших година основних студија (од друге до четврте) и студенти мастер/докторских студија. У Табели 2 приказани су резултати анализе варијансе за варијабле које означавају примену ИКТ од стране Факултета. Према одговорима 35,9% испитаника, наставници веома често користе ИКТ у настави. Нешто већи проценат испитаника (36,9%) процењује да наставници често користе ИКТ у настави, 24,2% да понекад користе, а само 3% испитаника да наставници никад не користе ИКТ у настави. Разлике средњих вредности група према години студија нису статистички значајне ($\chi^2 = 0,955$; $p = 0,620$), па се може закључити да нема статистички значајних разлика у одговорима студената о примени ИКТ од стране наставника у зависности од године студија.

На питање да ли наставници користе онлајн-тестове за проверу знања студената 87,4% испитаника је одговорило да их наставници никад не користе, а 11,6% да их користе понекад. Веће средње вредности ранга за групу студената мастер/докторских студија у односу на студенте прве године основних студија ($U = 311,5$; $p = 0,034$), као и студенте виших година основних студија ($U = 1025,5$; $p = 0,011$) статистички су значајне. Подаци који говоре о перцепцији испитаника о примени ИКТ од стране наставника на Факултету могу указати на потребу да наставници у већој мери примењују информационе алате у наставним активностима.

Табела 2. Примена ИКТ од стране Факултета

	χ^2	df	p
Наставници користе ИКТ у настави	0,955	2	0,620
Наставници користе онлајн-тестове	7,105	2	0,029
Факултет омогућава приступ академским мрежама	8,214	2	0,016

Када је реч о могућности приступа академским мрежама, 43,9% испитаника одговорило је да Факултет понекад омогућава приступ, 32,8% да никад не омогућава, а 20,2% испитаника наводи да Факултет често омогућава студентима приступ академским мрежама. Постоје статистички значајне разлике у одговорима испитаника у зависности од године студија ($\chi^2 = 8,214$; $p = 0,016$). Накнадним тестирањем Mann-Whitney U тестом установљено је да статистички значајне разлике постоје између испитаника прве године основних студија и мастер/докторских студија ($U = 249,5$; $p = 0,013$), као и између испитаника виших година основних студија и мастер/докторских студија ($U = 817,5$; $p = 0,005$). Највише средње вредности ранга забележене су у категорији испитаника који похађају мастер/докторске студије, који сматрају да им Факултет у већој мери омогућава приступ академским мрежама.

У Табели 3 приказани су резултати анализе варијансе за варијабле које означавају примену ИКТ од стране студената. Резултати показују да 27,3% испитаника веома често, 40,4% испитаника често, а 31,3% понекад користи рачунар и интернет за добијање додатних информација о наставним темама. Анализа варијансе је показала да испитаници на првој години студија у најмањој мери користе рачунар и интернет за добијање додатних информација о наставним темама. Постоје статистички значајне разлике у одговорима студената прве године основних студија у односу на студенте виших година основних студија ($U = 1672,5$; $p = 0,000$), као и у односу на студенте мастер/докторских студија ($U = 96,5$; $p = 0,000$). Такође су установљене статистички значајне разлике између студената виших година основних студија и мастер/докторских студија ($U = 705$; $p = 0,001$),

при чему студенти мастер/докторских студија у већој мери користе рачунар и интернет како би добили додатне информације о наставним темама.

Табела 3. Примена ИКТ од стране студената

	χ^2	df	p
Користи рачунар и интернет за додатне информације о наставним темама	34,249	2	0,000
Користи рачунар и интернет за семинарске радове и презентације	27,617	2	0,000
Користи рачунар и интернет за припремања испита	12,406	2	0,002
Користи веб-сајт Факултета за информације о обавезама	1,821	2	0,402
Користи веб-сајт Факултета за преузимање извора	6,223	2	0,045
Проналази изворе на интернету	24,491	2	0,000

Када је реч о коришћењу рачунара и интернета за израду семинарских радова и презентација, 65,7% испитаника веома често, а 30,3% често користи рачунар и интернет у ове сврхе. Установљено је да студенти прве године студија у мањој мери користе рачунар и интернет у сврху израде семинарских радова и презентација у односу на студенте виших година основних студија ($U = 1672,5$; $p = 0,000$), као и у односу на студенте мастер/докторских студија ($U = 223$; $p = 0,002$). Разлике у одговорима испитаника виших година основних студија и мастер/докторских студија нису статистички значајне ($U = 1296,5$; $p = 0,971$). Током припремања испита 15,2% испитаника веома често, 36,4% често, а 43,9% испитаника понекад користи рачунар и интернет. Категорија испитаника који похађају мастер/докторске студије има највеће средње вредности рангова, што указује на то да чешће користе рачунар и интернет у односу на друге студенте. Студенти мастер/докторских студија чешће користе рачунар и интернет током припремања испита у односу на студенте прве године основних студија ($U = 191,5$; $p = 0,001$) и виших година основних студија ($U = 814,5$; $p = 0,005$). Разлике између студената прве године и виших година основних студија нису статистички значајне ($U = 2444$; $p = 0,110$).

Информације о наставним обавезама путем веб-странице Факултета 40,4% испитаника користи веома често, 33,8% често, 22,7% понекад, а 3% испитаника никад. Не постоје статистички значајне разлике између испитаника према категоријама година студирања ($\chi^2 = 1,821$; $p = 0,402$). Преузимање извора са веб-странице Факултета 17,2% испитаника обавља веома често, 18,7% често, 35,9% понекад, а 28,3% испитаника никад. Анализа варијанси показује да постоје статистички значајне разлике између студената прве године студија, који чешће преузимају изворе са веб-странице Факултета у односу на студенте виших година студија ($U = 2273,5$; $p = 0,032$). Изворе са

интернета 35,4% испитаника преузима веома често, 43,9% често, 18,2% понекад, а 2,5% никад. Када је реч о разликама између категорија, установљено је да студенти прве године студија ређе преузимају изворе са интернета у односу на студенте виших година студија ($U = 1871,5$; $p = 0,000$), као и у односу на испитанике са мастер/докторских студија ($U = 135,5$; $p = 0,000$). Испитаници са мастер/докторских студија чешће преузимају изворе са интернета у односу на студенте виших година основних студија ($U = 820$; $p = 0,004$).

Табела 4. Интеракција студената са Факултетом и колегама

	χ^2	df	p
Комуницира са наставницима путем имејла	32,338	2	0,000
Комуницира са наставницима путем друштвених мрежа	9,337	2	0,009
Комуницира са колегама путем имејла	32,830	2	0,000
Комуницира са колегама путем друштвених мрежа	18,575	2	0,000
Користи онлајн дискусије и форуме о наставним темама	4,839	2	0,089
Контактира библиотеку Факултета за приступ изворима	12,244	2	0,002

Комуникацију са наставницима путем имејла остварује веома често 27,8% испитаника, 36,9% често комуницира са наставницима путем имејла, 32,3% понекад, а 3% испитаника никад. Студенти прве године основних студија знатно ређе контактирају наставнике путем имејла у односу на студенте виших година основних студија ($U = 1744$; $p = 0,000$) и у односу на студенте мастер/докторских студија ($U = 87,5$; $p = 0,000$). Студенти мастер/докторских студија чешће комуницирају са наставницима путем имејла у односу на студенте виших година основних студија ($U = 707$; $p = 0,001$). Највећи проценат испитаника (83,3%) никад не комуницира са наставницима путем друштвених мрежа, 12,6% понекад комуницира, а 4% испитаника је изјавило да често комуницира са наставницима путем друштвених мрежа. Анализа варијанси указује на то да постоје статистички значајне разлике између студената мастер/докторских студија и студената прве године основних студија ($U = 276$; $p = 0,007$), као и виших година основних студија ($U = 961,5$; $p = 0,006$). Можемо претпоставити да студенти мастер/докторских студија чешће остварују комуникацију са наставницима због самог карактера наставних активности, које су засноване на менторском раду.

Када је реч о комуникацији са колегама, 11,6% испитаника наводи да веома често комуницира са колегама путем имејла, 26,8% често, 31,8% понекад, а 29,8% никад не остварује овакав облик комуникације. Студенти прве године основних студија много ређе комуницирају са колегама путем имејла у односу на студенте виших година основних студија ($U = 1965$; $p = 0,001$) и студенте мастер/докторских студија ($U = 73$; $p = 0,000$). Студенти мастер/док-

торских студија чешће комуницирају са колегама у односу на студенте виших година студија ($U = 537$; $p = 0,000$). Комуникација између студената путем друштвених мрежа одвија се интензивније у односу на коришћење имејла. Према одговорима испитаника, 60,6% њих веома често комуницира са колегама путем друштвених мрежа, 29,8% то чини често, а 6,1% понекад. Нису установљене статистички значајне разлике између студената основних студија. Анализа варијансе показује да студенти мастер/докторских студија чешће комуницирају са колегама путем друштвених мрежа у односу на студенте прве године ($U = 199$; $p = 0,001$) и виших година основних студија ($U = 622,5$; $p = 0,000$). Резултати указују на то да студенти прве године основних студија ређе комуницирају са својим колегама у односу на студенте виших година Факултета. Имајући у виду да је истраживање обављено крајем школске године, мања учесталост комуникације студената прве године студија са колегама не би се могла приписати њиховом недовољном познавању.

Онлајн дискусије и форуме о наставним темама често користи 15,2% испитаника, понекад 48,5%, а никад 33,3% испитаника. Разлике у одговорима испитаника различитих година студија нису статистички значајне ($\chi^2 = 4,839$; $p = 0,089$). Само 3,5% испитаника изјавило је да веома често контактира библиотеку Факултета за приступ изворима, 6,1% испитаника то чини често, 31,8% понекад, а 58,6% никад. Студенти мастер/академских студија чешће контактирају библиотеку Факултета за приступ изворима у односу на студенте прве године ($U = 225,5$; $p = 0,003$) и виших година основних студија ($U = 747,5$; $p = 0,001$). Податак да скоро 60% испитаника никад не контактира библиотеку Факултета за помоћ у проналажењу извора говори или о смањеној мотивисаности студената за тражењем оваквог вида подршке, или о недостатку ресурса самог овог факултета.

ЗАКЉУЧАК

На основу резултата истраживања, може се закључити да се рачунари у знатно већем проценту користе за забаву у односу на учење, о чему говори податак да је у скоро 40% одговора испитаника садржај који посећују на интернету забавног карактера. Иако испитаници, према сопственој процени, високо оцењују своје познавање рада на рачунару, веома мали проценат је прошао кроз формалну едукацију. Једно од ограничења овог истраживања је немогућност примене теста за оцену знања студената из области рада на рачунару. Рангирање нивоа познавања рада на рачунару обављено је на основу субјективне процене испитаника, што је за потребе овог истраживања довољно поуздана мера оспособљености за коришћење рачунара и интернета. Имајући у виду значај ефективног коришћења ИКТ, једна

од препорука могла би се односити на усмеравање студената да унапређују своја информатичка знања и користе их за испуњавање наставних обавеза. Перцепција студената о недовољној примени рачунара и интернета од стране наставника током наставних активности упућује на закључак да би овом сегменту рада на факултету требало посветити више пажње. Податак да скоро једна трећина студената наводи да Факултет никад не омогућава студентима приступ академским мрежама – указује на потребу да Факултет у већој мери стави на располагање своје информатичке ресурсе као подршку студентима у реализацији наставних задатака. Интеракција студената са наставницима се у највећем проценту одвија путем имејла, при чему је приметно да студенти мастер/докторских студија чешће користе овај вид комуникације, што се може објаснити карактером наставних активности које су засноване на менторском раду. Када је реч о интеракцији међу студентима, око 60% испитаника наводи да се она веома често одвија путем друштвених мрежа. Намеће се закључак да би било корисно усмеравати студенте на већи степен узајамне интеракције и сараднички рад у обављању различитих наставних задатака (путем консултација, размене информација и литературе и сл.), што је свакако припрема за тимски рад у професијама којима ће се бавити.

ЛИТЕРАТУРА

- Andevski, M., Vidaković, M. i Arsenijević, O. (2014). Internet u nastavi i učenju [Internet for teaching and learning]. U: M. Stanišić (ur.) *Međunarodna konferencija Univerziteta Singidunum Sinteza 2014 – Uticaj Interneta na poslovanje u Srbiji i svetu*, Zbornik radova – elektronska verzija, (str. 368–374), Beograd: Univerzitet Singidunum. doi: 10.15308/SINTEZA-2014-433-438
- Antić, S. (2015). Kompetencije za efikasno učenje iz perspektive studenata [Effective learning competencies from students' perspective]. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 14(2), 133–154. doi: 10.5937/specedreh14-8874
- Bašić, K., Vazdar, M., Vodanović, M. i Brkić, M. (2007). Internet i koliko se njime koriste studenti Stomatološkog fakulteta u Zagrebu [Internet and Information Technology Use by Students in School of Dental Medicine University of Zagreb]. *Acta Stomatologica Croatica*, 41(2), 142–151.
- Chen, P. S. D., Lambert, A., & Guidry, K. (2010). Engaging online learners: The impact of Web-based learning technology on college student engagement. *Computers & Education*, 54(4), 1222–1232. doi:10.1016/j.compedu.2009.11.008
- Ehrmann, S. (2004). Beyond Computer Literacy: Implications of Technology for the Content of a College Education. *Liberal Education*, 90(4), 6–13. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ682582.pdf>
- Jeremić, B., Markov, Z. i Vasiljević-Prodanović, D. (2018). Observations of Students – Future Preschool Teachers About the Possibilities of Acquiring Professional Competencies Through Contemporary Technologies. In: I. Roceanu (Ed.) *eLearning challenges and new horizons, Proceedings of the 14th International Scientific Conference „eLearning and Software for Education“* Vol. 1 (pp. 135-140), Bucharest, April 19-20, 2018, doi: 10.12753/2066-026X-18-018

- Kovačević, M., Pavlović, K. i Šutić, V. (2016). *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2016* [The use of information and communications technology in the Republic of Serbia, 2016], Beograd: Republički zavod za statistiku. Preuzeto sa <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2016/pdf/G20166004.pdf>
- Krstić, B., Petrović, J., Stanišić, T. (2015) Influence of Education System Quality on the Use of ICT in Transition Countries in the Age of Information Society, *Teme*, 30(3), 747-763.
- Kuh, G., & Vesper, N. (2001). Do computers enhance or detract from student learning? *Research in Higher Education*, 42(1), 87-102.
- Laird, N., & Kuh, G. (2005). Student experiences with information technology and their relationship to other aspects of student engagement. *Research in Higher Education*, 46 (2), 211-233. doi: 10.1007/s 11162-004-1600-y
- Pavlović, D., Stjepanović Zaharijevski, D. (2015). The use fo the Internet trough the prism of gender differences among University students in the Balkans, *Teme*, 39(3), 681-699.
- Пешикан, А. (2016). Најчешће заблуде о информационо-комуникационим технологијама у образовању [Most common misconceptions about informational communication technologies in education]. *Настава и васпитање*, 1/2016, 31–46. doi: 10.5937/nasvas1601031P
- Selwyn, N. (1998). The effect of using a home computer on students' educational use of IT. *Computers & Education*, 31(2), 211-227.
- Selwyn, N. (2000). Researching computers and education – glimpses of the wider picture. *Computers & Education*, 34(1), 93-101.
- Vasiljević-Prodanović, D., Jeremić, B. i Markov, Z. (2017). Role of Computer and the Internet in Student's Learning. In: I. Roceanu et al. (Eds.) *Could technology support learning efficiency, Proceedings of the 13th International Scientific Conference „eLearning and Software for Education“* Vol. 1 (pp. 566-571), Bucharest, April 27-28, 2017. doi: 10.12753/2066-026X-17-083

THE USE OF COMPUTERS AND THE INTERNET IN TEACHING AND LEARNING AT THE FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

Danica Vasiljević Prodanović

University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade,
Serbia

Summary

Improving the quality of higher education involves adopting and implementing technological advancements in faculty teaching and student learning. Studying at the university level today is unimaginable without the use of computers and the Internet. The aim of this research was to identify the extent to which teachers and students use computers and the Internet in teaching and learning at the Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade. Specific objective was to determine the differences between students in their use of computers and the Internet depending on the year of study.

The sample consisted of 198 students of different departments and levels of study. The results show that the highest percentage of respondents (98 %) use the computer, and all respondents use the Internet. For the purpose of the research an instrument consisting of 30 items was used, designed to measure the student level of computer skills, the faculty use of computers and the Internet, the student use of computer and the Internet, and the student interaction with faculty and colleagues. Spearman's rank correlation, χ^2 test, and non-parametric methods for testing variances were used in statistical data analysis.

The results show that students use computers for information (27.8%), communication (26.3%), entertainment (23.2%) and learning (18.2%). The content students visit on the internet is mostly entertaining (39.9%). Students find that teachers do not make sufficient use of information and communication technology in teaching. Students also find that faculty information resources are not sufficiently available for learning. There are differences in the way computers and the Internet are used, as well as the students' interaction with teachers and colleagues, depending on the year of study. Master and PhD students are more likely to communicate with teachers and colleagues via social networks and e-mail than first-year students and higher-year students. A recommendation could be made to direct students to a higher level of interaction and collaborative work in the performance of study tasks.

ЗЛОУПОТРЕБА КОНЦЕПТА УНИФИКАЦИЈЕ ОБРАЗОВАЊА И КРИЗА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Александар Костић*, Срејко Милачић

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској
Митровици, Економски факултет, Косовска Митровица, Србија
** aleksandar.kostic@pr.ac.rs*

Апстракт

Аутори се у раду баве проблемом образовања, које у својој трансформацији, када су у питању мале земље, подразумева отвореност за некритичко прихватање англосаксонских образовних и културних образаца. Запад је у својој економској надмоћи и својим политичким претензијама успео да уплете савременике у процес трансформације, који, између осталог, подразумева једнообразност у образовању и култури. То омогућава одржавање његове надмоћи. Аутори указују на терминолошку разлику између интернационализације и глобализације образовања. Посебну пажњу посвећују Болоњском процесу у вези са неолибералном стратегијом интеграција, које суштински подразумевају занемаривање националних идентитета. Они критикују комерцијализацију образовања која је у току и, у том контексту, маргинализацију науке о друштву, што води у декаденцију. Етички циљеви се запостављају за рачун апстрактног индивидуализма.

Кључне речи: образовање, Болоњски процес, унификација, национални идентитет, криза.

THE MISUSE OF THE CONCEPT OF THE UNIFICATION OF EDUCATION AND THE NATIONAL IDENTITY CRISIS

Abstract

The authors of this paper address the problem of education which in its transformation, when small countries are concerned, means openness towards the uncritical acceptance of Anglo-Saxon educational and cultural norms. Western society, with its economic supremacy and political aspirations, has managed to include contemporaries into the process of transformation, which among other things involves uniformity of education and culture. This enables it to maintain that supremacy. The authors emphasize the difference between internationalization and globalization of education. Special attention is given to the Bologna process in terms of the neoliberal integration strategy which essentially involves the neglect of national identity. They criticize the ongoing commercialization of education and in this sense the marginalization of science in society, which further leads to decadence. Ethical goals are being neglected on account of abstract individualism.

Key words: education, the Bologna process, unification, national identity, crisis.

УВОД

Нову етапу на путу развоја човечанства карактерише тенденција уједињавања, као и интернационализација, друштвеног живота. То је сложен и противуречан процес, што се најбоље види у социокултурној сфери, односно у области науке, културе, етике, идеологије и посебно образовања.

Циљ савременог образовања је припрема човека за рад у новим условима светске међузависности, која се огледа у економији, политици, култури, комуникацији итд. Приоритет таквог образовања је изградња наднационалног идентитета. Већ из ове чињенице намеће се питање *Шта се у том случају догађа са националним идентитетом?*

Циљ нашег истраживања је да утврдимо како образовање може одговорити на потребу друштва да се створи клима у којој ће припадници различитих етничких група бити свесни свог националног идентитета и слободно развијати осећање припадања заједници у којој живе. Поставља се питање *Како принцип коегзистенције и уважавања различитости увести у наставу?* Да ли је мултикултурално образовање решење за тај проблем? Неопходно је разјаснити улогу образовања у развоју мултикултуралности, као и злоупотребу концепта унификације образовања.

Образовање се разматра и као фактор производње који утиче на продуктивност, а такође и на могућност привлачења капитала, развоја конкуренције и стварања радних места. У таквим околностима, оно поприма карактер робе, односно продаје „образовних производа”. Болоњска декларација је, између осталог, донета како би помогла раст конкурентне способности образовања у међународним размерама. Супремација тржишне логике над духовношћу и фаворизовање англосаксонске културе постају вредносни оријентир. Која је улога образовања у свему томе? Има ли последица? Наведеним питањима бавимо се у овом раду.

ЗЛОУПОТРЕБА КОНЦЕПТА УНИФИКАЦИЈЕ ОБРАЗОВАЊА

Крајем XX века започете су промене у различитим областима, које и данас трају. С развојем економске глобализације развија се слободно тржиште, конкуренција и борба за приступ ограниченим сировинским ресурсима. На делу је идеологија која се реализује у интересу богатих и моћних који, захваљујући свом богатству, обликују и политички, медијски и (квази)научни простор. Све то чине како би економску политику довели у позицију да јавно промовише вредности које њима одговарају (Душанић, 2015, стр. 140).

Заједно са економским процесима одвијају се и културни процеси који подразумевају формирање унифициране глобалне културе

лишене локалних, конфесионалних, националних и етничких разноврсности. Глобализација се са својим изазовима и претњама дотиче националних система образовања стимулишући њихову трансформацију. Пре него што постане субјект модернизације земље, образовање и само мора да се модернизује. То је сложен процес који захтева активно учешће друштва и државе. У том контексту, глобализација образовања подразумева формирање јединственог образовног простора са заједничким основним смерницама и критеријумима. Она је „условљена, пре свега, економским интеграцијама различитих држава и делатношћу транснационалних корпорација, прерасподелом финансијских токова и слободном миграцијом радне снаге” (Марковић, 2008, стр. 39).

Разлике у привредној развијености продубљују јаз између богатих и сиромашних, па и квалитет образовања следи те поделе. На развијеном Западу образовање се управљачи и будући господари, а у земљама у развоју радна снага за послове у установама и предузећима (Зиновјев, 2002). У таквим околностима стручњаци земаља у развоју нису у стању да прате иновације, што само повећава заостајање ионако заосталих и осиромашених земаља. Развијене земље Запада, посебно САД, преко образовања и васпитања све чине да трансформишу човека на менталном и психолошко-интелектуалном плану. Тако се у Србији оснивају независне образовне институције као што је Београдска отворена школа (БОШ), затим Соросеви фондови за финансирање „отворених друштава” итд. У Београдској отвореној школи обавезни су модули: Грађанско друштво, ЕУ и Балкан. Концепт за овакве студије је типично амерички. Главне дисциплине су: финансије и берза, реторика, пословна култура итд. Примљени студенти не плаћају школарину (Аврамовић, 2012, стр. 191). Овакво оснивање образовних установа карактеристично је за мале земаље, у том контексту и Србију, те има за циљ промену свести, а самим тим и националног идентитета. Тако:

„Фонд за отворено друштво (Сорос) финансира стручне скупове Министарства, а има и свог члана у Комисији Министарства за акредитацију програма за усавршавање наставника... Разматран је амерички пројекат 'Ја грађанин' (пилот примена) да се у току 2002-2003 реализује у 100 школа у Србији. У раду на овом пројекту радиће Грађанска иницијатива, БОШ, Центар за развој Србије... а превешће се и амерички уџбеник за предмет 'Ја грађанин' (Аврамовић, 2012, стр. 191-192)”.

Наведено указује на то да постоји отвореност система образовања за утицај англосаксонских образовних и културних образаца. У исто време ради велики број страних образовних институција у Србији:

„Отвара се немачка школа у Београду од првог до десетог разреда. Већ ради International High School Belgrade, а отвара се

Britanica International School Belgrade, док неке српске високообразовне установе носе имена на енглеском језику IFAM, EUM (EU of International Management and Bussines). Правни факултет у Новом Саду оглашава упис у школу немачког права са предавањима на немачком језику (Грађанско и привредно право Немачке)” (Аврамовић, 2012, стр. 192).

Светска култура, која се намеће заједно са економском доминацијом (Barber, 1995; Castells, 2005), ипак није у стању да тако брзо потисне и расточи национални идентитет. Тако је Furio Cerutti (2001) упоредио формирање идентитета са зидом. Он, наиме, тврди да конструкција идентитета нужно мора да изгради зид којим ће оно властито одвојити од другог и на тај начин постати и туђ. Међутим, то ипак остаје зид, јер отворен идентитет, без зида, према Ћерутијевом мишљењу, противуречи самом себи. Постоје и другачија мишљења. Загорка Голубовић тврди да „где год се изједначава 'ја' са 'ми', а истовремено супротставља 'моје' и 'туђе' (различито) спречава се нормалан процес формирања идентитета” (Голубовић, 2006, стр. 173).

Међутим,

„даровити сами конструишу схватања културних идентитета сопственог, као и других народа, супротстављајући их реализму, тј. оном облику реализма којим се страни редукују на неке од својих аспеката. Ово је у складу са схватањем да разумевање култура, као ни интеркултурна сензитивност, нису независни од когнитивног функционисања, односно имагинативних капацитета људског ума. У постмодерним схватањима све се релативизује, па и сазнања о сопственој култури и културама других народа, а тиме и интеркултурна сензитивност, јер је све подложно замени и ревизији” (Стојановић, Гојков и Гојков Рајић, 2018, стр. 1193–1194).

Све је већа потреба

„за развијање концепције поликултурног васпитања. Ова концепција разматра могућности прилагођавања човека различитим вредностима у ситуацијама различитих култура, узајамно деловање људи са различитим традицијама, оријентацију на дијалог и одрицање од културно-образовног монопола у односима различитих нација” (Јовановић, Качапор, 2016, стр. 355).

Другим речима, свет је све међузависнији. Зато се и заједнички живот учи једнако као и цивилизовано решавање конфликта, солидарност, поштовање и упознавање туђе историје, традиције, па и начина мишљења. Борба против стереотипа често значи рушење заблуда, упознавање нових вредности, окренутост према универзалном. У том смислу је улога образовања у развоју мултикултуралности неопходна. Заобилажење оваквог приступа најчешће води унификацији, херметичности и самодовољности, што није прави начин

да се идентитет сачува. Напросто, колико год били „отворени”, оно највредније у једном идентитету ће опстати. Вредности одређеног културног идентитета неминовно ће бити препознате од других. Управо то препознавање је и гаранција његовог очувања.

Са друге стране, актуелни су и трендови који произлазе из оквира неолибералног економизма и потрошачког друштва будући да су примарно супротстављени наслеђу, вези прошлости и садашњости и пребогатом културном потенцијалу, који блокира неолибералну праксу и ставља је под сумњу. Њих подржавају и поједини аутори. Тако, Дубравка Стојановић (2010) тврди да је историја преуређена и стављена у нови контекст садашњости, да је у суштини враћен етноцентрични наратив, нација представљена као хомогена целина, а историја као судбина, да су утврђени наративи о пореклу, оснивачима и херојима, слави, жртви, издаји, златном добу итд. Она критикује при томе Завод за издавање уџбеника због монопола и сматра да због тога „настава историје још увек личи на предвојничку обуку” (Стојановић, 2010, стр. 225–227).

У њеном тумачењу проблема занемарује се примордијалистички приступ у одређењу етничитета који инсистира „на претпостављеним крвним везама, фенотипској блискости, језику, религији, етнониму итд.” (Формозо, 2009, стр. 298).

Идеал коме би требало да тежи образовање с тачке гледишта националних интереса је моралан човек, патриота, стручњак. Колико одговара образовање таквим захтевима велико је питање јер идеали глобалног друштва које тежи унифицираном образовању су сложени и запостављају националну културу, што представља озбиљну опасност за мале народе. То се односи на нормалну реализацију социокултурне репродукције и преношење основних социјалних вредности на млађа поколења (Запесецкиј, 2002).

Економске интеграције и савремена средства комуникације поставили су два тешка задатка образовању. Прво се тиче тога колико, како и да ли уопште антиципирати у образовним програмима националну државу и национално-државни суверенитет и, друго, како помирити противуречности „између аспеката унификације интеграционих процеса и социокултурне самосвојности националних друштава и регионалних цивилизација” (Галкин, 2002, стр. 10–11).

Противуречности се могу превладати само ако традиционалне институције прихвате изазов и побрину се о асимилацији својих културних пракси у ново информацијско пространство, јер ће их у супротном дуго потискивати сурогати културе, после чега долази до друштвене стагнације и деградације (Начаев, 2004, 31–32). У те институције свакако спада универзитет. Он не би требало да улогу ранијег културног искуства минимизира јер код сваког новог поколења у друштвеном менталитету увек постоје елементи који су продукова-

ни прошлим поколењима. Зато продирање *инокултурних васпитних модела* представља озбиљну опасност с тачке гледишта ефикасности социокултурне репродукције (Гершунский, 1998). Другим речима, запостављање или игнорисање духовних темеља националне културе неминовно доводи до дезоријентације друштва. Глобализација образовања у први план ставља идеале индивидуализма и самодовољности. Радни и професионални етос западне цивилизације конституисао се на тим основама. Друштво у транзицији преоријентацијом васпитне делатности на поменуте идеале, уместо да доведе до повећања радне мотивације, доводи до њеног пада. Разлоге за то треба тражити у постојању дискрепанције између прокламоване вредности тржишног концепта преко образовања и онога што се догађа у стварности: експлоатација, повећање криминалитета, пад моралних вредности, пад патриотизма итд. Различити национални и културни идентитети опстају иако је „у борби за егзистенцију Запад сатерао своје савременике до зида и заплео их у мреже своје економске и политичке надмоћи” (Тојнби, 2002, стр. 15–16).

Са развојем процеса глобализације и унификацијом образовања често се повезују појмови као што су „американизација” и „мекдоналдизација”. По мишљењу Џорџа Ричера,

„процес мекдоналдизације је сличан фордизму јер се заснива на хомогеним производима, ригидним технологијама, стандардизованим радним рутинама, деквалификацији и хомогенизацији радника и потрошача” (Ричер, 2009, стр. 191).

Нажалост, када су култура и образовање у питању, мекдоналдизација изазива још веће проблеме, нарочито у земљама у развоју.

„Тежиште се са дубоким предумишљајем помера с изучавања културе, која формира људе с укусом и критичким духом на образовање људи по поруцибини, стварања уских специјалиста потребног нивоа” (Узелац, 2012, стр. 255–256).

То су обично специјалности које су најпотребније развијеним земљама, што је и начин да неразвијене земље и даље остану дубока европска провинција.

„Становништву с ових простора предодређено је необразовање; заборав историјског и културног наслеђа, свест о припадности носиоцима вредности европске цивилизације. То, разуме се, не значи да неће бити никаквог образовања, биће га, по увезеним трећеразредним уџбеницима писаним у европској провинцији.” (Узелац, 2012, стр. 261)

Образовање се данас образлаже квантитативно и, као у Мекдоналдс ресторанима, кроз вулгарни рачун профита. Све се доводи у везу са финансијама, ефикасношћу, приходима и трошковима. Схва-

тање високог образовања искључиво као инвестиције у људски капитал карактерише образовне политике земаља у развоју широм света. Такво инструменталистичко гледање је редукционистички поглед на свет, а образовање је искључиво у функцији економске машинерије друштва. Међутим, образовање се тиче саме суштине човека и његовог очовечења, друштва и његове структуре. Оно би морало да доприноси расту и развоју личности и да буде усмерено на духовно и интелектуално (Савићевић, 2007, стр. 565–586). Све што смо до сада елаборирали указује на то да „образовање није само процес преноса акумулираних знања, него и васпитања, моралних вредности, културе итд.” (Мельникова, 2002, стр. 421).

У том смислу, Ниче истиче да је „задатак образовања: живети и деловати у складу са најплеменитијим тежњама властитог народа” (Ниче, 1997, стр. 126). Проблем националног идентитета и образовања произлази из потребе да се стално преиспитују сопствене културне вредности. У друштвима где постоји плурализам културних вредности и образовних садржаја, национални идентитет и образовање имају за циљ да приближе локалне културе универзалним вредностима. То све није могуће без разумевања глобалних културних процеса. Постављају се нови оријентири за остваривање заједничког културног простора и прихватање нових културних образаца. Такве околности су условиле прихватање Болоњског процеса. Он, у суштини, представља прилагођавање образовања неолибералној стратегији развоја у свету. Карактеристика овог процеса је унификација у области образовања, што је у складу са евроинтеграцијама. Међутим,

„једно од спорних питања Болоњског процеса је указивање на опасност од угрожавања културне самобитности, унификацијом и стандардизацијом савремене културе, чиме се потискују националне културе, колективни и индивидуални идентитети, хуманистичке вредности и цивилизацијске тековине образовања” (Базић, 2011, стр. 27).

Без уважавања наведених вредности, ерозија морала, патриотизма и, уопште, духовности – повећаваће се.

МОЖЕ ЛИ ОБРАЗОВАЊЕ ПОМИРИТИ РАЗЛИЧИТЕ НАЦИОНАЛНЕ ИДЕНТИТЕТЕ?

Поставља се питање може ли образовање одговорити на изазове у развијању заједничког идентитета. Деца са различитим националним схватањима, сећањима и нормама долазе у школу и не слутећи да наставници пред собом имају тежак задатак да искуства различитих група мултикултурним приступом развију у заједнички идентитет. У вишенационалној средини покушај да се систематски развија национални идентитет помоћу школе представља облик на-

метања и, како то Walter Feinberg каже, „симболичког насиља” (Feinberg, 2012, стр. 90). Та врста неосетљивости и насиља према различитим културним праксама је, пре свега, карактеристична за америчко друштво, где се одвајање деце од културе њихових родитеља и замена вредностима доминантног друштва сматра учинком који је добар за децу и поред тога што се она практично без питања одвајају од матерње културе и родитеља. Читаве генерације деце се рано одвајају од родитеља и смештају у ђачке домове, где се уче да буду „Американци”. Овакав вид школе је руковођен идејом да постоји само један облик рационалности.

У либералним друштвима лако се посеже за преобликовањем уверења детета, јер се она сматрају маргиналним, па и примитивним, у односу на праксе јавне школе. Суштина је у томе да либерална теорија културне разлоге претпоставља политичким, што је велики проблем. Формира се отпор у односу на мишљење да школе нису културно неутрална места, односно да нису културно условљене. Критичари оваквих ставова исправно мисле да школе нису и не могу бити неутралне, те да оне најчешће изражавају сопствено гледиште које је одређено културом (Suchman 1993, р. 72). У таквим околностима се проблем кризе националног идентитета сâм по себи намеће. Требало би да

„национални идентитет и образовање генерички успоставе дијалектички однос између локалних култура, универзалних вредности и глобалних културних процеса. Тиме се превладавају етноцентризам и изолованост, а успостављају конјуктивни односи у којима долази до стварања заједничког културног простора и нових културних образаца” (Базић, 2011, стр. 27).

Промене у култури догађају се у оквиру промене система вредности. На делу је неолиберализација образовања (Aronowitz, 2000; Ball, 2012; Canaan and Shumar, 2008; Clarke, 2012; Collini, 2012; Giroux 2014; Ward 2012). Тако је и Болоњски процес везан за неолибералну стратегију, која, између осталог, инсистира на интеграцијам, некритички занемарујући националне идентитете. Спорно је питање колико унификација и стандардизација образовања која се промовише Болоњским процесом угрожава националне културе. Универзитет је укључен у решавање друштвених проблема тако што је претходно и сâм реформисан. Реформа универзитета подразумева његово прилагођавање тржишној економији. Полако одумиरे социјална држава, а универзитет постаје један од субјеката неолибералног концепта капитализма којим се човек своди на *homo oeconomicus*, а прагматични дух и рационализација све више дехуманизују друштво, па се „образовање и знање растају од васпитања и културе” (Митровић, 2011). У таквим околностима вредносни оријентир не подразумевају избор између различитих могућности, већ се „темеље

на вредностима доминантне културе” (Грифуновић, 2012, стр. 83). Са друге стране, често понављање митских представа о уједињеној Европи, и то без алтернативе, ствара отпор који се као контрапункт огледа у митологизовању националног идентитета. Тако митологизована свест о Европи „у модерној технологизованој цивилизацији, кристализована огромним бројем понављања у различитим облицима индустријске свести, означава... стављање у сенку сваке аутономије мисли... сваког историјског искуства... сваке човекове храбрости да се служи сопственим разумом” (Ломпар, 2013, стр. 13). Ломпар је имао у виду, између осталог, развијање у образовном процесу представе о потрошачком друштву као најбољем типу социјалне организације, што је у ствари подривање вековне традиције, националне духовности и вредности попут несебичног служења општем интересу.

У околностима англосаксонског културног обрасца, духовни контекст професионализације образовања оријентише се на циљеве и вредности индивидуалног преживљавања. Оно подразумева адаптацију на услове сталне конкуренције. Стрес због угрожености радног места, као и повезаност психолошких стања савременог човека са условима епохе у којој он живи – одавно су примећени. Индивидуални идентитет је угрожен и рађа се потреба за његовом заменом колективним идентитетом. У том контексту, значај нације расте јер она „обезбеђује дом за изгубљене и конфузне” (Bauman, 1997, str. 194).

Са друге стране, примордијалистички приступ у одређењу етничитета изазива подозрење с обзиром на то да глобализација образовања

„омогућава оформљење нове општељудске (информационе) културе која садржи општа убеђења, вредности и принципе и мења стереотипе... ствара нове потребе и духовне вредности” (Тураев, 2002, стр. 35).

На елаборираном контрапункту почивају контроверзе савременог образовања. Оно се тешко ослобађа стереотипа који се „односе на недовољно познавање туђих култура и њихово мерење искључиво аршинима који су резултат само своје културе” (Костић, 2011, стр. 253). Још је 70-их година Хајдегер (Martin Heidegger) указивао на проблем унификације по западном моделу пишући да се савремени глобални дијалог не води између равноправних учесника већ у оквиру језика и концепције искључиво западне цивилизације, што представља потпуну европеизацију планете и човечанства (Heidegger, 1971).

Језик је сама суштина проблема. Енглески језик као преовлађујући приликом изучавања техничких наука не представља толики проблем као при изучавању хуманистичких дисциплина када школовање на нематичном (енглеском) језику апсолутно прети губљењем националног идентитета и културе друштва у целини. Зато је узима-

ње у обзир национално-културне компоненте код доношења програма образовања насушно потребан (Береговая, 2016, стр. 5). У епохи рађања глобалног језика остаје актуелно питање очувања различитих језика и култура, историјских вредности и традиција (Владиминова, 2016, стр.113–114).

У таквом следу ствари дијалог култура није могућ без компромиса. Мера за интеграције морала би да буде резултат образовања

„које почива на вредностима и које није избацило категорију историцизма... истински класици не потичу из наше културе али их ми доживљавамо као своје. У том смислу јединство Европе требало би да буде свеобухватно... За илустрацију... послужиће нам пример европске књижевности која је састављена од различитих делова, али све су то 'крвна зрна' која круже једним телом. Ми, наравно, не прејудуцирамо целовитост, већ истичемо значај делова. Они нису ништа друго до најбоље вредности идентитета различитих нација... интеграција не подразумева прекид континуитета националних идентитета, већ само есенцијални одабир вредности” (Костић, 2011, стр. 258).

Међутим, данас се често етички циљеви маргинализују за рачун „апстрактног индивидуализма” (Apple, 2012, р. 64). образовање је сложен процес који не би смео да буде схваћен само као однос пружалаца и корисника услуга, при чему често изостаје контрола одговорности учесника или све нас више одређује „оно што купујемо, а не оно што чинимо” (Apple, 2012, р. 404). У глобализованом свету, сами учесници у образовању најчешће су припадници различитих националних идентитета који су у савременим условима свесни потребе постојања наднационалног идентитета, с тим што би сви добровољно дали свој допринос и прихватили његово ситуирање. Наметање једног културног обрасца као што је англосаксонски по природи ствари изазива отпор са неизвесним резултатом. образовање би морало да узима у обзир мишљење Освалда Шпенглера, које је изрекао још 1923. године:

„Уместо монотоне слике једнолинијске светске историје... ја видим феномен бројних моћних култура, са првобитном снагом која избија из недара земље која их је створила и за коју су оне строго везане у току целокупног свог постојања и свака од њих се ослања на свој материјал... свој сопствени облик, и свака има своју сопствену идеју, сопствене страсти, сопствени живот, жеље и осећања...” (Шпенглер, 1923, стр. 20).

Све наведено упућује на то да би требало бити обазрив када су у питању национални идентитети и у изградњи новог европског идентитета не заборављати културне вредности различитих народа који су интегрисани у европску заједницу. образовање, ако буде уважавало различитости, имаће веће шансе за успех.

КРИЗА КОНЦЕПТА ОБРАЗОВАЊА ИЛИ ОДГОВОР НА ЗАНеМАРИВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

Чињеница да земље у транзицији теже да у свим сферама што пре достигну развијене земље подразумева интернационализацију образовања. Овај термин је синоним за међународно образовање и уведен је у оптицај са појавом глобализације. Данас се може говорити о тенденцији интернационализације образовања, која је повезана са потребама глобализације економије. Још септембра 2001. године у Паризу одржана је конференција експерата УНЕСКО-а посвећена глобализацији и њеном утицају на високо образовање. Посебна пажња је посвећена квалитету образовања, акредитацијама, признавању квалификација итд. Тада су разграничени појмови *интернационализације* и *глобализације*. Примећено је да се ова два термина често схватају као синоними иако се они принципијелно разликују. Интернационализација образовања у својој основи претпоставља сарадњу националних структура, укључујући тржишне, док се у исто време као приоритет глобализације јављају наднационални интереси, свеопшта конкуренција, укључујући комерцијализацију, у шта спада и високо образовање, што доводи до прихватања образовања као услуге. Међутим, тешко је претпоставити да ће велике европске земље попут Немачке или Француске са традиционално бесплатним високим образовањем у блиској будућности одлучити да промене уставна решења и престану да гледају на високо образовање као на „друштвено власништво”. Ако се пажљиво прочитају текстови оснивачких докумената у којима су формулисани циљеви и задаци европских земаља у области високог образовања за период до 2010. године, Сорбонски (1998) и Болоњски (1999) у оба документа нигде се директно не говори о глобализацији и комерцијализацији образовања (Ткач, Филиппов и Чистохвалов, 2008, стр. 36).

Међутим, и једно и друго је на делу, с тим што

„цела институција образовања, која ставља акценат на испите, оцењивање, меморисање или бележење чињеница, предано се труди да убије експериментални дух који је од непроцењиве важности у епохи промена. Сем тога, изостављање социолошких сазнања из наставних програма универзитета и средњих школа представља опасну методу којом се обесхрабрује размишљање о најважнијим питањима садашњице” (Манхајм, 2009, стр. 61).

Занемаривање науке о друштву води у декаденцију јер

„необразоване и униформисане масе представљају данас већу опасност по било који поредак него оне класе које имају свесну оријентацију и разумна очекивања” (Манхајм, 2009, стр. 62).

Централно је питање колико је појединац слободан ако је приморан да прихвати одређене групне вредности. Уколико нема добровољног избора културе, традиције, историје, језика, нема ни слободе. Смисао је у томе да се мора дати право на избор без притисака. Да ли је другачији случај са земљама у транзицији? Нажалост, на делу је осећај инфериорности осиромашених и међусобним зађевицама и ратовима разрушених земаља које су морале да уложе много напора како би прихватиле европску монетарну политику, извршиле реорганизацију законодавства у свим областима, па и у образовању, што подразумева прихватање Болоњског процеса. Са друге стране, „осећај супериорности 'старих' земаља које су успеле да 'извезу' своје оружје, језик и производе широм света” (Турен, 2011, стр. 42) ствара одијум и „оживљава” национални идентитет код малих и сиромашних земаља. У околностима убрзане глобализације и европског уједињавања, земље у транзицији често и несвесно растачу свој национални идентитет, као што смо из претходног поглавља видели – на најгори могући начин, преко образовања.

„У току је стварање Европе без Европљана. Обимност успеха импресионира читав свет; национализам великих европских сила је нестао; сви кажу да су Европљани да не би говорили да су Немци или Италијани... Ако размишљам о сопственој еволуцији, пре свега, запажам слабење свести о томе да сам Француз. Ја сам волео ову земљу која је била и једина за коју сам од детињства знао и чији језик је уобличио моје емоције и идеје. Био сам истовремено Француз зато што сам ту рођен, али и зато што сам то желео... Да ли ће Европа постати национална држава као што су то биле Енглеска и Француска, да ли ће се ускоро формирати европска свест и европски идентитет и да ли ће се Европљани изјашњавати као такви пре него као Енглези, Немци или Италијани када се буду представљали Американцима или Јапанцима?” (Турен, 2011, стр. 43–44)

Ову Туренову запитаност разуме већина Француза, Енглеза или Италијана јер сваки појединац осећа да му је национални идентитет угрожен. Тако се рађа потреба за одбраном националног идентитета. Французи су, на пример, изгласали Закон о заштити француског језика, што показује да се не односе индиферентно према свом културном идентитету. И у другим европским земљама попут Италије, Шпаније, Грчке итд. јављају се читави покрети који у први план истичу угроженост националног идентитета. Тај проблем не осећају само европске земље. Страх од вестернизације се јавља широм планете, за шта нам могу послужити речи Фариде Закарије, који је записао случајни разговор са једним арапским интелектуалцем:

„Изразио сам разочарење због неспособности влада на Блиском истоку да либерализују своје економије и друштва на

начин како су то урадили Источноазијци. 'Погледајте Сингапур, Хонгконг и Сеул', рекао сам указујући на њихова изузетна економска достигнућа. Човек – пријатни, шармантни, образовани и прозападни новинар – усправио се и оштро одговорио: 'заиста их погледајте'. Они су напосто имитирали Запад. Њихови градови су јефтине копије Хјустона и Даласа. То може бити у реду за рибарска села, али ми смо наследници једне од великих цивилизација света. Не можемо постати сиромашне четврти Запада" (Закарија, 2004, стр. 129).

Овај осећај поноса живи у многим Европљанима, па и на Балкану. Друштва у транзицији показала су се довољно отвореним да почну некритички да усвајају европске вредности, које се најчешће мере економским аршинима иако ни финансијски ни организационо нису била спремна за различите експерименте и убрзане реформе у образовању. Њихови системи образовања постали су бледа копија образовања Запада и често су попримала карикатуралне облике. Тако се Болоњски процес претвара у „погађање” побуњених студената са руководиоцима факултета око смањивања услова за упис године, школарине и слично. У таквим срединама никоме није падало на памет да подигне глас због, на пример, урушавања националног идентитета. Квазиелите контролишу све, билборди са рекламама „европских“ приватних факултета гротескно изгледају. То су обично сумњиво акредитовани универзитети са огромним бројем студената којима се обећавају европска перспектива и знања. Овај феномен у образовању земаља транзиције узима свој данак и тек ће се показати колико је био погубан. Млади људи постају дезоријентисани, по завршетку таквих универзитета долазе у пренасељене градове у потрази за послом, а већина њих одлази у европске земље, где, уз часне изузетке, обављају послове камионџија, конобара, спасилаца, обезбеђења и слично. Још увек није извршено озбиљно истраживање које би показало колики је проценат младих људи из земаља транзиције запослен у својој струци. Нажалост, из пропагандних разлога новине стално истичу примере стручњака који су успели на Западу. У таквој клими свршени дипломци српских универзитета убрзано уче немачки или неки од скандинавских језика како би лакше нашли посао. Ионако расточени национални идентитет више није парадигма за самоодређење, већ постаје сметња. Ти млади људи обично одлазе да се више не врате. Универзитети отварају одељења са наставом на енглеском језику како би обезбедили студенте и новац за свој опстанак. То је зачарани круг из кога је тешко изаћи.

Утицај таквог образовања на економски раст добро је познат. Финансирање образовања у неолибералним друштвима је

„засновано на широкој процени исплативости улагања, где степен поврата инвестиција обухвата како непосредне еко-

номске ефекте тако и друштвену добит коју обезбеђује образовање. С друге стране, однос приватних и јавних извора финансирања требало би да грубо одсликава однос јавне и приватне добити које из тога проистичу. У стварности, међутим, однос између јавног и приватног финансирања на свим нивоима и у свим земљама заснован је много више на политичким него на економским факторима” (Трозби, 2012, стр. 175).

Проблем образовања и кризе националних идентитета постоји и у развијенијим друштвима, што само указује на потребу за смисленијом реформом образовања на европском нивоу. Све док се о образовању размишља у категоријама *исплативости* и *неисплативости*, проблемом националног идентитета ће се и даље озбиљно бавити социолози, филозофи, етнологзи итд. Што је идентитет угроженији по принципу контрапункта, национални идентитет ће бити незаобилазна тема истраживача. Међутим,

„разлике између културних идентитета нису нешто према чему држава треба да се односи неутрално, као што то сматрају заговорници чистих либералних принципа, већ нешто чему се правно-политички идентитет државе мора прилагодити” (Дивјак, 2006, стр. 81).

То је важно нарочито за мултикултурна друштва иако „мултикултурно грађанство може бити извор друштвеног нејединства и унутрашње нестабилности и тако водити растакању земље” (Дивјак, 2006, стр. 83).

Ово је проблем земаља са различитим етничким групама чије се традиционалне културне праксе не уклапају у универзалне принципе либералног поретка, односно више истичу оно што их разликује, па је на политици да тражи излаз из такве ситуације:

„у политичким миљеима у којима постоји разноврсност културних традиција и идентитета, какви се могу наћи на највећем делу данашњег света, институционалне форме... нису индивидуалистичке институције либералног друштва већ пре оне политичког и правног плурализма у којима фундаменталне јединице нису појединци већ заједнице... скупине људи које егзистирају са другим скупинама на истој територији или насеобини” (Gray, 1995, str. 136).

Њима се признају културни идентитети, што произлази из конкретних околности. На први поглед, ово изгледа као рационалан аргумент. То није тако јер све произлази из нагодби лидера поменутих културних заједница, што подразумева живот једних поред других и немешање. Групе имају статус изворних носилаца права. Културно-етничка хомогеност и униформност редукује културну комуникацију између различитих група, што је и институционално загарантовано. Ту не може бити речи о толеранцији јер приватна сфера

није одвојена од јавне. Образовни програми у таквим друштвима најчешће више раздвајају него што спајају и омогућују прожимање различитих културних идентитета.

ЗАКЉУЧАК

Интеграције, уз изазове и претње које доносе, побуђују интересовање научне јавности. Оне се тичу свих сфера живота, нарочито образовања. Оне као сложен процес подразумевају формирање јединственог образовног простора са заједничким основним смерницама и критеријумима. Међутим, то само по себи не значи да ће земље у транзицији, улазећи, на пример, у европске интеграције, решити своје проблеме. У таквим околностима тамо се отварају тзв. Независне образовне институције чији су обавезни модули грађанско друштво, ЕУ итд. Концепт за такве студије је типично амерички. Циљ оваквог освајања образовних установа је својеврсна американизација. Такав след ствари неумитно ствара отпор код људи који држе до свог националног достојанства. Национални идентитет излази из оквира неолибералног економизма и потрошачког друштва, па је често на удару различитих истраживача западне провенијенције. Чак се прибегава тражењу новог дискурса у тумачењу историје. У образовним програмима се најчешће не антиципира национална држава и национално-државни суверенитет. Бојазни да ће без својих културних пракси у новом информацијском пространству преовладати сурогати културе – оправдани су. У том смислу, институције универзитета морале би да буду опрезније приликом антиципирања инокултурних васпитних модела. Образовање се данас образлаже квантитативно као у Мекдоналдс ресторанима кроз вулгарни рачун профита. Све се заснива на приходима и трошковима.

Међутим, „отпор” унификацији у сфери образовања као вид очувања идентитета претпоставља критичку свест, односно формирање људи са критичким духом уместо униформног образовања које ће бринути само о стварању уских специјалиста по поручбини. У том контексту, прагматични дух и рационализација маргинализују сваку аутономију мисли и историјског искуства. Излаз из такве ситуације требало би потражити у стварању заједничког културног простора где нови културни обрасци неће значити удаљавање образовања и знања од васпитања и културе. За тако нешто веома су битни вредносни оријентире које неће сваки отклон од традиције промовисати у једине и „праве”. До резултата се може доћи само успостављањем дијалога између култура који подразумева компромис. Маргинализација етичких циљева за рачун апстрактног индивидуализма никуда не води. Проблем образовања и кризе идентитета постоји и у развијеним земљама. Наиме, што је културни идентитет угроженији,

то ће улога образовног програма бити већа. Зато би требало стално трагати за начинима који ће што безболније доводити до прожимања различитих културних идентитета.

ЛИТЕРАТУРА

- Apple, W. M. (2012). *Идеологија и курикулум* [Ideology and Curriculum]. Београд: Фабрика књига.
- Aronowitz, S. (2000). *The Knowledge Factory: Dismantling the Corporate University and Creating True Higher Learning*. Boston, MA: Beacon Press.
- Ball, S.J. (2012). *Global Education Inc.: New Policy Networks and the Neo-Liberal Imaginary*. London: Routledge.
- Barber, B. (1995). *Jihad versus McWorld*. New York: Times Books.
- Bauman, Z. (1997). *Postmodernity and its discontents*. Cambridge: Polity Press.
- Canaan, J. E. and Shumar, W. (2008). *Structure and Agency in the Neoliberal University*. London: Routledge.
- Castells, M. (2002). *Das Informationszeitalter II: Die Macht der Identität* [The Information Age II: The Power of Identity]. Opladen: Leske + Budrich.
- Clarke, M. (2012). The (absent) politics of neoliberal education policy. *Critical Studies in Education*, 53(3), 297-310.
- Collini, S. (2012). *What Are Universities For?* London: Penguin.
- Giroux, H. (2014). *Neoliberalism's War on Higher Education*. Chicago, IL: Haymarket Books.
- Gray, J. (1995). *Enlightenment's Wake*. London/New York: Routledge.
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Suchman, L. (1993). Response to Vera and Simon's Situated Action: A Symbolic Interpretation. *Cognitive Science* 17(1), 71-75.
- Ward, S.C. (2012). *Neoliberalism and the Global Restructuring of Knowledge and Education*. London: Routledge.
- Аврамовић, З. (2012). „Одлив мозга” из Србије – једно лице глобализације образовања [‘Brain drain’ in Serbia - One Face of the Globalization of Education]. *Социолошки преглед* 47(2), 189–202.
- Базић, Ј. (2011). Национални и европски идентитет у Болоњском процесу [National and European Identity in the Bologna Process]. *Српска политичка мисао*, 33(3), 25–46.
- Береговая, О.А. (2016). *Глобализација и развитие непрерывного образования* [Globalization and the Development of Continuing Education], http://elib.sfu-kras.ru/bitstream/handle/2311/30501/beregovaya_o.a.pdf?sequence=1 3. 1. 2019.
- Владимирова, Л.П. (2016). Проблемы обучения иностранным языкам в эпоху глобализации [Problems of Teaching Foreign Languages in an Era of Globalization]. *Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики* 3, 107-116, DOI: 10.15593/2224-9389/2016.3.11 <https://mgimo.ru/upload/iblock/559/problemy-obucheniya-inostrannym-yazykam-v-epohu-globalizacii.pdf> 3. 1. 2019.
- Галкин, А. А. (2002). Поступь глобализации и кризис глобализма [The Course of Globalization and Globalization Crisis]. *Полития* № 2, С. 5-21.
- Гершунский, Б. С. (1998). *Философия образования для 21. века* [Philosophy of Education for the 21st Century]. Москва: Совершенство.
- Голубовић, З. (2006). *Поуке и дилеме минулог века: филозофско-антрополошка размисљања о главним идејама нашег времена* [Precepts and Dilemmas of the Past Century: Philosophical and Anthropological Thoughts on Main Ideas of Our Time]. Београд: Филип Вишњић.

- Дивјак, С. (2006). *Проблем идентитета: Културно, етничко, национално и индивидуално* [The Problem of Identity: Cultural, Ethnical, National and Individual]. Београд: Службени гласник.
- Душанић, Б. (2015). *Неолиберализам: расправе у Академији економских наука* [Neoliberalism: Debates at the Academy of Economic Sciences]. Београд: Catena mundi.
- Закарија, Ф. (2004). *Будућност слободе: Нелиберална демократија код куће и у свету* [The Future of Freedom: Neoliberal Democracy at Home and in the World]. Београд: Дан Граф.
- Запесоцкий, А. С. (2002). Гуманитарное образование и проблемы духовной безопасности [Humanistic Education and Problems of Spiritual Safety]. *Педагогика* № 2, стр. 3–8.
- Зиновјев, А. (2002). *Запад – феномен западњаштва* [West- the Phenomenon of Westernism]. Београд: Наш дом.
- Јовановић, Б. и Качапор, С. (2016). Вaspитање за међунационалну толеранцију и сарадњу [Education for Inter-ethnic Tolerance and Cooperation]. *Теме*, 40(1), 351–364.
- Костић, А. (2011). *Управљање глобализацијом и национални идентитети (правни и политичко-социолошки аспекти)* [Managing Globalization and National Identity (Legal, Political and Sociological Aspects)]. http://www.prafak.ni.ac.rs/files/disertacije/Aleksandar_Kostic_Upravljanje_globalizacijom_2011.pdf 29. 12. 2018.
- Ломпар, М. (2013). *Дух самопоорицања: прилог критичи српске културне политике: У сенци туђинске власти* [The Spirit of Self-denial: Annex to the Critic of Serbian Cultural Politics; In the Shadow of Foreign Rule]. Крагујевац: Графостил.
- Манхајм, К. (2009). *Дијагноза нашег времена* [The Diagnosis of our Time]. Нови Сад: Медитеран.
- Марковић, Д. Ж. (2008). *Глобализација и високошколско образовање* [Globalization and Higher Education]. Ниш: МБ Графика.
- Мельникова, Н. С. (2002). Глобализација и образовање [Globalization and Education], у: В. К. Егорова, *Глобализација: синергетички приступ* [Globalization: A Synergistic Approach] (421–425). Москва: РАГС.
- Митровић, Љ. *Вирус неолиберализма и образовање на платформи Болоњске декларације* [The Virus of Neoliberalism and Education on the Platform of Bologna Declaration]. <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/virus-neoliberalizma-i-obrazovanje-na-platformi-bolonjske-deklaracije.html> 23.12.2018.
- Начаев, В. Ј. (2004). Параметри глобализације и фактори Болонског процеса [Indicators of Globalization and Factors of Bologna Process]. *Вестн. Моск. ун-та* № 4 С. 27–34.
- Ниче, Ф. (1997). *О будућности наших образовних установа* [On the Future of our Educational Institutions]. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Рицер, Ц. (2009). *Савремена социолошка теорија и њени класични корени* [Contemporary Sociological Theories and its Classical Roots]. Београд: Службени гласник.
- Савићевић, Д. М. (2007). Социо-филозофски основи Болоњске декларације [Socio-philosophical foundation of Bologna Declaration]. *Педагошка стварност*, 53 (7–8), 565–586.
- Стојановић, А., Гојков, Г. и Гојков Рајић, А. (2018). Даровити студенти и интеркултурна комуникација [Gifted Students and Intercultural Communication]. *Теме*, 43 (4), 1179–1196.

- Стојановић, Д. (2010). Интерпретација историје и промена система вредности у Србији [Interpretation of History and a Change in the System of Values in Serbia], у: О. Листхаут, С. П. Рамет & Д. Дулић (Прир.), *Грађанске и неграђанске вредности у Србији: Време после Милошевића* [Civil and Uncivil Values in Serbia: The Time after Milosevic] (213–233). Нови Сад: Артпринт.
- Ткач, Г. Ф., Филиппов, В. М. и Чистохвалов, В. Н. (2008). *Тенденции развития и реформы образования в мире* [Development and Reform Tendencies of Education in the World]. Москва: РУДН.
- Тојнби, А. (2002). *Проучавање историје* [The Study of History]. Београд: Службени гласник.
- Трифунковић, В. (2012). Мултикултурализам и образовање: проблем плурализације идентитета [Multiculturalism and Education: The Problem of Plural Identity]. *Српска политичка мисао*, 36 (2), 75–92.
- Трозби, Д. (2012). *Економика културне политике* [Economics of Cultural Politics]. Београд: Clío.
- Тураев, В. А. (2002). *Глобалне вызовы человечеству* [Global Challenges of Humankind], Москва: Логос.
- Турен, А. (2011). *Нова парадигма: За боље разумевање савременог света* [New Paradigm: For better Understanding of Modern World]. Београд: Службени гласник.
- Узелац, М. (2012). *Филозофија образовања I. Филозофске основе савремених педагошких теорија* [The Philosophy of Education I. Philosophical Foundations of Pedagogic Theory]. Вршац: Висока струковна школа за образовање васпитача.
- Фаинберг, В. (2012). *Заједничке школе, различити идентитети: национално јединство и културне разлике* [Common Schools, Different Identities: National Unity and Cultural Differences]. Београд: Едиција Реч.
- Формозо, Б. (2009). Расправе о етничитету [Debates on Entity]. У: К. Халперн и Ж. Руано-Борбалан (Прир.), *Идентитет(и): Појединац, група, друштво* [Identity(s): Individual, group, society] (295–312). Београд: Clío.
- Шпенглер, О. (1923). *Закат Европе* [The End of Europe]. Москва: Книгоиздательство „Берг“.

THE MISUSE OF THE CONCEPT OF THE UNIFICATION OF EDUCATION AND THE NATIONAL IDENTITY CRISIS

Aleksandar Kostić, Srećko Milačić

University in Priština - Kosovska Mitrovica, Faculty of Economics,
Kosovska Mitrovica, Serbia

Summary

With the development of economic globalization, the free market, competition is becoming fierce, as well as the fight for the access to limited raw resources. Together with economic processes, cultural processes take place which involve unified education and the development of global culture devoid of local, denominational, national and ethnic diversity. Therefore, globalization, with all its challenges, involves dealing with national educational systems at the same time stimulating their transformation. Such a complex process entails active participation of an entire society and state. The developed Western

countries, and especially the USA, try to mentally transform people from small countries through education and upbringing. Independent educational institutions are established in small countries. Belgrade Open School (BOS) is founded, Soros funds finance open societies, German schools are established, classes in which lectures are received in English and German are formed in schools, etc. A lot of effort is put in an attempt to make young generations neglect their history, tradition, and national importance in order to accept new unified values through ideology incorporated into educational process more easily. This is all derived from neoliberalism and consumerism. Economic integration involves the reconciliation of contradictions such as the unification of integral processes and social and cultural independence. As far as education is concerned, the focus is hesitantly shifted from the study of native culture which does not reject spiritualism towards custom-made education, in other words, creation of highly specialized individuals. It should be taken into consideration that education does not only represent accumulated knowledge, it also incorporates upbringing, moral values, heritage, culture, etc. This implies that we should live in accordance with Nietzsche's view that the task of education is to act in accordance with the noblest aspirations of one nation. However, the Bologna process aims at adjusting education to the neoliberal strategy of social development.

The question arises as to whether or not education can reconcile different national identities. The answer is that it can if any kind of imposition is avoided. In liberal society, people easily resort to the remodeling of child's beliefs. Such an attitude comes from neoliberal theory which presupposes that cultural reasons are political. However, the participants of the educational system often have different national identities, and the imposition of one set of cultural norms, such as the Anglo-Saxon, produces resistance. Spengler who suggests the cultivation of one's ideas, passions, life, wishes and emotions instead of unified education, is on the scent of a solution to the problem.

Оригинални научни рад <https://doi.org/10.22190/ТЕМЕ190417048M>
Примљено: 17. 4. 2019. UDK 316.644:371.212]:378.141(497.11)
Ревидирана верзија: 28. 11. 2019.
Одобрено за штампу: 1. 10. 2020.

FACTORS AFFECTING HIGHER EDUCATION INSTITUTION CHOICE: ATTITUDES OF SERBIAN HIGH SCHOOL STUDENTS

Sanja Mitić

University of Belgrade, Faculty of Economics, Belgrade, Serbia
sanja@ekof.bg.ac.rs

Abstract

Students' higher education institution choice has been widely analyzed over the last four decades. As there is an evident gap in the research of this topic in Serbia, the aim of this study is to shed light on high school students' choice criteria as a part of the decision-making process with regard to enrolling a particular higher education institution. Aiming to identify the main choice criteria, this study also deals with various factors that influence that choice, such as socio-demographic and personal factors. The survey, conducted in various high schools in Belgrade, was the main method for collecting data. Descriptive statistics accompanied by statistical testing were used for data evaluation. As main choice criteria, two groups of criteria were recognized in this study: the criteria linked to employment opportunities and those related to the international position of the HEI. The main differences in the attitudes of the respondents were the result of the demographic and personal characteristics of high school students, seen as academic aspirations and academic achievements. Relevant managerial and policy implications were outlined in the study, from the perspective of higher education institutions in Serbia, which can adjust their marketing strategy to the characteristics of their target segment, and from the perspective of government institutions that develop the educational policy.

Key words: student choice, higher education, academic achievements, academic aspirations.

ФАКТОРИ ИЗБОРА ВИСОКОШКОЛСКЕ УСТАНОВЕ: СТАВОВИ СРЕДЊОШКОЛАЦА ИЗ СРБИЈЕ

Апстракт

Избор високошколске установе од стране средњошколаца је тема која је имала значајну истраживачку пажњу последњих неколико деценија. Како у Србији не постоје значајна истраживања ове теме, циљ рада је идентификација критеријума избора високошколске установе. У циљу разумевања процеса доношења одлуке, у раду је анализиран утицај различитих фактора који утичу на избор, као што су социо-економске и личне карактеристике испитаника. Истраживање је спроведено кроз упитник, у различитим средњим школама у Београду. Дескриптивна стати-

стичка анализа, као и одговарајући статистички тестови – коришћени су у циљу евалуације података. Две групе критеријума препознате су као најзначајније: критеријуми повезани са могућностима запослења и критеријуми повезани са међународном позицијом институције. Кључне разлике у ставовима испитаника су резултат демографских и личних карактеристика. У раду ће бити указано на импликације резултата за високошколске институције и државне органе, из угла развоја маркетиншке стратегије и из угла дефинисања релевантих политика, наведеним редоследом.

Кључне речи: студентски избор, високо образовање, академска постигнућа, академске тежње.

INTRODUCTION

Students' university choice has been a research topic since the 1980s, when the most important models and studies were published. They mainly addressed developed countries, but since then this topic has been widely investigated in different countries, as well as from different perspectives. The importance of this topic can be tracked from the perspective of the particular higher education institutions (HEIs), as they are interested in the behavior and attitudes of their potential customers, but also from the perspective of wide social interest, as it is important to understand the main considerations of high school students that can shape their decisions about further education. In general, the choice question has two elements: the question of choosing higher education compared to other alternatives (working or non-university alternatives), and the question of choosing a particular HEI. The central point in this paper is the question of the particular university/faculty choice. This is especially relevant for higher education institutions in Serbia where the competitive educational environment has significantly changed in the last two decades. On the one hand, with the competition increased, and the considerable increase in the number of HEIs, there is, at the same time, a negative population rate and the decrease in the number of high school students, mostly evident in recent years. That is why student choice and main criteria that shape that choice have become a contemporary issue, extremely important for the marketing strategy of HEIs.

The aim of this paper is to shed light on the Serbian students' choice of a higher education institution. Although the topic of high school student's choice is thoroughly examined worldwide, there is no considerable research of this topic in Serbia. The issue of undergraduate students' satisfaction was investigated in Serbia, in the context of the quality of service of HEIs (Milojević, Radosavljević, 2019; Jevremov, Lungulov & Dinić, 2016), but there is no evidence on high school students' attitudes. In order to fill this gap, this study deals with the main criteria that high school students use in the process of choosing the higher education institution to enroll. The paper is organized in six parts. After the introduction, a short review of the literature

on student choice models and criteria will be presented. The third part is dedicated to the methodology of the research, followed by the presentation of the main results. In the end, the discussion of the results and a conclusion with several implications and limitations of the research will be presented.

LITERATURE REVIEW: STUDENT CHOICE MODELS AND CRITERIA

The main student choice models developed in literature can be systematized into three groups: economic models, status attainment models and combined models (Vrontis, Thrassou & Melanthiou, 2007; Obermeit, 2012). In economic models, the decision is made by comparing value and costs of enrolling each institution. An individual high school student will select a particular HEI if they perceive higher benefits over choosing a different institution, compared to costs, in order to maximize the expected utility of the choice. Status attainment models describe the decision making as a process influenced by various behavioral and social factors, such as the students' academic performance or the social status of parents. The focus is on different factors that influence the students' aspirations, which is an integrated element in the status attainment process. Combined models put all factors together - the economic, behavioral, social, and other, raising the explanatory power of such models.

Different models can also be categorized as stage models or generalized models (Hossler, Braxton & Coopersmith, 1989). For example, Champan (1981) and Jackson (1982) proposed general models, aiming to identify main factors that influence student choice along with the main implications for the general institutional policy. Stage models describe student choice as a stage process that is different for different individuals (Champan, 1984; Litten, 1982; Hossler, Braxton & Coopersmith, 1989). That way those models have allowed an opportunity of targeting the market and creating different and more effective marketing strategies for different market segments.

In general, there are two main issues pertaining to students' HEI choice. The first describes the high school students' decision process, which can be assessed based on the customer decision process, described in the marketing literature. Customer decision process is a five-stage process, which starts with the need recognition, information search, alternatives evaluation, purchase and consumption (Kotler & Keller, pg. 172). Need recognition addressed resolving the first question of the students' choice, regarding the continuation of education after high school graduation. The next step is information search, conducted by consultation with various information sources, such as an institution's web site, mass media, social networks, personal contacts, visiting the institution, educational fairs, etc. Alternatives evaluation is the central part of this process, where we can

recognize different choice criteria high school students use, based on which they make the final purchase decision. In this case, the purchase decision is associated with enrolling a particular institution, after which the students start their studies, which represents the consumption phase. As the main criteria that influence the HEI choice, literature singles out: the reputation of an institution (Chapman, 1993; Donaldson & McNicholas, 2004; Briggs, 2006; Pampaloni, 2010), financial considerations such as tuition, available scholarships, etc. (Donaldson & McNicholas, 2004; Shanka, Quintal & Taylor, 2005; Pampaloni, 2010), career prospects (Kallio, 1995; Donaldson & McNicholas, 2004; Maringe 2006), the quality of programs, their structure, nature and diversity (Kallio, 1995; Soutar & Turner, 2002; Donaldson & McNicholas, 2004; Shanka, Quintal & Taylor, 2005). The list of criteria is very diversified, with no universal and generally accepted set of criteria. The majority of researchers adapted the list of criteria to the specifics of the local environment and national educational landscape. Regarding the main results, although there are some criteria recognized in the majority of the studies, there is a lot of variation in different countries. As HEI choice is a high involvement decision, shaped by various social, psychological and environmental influences, it is expected to have high heterogeneity in the behavior of students in different countries and different social contexts (Dunnett, Moorhouse, Walsh & Barry, 2012).

The second issue is associated with the main factors influencing student choice, such as the socio-demographic, behavioral, environmental, institutional, etc. Based on the three models (Jacksons, 1982; Champan, 1984; Litten, 1982) Vrontis et al. (2007) systematized the different factors identified in the relevant literature. They recognized three broad groups of determinants which influence student choice: 1) individual determinants, 2) environmental determinants, 3) institutional determinants. Each group consists of several subgroups. For example, individual determinants have two subgroups: the characteristics of students (race, socioeconomic status, parents' education, family background, parents' personalities, sex, religion) and the personal attributes of students (academic ability, academic performance, lifestyle/social context, personal values, self-image, class rank, educational aspiration, personality). This way they provided a synthesis of various factors that are recognized in the literature since 1970s.

In order to determine the university choice criteria of high school students from Serbia, and the main factors that affect that choice, the following research questions are set up:

RQ1: What are the main criteria high school students use to select a HEI?

RQ2: How different characteristics of high school students influence the choice of a HEI?

The influences of individual determinants on student choice will be tracked. This kind of analysis should provide useful guidelines for developing a university recruitment strategy.

METHODOLOGY

In order to identify the main university selection criteria and the most important factors that influence the high school students' choice of a HEI in Serbia, a survey was conducted. The questionnaire was distributed in 18 high schools in the area of Belgrade (11 grammar schools and 7 vocational schools). From every school, we chose a number of respondents based on the total number of enrolled students in the particular high school in relation to the number of enrolled students in the municipality. The sample included 838 respondents, high school students in their final high school year, who plan to enroll a HEI. There were 63% of students from grammar schools and 36% of students from vocational high schools. Students fulfilled the questionnaire in June, several days before the deadline for sending applications for HEIs. Descriptive statistics accompanied with statistical testing are used for data evaluation.

The list of 19 choice criteria was developed based on previous research, but it was adjusted to the specifics of the educational eco-system in Serbia. Participants were required to evaluate on a Likert scale from 1 to 5 (1 meant that the criteria were not considered important at all, while 5 meant it was extremely important to the student). In addition, several more issues regarding the characteristics of students were examined: academic achievements, academic aspirations of students and the demographic and socio-economic factors (sex, parents' education and employment status). Those determinants are the main independent variables that were tested using ANOVA or an independent sample test.

RESULTS

HEI choice criteria. All assessed choice criteria are presented in Table 1. Based on the descriptive statistics, we found that the most important determinant for choosing a particular university is employment rates after finishing studies. The next three criteria are: the reputation of the degree on the domestic market, international recognition of the degree and the expected earnings after graduation. All of those criteria are connected, directly or indirectly, with the employment status of students after graduation. There is one more criteria with an average mark higher than 3.5 (in the sixth place), which is connected to employment opportunities: possibilities of enrolling trainee programs during studies. There are three more criteria with above average marks: the reputation of the institution, the quality of communication and cooperation between professors and students, and the number and variations of modules that every institution offers.

Table 1. The results of HEI choice criteria

Choice criteria	Mean	Std. Deviation
Employment rates of graduate students	4.24	1.05268
Reputation of the degree in domestic market	4.16	1.07952
International recognition of the degree	4.02	1.16402
Expected earnings after finishing studies	3.99	1.14863
Opportunities for international mobility of students	3.77	1.22378
Possibilities for enrolling some trainee programs during studies	3.71	1.16035
Reputation of the institution	3.70	1.13795
Quality of communication and cooperation between professors and students	3.55	1.15237
Number and variations of modules	3.54	1.15544
Social life at institution	3.45	1.20336
Difficulties of a particular programme	3.33	1.26530
Cooperation of the institution with specific industry	3.31	1.27323
Professors' reputation	3.30	1.25849
Modern equipment at the institution	3.26	1.16524
Difficulty of entrance exam	3.16	1.31126
Average number of years needed for completion	3.14	1.28586
Opportunities for participation in domestic and international competitions and projects	3.12	1.32059
Number of applications and number of available places ratio	3.08	1.31572
Tuition fee	3.04	1.32570

Among the criteria that are at the bottom of the list are those connected with the enrolment conditions that can constrain getting into a specific high education institution. These criteria are tuition fees, the number of students that would compete for enrolment and the difficulty of the entrance exam.

In order to have better understanding of the results, some differences between the attitudes of the respondents will be evaluated in the next part, based on students' socio-demographic characteristics, academic aspirations and achievements.

Demographic factors and HEI choice. High school students' gender, the parents' education and employment status were the main socio-demographic factors considered in the study.

Testing differences in attitudes of female (63,4% of the respondents) and male (36,6% of the respondents) respondents reveals that females expressed higher concerns regarding several criteria: the reputation of an institution, the number and variations of modules, possibilities for enrolling some trainee programs during studies, expected earnings after finishing studies, international mobility programs and the quality of communication and cooperation between professors and students.

Table 2. Differences between male and female students

Choice criteria	t	Sig.	Mean value	
			Male	Female
Reputation of the institution	-2.643	0.008	3.5648	3.7829
Tuition fee	-0.130	0.896	3.0167	3.0292
Modern equipment at the institution	1.470	0.142	3.3367	3.2121
Difficulty of entrance exam	-1.437	0.151	3.0736	3.2108
Number of applications and number of available places ratio	-1.209	0.227	3.0067	3.1228
Employment rates of graduate students	-0.580	0.562	4.2162	4.2607
Average number of years needed for completion	-1.164	0.245	3.0640	3.1732
Difficulties of a particular programmes	-0.496	0.620	3.2967	3.3424
Reputation of the degree in domestic market	-1.585	0.113	4.0842	4.2081
International recognition of the degree	-1.735	0.083	3.9281	4.0753
Professors' reputation	0.350	0.727	3.3209	3.2888
Number and variations of modules	-2.516	0.012	3.4060	3.6175
Social life at institution	0.662	0.508	3.4916	3.4339
Possibilities for enrolling some trainee program during studies	-2.514	0.012	3.5743	3.7874
Opportunities for international mobility of students	-2.261	0.024	3.6455	3.8474
Expected earnings after finishing studies	-2.708	0.007	3.8467	4.0723
Cooperation of the institution with specific industry	-0.481	0.631	3.2809	3.3255
Quality of communication and cooperation between professors and students	-2.793	0.005	3.4020	3.6350
Opportunities for participation in domestic and international competitions and projects	-1.395	0.163	3.0465	3.1799

Regarding the employment status of parents, there are no statistically significant differences. The education of a parent (father) makes a difference in case of several criteria: tuition fee ($F=8.195512$, $p=0.000$) and the reputation of professors ($F=4.845298$, $p=0.008$). Based on mean value, the findings show that tuition fee is more important to high school students whose parent has a lower level of education, and the reputation of professors is assessed as more important by students whose parent is more educated.

Academic achievement and HEI choice. Academic achievement during high school is evaluated based on total student's scores during all four years of secondary education. Based on their total high school score, students are grouped into three clusters: students with "excellent" score (54.4% of students in the sample), student with "very good" score (31%) and in the last cluster are students with "good" and "fair" scores (14.6%). ANOVA reveals statistically significant differences between the clusters' assessments of choice criteria, regarding difficulties of entrance exams ($F=4.232$, $p=0.015$), average number of years needed for the completion of studies ($F=3.087$, $p=0.046$) and the number of students who would apply and compete for enrolment ($F=6.572$; $p=0.001$). Those criteria can be seen

as indicators of difficulties to enroll and finish a study program. Students with lower high school score and academic results evaluated the criteria that are connected with difficulties of a program and entrance exam with higher average marks. Students from this cluster are more worried about the difficulty of an entrance exam, the number of students who would apply and compete for enrolment and about the average number of years needed for the completion of studies. This group of students also expressed more interest in the tuition fee, as in Serbian high education system, the state provides scholarships for a limited number of high school students with the best academic results. That is why students with lower academic performance evaluated the issue of tuition fee as more important (M (students with "excellent" score) = 2.8917; M (students with "very good" score) = 3.1165; M (students with "good" and "fair" scores) = 3.3276; $F=5.926$; $p=0.003$).

Additional statistically significant differences were found regarding the assessment of the following choice criteria: the reputation of an institution ($F=6.459$; $p=0.002$), the international recognition of the degree ($F=4.028$, $p=0.018$), the possibilities for international mobility of students ($F=3.026$, $p=0.049$) and the expected earnings after finishing studies ($F=3.633$, $p=0.027$). Students with the highest high school score evaluated those criteria with higher average marks than other groups of students. The results indicate that the high school students with high academic achievements (cluster of students with "excellent" high school score) expressed more interest in international learning opportunities that one HEI can provide.

Academic aspirations and HEI choice. Academic aspirations of high school students were considered based on the intended field of studies. All fields of studies mentioned in the survey are categorized in several groups: (1) social sciences and humanities (56.7% of respondents), (2) natural sciences and mathematics (5.5% of respondents), (3) medical sciences (6.5% of respondents), (4) engineering, computing and other technical studies (28.9% of respondents) and (5) arts (2.8% of respondents). Based on the intended field of studies, students uttered different choice criteria (Table 3). Students who intend to enroll institutions in the area of social sciences and humanities, evaluated the criteria associated with the difficulties of enrolling and finishing a particular study program with higher average marks. Regarding the difficulty of an entrance exam ($F=7.959$; $p=0.000$) and an average number of years needed for completion ($F=3.490$; $p=0.008$), there are statistically significant differences between the five groups of students.

Table 3. Differences in university choice criteria assessments based on the field of study

Choice criteria	Field of study (Mean value)					F	Sig.
	social science & humanities	medical sciences	technical sciences	natural sciences and mathematics	art		
Reputation of the institution	3.7741	3.7826	3.6881	3.6429	3.5000	0.537	0.708
Tuition fee	3.0824	2.6522	2.9442	3.2619	2.5500	2.276	0.060
Modern equipment at the institution	3.1958	3.2609	3.3721	3.2143	2.8500	1.443	0.218
Difficulty of entrance exam	3.2553	2.7391	3.1163	2.4048	2.2000	7.959	0.000
Number of applications and number of available places ratio	3.0751	2.9565	3.0794	3.0000	2.6316	0.611	0.655
Employment rates of graduate students	4.1825	4.1522	4.4791	4.1190	3.4500	6.306	0.000
Average number of years needed for completion	3.1714	2.7778	3.0841	3.0976	2.2000	3.490	0.008
Difficulties of a particular programmes	3.3411	3.1522	3.3134	3.0000	2.6500	2.174	0.070
Reputation of the degree in domestic market	4.1402	4.2826	4.2870	4.1951	3.2000	5.098	0.000
International recognition of the degree	3.9078	3.9778	4.2778	3.9756	3.8500	3.865	0.004
Professors' reputation	3.2759	3.2667	3.2870	3.0952	4.2500	3.187	0.013
Number and variations of modules	3.5012	3.3043	3.5654	3.6429	4.5500	4.655	0.001
Social life at the institution	3.5553	3.0652	3.4630	3.0488	3.2632	3.237	0.012
Possibilities for enrolling some trainee program during studies	3.5867	3.8913	3.9431	3.5476	4.1500	4.653	0.001
Opportunities for international mobility of students	3.7173	4.0000	3.9167	3.5000	3.5000	2.123	0.076
Expected earnings after finishing studies	3.9549	4.1333	4.1157	3.8810	2.9500	5.278	0.000
Cooperation of the institution with specific industry	3.3128	2.8261	3.4722	3.0000	2.7000	4.354	0.002
Quality of communication and cooperation between professors and students	3.5785	3.3556	3.5853	3.2857	4.0526	1.878	0.112
Opportunities for participation in domestic and international competitions and projects	3.1077	2.9348	3.1521	3.1667	3.9000	2.033	0.088

Students enrolling technical and medical faculties are in general more concerned with various criteria associated with employment possibilities. Employment rate after graduation is the most important for technical sciences ($M=4.48$), and the least important for students enrolling art faculties ($M=3.45$). From the other group of criteria, associated with employment possibilities, there are major differences in attitude regarding possibilities for enrolling some trainee programs during studies ($F=4.653$; $p=0.001$), expected earnings after finishing studies ($F=5.278$; $p=0.000$) and cooperation of the institution with the specific industry ($F=4.354$; $p=0.002$). Trainee program possibilities are the most important for art studies, technical sciences and medical studies, and the least important for natural sciences and mathematics (based on mean value). Students who enroll medical and technical studies are the most concerned with expected earnings after finishing studies (with mean about 4.1), and students oriented toward art faculties expressed the least interest in this criterion ($M=2.95$). Cooperation of the institution with the specific industry is the most important in the case of technical sciences ($M=3.47$), but also for the social sciences and humanities ($M=3.31$). A low value in the case of medical science is due to the state faculties' practice of establishing their own university clinics, for the purpose of practical lessons, which are also financed by the state.

Statistically significant differences in the case of different reputational criteria are linked to: (1) the reputation of the degree on the domestic market ($F=5.098$, $p=0.000$); (2) the international recognition of the degree ($F=3.865$, $p=0.004$) and (3) the reputation of professors ($F=3.187$, $p=0.013$). The first criterion is more important for technical and medical faculties, the second for technical faculties and third for students of art faculties. As students from technical faculties often try to find employment abroad, it is expected that they are more interested in the international reputation of their degree. They are also more interested in opportunities for international studies, and so are the students who planned to enroll medical faculties.

There is a statistically significant difference in the case of the evaluation of the number and variations of modules offered to students, the choice criteria ($F=4.655$, $p=0.001$). The number and variations of modules was assessed with the highest marks by art students ($M=4.55$). On the other hand, art students showed specific attitudes toward various choice criteria. They valued several criteria, which are not of high importance for other groups of students: trainee program possibilities, the reputation of professors, opportunities for the participation in domestic and international competitions and projects and the quality of communication and cooperation between students and professors.

DISCUSSION

Various lists of HEI choice criteria were developed in the literature and tested in different countries. In this study, the main choice criteria of high school students were evaluated in the case of Serbia. Those results can be interpreted from the perspective of a marketing strategy of a HEI, as an important part of their business strategy in the environment which has become more competitive.

To respond to the first research question, respondents evaluated a list of 19 criteria for choosing a higher education institution. The most important criteria, with above average marks are: the employment rates of graduate students, the reputation of the degree on the domestic market, the international recognition of the degree, the expected earnings after the completion of studies, the opportunities for international mobility of students, possibilities for enrolling some trainee programs during studies and reputation of the institution. Having in mind that Serbia is a small developing country, it is not surprising that the major concerns of high school students are employment opportunities. Several criteria are connected, directly or indirectly, with employment prospects: employment rates of graduate students, the expected earnings after finishing studies and possibilities for enrolling some trainee programs during studies. This result is in accordance with the results in some developed countries (Donaldson & McNicholas, 2004), where the students also highly value employment possibilities, but it is additionally supported by the high unemployment rate in Serbia, especially among young people. As a second group of highly assessed criteria, the study reveals the importance of international position of a higher education institution, with regard to: international recognition of the degree and opportunities for international mobility of students. Those results indicate that students are highly interested in continuing studies or employment abroad. Having in mind the relatively high emigration from Serbia, particularly of the young, educated people, such a result could be expected. Reputational criteria are the third group of major choice criteria, also recognized in case of students from developed countries (Donaldson & McNicholas, 2004; Briggs, 2006; Pampaloni, 2010; Simões & Soares, 2010). High school students are concerned with the reputation of the degree and the reputation of an institution, which is relevant for a service business, due to the intangible nature of services. In general, academic reputation of a HEI is among the top factors in the students' choice, but its role should be reconsidered in the context of the prestige of the institution that a student plans to enroll (Hemsley-Brown & Izhar, 2016). Given that there are indications of higher importance of reputational factors to students that choose a more prestigious university, the results of this study can be discussed in terms of dominant orientation of high school students from Belgrade toward the University of Belgrade, as a highly prestigious HEI in the region.

The aim of the second research question was to reveal the main differences in attitudes of students with some specific characteristics. This way, main socio-demographic and personal factors were evaluated. Statistically significant differences in high school students' attitudes were recognized in the case of demographic and personal characteristics. Socio-economic influences were not found relevant for the student choice. This study reveals gender differences in choice criteria assessment, as well as differences in students' academic aspirations and achievements (variables that also affect preferences of information sources, in case of different groups of Portuguese students, Simões & Soares, 2010). Regarding gender, the main result is that female high school students assessed numerous criteria as more important than male students, expressing more concern for the HEI choice. The most interesting difference in the attitudes of male and female students is regarding expected earnings, with female high school students more concerned with this criterion. That can indicate their need for material independence and safety in the country where the average wage is among the lowest in Europe (*Median gross hourly earnings, all employees, 2014*), but can also be the result of high gender inequality in Serbia (Gender Equality Index for Serbia, 2016). Contrary to this, one Italian study showed that in the post-crises period, after 2008, in the circumstances of constrained labor market, male students were more concerned about employment oriented criteria, than female students. As Hemsley-Brown and Izhar (2016) pointed out, the influence of gender on students' choice is one complex issue, although widely investigated, in different contexts, still without a clear and unique answer.

All personal attributes evaluated in the study - academic achievement and academic aspirations, appear to be relevant dependent variables that influence student choice. Understanding those variations can help higher education institutions to adjust their strategies toward specific target groups of students. If a higher education institution mainly targets students with an excellent high school score, it has to point out international prospects and expected earnings after graduation. On the other hand, due to the decrease in the number of high school students in Serbia and the increase in competition, some institutions have to target a segment of students with lower scores. Those students are more interested in the difficulty of a study program and the entrance exam, as well as in tuition fees (since, due to lower results, they do not expect to get a state scholarship).

Maybe the most valuable outcome of this study is the revelation of the main differences in attitudes of students who chose different fields of study. Those results provide valuable information for developing competitive strategies of HEIs from particular fields that can effectively respond to the requirements of their customers. Students of art universities are quite specific: they evaluate several criteria as more important, compared to other students: international recognition of the degree, possibilities for enrolling some trainee

programs during studies, the reputation of professors, the number and variations of modules, opportunities for participation in domestic and international competitions and projects, the quality of communication and cooperation between professors and students. The last four are highly evaluated only by art students, which can be the result of the specifics of the field. Regarding the attitudes of students applying to institutions in the field of natural sciences and mathematics, there are no distinctive variations from average marks. In general, they assessed the majority of criteria with average marks or slightly below average marks. Students oriented toward social sciences, apart from employment and international issues, assessed criteria connected with the difficulty of studies as important: the difficulty of a specific study program and the difficulty of the entrance exam, which should be addressed in the marketing communications of HEIs in this field. Compared to other students, they are more interested in the social life at the institution. In the medical field, above average marks are evident in the case of the reputation of the degree on the domestic market, trainee programs (in this case, it is about practical lessons and clinical work), international mobility programs, expected earnings after graduation. Several criteria have relatively high marks for students enrolling technical science institutions: the employment rate of graduate students, trainee programs, cooperation of institution with main industry players, international recognition of the degree, international mobility programs, the reputation of the degree on the domestic market, the difficulty of the study program and existence of modern equipment at the institution. The last one is unique for this area, due to the specifics of the technical sciences. This group of students is more concerned with numerous criteria, therefore they may be more engaged in the HEI's selection process.

This kind of analysis has implications for higher education institutions as well as for the public policy. Higher education institutions can use the results in their marketing strategies, in order to develop a specific offer that can fulfil the requirements of their target group and to develop an effective marketing communication strategy. Understanding the motivation and attitudes of high school students, as their customers, in an increasingly competitive environment has become an important prerequisite for formulating and developing successful competitive strategies of HEIs. From the perspective of public policies, this research can provide a general insight into the main considerations of high school students regarding their further education and their main concerns regarding the choice of a HEI.

CONCLUSION

This paper summarizes different models of student choice behavior with the focus on different variables that influence the choice of a HEI. Studies dealing with university choice, in general, are not so frequent in

the developing countries. This study, conducted in one developing, post-transitional country reveals two main groups of students' choice criteria. The first are the criteria linked to employment opportunities and the second are those related to the international position of a HEI, with regard to the recognition of a diploma abroad and possibilities for continuation of studies at an international HEI. Those results are in accordance with the low level of economic development of the country and high outflow of highly educated people to developed countries. In such an environment, the question of employment emerges, as well as seeking employment and study opportunities abroad. The study provides more insight into the differences between different groups of respondents, by testing influences of independent variables, such as demographic factors, academic abilities of students and their academic aspirations. That way it provides valuable data for the development of effective competitive strategies, for different types of higher education institutions, depending on the field of study they cover and their goals. The study has several limitations, but the central ones are linked to the scope of the research. The sample included only high school students from the capital city, so the results should not be generalized for the whole country. Also, grammar school students are predominant in the sample, so it does not adequately reflect the attitudes of students from different vocational schools, which are highly diversified. As one of the rare studies about student HEI choice in Serbia, this research provides a valuable insight into the main considerations and concerns of high school students, which can be used by HEIs in the process of formulation and implementation of their marketing strategies, and by government institutions in developing an educational policy. As HEIs face increasing competition, in line with the well-known trend of the commercialization of higher education, firstly recognized in developed countries, understanding the requirements of students, as customers, allows institutions to develop, deliver and communicate their offer effectively in order to establish and maintain a strong market position.

REFERENCES

- Briggs, S. (2006). An exploratory study of the factors influencing undergraduate student choice: the case of higher education in Scotland. *Studies in Higher Education*, 31(6), 705–722. DOI: 10.1080/03075070601004333
- Cattaneo, M., Horta, H., Malighetti, P., Meoli, M., & Paleari, S. (2016). Effects of the financial crisis on university choice by gender. *Higher Education*, 74(5), 775–798. DOI:10.1007/s10734-016-0076-y
- Chapman, R. (1984). *Toward a theory of college choice: a model of college search and choice behaviour*. Canada: University of Alberta Press.
- Chapman, R. G. (1993). Non-simultaneous relative importance-performance analysis: Meta-results from 80 college choice surveys with 55,276 respondents. *Journal of Marketing for Higher Education*, 4(1–2), 405–422. DOI: 10.1300/J050v04n01_27

- Chapman, W.D. (1981). A model of student college choice. *Journal of Higher Education*, 52(5), 490–505. DOI: 10.2307/1981837
- Donaldson, B., & McNicholas, C. (2004). Understanding the postgraduate education market for UK-based students: a review and empirical study. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 9(4), 346–360. DOI: 10.1002/nvsm.259
- Dunnett, A., Moorhouse, J., Walsh, C., & Barry, C. (2012). Choosing a University: A conjoint analysis of the impact of higher fees on students applying for university in 2012. *Tertiary Education and Management*, 18(3), 199–220. DOI: 10.1080/13583883.2012.657228
- Gender Equality Index for Serbia*, 2016, Social Inclusion and Poverty Reduction Unit, Government of Republic of Serbia. Retrieved from: http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2016/02/Izvestaj_Indeks_rodne_ravnopravnosti_2016_EN.pdf
- Hemsley-Brown, J., & Izhar, O. (2016) *Higher Education Consumer Choice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, DOI: 10.1057/9781137497208.0005
- Hossler, D., Braxton, J., & Coopersmith, G. (1989). Understanding Student College Choice. Smart J. (ed.), *Higher education: Handbook of theory and research*, (pp. 231–288). New York: Agathon Press.
- Jackson, G.A. (1982). Public efficiency and private choice in higher education. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 4(2), 237–247. DOI: 10.2307/1164016
- Jevremov T.D., Lungulov B.S. & Dinić B.M. (2016). Zadovoljstvo studenata kvalitetom nastave – efekti godine studija i akademskog postignuća (Student Satisfaction with Teaching Quality: The Effects of Year of Study and Academic Achievement). *Nastava i vaspitanje*, 65(3), 491–508. DOI: 10.5937/nasvas1603491J
- Kallio, E.R. (1995). Factors influencing the college choice decisions of graduate students. *Research in Higher Education*, 36(1), 109–124. DOI: 10.1007/BF02207769
- Kotler, P., & Keller, K.L. (2016). *Marketing Management*, NJ: Pearson
- Litten, H.L. (1982). Different Strokes in the Applicant Pool. *The Journal of Higher Education*, 53(4), 383–402, DOI: 10.1080/00221546.1982.11780470
- Maringe, F. (2006). University and course choice: Implications for positioning, recruitment and marketing. *International Journal of Educational Management*, 20(6), 466 – 479. DOI: 10.1108/09513540610683711
- Median gross hourly earnings, all employees, 2014*, Eurostat, 2014, Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat>
- Milojević, R., & Radosavljević, M. (2019). Assessment of higher education service quality: integration of SERVQUAL model and AHP method. *Teme*, 43(2), 557–577. DOI: 10.22190/TEME190131034M
- Obermeit, K. (2012). Students' choice of universities in Germany: structure, factors and information sources used. *Journal of Marketing for Higher Education*, 22(2), 206–230. DOI: 10.1080/08841241.2012.737870
- Pampaloni, A. M. (2010). The influence of organizational image on college selection: What students seek in institutions of higher education. *Journal of Marketing for Higher Education*, 20(1), 19–48. DOI: 10.1080/08841241003788037
- Shanka, T., Quintal, V., & Taylor, R. (2005). Factors influencing international students' choice of an education destination – A correspondence analysis. *Journal of Marketing for Higher Education*, 15(2), 31–46. DOI: 10.1300/J050v15n02_02
- Simões, C., & Soares, A. M. (2010). Applying to higher education: information sources and choice factors. *Studies in Higher Education*, 35(4), 371–389. DOI:10.1080/03075070903096490

- Soutar, G. N., & Turner, J. P. (2002). Students' preferences for university: A conjoint analysis. *International Journal of Educational Management*, 16(1), 40–45. DOI: 10.1108/09513540210415523
- Vrontis, D., Thrassou, A., & Melanithou Y. (2007). A contemporary higher education student-choice: model for developed countries. *Journal of Business Research*, 60, 979–989. DOI: 10.1016/j.jbusres.2007.01.023

ФАКТОРИ ИЗБОРА ВИСОКОШКОЛСКЕ УСТАНОВЕ: СТАВОВИ СРЕДЊОШКОЛАЦА ИЗ СРБИЈЕ

Сања Митић

Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, Србија

Резиме

Питање студентског избора заокупља пажњу истраживача још од осамдесетих година прошлог века, када су предложени први модели. Моделима је описан процес доношења одлуке о избору високошколске установе и идентификовани су најзначајнији фактори који утичу на тај процес. Централни део различитих модела је фаза евалуације алтернатива, што је тема овог истраживања. У раду су приказани резултати истраживања спроведених у средњим школама у Србији, у циљу евалуације критеријума избора високошколске установе, као и разумевања утицаја социо-економских, демографских фактора и личних карактеристика испитаника на избор. Истраживање је показало да средњошколци у Србији највише вреднују критеријуме повезане са могућностима запослења и са међународном позицијом високошколске институције. Критеријуми који нису вредновани као значајни су висина школарине и они повезани са тежином уписа и завршетка одређених студијских програма. Фактори који утичу на ставове испитаника су пол испитаника, као и личне карактеристике испитаника, тј. академска постигнућа испитаника и њихове академске аспирације. Академска постигнућа су вреднована кроз успех у средњој школи, док су академске аспирације праћене на основу жељеног поља студија. Није утврђен значајан утицај социо-економских фактора, који су праћени на основу радног статуса родитеља и њиховог образовања. Импликације резултата истраживања су праћене из угла високошколских установа, као и државних институција, у функцији осмишљавања релевантних образовних политика. Високообразовне институције могу користити резултате истраживања у процесу дефинисања маркетиншке стратегије, чији значај расте у условима интензивирања конкуренције на тржишту високог образовања. Претпоставка дефинисања успешне маркетиншке стратегије високошколске установе је разумевање мотива и ставова средњошколаца, као циљне групе. Из перспективе јавних политика, истраживање пружа релевантне увиде у ставове средњошколаца, њихове академске аспирације и кључне дилеме поводом избора универзитета, што може бити коришћено у формулацији нових образовних стратегија и политика.

БАЛЕТСКИ ТЕРМИНИ ФРАНЦУСКОГ ПОРЕКЛА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Јована Марчета*, Свенка Савић

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад, Србија

* jovanamarceta@ff.uns.ac.rs

Апстракт

Класичан балет стиче популарност у Француској у 16. веку, те је највећи број балетских термина који се данас употребљава широм света преузет из француског језика. У овом раду анализирамо термине класичног балета из француског језика који се користе као део професионалног језика оних који се баве класичним балетом и споразумевају на српском језику у писаној и усменој форми. Емпиријска грађа ексерципирана је из више књига специјализованих за балет. Истраживање је засновано на анализи стручне литературе на српском језику, као и на испитивању изговора балетских играча из Србије. Циљ истраживања је да се установе евентуалне недоследности до којих долази приликом усмене и писане употребе посматраних термина и да се у складу са особеностима српског језика предложи њихова нормативна употреба која ће бити од користи како балетским плесачима тако и критичарима и новинарима.

Кључне речи: балетска терминологија, недоследности, стандардизација, српски језик, француски језик.

BALLET TERMINOLOGY OF FRENCH ORIGIN IN THE SERBIAN LANGUAGE

Abstract

The popularity of classical ballet increased in France in the 16th century. Therefore, the majority of ballet terms that are in use today all around the world come from the French language. In this paper, we analyse classical ballet terms of French origin used as part of the professional language of those who practice classical ballet and communicate in the Serbian language in written and oral form. The empirical material was excerpted from several ballet books. This research is based on the analysis of the professional literature in Serbian, as well as on interviews with ballet dancers from Serbia. The aim of the study is to analyse the potential irregularities and inconsistencies in the oral and written use of the observed terms in the Serbian language. Furthermore, we will propose the normative use of the chosen ballet terms, in accordance with the features of the Serbian language, which will be useful for ballet dancers, as well as for ballet critics and journalists.

Key words: ballet terminology, inconsistencies, standardization, Serbian language, French language.

УВОД

Интересовање за лингвистичка истраживања језика струке представља тековину развоја опште лингвистике, а посебно социолингвистике (Јовановић, 2016, стр. 39). Предмет овог рада јесте терминологија класичног балета из француског језика која се користи као део професионалног језика оних који се баве класичним балетом и споразумевају на српском језику у писаној и усменој форми. Под терминологијом подразумевамо скуп назива, односно термина, из одређене научне или уметничке области (Јовановић, 2016, стр. 44; Клајн & Шипка, 2006, стр. 1229), а под балетском терминологијом подразумевамо називе балетских покрета, поза, фигура и плесова на француском језику.

Балет представља антрополошки, социолошки, психолошки и естетски феномен који се исказује невербалним језиком, односно покретом и игром. С друге стране, постоји језик, који представља систем знакова намењен комуникацији у неком друштву. Већ је доказано да постоји тесна узајамна веза између структуре језика и класичног балета, која се огледа у чињеници да у класичном балету постоји фиксиран број покрета од којих се може правити бесконачан број увек нових и непоновљивих комбинација повезаних у кореографије, као што и у језику постоји ограничен број гласова који служи за стварање неограниченог броја речи (Савић, 1968, стр. 10).

Изучавајући податке о настанку уметничке игре класичног балета у свету и у Србији, Вера Обрадовић Љубинковић (2016) запажа да се балетска игра усталила у Француској у 16. веку, одакле се ширила Европом уз употребу француског језика као језика струке. Сходно томе, терминологија класичног балета француског порекла постала је део професионалног језика широм света међу, не тако малом, популацијом играча, кореографа, педагога и других људи окупљених око професије класичног балета. Будући да се у целом свету употребљавају балетски термини преузети из француског, балетским играчима који не говоре истим језиком не представља проблем да се споразумеју у радном окружењу.

Обрадовић (2016) истиче да педагошки рад и прве балетске представе у Србији потичу с почетка 20. века, те је и сама балетска терминологија помоћу које се споразумевају сви они који су део те уметничке културе релативно нова у српском језику. У току образовања, ученици балетских школа у Србији уче да изговарају и да пишу балетску терминологију на француском језику. Међутим, будући да изговор ових термина зависи пре свега од особе која води ансамбл, током разговора на српском језику изговор ових термина у жаргону играча и кореографа (на вежбама, пробама) може да буде недоследан и неправилан.

Савић (1997) још пре двадесет година запажа недоследности до којих долази приликом усмене и писане употребе балетске терми-

нологије и говори о потреби да аутори и ауторке из Србије уједначе ортографију назива балетских покрета, имена и презимена балетских уметника (преузетих из руског, енглеског, француског и немачког језика), као и назива познатих балета, балетских трупа, часописа за балетску уметност и назива титула играча и играчица.¹ Међутим, ова проблематика до данас није решена.

Циљ овог рада је да анализирамо евентуалне недоследности до којих долази приликом писане и усмене употребе посматраних балетских термина и да у складу са особеностима српског језика предложимо њихову нормативну употребу, као прилог процесу стандардизације терминологије српског језика (која је још у отвореном процесу преиспитивања). Хипотеза је да, у одсуству стандардизације терминологије у овој области, утицај матерњег језика доводи до велике разноврсности у употреби истих балетских термина од стране различитих балетских уметника, чак и у оквиру једног балетског ансамбла. Сходно томе, узимајући у обзир велику важност балетске уметности за културу једног друштва, неопходно је извршити систематско истраживање у циљу стандардизације балетске терминологије.

СТАНДАРДИЗАЦИЈА ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

О важности и потреби стандардизације терминологије из различитих области у српском језику пишу разни аутори. Тако се, на пример, адаптацијом и стандардизацијом спортске терминологије из енглеског језика бави Милић (2015), док Поповић, Прокић-Цветковић и Лукић (2014) запажају да недоследна терминологија прави проблеме у раду, комуникацији и доводи до грешака, јер људи под истим именом могу да подразумевају различите појмове.

Балетска терминологија у српском језику представља терминологију у ужем смислу, под којом се подразумевају речи које су уско везане за одређену тематику и изван те области готово да немају употребну вредност (Марковић, 2016, стр. 158). Терминолошко позајмљивање из француског језика у области балета настало је због непостојања одговарајућег израза у српском језику, будући да је у

¹ Скуп посвећен језичким питањима у области балета одржан је 1998. године у Српском народном позоришту у Новом Саду. Том приликом Свенка Савић је повезала стручњаке из области језика (за српски језик: Маго Пижурица, за енглески језик: Твртко Прћић, за француски језик: Душанка Точанац) и критичарке које пишу о класичном балету (Милица Јовановић, Милица Зајцев, Мирјана Здравковић, Јелена Шантић), који су разматрали могућност нормирања терминологије и транскрипције личних имена и презимена балетских уметника (*Језичка питања у балету*. Дневник, 8. мај 1998, стр. 12).

питању специфична стручна терминологија. Овим терминима попуњавају се лексичке, односно појмовне, празнине у српском језику.²

Потреба за уједначавањем балетске терминологије постоји и у другим језицима јужнословенског простора. Тако је, на пример, за словеначки језик попис терминологије дао Ико Отрин (2000), за македонски језик листу са једним делом терминологије наводи Соња Здравкова-Цепароска (2003), док питање писања термина класичног балета није толико изражено у хрватском језику, будући да се према правописним правилима хрватског језика подразумева да се страна имена и презимена (у професијама), а тако и страни термини из језика који се служе латиницом, пишу онако како се пишу у језику из којег су преузети (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2018). С друге стране, пракса да се страна имена и термини наводе у оригиналном облику латиницом, посебно у ћириличном тексту, у српском језику није прихватљива, јер не треба мешати два различита писма.

Термини морају да буду језички коректни, што значи да стандардизација термина мора да буде усклађена са нормативним правилима књижевног језика (Јовановић, 2016, стр. 42; Ристић, 2015). Поред тога, питања стандардизације и прописивања термина за поједине струке тичу се струке на коју се термилошки систем односи и у томе одлучујућу улогу имају стручњаци за дату област – тврди Драгићевић (2010, стр. 22). У овом раду скрећемо пажњу на то да је важно изучити и описати конкретну употребу термина међу говорницима балетске струке и дати предлог за будућу праксу писања и говорења.

КОРПУС И МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Најпре смо из различитих писаних извора³ сачиниле списак од укупно 133 балетска термина француског порекла⁴ које играчи користе у свакодневной писаној и усменој комуникацији на српском језику.

Осим писане грађе коју смо ексцерпирале из литературе, други део емпиријског корпуса добиле смо на основу усменог испитивања играчица и играча различитог узраста из једног балетског ансамбла.⁵ Њихов задатак био је да прочитају наглас листу термина написаних на француском језику, након чега су у писаној форми бележи-

² Лексичка празнина подразумева непостојање формалног кореспондента, најчешће услед појмовне празнине, када у датој култури није познато или битно одређено значење (Prčić, 2011, str. 171).

³ Adi Ranković (2002); Bazarova (1980); Mišić (1999; 1986); Orchestra – časopis za umetničku igru (1995–2014); Rejna (1980); Vaganova (1977); Vukičević (2006).

⁴ Листа термина је приложена у *Додатку*, на крају рада.

⁵ Реч је о ансамблу Српског народног позоришта у Новом Саду.

ли термине онако како их изговарају. Поред тога, начиниле смо и видео-запис једне балетске пробе на којој је позната српска балерина Иванка Лукатели објашњавала плесачима које покрете треба да изведу, употребљавајући велики број термина из наше листе.

Писану и усмену грађу анализирале смо компаративно-контрастивном методом.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Прво ћемо навести опште принципе који треба да важе при фонетско-фонолошкој адаптацији фонема из француског језика (Пешикан, Јерковић, & Пижурца, 2010, стр. 232–241), а затим приказати на који начин се ови фонеме преносе у балетским терминима у српском језику. За потребе овог рада одабрале смо примере фонетско-фонолошке адаптације оних француских фонема приликом чије адаптације долази до највише недоследности током изговора испитаних балетских играча.

Француско мукло е – /ə/ према правилима преноси се као српско /e/ у оним позицијама у којима се у француском језику изговара (у почетном слогу или онда када је потребно избећи нагомилавање консонаната) (нпр. *Leperveu* [lɛpɛvø]⁶ > /Leneve/) (Гудурић, 2009, стр. 102–103). Међутим, наше истраживање показује да се у жаргону балетских уметница и уметника овај фонем понекад изговара (нпр. *soubresaut* [subrɛso] – *субресо*), а понекад се изоставља (нпр. *entrechat* [ɑ̃trɛʃa] – *антриша*). Премда различита фонетска окружења у појединим случајевима могу да утичу на разлику у артикулацији, у нашем корпусу смо пронашли и пример термина *entrelacé* [ɑ̃trɛlase], који наши испитаници изговарају и као *антреласе* и као *антрласе*, те можемо да претпоставимо да је изостављање фонема /ə/ последица лоше перципираног изговора у српском језику, односно недовољног познавања изговора француског језика. С друге стране, мукло е које се у француском језику своди на графички знак (најчешће на крају речи и понекад у средини речи између два консонанта) према правилима се не преноси у српски (нпр. *omelette* [ɔmlɛt] > /omlet/). У балетском жаргону, међутим, поједини испитаници француско немо е које се своди на графички знак не изговарају, док га други, вероватно под утицајем графије, ипак изговарају као српско /e/. Тако смо, на пример, забележили два начина изговора термина *ramener* [ramne] – *рамне/рамене*; *développé* [devlɔpe] – *девлоне/девелоне*; *envluppé* [ɑ̃vlɔpe] – *анвлоне/анвелоне*; *bras en couronne* [brazɑ̃kurɔn] – *бразанкурон/бразанкуроне*; *pose* [poz] – *поз/позе*.

⁶ Ознаку _ употребљавамо за истицање.

Француски фонем /y/ у позајмљеницама из француског језика најчешће се замењује српским /i/, које је предњи затворени вокал, али за разлику од француског /y/ није заобљен (нпр. *costume* [kɔstum] > /kostim/) (Popović, 2005, str. 35). Иако се у жаргону балетских уметника у српском језику вокал /y/ такође замењује српским /i/ (нпр. *assemblée battu* [asãble baty] – асамбле бату; *attitude* [atityd] – атитуд; *soutenu* [sut(ə)ny] – сутену), понекад се, вероватно под утицајем графије, замењује српским /u/, које је као и француско /y/ заобљен и затворен вокал, али се од француског гласа разликује по месту творбе (српско је /u/ задњи вокал, а француско /y/ предњи) (нпр. *assemblée dessus* [d(ə)sy] – асамбле десу; *sus-sous* [sysu] – сусу; *salut* [saly] – салу).

Премда понекад долази до благе назализације вокала испред назалних сонаната /m/ и /n/ (нпр. *банка*), у српском језику не постоје **назални вокали** (Гудурић, 2009, стр. 14–15; 109; Subotić, Sredojević, & Bjelaković, 2012).⁷ Према правилима фонетско-фонолошке адаптације, приликом адаптације француских назалних вокала, у српском језику долази до њихове деназализације и изговора назалног сонанта. Од једног фонема у француском језику настају два фонема у српском: деназализован вокал и назални сонант. Назално /ã/ у српском језику се замењује са /an/, назално /ɔ̃/ са /on/, а назално /ɛ̃/ са /en/ (нпр. *plan* [plã] > /plan/, *teint* [tɛ̃] > /ten/, *béton* [betɔ̃] > /beton/). У нашој грађи, међутим, приметан је и утицај оригиналне графије. Тако, на пример, поједини балетски играчи термин *enlèvement* [ãlevmã] изговарају као анлевман, док га други изговарају као енлевман, а термин *temps* (*levé*) [tã l(ə)ve] изговара се као тан леве, односно тен леве.⁸

Према правилима српског језика, **акцент** не може бити на последњем слогу код вишесложних речи, те приликом адаптације француских позајмљеница долази до померања акцента на претходне слоге, најчешће на један слог уназад, а финални ненаглашени вокал осећа се као дуг (нпр. *ателѐ*, *екран*). Међутим, приликом изговора посматраних термина, балетски играчи задржавају место акцента из модела (на последњем слогу ритмичке групе), што није у складу са правилима акцентуације у српском језику. Ова нестабилност у погледу акцентуације указује на чињеницу да балетски термини француског порекла још нису у потпуности адаптирани у српском језику. Акцентуација страних речи у српском стандардном језику представља нерешено подручје наше нормативистике. Поједи-

⁷ Српски језик је наследио назалне вокале из прасловенског језика, али их је, упрошћавањем вокалског система, изгубио још у предисторијском периоду развоја (Subotić et al., 2012, str. 45).

⁸ Више о адаптацији назалних вокала у балетској терминологији видети у: Марчета, 2017.

ни речници поред стандардних наводе и непренесене акценте, односно уобичајену акцентуацију, поготово у случајевима када стандардни акценти звуче неприродно, као и у случајевима када речи које због ограниченог подручја употребе нису адаптиране, те задржавају изворни акценат (Клајн & Шипка, 2006, стр. 19–20). Ова материја још није довољно истражена и нема сагласности лингвиста о случајевима када се може одступити од новоштокавске акцентуације у изговору страних речи, односно о томе да ли акценат позајмљеница треба прилагодити акценатским правилима српског језика или бележити оригинално место акцента.

Трајање вокала представља један од основних елемената прозодијске организације говора (Лончар Раичевић, 2016, стр. 629). По питању квантитета акцента, анализа изговора наших испитаника показује да у већини случајева постоји тежња за очувањем оригиналне дужине из модела. Дуги акценти се јављају у речима које и у француском имају дуг вокал (нпр. *gauche* [go:f] – *гџу*), као и у речима које се у француском завршавају оралним вокалом (нпр. *développé* [devlɔpɛ] – *девлонѐ*). Кратак вокал из француског и у српском језику тежи да остане кратак (нпр. *couronne* [kurɔn] – *курон*).

Премда сви француски **консонанти** постоје у инвентару српских фонема, те приликом њихове адаптације, осим незнатних разлика у начину артикулације, не долази до значајних промена, понекад се у балетском жаргону финални консонант који има гласовну вредност у француском језику, услед недовољног познавања ортографије и изговора француског језика не изговара. Тако се, на пример, *en l'air* [ãlɛʁ] изговара као *ан лер*, али и као *ан ле*. С друге стране, резултати анализе наше грађе показују да се у појединим случајевима у српски језик преносе финални консонанти који у француском језику немају гласовну вредност (нпр. *salut* [saly] – *салу*, али и *salut*; *grand battement* [grã batmã] – *гран батман*, односно *гранд батман*; *bras* [bra] – *бра* и *браџ*; *en dehors* [ãdɔʁ] – *ан деор* и *ан деорџ*). Преношење финалних консонаната под утицајем графије карактеристично је за говорну употребу термина, док је употреба термина у писаној форми у српском језику ближа изговору у оригиналу.

Полувокал /w/, који се у моделу бележи графијама *oi*, *oï*, *oi* + *вокал*, у српском језику би према правилима требало да се замени фонемом /o/ или /u/ из графије, а пратећи вокал да се адаптира према изговору у француском моделу (нпр. *mémoire* [memwar] > *lmemoar*; *silhouette* [silwɛt] > *silueta*). Међутим, анализа нашег корпуса показује бројне недоследности, на пример: *pas de trois* [pa d(ə)trwa] – *па де троа/на де труа*; *pointe* [pwɛt] – *поент/понт/поант*. Недоследности у наведеним примерима изражене су у усменом коду и указују на недовољно познавање француског изговора.

У српском језику /j/ постоји као гласовна реализација и као фонем сонантске природе, при чему је српско /j/ артикулационо слабије од француског **полувокала /j/**, јер је приликом артикулације пролаз за излазак ваздуха из усне дупље веома широк. Будући да је у српском језику [i] скоро увек одвојено од следећег вокала помоћу [j], то правило се преноси и на позајмљенице, те се између консонанта и /j/ умеће [i] (нпр. *première* [prɛmjɛr] > /*premijera*/) (Popović, 2005, str. 40). Дакле, уколико у моделу испред француског полувокала /j/ стоји консонант, а иза вокал, у српском би требало да се адаптира као секвенца *консонант + /i/ + /j/ + вокал* (нпр. *fiacre* [fjakr] > /*fjaker*/).⁹ Међутим, анализом грађе установиле смо да поједини плесачи умећу вокал /i/ између консонанта и /j/, док га други изостављају, па се тако *derrière* [dɛrjɛr] изговара као *деpjер* и *депујер*; *amplifier* [ãplifje] – *амплифје/амплифије*; *en arrière* [ã arjɛr] – *ан/ен арјер/арујер*. С друге стране, понекад, вероватно под утицајем оригиналне графије, балетски играчи француски полувокал /j/ преносе као српско /i/: *plié* [pliје] – *плие*.

Неуједначеност у примени правописних правила доводи до проблема са којима се сусрећу не само балетски критичари и аутори стручне литературе него и новинари. Иако су поједини штампани медији усвојили ортографска и термилошка правила која примењују унутар својих издања (нпр. часопис *Orchestra*, штампан латиничним писмом), анализом писаних извора на српском језику установиле смо бројне недоследности. У уџбенику Базарове (1980) за ученике балетских школа у Србији, балетска терминологија наводи се у оригиналној графији (нпр. „Pri izvođenju grand battement jéte¹⁰ u stranu, u prvom slučaju treba stavljati radnu nogu u petu poziciju nazad, napred, nazad, u drugom – napred, nazad, napred” (Bazarova, 1980, str. 9)). Међутим, писање термина у оригиналу отежава њихову интеграцију у морфолошки систем српског језика. Овакав начин бележења термина представља проблем, не само за ауторе због уклапања термина у морфолошки систем српског језика него и за читаоце који не познају француски језик будући да не могу бити сигурни у гласовни облик графичког низа.¹¹ Мишић (1986) у књизи *Основи сценске игре* решава овај језички проблем на тај начин што у подбелешкама (фуснотама) и у речнику на крају књиге бележи српску транскрип-

⁹ У случају када иза фонема /j/ стоје вокали /ɔ/ и /ɔ/, треба поштовати правописна правила српског језика, и у писању оставити секвенцу – *uo* (нпр. *lotion* [losjɔ̃] > /*losion*/).

¹⁰ Термин *jeté* неправилно је написан као *jéte*.

¹¹ Више о балетским терминима у текстовима на српском језику видети у: Марчета, 2011, стр. 37–43.

цију појединих термина које у основном тексту наводи у оригиналу (нпр. *demi plije; epolman, kroaze*).¹²

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ И ДИСКУСИЈА

Узимајући у обзир важност балетске уметности у култури нашег друштва, било је неопходно систематски истражити могућности стандардизације балетске терминологије, пре свега за потребе писане комуникације. Резултати анализе објављене стручне литературе на српском језику, као и испитивање изговора балетских уметника и уметница из Србије – потврђују претпоставку да је балетска терминологија нестандардизована у многим облицима и доводе нас до следећих закључака:

1. Недоследности су израженије у усменој него у писаној употреби термина у српском језику. Термин *entrelacé* [ãtrɛlãsɛ], на пример, изговара се као *антрласе*, при чему се губи фонем /ə/, који се изговара у моделу, али и као *антреласе*, при чему се задржава фонем /ə/ из модела. Термин *derrière* [dɛrjɛr] изговара као *деријер*, што је у складу са правилима адаптације у српском језику, али и као *дерјер*, што је ближе изговору у оригиналу. До ових недоследности долази услед слабог познавања изговора француског језика, као и услед непознавања типичних поступака приликом адаптације речи из француског. Поред тога, понекад је приметан и утицај оригиналне графије, те се термин *développé* [devlɔpɛ] изговара као *девлоне*, али и као *девелоне*; термин *temps levé* [tã l(ə)vɛ] изговара се као *тан леве* и *тен леве*, а *grand battement* [grã batmã] – као *гран батман*, односно *гранд батман*.

2. Недоследности до којих долази приликом употребе термина у стручној литератури на српском језику односе се на неуједначеност у примени правописних правила. Док поједини аутори бележе српску транскрипцију термина, која у већој или мањој мери одговара правилима фонетско-фонолошке адаптације у српском језику, у већини писаних извора термини се наводе у оригиналу. Будући да правопис српског језика налаже да се изрази из страног језика пишу у српској транскрипцији (Пешикан et al., 2010, стр. 171), сматрамо да би балетски термини преузети из француског језика требало да се у литератури на српском језику доследно употребљавају у српској транскрипцији, што би олакшало њихову интеграцију у морфолошки систем српског језика. Када се термин први пут појави у тексту, по-

¹² Иако у већини случајева њена транскрипција одговара правилима фонетско-фонолошке адаптације у српском језику, има и неких одступања (нпр. *batman tandi senpl* уместо *семпл*; *par d bra* уместо *пордебра*).

ред српске транскрипције требало би да се наведе и оригинална графика у напомени.

3. С обзиром на то да стандардизација термина мора бити усклађена са нормативним правилима књижевног језика (Јовановић, 2016, стр. 42; Ристић, 2015), као и да важну улогу приликом прописивања термина за поједине струке имају стручњаци за дату област (Драгићевић, 2010, стр. 22), важно је дати предлог стандардизације балетских термина (В. *Додатак*) узимајући у обзир резултате истраживања и у складу са правилима за успостављање система гласова српског језика који су по фонетској природи и у одређеној позицији најприближнији одговарајућим француским гласовима (Пешикан et al., 2010, стр. 232–241).

О потреби да се утврде правила транскрипције за писање балетске терминологије у српском језику говори се и пише више од двадесет година (Савић, 1997), али ово питање до данас није закључено. Будући да се са повећањем делатности балетских уметника у земљи и у свету очекује и повећање продукције текстова о балету код нас, неопходно је и уједначавање балетске терминологије. Сходно томе, стандардизација балетске терминологије нема само лингвистички него и друштвени значај.

Овај рад скреће пажњу на потребу да се ово социolingвистичко питање коначно реши и даје допринос стандардизацији балетске терминологије у српском језику, која није значајна само за балетске уметнике него и за балетске критичаре, новинаре, као и за балетску публику.

ИЗВОРИ

- Adi Ranković, M. (2002). *Français - langue de la danse / francuski jezik – jezik baleta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bazarova, N. P. (1980). *Klasični balet: udžbenik za učenike IV razreda osnovne baletske škole (1. izdanje) [Classical ballet: a classbook for pupils of the 4th grade of the basic ballet school]*. Knjaževac: Izdavačka organizacija Nota.
- Mišić, Lj. (1986). *Osnovi scenske igre [The basics of the stage dance]*. Novi Sad: Akademija umetnosti; Zagreb: Prosveta.
- Mišić, Lj. (1999). *Kultura pokreta [Culture of movement]*. Novi Sad: Akademija umetnosti.
- Orchestra* – časopis za umetničku igru [*Dance magazine*] (1995–2014). Vlasnik i direktor Ivana Milovanović; glavni i odgovorni urednik Minja Katić-Šeraban. Beograd: Publikum.
- Otrin, I. (2000). *Baletni izrazi in koraki*. Maribor: Mariborska literarna družba.
- Rejna, F. (1980). *Rečnik baleta [Ballet Dictionary]*. Beograd: „Vuk Karadžić”.
- Vaganova, A. (1977). *Osnovi klasičnog baleta [Basics of classical ballet]*. Beograd: Sportska knjiga.
- Vukičević, B. (2006). *Muzički leksikon (englesko-srpski, srpsko-engleski) [Musical Lexicon (English-Serbian, Serbian-English)]*. Beograd: „Jezikoslovac”.
- Здравкова-Џепароска, С. (2003). *Балетска драматургија*. Скопје: Факултет за драмски уметности.

ЛИТЕРАТУРА

- Дневник (8. 5. 1998), 12. Језичка питања у балету [Language issues in ballet].
- Драгићевић, Р. (2010). *Лексикологија српског језика [The lexicology of Serbian language]*. Београд: Завод за уџбенике.
- Гудурић, С. (2009). *Основи фонетике с фонологијом француског језика [Basics of phonetics with phonology of the French language]*. Београд: Завод за уџбенике.
- Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. *Hrvatski pravopis (internetsko izdanje) [Orthography Book of Croatian]* (Glavni urednik Jozić, Ž.) (2018). Retrieved from <http://pravopis.hr>
- Јовановић, В. (2016.) *Српска војна лексика и терминологија [Serbian military lexis and terminology]*. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Клајн, И., & Шипка, М. (2006). *Велики речник страних речи и израза [Comprehensive dictionary of foreign words and expressions]*. Нови Сад: Прометеј.
- Лончар Раичевић, А. (2016). Прилог проучавања природе акцената у српском језику [Towards the study of the nature of stresses in Serbian], *Српски језик XXI [Serbian language]*, 627–639. Београд: Филолошки факултет.
- Марчета, Ј. (2017). Француски полувокали и назални вокали у балетској терминологији у српском језику [French semi-vowels and nasal vowels in ballet terminology in the Serbian language]. *Зборник за језике и књижевности Филозофског факултета у Новом Саду [Annual review of the Faculty of Philosophy]*, 7, 109–124. doi: <https://doi.org/10.19090/zjik.2017.7.109-125>
- Марчета, Ј. (2011). Термини француског и италијанског порекла из области музичко-сценских уметности у текстовима на српском језику [The musico-scenic terminology of French and Italian origin in texts written in Serbian]. *Примењена лингвистика [Applied linguistics]*, 12, 41–49. Београд: Филолошки факултет; Нови Сад: Филозофски факултет.
- Марковић, Ј. (2016). Етапе у изради тематског речника [Etapes in writing a Thematic dictionary]. *Годишњак за српски језик [Yearbook for the Serbian language]*, XXVII, 14. Ниш: Филозофски факултет.
- Milić, M. (2015). Creating English-based Sports Terms in Serbian: Theoretical and Practical Aspects. *Terminology 21 (1)*, 1–22. doi: 10.1075/term.21.1.01mil
- Obrovčić Ljubinković, V. (2016). *Koreodrama u Srbiji u 20. i 21. veku: rodna perspektiva [Choreodrama in Serbia in the 20th and 21st centuries: gender perspective]*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Пешикан, М., Јерковић, Ј., & Пижурница, М. (2010). *Правопис српскога језика [Orthography Book of Serbian]*. Нови Сад: Матица српска.
- Popović, O., Prokić-Cvetković, R., Lukić, U., Jovičić, R., & Cvetković, D. (2014). Jezik struke: zavarivanje danas [Language for specific purposes: welding today]. *Synthesis - International Scientific Conference of IT and Business-Related Research (760–762)*. doi: 10.15308/Synthesis-2015-760-762.
- Popović, M. (2005). *Reči francuskog porekla u srpskom jeziku [Words of French origin in the Serbian language]*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Prčić, T. (2011). *Engleski u srpskom [English within Serbian]*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Ристић, С. (2015). *Граматички и когнитивни аспекти лексичног значења [Grammatical and cognitive aspects of lexical meaning]*. Београд: Институт за српски језик.
- Савић, С. (1997). Ортографија и терминологија у текстовима о балету [Orthography and terminology in texts about ballet]. *Језик данас [Language today]*, 4, 10–13. Нови Сад: Матица српска.

- Савић, С. (1968). Нови покрети у класичном балету [New movements in the classic ballet]. *Позориште [Theatre]*, 6–7, 10. Нови Сад: Српско народно позориште (Прештампано у књизи *Балет [Ballet]* (1995), 25–27. Нови Сад: Српско народно позориште; и у књизи *Поглед у назад [A look back]* (2006), 112–114. Нови Сад: Футура публикације и Женске студије и истраживања).
- Subotić, Lj., Sredojević, D., & Bjelaković, I. (2012). *Fonetika i fonologija: ortoepska i ortografska norma standardnog srpskog jezika [Phonetics and phonology: orthoepic and orthographic norm of the standard Serbian language]* (Elektronski izvor). Novi Sad: Filozofski fakultet.

BALLET TERMINOLOGY OF FRENCH ORIGIN IN THE SERBIAN LANGUAGE

Jovana Marčeta, Svenka Savić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad, Serbia

Summary

Although ballet represents a sociological phenomenon which is expressed with nonverbal communication, there is a connection between language structure and classical ballet. Since the popularity of classical ballet increased in France in the 16th century, ballet dancers from all around the world have used ballet terminology in the French language.

In this paper, we analysed classical ballet terms of French origin that are used in everyday communication in the Serbian language, as part of the professional language of those who practice classical ballet and communicate in the Serbian language in written and oral form. Our aim was to analyse the potential irregularities and inconsistencies in the oral and written use. The research was conducted by analyzing professional literature, as well as by interviewing ballet dancers (of different age) from Serbia.

The results of our analysis show that there are a lot of inconsistencies in the oral and written use of the observed terms in the Serbian language (e.g. *développé* [devlope] is pronounced as *develope* or *develope*; *derrière* [derjer] is pronounced as *derjer* or *derijer*; *pas de trois* [pa d(ə)trwa] is pronounced as *pa de troa* and *pa de trua*; *temps (levé)* [tā l(ə)ve] is pronounced as *tan leve* and *ten leve*, etc.).

These inconsistencies cause problems for ballet critics and authors of professional literature. The question about the importance of establishing the rules of transcription for ballet terminology in the Serbian language was opened twenty years ago (Savić, 1997). Nevertheless, this question has not been concluded to this day. In this paper, we proposed the normative use of the chosen ballet terms, in accordance with the features of the Serbian language (e.g. *grand battement* [grā batmā] – *gran batman*; *chassé* [Jase] – *šase*; *pas de deux* [pa də dø] – *padede*). Therefore, this study contributes to standardization of ballet terminology in the Serbian language, which is useful for ballet dancers, as well as for ballet critics and journalists.

ДОДАТАК

Предлози стандардизације балетске терминологије
у српском језику¹³

Табела 1. Листа балетских термина из француског језика

Графија у француском језику	Изговор у француском језику	Предлог изговора и граfiје у српском језику
amplifié¹⁴	[ãplifje]	амплифије¹⁵
aplomb	[aplõ]	аплõн
arabesque	[arabesk]	арабеска/арабеск¹⁶
assemblé battu	[asãble baty]	асамблѐ батѐ
assemblé sur pointe	[asãble syr pwẽ:t]	асамблесурпоент¹⁷
attitude	[atityd]	атитѐд
balancé	[balãse]	балансѐ
ballonné composé	[balõne kõpoze]	балонѐ композѐ
battement	[batmã]	батмãн/батмãн
grand battement	[grã batmã]	грãн батмãн/грãн батмãн
grand battement passé	[grã batmã pase]	грãн батмãн пасѐ
grand battement effacé	[grã batmã efase]	грãн батмãн ефасѐ
grand battement jété	[grã batmã z(ə)te]	грãн батмãн жетѐ

¹³ Захвалност на саветима и сугестијама дугујемо проф. др Снежани Гудурић и проф. др Дејану Средојевићу.

¹⁴ Француски фонеме /ɛ/ („отворено е”) и /e/ („затворено е”) замењују се српским /e/, које се по степену апертуре налази између француских фонема, али је ипак ближе фонему /ɛ/.

¹⁵ С обзиром на то да је реч о ограниченом подручју употребе посматране терминологије, предлог акцентовања термина који ми дајемо у овом раду засновале смо на испитивању изговора балетских стручњака, односно на степену устаљености одређеног термина. Предложиле смо да се акценат помери на претпоследњи слог у оним терминима у којима на основу испитивања играча сматрамо да би то било прихватљиво, односно када термини не звуче неприродно. У случајевима у којима смо установиле да је немогуће наметнути померање акцента, термине смо акцентовале на начин који је тренутно уобичајен. Будући да лингвисти нису сагласни да ли акценат позајмљеница треба прилагодити акценатским правилима српског језика или задржати оригинално место акцента, време ће показати тенденцију прилагођавања балетске терминологије српском акценатском систему.

¹⁶ Иако се у српском језику употребљава реч *арабеска*, сматрамо да је у синтагмама из области балета боље користити облик *арабеск*, будући да је реч о готовом термину. Нпр. *arabesque allongée* [arabesk alõze] – *арабеск алонжѐ*; *arabesque arrondie* [arabesk arõdi] – *арабеск арондѐ*; *arabesque fondue* [arabesk fõdy] – *арабеск фондѐ*.

¹⁷ Синтагме које садрже предлоге (de, à, en, par) требало би адаптирати као јединствене лексеме, док би именичке и придевске синтагме које не садрже предлоге требало да задрже форму француске синтагме (нпр. *corps de ballet* – *кордебале*; *arabesque allongée* – *арабеск алонжѐ*; *pose croisée* – *поз кроазѐ*).

petit battement	[p(ə)ti batmā]	<i>пѣтї бѣтмѣн/пѣтї батмѣн</i>
battement fondu	[batmā fɔdy]	<i>бѣтмѣн фѡндѣ/батмѣн фондѣ</i>
grand battement soutenu	[grā batmā sut(ə)ny]	<i>грѣн батмѣн сутенї</i>
battement battu	[batmā baty]	<i>бѣтмѣн бѣтї/батмѣн батї</i>
battements frappés	[batmā frape]	<i>бѣтмѣн фрѣпѣ/батмѣн фрѣпѣ</i>
battements tendus	[batmā tād̥y]	<i>бѣтмѣн тѣндѣ/батмѣн тѣндѣ</i>
battu	[baty]	<i>бѣтї/батї</i>
bras en couronne	[brazākurɔn]	<i>бразанкурѡн</i>
cabriole	[kabrijɔl]	<i>кабрїѡл/кабрїѡла</i>
chaîné	[ʃene]	<i>шенѣ</i>
changement de pied	[ʃāʒmā d(ə) pje]	<i>шанжмантнїѣ¹⁸</i>
chassé	[ʃase]	<i>шасѣ</i>
ciseaux	[sizɔ]	<i>сизѡ</i>
côté à côté	[kote a kote]	<i>кѡтеакѡтѣ</i>
coupé	[kupe]	<i>кѣпѣ</i>
cou-de-pied	[kudpje] ¹⁹	<i>кутпнїѣ</i>
corps de ballet	[kɔR d(ə) balɛ]	<i>кордебѣлѣ/кордебалѣ</i>
croisé	[krwaze]	<i>крѡзѣ</i>
dégagé	[degaʒe]	<i>дегажѣ</i>
demi hauteur	[d(ə)mi 'otɕːR]	<i>дѣмї ѡтѣр/демї ѡтѣр</i>
demi plié	[d(ə)mi plije]	<i>дѣмї плїѣ/демї плїѣ</i>
derrière	[dɛRjeːR]	<i>дерїѣр/дерїѣр</i>
développé	[devlɔpe]	<i>девлѡпѣ</i>
divertissement	[divɛrtismā]	<i>дивертисмѣн/дивертисмѣн</i>
échappé	[ɛʃape]	<i>ешапѣ</i>
effacé	[ɛfase]	<i>ефасѣ</i>
élané	[elāse]	<i>елансѣ</i>
emboîté	[ābwate]	<i>амбоатѣ</i>
enchaînement	[āʃɛnmā]	<i>аншенмѣн</i>
enlèvement	[ālevmā]	<i>анлевмѣн</i>
entrechat	[ātrɔʃa]	<i>антрешѣ</i>
entrechat fermé	[ātrɔʃa fɛRme]	<i>антрешѣ фермѣ</i>
entrechat ouvert	[ātrɔʃa uvɛːR]	<i>антрешѣ увѣр</i>
entrelacé	[ātrɔlase]	<i>антрелѣсѣ/антреласѣ</i>
enveloppé	[āvlɔpe]	<i>анвлѡпѣ/анвлѡпѣ</i>
épaulement	[ɛpolmā]	<i>епѡлмѣн/еполмѣн</i>
épaulement effacé	[ɛpolmā ɛfase]	<i>еполмѣн ефасѣ</i>
en face	[ā fas]	<i>ѣнфас</i>
fermé	[fɛRme]	<i>фѣрмѣ/фермѣ</i>
flic-flac	[flik flak]	<i>флїк-флѣк</i>

¹⁸ Услед изостављања муклог /ə/ долази до обезвучавања звучног /d/ испред безвучног /p/ (исп. Гудурић, 2009, стр. 167–170).

¹⁹ Види напомену бр. 18.

fondu	[fɔ̃dy]	<i>фòндѹ/фòндѹ</i>
fondu sur place	[fɔ̃dy syr plas]	<i>фòндисирплàs</i>
fouetté	[fwete; fwete]	<i>фуèтѣ/фуетѣ</i>
frappé	[frape]	<i>фрāпѣ/фрāпѣ</i>
glissade	[glisad]	<i>глисād</i>
incliné	[ɛ̃kline]	<i>енклинѣ</i>
jeté	[ʒ(ə)te]	<i>жетѣ</i>
grand jeté	[grã ʒ(ə)te]	<i>грāн жетѣ</i>
jeté simple	[ʒ(ə)te sɛ̃pl]	<i>жетѣ сѣмл</i>
jeté passé	[ʒ(ə)te pase]	<i>жетѣ пасѣ</i>
jeté renversé	[ʒ(ə)te rãverse]	<i>жетѣ ранверсѣ</i>
jeté entrelacé	[ʒ(ə)te ātrələse]	<i>жетѣ антреласѣ</i>
jeté fermé	[ʒ(ə)te fɛrme]	<i>жетѣ фермѣ</i>
jeté battu	[ʒ(ə)te baty]	<i>жетѣ батѹ</i>
levé	[l(ə)ve]	<i>левѣ</i>
lié	[lje]	<i>лијѣ²⁰</i>
manège	[manɛ:ʒ]	<i>манѣж</i>
milieu	[miljø]	<i>миљѣ ('средина')/миљѣ</i>
au milieu	[o miljø]	<i>омиљѣ²¹</i>
pas	[pa]	<i>пā</i>
pas d'action	[pa d aksjɔ̃]	<i>падаксийòн/падаксиòн</i>
pas de bourrée	[pa d(ə) bure]	<i>падебурѣ/падебурѣ</i>
pas de bourrée couru	[pa d(ə) bure kury]	<i>падебурѣ курѹ</i>
pas de deux	[pa də dø]	<i>падедѣ</i>
pas de chat	[pa d(ə) ʃa]	<i>падешā</i>
pas de fleuret	[pa d(ə) flœrɛ]	<i>падефлерѣ</i>
pas de six	[pa d(ə) sis]	<i>падесѹс²²</i>
pas de trois	[pa d(ə) trwa]	<i>падетрòй/падетрòй</i>
passé	[pase]	<i>пасѣ</i>
piéd	[pje]	<i>пѹјѣ</i>
piqué	[pike]	<i>пѹкѣ/пѹкѣ</i>
pirouette	[pirwet]	<i>пѹруèта/пѹруèт²³</i>
petite pirouette	[p(ə)tit pirwet]	<i>пѣтит пѹруèт/пѣтѹт пѹруèт</i>
grande pirouette	[grãd pirwet]	<i>грāнд пѹруèт</i>

²⁰ Комбинација /lj/ противи се правилима дистрибуције фонема у српском језику (Popović, 2005, str. 40–41), те предлажемо да се група /lj/ „разбије” убацивањем [i] (нпр. *alliance* [aljã:s] > *алијанса*; *liane* [ljan] > *лијана*).

²¹ Будући да у већ адаптираној речи *миље* долази до палатализације /l/ испред /j/ – /l j/ > /lj/, аналогно томе прелажемо да се термин *au milieu* адаптира као *омиље*.

²² Премда су, услед изостављања муклог /ə/, могући и облици *патиша*, *патфлере* и *патсис* (В. *cou-de-pied*), предлажемо да се по угледу на остале термине (*падеде*, *падебуре*) адаптирају као *падеша*, *падефлере* и *падесис*.

²³ Иако се у српском језику употребљава реч *пѹруета*, сматрамо да је у синтагмама из области балета боље користити облик *пѹрует*, будући да је реч о готовом термину (нпр. *pirouette en dedans*; *pirouette en dehors*).

plié	[pli.je]	плијѐ
pointe	[pwɛːt]	поѐнт
port	[pɔːR]	пѐр
port de bras	[pɔR d(ə)bra]	пордебрѐ
pose	[poːz]	пѐза/пѐз ²⁴
pose croisée	[poz kRwaze]	пѐз кроазѐ
ramener	[ramne]	рамнѐ
relevé	[Rəl(ə)ve]	релевѐ
remonter	[Rəmɔ̃te]	ремонтѐ
renversé	[RãvɛRse]	ранверсѐ
rond de jambes	[Rɔ̃ d(ə) ʒãːb]	рондежѐмб
salut	[saly]	салѐ
saut de l'ange	[so d(ə) l ɑːʒ]	соделѐнж
sauté	[sote]	сѐтѐ/сѐтѐ
serrer les reins	[(sɛRE; sɛRE) le Rɛ̃]	серелерѐн
sissonne	[sison]	сиссон/сисѐн
sissonne ouverte	[sison uvɛRt]	сисѐн увѐрт
soubresaut	[subRɔso]	субресѐ
soutenu	[sut(ə)ny]	сутенѐ
en suite	[ã sqit]	ансвѐйт ²⁵
sus-sous	[sysu]	сисѐ
soussus	[susi]	сусѐ
temps	[tã]	тѐн
temps de cuisse	[tã d(ə) kɥis]	тандекуѐс
temps de pointe	[tã d(ə) pwɛːt]	танделпоѐнт
temps levé	[tã l(ə)ve]	тѐн левѐ
temps lié	[tã lje]	тѐн лијѐ
tendu	[tãdy]	тѐндѐ/тѐндѐ
à terre	[a tɛːR]	ѐтѐр/ѐтѐр
par terre	[paR tɛːR]	пѐртѐр/пѐртѐр
tombé	[tɔ̃mbe]	томбѐ
tour	[tuːR]	тѐр
tour de mains	[tuR d(ə) mɛ̃]	турдемѐн
tour de deux mains	[tuR dɔ̃ dɔ̃ mɛ̃]	турдедемѐн
tour en l'air	[tuRãlɛːR]	туранлѐр
en tournant	[ã tuRnã]	антурнѐн

²⁴ Иако постоји потпуно адаптирана реч *poza* у српском језику, сматрамо да је у синтагмама из области балета боље користити *poz*.

²⁵ Иако се у српском језику употребљава реч *svita*, сматрамо да је у синтагмама из области балета боље користити облик *svit – ансвит*. Према је могућ и облик *ансуит* (Исп. Роровић, 2005, стр. 42), аналогно већ адаптираној речи *svita*, у којој се француски полувокал /ɥ/ затвара и прелази у /v/, предлажемо да се термин *en suite* адаптира као *ансвит*.

ФИЛОЗОФИЈА
PHILOSOPHY

МНОШТВО ЈЕДИНСТВА: ПРИКАЗ НЕКОЛИКО НАЧИНА СХВАТАЊА ЈЕДИНСТВА У НАУЦИ

Слободан Марковић^{1*}, Зоран Момчиловић²

¹Универзитет Кирило и Методије у Скопљу, Филозофски факултет,
Скопље, Северна Македонија

²Универзитет у Нишу, Педагошки факултет, Врање, Србија

* *solevac@gmail.com*

Апстракт

У овом раду анализирано је неколико покушаја да се у филозофији и науци одржи идеја јединства у науци и знању. У раду се наглашава да је очувањем јединства ојачала веза између науке и филозофије, која је у савременом добу битно ослабљена. Ово филозофско истраживање спроведено је поводом све већег јачања плурализма како у науци тако и у методологији, што је препознатљиво у филозофијама наука Куна и Фајерабенда. Примећује се и то да је идеја јединства веома битна, јер преко јединства савремена наука одржава везу са традиционалном метафизиком, као и због бројних разлога, који су наведени у тексту. Слабљење идеје јединства у знању и у наукама заправо је слабљење остатка филозофије у наукама. Криза сцијентистичког јединства је огледало кризе у филозофији. Рад такође обухвата неколико приступа одржању јединства. Прво се разматрају начини који се тичу смањења плуралитета у самом знању, док су у следећем делу рада приказани слични покушаји, који се односе на јединство у науци. Завршни део студије је разрађени став аутора зашто је јединство битно, као и како би се то да га нема одразило на знање и науку.

Кључне речи: јединство, плуралитет, знање, наука, ирационалност.

THE MULTIPLICITY OF UNITY: A REVIEW OF THE VARIOUS APPROACHES TO THE UNITY OF SCIENCE

Abstract

This paper represents an analysis of several attempts to sustain the idea of unity in science and in knowledge. The authors of the text argue that through the preservation of unity, the link between science and philosophy is strengthened – which is, in modernity, significantly weakened. Philosophical research was undertaken with the aim of further strengthening pluralism, both in science and in methodology, which is reflected in the philosophies of science by Kuhn and Feyerabend. It is also noted that the concept of unity is rather relevant, for it is via unity that modern science maintains its link with the

traditional metaphysics, in addition to the many reasons which are listed in the paper. The weakening of the unity in knowledge and the sciences is, in fact, the weakening of the rest of philosophy in sciences. The crisis of the scientific unity reflects the crisis in philosophy. This research firstly contemplates the forms of the reduction of pluralism in the very knowledge, whereas the second chapter deals with the similar attempts related to the unity in science. The final part of the research represents the author's perspective, as an answer to the question of why unity is that relevant, as well as the manner in which the lack of it would affect science.

Key words: unity, plurality, knowledge, science, irrationality.

УВОД

Сведоци смо да наука све више мења наше животе из корена. Цена за то је *свеопшта специјализација и плурализација људског духа*. Специјалиста зна све што се може знати на једном врло уском подручју, па и више од тога, он *производи* знање, као што се производе алати. Међутим, не може се бити специјалиста или плуралиста за целину и јединство ствари. Специјалистичко познавање чак и једне једине науке данас превазилази могућности индивидуалног духа, да и не говоримо о укупности свих наука и филозофије. И сами енциклопедијски подухвати остају немоћни над количином специјалних података и сазнања. Из тог разлога, мора се гајити филозофска потреба за неспецијалистичким знањима. Парцијализација наука је једино могућа, под условом да науке престану да буду филозофске. Бити филозофски значи мислити у корист општих и непарцијализованих људских вредности. Парцијализацијом и свеопштом специјализацијом знања традиционално се блиско сродство филозофије и науке раскида, а на упражњено место се усељавају бирократска гомилања посебних, неповезаних и, често, непотребних знања.

СТАЊЕ ОДНОСА ФИЛОЗОФИЈЕ И НАУКЕ ДАНАС

Када се појавила Ајштајнова теорија релативности, она није само нарушила сцијентистички интегритет Њутнове механике, већ је потпуно довела у питање идеју да је наука једна и јединствена. Категорије, које су биле битне за поимање света, нису више функционисале као до тада. То су углавном биле категорије које је створила класична филозофско-сазнајна култура. Ново поимање геометрије створило је кризу мониститичких елемената науке, који су се, између осталог, заснивали на апсолутности Еуклидове слике света.

Позитивистички филозофи веровали су да је позитивна филозофија рођена из мотива, потреба и циљева природних наука, а посебно оних наука које су се највише развиле у 19. веку. Та вера окренула је у свом правцу раст научног сазнања. Превелико интелектуал-

но вредновање емпиријских чињеница започело је да ствара нову филозофију науке, која би требало да брани напредак наука од утицаја и мешања сваког спољашњег спекулативно метафизичког мишљења. Све ово био је показатељ да је наступила права криза традиционалних и сцијентистичко-позитивистичких филозофских основа науке.

Када се наведено сагледа, долази се до закључка да се све већи развој парцијалних наука карактерише недостатком већине правих филозофских тема и проблема. С друге стране, тај развој донео је плурализацију и специјализацију филозофске рефлексивности, њену упућеност на поједине теоријске проблеме наука и, најзад, већи број парцијалних идеја и истина.

Овакво посматрање наука довело је до претпоставке *нејединствености наука*. По томе, науке не сачињавају један јединствен дедуктивни систем и могу се много боље разумети одвојено него у целини. Непосредна очигледност изгубила је водећу улогу у научном сазнању.

Декартов идеал био је систем дедуктивне јединствене филозофије. Савремени научни идеали су парцијализоване конструкције које се реализују у свету мисли и техничке цивилизације. У савременом свету, ниједна посебна филозофска доктрина није фундамент науке, већ свака наука има своју сопствену филозофију. У домену сазнајне културе, филозофи не могу опстати на други начин, осим као ученици или као они који схватајући резултате и методе наука, разумеју и креативно сазнаје на делу. То је потпуно порицање улоге фундаменталног мишљења у сазнајној култури или науци. Вредност сазнања је сведена на конструктивистичку плодност, за коју се верује да се увећава у истој мери у којој се парцијализује.

Математика, као и математичке науке, методолошки тежи што већој специјализацији, али највеће успехе у тим наукама управо су постигли математичари и научници, чији је дух био далеко од тога да буде затворен у оквирима чисте специјалности. Ово је показатељ да и најбоље техничко познавање појединих наука није довољан услов за њихово стварно разумевање и креативно развијање. Осим тога, искуство историје XX века показује да су парцијална, техничка рационалност и технички напредак, иако могу бити веома значајна средства побољшавања материјалних услова људског живота, ипак далеко од тога да буду нешто што ће примарно побољшавати квалитет науке и повећавати њен сазнајни корпус.

Технизација науке, која се може слободно назвати и идеологијација и догматизација филозофије, допринели су томе да се општи напредак рационалности изненадном дијалектиком преокренуо у општи напредак *плуралистичке ирационалности*. Међутим, и поред овога, не треба западати у песимистичко сагледавање и тумачење ситуације, сазнајне културе данас.

Сагледавање науке је од стране мислилаца који су антиплуралистички оријентисани највећим делом полазило од тога да науке имају своју филозофију. Многи аутори били су далеко од тога да верују како је филозофија науке могућа једино као рационални идеализам, међутим, баш за то је важна идеја *јединствене науке*. Ако науке имају своју филозофију, та филозофија их мора чинити јединственим, она их увек мора ујединити у једну *јединствену науку*.

Било би занимљиво сагледати место *јединствене науке* у склопу сазнајне културе, у склопу историје и бића уопште, али то остављамо за неку будућу студију. Овом оријентацијом филозофија добија неупоредиво значајније место у савременој науци, а, самим тим, њен задатак тада је далеко тежи.

Када је идеја јединствене науке у питању, не постоји као код плуралиста циљ стварања једне теорије, која се задовољава тиме да филозофски фундаира и оправдава бескрајни напредак научних сазнања. Полазна тачка филозофије кад промишља науку није испитивање истинитосног статуса емпиријског стања, него питање суштинског карактера њених принципа, као и вантехничког значења, њених метода и резултата. Питање које се овде метафизички намеће јесте да ли се науке уопште развијају у оквирима рационално-емпиријске стваралачке активности људског духа или је то само био историјски тренд и привид. Прави и велики филозофи су принципе науке проналазили у граничној и нејасној линији, која се простирала између науке и метафизике. Овакав сцијентистички вредносни систем из корена се разликује од вредносног система који су градили и заступали плуралисти. Укратко, идеал плуралисте кретао се у оквирима позитивне науке, док је метафизичка позиција покушавала да докаже како метафизика у овом или оном облику продира у науке.

Битно питање за идеју јединства јесте да ли наука може без метафизике, тј. да ли постоје могућности да се метафизичка питања оставе по страни и да наука у својој делатности избаци метафизичке спекулације, које углавном утичу на претпоставке науке, које чине њену најдубљу теоријску основу. Кад би се у томе успело, структура науке би се редуковала на чисту формално-техничко-плуралистичку активност. У том смислу, научна вредност би потпуно зависила од логичке кохерентности и експерименталне интерпретације. То би онда био рецепт за ослобођење науке од метафизике или свођење научне делатности у прецизно омеђену рационалност. Наведено би такође значило одрицање сваког питања које трансцендира оквире саме науке.

„Спасавање” науке од метафизике, међутим, не значи спасавање науке од сваке могуће метафизике. Данас се то често заборавља, али наука није само рационално-експериментална делатност, она је увек и делатност више, иако то многи савремени лабораторијски на-

учници не виде. Та делатност више се састоји од значења која трансцендирају оквире рационално-експерименталне делатности. Значење знања које нам нуди техника је јасно и прецизно, но да ли и разговетно? Ми најпре добро разумемо како резултат следи из одређених метода, затим готово исто тако добро разумемо како се и методе и резултати уклапају у неке задате хипотезе и циљеве. Међутим, чим се неко као Ајнштајн пита шта заправо значи брзина светлости, он се аутоматски налази у топосу метафизике. Чини се да је сваки покушај да се сачини јасна разлика између метафизичких и научних питања унапред осуђен на неуспех. Барем је то тако досад било.

Наука, колико год се сада неки научници трудили да докажу супротно, није само рационално-емпиријска делатност, она је и један практично-социјални феномен, који егзистира у себи својственом историјском и друштвеном контексту. Покушај одвајања од филозофије је покушај да се теоријски ум потпуно одвоји од практичног ума или пак да се чињеничко раздвоји од вредносног. Наука, на овај начин, сврставајући се у вредносно неутралну сферу, саму себе изводи из историјског контекста. Савремена цивилизација је углавном производ одређених наука, али вредносна неутралност науке доприноси да путеви те цивилизације не морају обавезно бити и путеви општег друштвеног напретка и људског благостања. Велики научници, као велике личности попут Ајнштајна или Нилса Бора, непрестано упозоравају да производи науке могу бити и нехумано употребљавани, без обзира на то што су највероватније настали из најхуманијих побуда и мотива. Оваква подвојеност и плурализација су типичан симптом данашњег времена, или симптом одвојености рада науке од моћи ума, или одвојености теоријског од практичног ума.

Данашња цивилизација, као никад до сад у историји цивилизација, производ је науке. Као таква, и она делује на раст, развој и правац науке. Техничка цивилизација инспирише ону филозофију науке која главну вредност науке види у њеној техничкој рационалности и у њеној практичној корисности. Техничка рационалност се управо карактерише тиме што може бити употребљена за циљеве који су и филозофији и моралу страни. Она је, по самој својој природи, средство за нешто друго, а не циљ самој себи.

Врхунац теоријске свести техничке рационалности је савремени позитивизам. Као што позитивизам нема изграђен став нити увид у историјско у вези са науком тако и саме науке, иако заобилазе вредносне судове, ипак не успевају да спрече утицај одређених вредности. На пример, у ком вредносном односу је наука са метафизиком? Науке претпостављају постојање једне стварности, а њихово истраживање је усмерено на откривање структура и закона те стварности. Метафизика се ту појављује као један од главних чинилаца теоријске делатности наука јер је један од предмета метафизике, стварност као

таква. У тој ситуацији, науци метафизика даје једно фундаментално теоријско оправдање и неретко је снабдева фундаменталним категоријама.

Покушај наука да се ослободе метафизике види се у сталним потребама наука да се самотемељују. Науке почињу да своје принципе третирају као самопостављене хипотезе и постулате. Тако науке успевају да понекад заобиђу метафизику у свом теоријском пољу, али ово потискивање је могуће само као уздржавање од питања о дубљем значењу принципа и категорија, јер би се на том путу наука поново сусрела са метафизиком. На тај начин расте научно сазнање и сазнање уопште. Умножава се број математичких конструкција, расте број плуралистичких тумачења стварности, долази се до великог броја парцијалних открића, али се велике теорије не појављују више. Штавише, у сфери великих теорија јавља се *криза основа науке*.

Наведена криза лако може лажно да не буде централно питање, и то на тај начин ако се пажња усмери на део науке у којем се остварује убрзано техничко напредовање. Међутим, да ли је тај део науке нешто што може да представља науку у целини? Баш тада наступа једно стање научне рационалности, у којем више нема унутрашњег теоријског и научног јединства. Науке почињу да се деле на мноштво међусобно подељених. Успоставља се једно стање многозналства, које је још Хераклит означио као стање које не учи уму него безуму. Разуме се да савремене науке и њихова практична достигнућа нису утемељени фундаменталним теоријским и филозофским повезивањем и осмишљавањем. Из наведеног се чини да науке треба да се ослободе утемељујућег метафизичког мишљења како би оствариле један убрзани напредак на плану чисто техничког мишљења и његових практично употребљивих резултата. Од које је онда користи филозофија науци?

У контексту овог питања, филозофи XX века деле се на две групе. Прва група покушава да развије једно схватање науке која би била ослобођена од сваке метафизике, док су други полазили од тога да је тако нешто немогуће. Суштина овог неслагања уопште није једноставна, а њени корени задиру у дубоку и суштинску супротстављеност *вредносних и сазнајних* система, савременог друштва у целини. Интерпретација о томе да ли је Декартова идеја јединствене науке остварена или не остаје до даљег отворена. Официјелни спцијентистички академизам и научни ирационализам, затим и позитивизам и прагматизам, као да се додирују. Ипак, негде дубоко, у подземним водама. Однос између различитих вредносних и чињеничних система део је идентитета савремене европске културне баштине. Нејасно је само да ли такви вредносно-чињенички односи означавају постојање једне плуралистичке или јединствене епистемолошкосазнајне културе.

Верујемо да миленијумска дубока веза између научног и метафизичког и даље постоји. Она и даље траје у најразличитијим сазнајним облицима. Идеје и тумачења јединства и плурализма у науци и сазнању уопште, које би могле да буду корпус филозофије наука, методологије, логике, и даље се појављују, као што ће се у будућности највероватније изнова појављивати.

ТРАДИЦИОНАЛНИ ПОКУШАЛИ ОЧУВАЊА ЈЕДИНСТВА ЗНАЊА И ЈЕДИНСТВА НАУКА

У историји идеје јединства знања наука примећује се да идеја о јединству може бити класична, и то од Галеса до позитивиста, и савремена, од позитивиста до данас. Класични филозофи били су склони да јединство у знању, па касније и у науци, посматрају као нешто што је једном за свагда дато, било да је оно посматрано из биолошког аспекта, као код Аристотела, било из логичког, као код Карнапа. Такво гледање на науку и њене основе карактеристично је за традиционалну филозофију (Makin, 2006).

Са друге стране, аутори као што су Кун или Фајербенд сматрали су да основе науке и њено јединство нису једном за свагда дати (Ruphy, 2017). Међутим, нико, ни од традиционалних филозофа, није порицао одређени напредак и раст научног сазнања и нико није доводио у питање лако уочљиву чињеницу да обим научних сазнања расте током историјског времена. Наведено упућује на то да се на историјски непроменљиву основу науке могу гомилати нова открића науке, али да су саме основе науке јединствене и непроменљиве. Овај вид филозофске интерпретације науке се назива *кумулятивистички вид*. Већина покушаја позитивиста и логичких емпириста да спасу идеју јединствене науке могу да се сврстају у неки облик кумулативизама. Кумулативизам је био популаран у филозофском поимању науке почетком прошлог века.¹

Разлике између савременог и класичног гледања на проблем јединства у науци суштински се свде на разлику између претпоставке о метафизичкој непроменљивости и претпоставке о логичкој и језичкој непроменљивости тих основа, и то онако како су заступали логички позитивисти у првој половини XX века.

Самим погледом на историју науке и филозофије, или уопште на историју знања, уједињење се сматра централним предметом и

¹ Кумулативистичким концептом, који има неколико својих различитих модуса, бавио се професор Светозар Синђелић у својој докторској тези, која има наслов *Кумулативности и револуција у науци* и која је објављена као књига 1997. године, под покровитељством и издаваштвом Филозофског друштва Србије из Београда.

циљем интелектуалног истраживања. Упоредо је стално постојала жеља за открићем што више чињеница о универзуму, али у исто време жеља се протезала и на неуморни покушај разумевања укупне повезаности и јединствености света и знања. Велики број филозофа уложио је огроман напор покушавајући да покажу како се различите манифестације појединачних ствари могу и јединствено сагледати помоћу њихових својстава и ентитета. Талес је учио да иза свега стоји вода, те да сви многобројни облици завршавају у једном подлежећем. Платонова теорија *облика* заправо је учовање јединственог континуитета услед промена. Са друге стране, у науци Луј Пастер је начинио бројна медицинска открића, проналажењем међусобне повезаности микроорганизама. Покушај обједињавања разних сила је најбитнији циљ савремене физике. Чини се да је објашњење само по себи врста обједињавања.

Идеја о обједињавању знања кроз науку понекад је задобијала културну и друштвену, па и политичку, димензију. Логички позитивисти веровали су да уједињен или јединствен научни приступ знању може спасити људе од плуралних и провинцијалних ирационалности. Идеја да јединство има политичке или културне претензије и такође постаје део размишљања недавних заговорника раздвајања науке. Постоје приговори да притисци за одржањем јединства могу угушити научну креативност, унифицирати супротна стајалишта и спречити их, да не бисмо приметили важне различитости.

Међутим, чињеница је и да научници често не наводе шта тачно подразумевају под уједињењем. У случајевима када је оно што они мисле јасно, различити мислиоци подразумевају различите ствари под истим појмом. Зашто уједињење има тако важан циљ у историја науке и филозофије? Постоји збуњујућа разноликост значења појма јединство у науци или знању. На пример, изгледа да постоји обједињавање које су постигли Платон и Пастер, али се она веома разликују. Важно питање је постоји ли неки систематски начин размишљања о овој разноликости? Тема јединства у науци може се учинити читаоцу јаснија помоћу питања постоји ли један главни и најбитнији начин, преко кога се може свет разумети као јединствен и повезан. Могу ли се разне природне науке, нпр. физика, астрономија, хемија, биологија, објединити у једну свеобухватну теорију и могу ли теорије унутар једне науке, нпр. теорија релативности и квантна теорија у физици, или модели еволуције и развоја у биологији, бити уједињени? Затим, које улоге може имати уједињење у научној пракси, њиховом развоју, примени и вредновању? Наведеним се бавимо у наредном делу текста, конкретније питањем које врсте јединства постоје у знању и у наукама (<https://plato.stanford.edu/entries/scientific-unity/>, приступљено сајту 20. 2. 2019. године).

НАЧИНИ СХВАТАЊА ЈЕДИНСТВА У ЗНАЊУ

Пре него што размотримо врсте јединства у науци, корисно је разликовати неколико начина на које се јединство разуме у знању, односно филозофији.

I. Код старих Грка није било јасне границе између науке и филозофије. Платон би онтолошки засновну математику, за коју је сматрао да је истинито парцелисање бића, ипак разликовао од супериорно засноване науке, *дијалектике*², која узима основне принципе не фактички, већ хипотетички, те која на крају тежи ка универзалном категоричком принципу, образацу Добра, из кога логично следе све науке и сва истинита знања. Овај начин поимања јединства би се назвао *класично дијалектичан*, за разлику од савременог Хегеловог и Марксовог, који је тема друге студије.

II. За разлику од дијалектичког, јединство посвећено егзистенцији света би се могло назвати *метафизичко*. Ову идеју ћемо најбоље разјаснити разматрајући супротне идеје. На пример, идеја јединства је негирана било којом позицијом која спада под традиционални назив „несамерљивост”, укључујући и неке облике метафизичког плурализма. Свет је непоправљиво раздвојен на више градивних ентитета, те се у том смислу не може назвати светом. Један од облика метафизичког плурализма је Декартов непомирљиви дуализам. Таква плуралистички приступ, иако историјски значајан, ретко се среће у савременој филозофији, сем у неким експерименталним постмодернистичким пројектима. Важно је напоменути да је у бити метафизичке вере да су људска свест и опсервација компатибилни са јединством света који се посматра. На пример, иако једни (Psillos, 1999) повезује реално јединство са *природном независном структуром света*, док други (Boyd, 1983) тврде да су независна својства често дубоко метафизички повезана, треба видети такође и другачија мишљења (Humphreys, 2004: 22–25).

III. Често, јединство се описује као *епистемичко* достигнуће, које је конституисано успехом неколико теорија. Овим приступом се научно јединство тиче стварног епистемолошког доживљаја света или неких његових компоненти, а то се описује на више начина. На пример, већина људи дефинише јединство у смислу откривања урођене уређености доживљаја. Ово помало личи на Платона и његово заснивање првог рационализма са тезом да је знање сећање.

² Касније, у нашем миленијуму, постоји и историјско читање дијалектике које води до сасвим различитих концепција јединства. Хегелијански идеализам, а после и историјски материјализам (Маркс, Енгелс, Лењин) истовремено потврђују фундаменталност јединства у супротности у органским целинама – холизам).

IV. а) Поједини научници, а мање филозофи, јединство дефинишу више *практично* у смислу да је ствари лакше познавати користи, ако се не доживљавају неповезано, иако је можда и другачије.

б) Филозофи међутим нису склони да јединство дефинишу преко праксе, већ верују у *онтологију* јединства научних теорија. Оно што сви ови начини имају заједничко јесте посвећеност идеји да најбоље теорије имају целовиту и одређену епистемолошку аргументацију. Теорије се промишљањем о јединству методолошки побољшавају, јер је идеја методе на метанивоу веома блиска са идејом јединства, а не плуралитета. У вези са односом практичног и онтолошког јединства у науци погледати истраживања наведена у наставку (Smart 1963; Boyd 1983; Devitt 1991).

V. Ако је свет какав квантна теорија каже да јесте, онда постоји снажна *динамичка* јединственост, која је у основи макроскопске разноликости динамичких закона. Једнако јак, али очигледно другачији, осећај динамичког јединства, који подразумева макроскопску разноликост за дијалектичаре, која се овог пута разликује од платоновске, хегеловске и марксистичке верзије. Богата разноврсност својстава и процеса за резултат има специфично динамичко уједињење, које је довољно јако да подупре унутрашњу реорганизацију различитости. Разноликост својстава је од суштинског значаја за динамичко јединство, а не за плуралистичко устројство света, како би могло да се чини.

VI. И на крају *традиционално* јединство. То је уопштено јединство и неразлучена мешавина већине претходних. Везано је за било коју позицију која подржава веровање у науку и знање као јединствених – *органичних*. Овакво јединство је један вид филозофског реализма. Најпознатији заступник овакве врсте аргументације у прилог јединства је Аристотел.

НАЧИНИ ЈЕДИНСТВА У НАУЦИ

Јединство науке је израз, на који се све чешће наилази, подједнако и у филозофској и у научној литератури. Међутим, није лако одредити његов тачан садржај на задовољавајући начин. Значај јединства науке није потребно нарочито доказивати. Метанаучна испитивања јединства у науци често послуже као противтежа идеји парцијалности тако што подстичу интеграцију научног сазнања. Ипак, то је тема за други рад. Пожељност овога циља је у филозофији била увек присутна. Многи универзитети у свету имају програме усклађене са овим циљем.

Разликоваћемо три општа појма јединства науке, идући од слабијег ка јачем:

1. *Јединство науке у најслабијем смислу* постигнуто је у оној мери у којој су сви научни термини сведени на термине неке посебне науке (нпр. физике или психологије). Овај појам *јединства науке* може се заменити мноштвом потпојмова у зависности од начина на који ближе одређујемо појам *редукције* (Dupre in *A companion to the philosophy of science*, 2001). Неки писци, на пример, тумаче редукцију као дефиницију научних појмова, терминима изабране научне дисциплине, где редукција може бити представљена и *јединством закона*. Редукција се сматра успешном, у оној мери у којој се научни закони могу свести на законе неке посебне науке. Ако би се идеал таквог једног свеобухватног експланаторног система остварио, могли бисмо га назвати *уједињујућом науком* (Ster, 2001). Тачно значење јединства закона опет зависи од употребљеног појма редукција.

2. *Јединство науке у јачем смислу* укључује *акумулацију* знања или, популарно названо, *кумулативни концепт*, о коме је већ било речи у раду. Под кумулативним концептом подразумева се да је током историје науке, у свакој теорији која је смењивала стару теорију, остајало битне епистемолошке грађе из старе теорије. Дакле, наука напредује једносмерно, скупљајући сва практична открића и теоријска достигнућа претходних теорија. Као и сваки покрет, и кумулативистички се дели на:

- а) *јачи*, у коме се заступа став да је превазиђена теорија комплетно сачувана у новој теорији;
- б) *слабији*, у коме претходне теорије не остају очуване у потпуности.

Наука свакако производи корпус знања, који је *кумулативног* карактера. У историји развоја мисли, коју називамо науком, нова открића су делови већ откривеног. Оно што је једном откривено не може се довести у питање. За погрешне теорије логички позитивисти сматрају да никад нису ни припадале науци. Зато није могуће говорити о радикалним променама нити револуцијама у науци. Будући да је, према кумулативизму, свака нова теорија, увек само проширење старе теорије, следи да старе теорије остају очуване у новим и да представљају њихове логичке последице. Стара теорија се увек може редукovati на нову. Логички произлази да научни појмови током развоја науке не мењају своја значења. И ово схватање је последица кумулативног концепта. Појмови су значења природно одређена, које човек у историји слојевито открива својим искуством. Појмови су стално повезани са стабилним чињеницама, те је зато њихово значење нужно фиксирано. Зато су критичари кумулативизма упозоравали да су кумулативисти учинили да научно знање буде пасивног карактера, а да субјекат сазнања, ни у минималном смислу, не креира предмет сазнања, него да га само разоткрива.

3. Треће јединство науке је у филозофском смислу најинтересантније, *јединство у најјачем смислу*. Такво јединство је остварено ако су научни закони и превазиђене теорије не само сведене на законе неке посебне науке већ и ако су закони у извесном интуитивно метафизичком смислу уједињени или повезани. Тешко је замислити како би се овај последњи захтев могао прецизирати.

Дакле, јединство науке одувек постоји као тенденција у научном и филозофском истраживању, без обзира на то да ли је уједињујућа наука икада остварена и упркос истовременом постојању, можда и легитимном, других и чак несагласних плуралистичких тенденција.

ЗАКЉУЧАК

Сведоци смо све веће специјализације научних сазнања, као и развоја све посебнијих математичких, биолошких, социолошких и психолошких наука. Ствара се објективнија потреба за посебним научним језиком, тј. језицима, који неће имати заједничко језгро. Међутим, и даље остаје неопходно одржавање јединственог и заједничког научног језика, тј. појмовног апарата, због разлога које ћемо навести.

Прво, постоје опште идеја и структура научног сазнања, које се на различите начине примењују у свима наукама. Такве идеје, од којих су настале методе, јесу идеја аксиоматизације, математичке идеје, статистика итд.

Друго, иза сваког знања које би могло да се назове научно, а у то спадају теореме, теорије, хипотезе – стоји вера у јединствену аксиолошку вредност тог знања.

Треће, иако смо сведоци да се савремене науке развијају парцијално са објективним специфичностима, ипак постоје ненаглашене опште теоријске структуре и општи методски поступци долажења до нових научних сазнања, као и развоја научног сазнања, које мора да се схвати из угла јединственог сазнања. Примећује се да, и поред неопходности изградње општих теорија научног развитка научног сазнања, не значи да нису потребне и посебне теорије ових процеса научног сазнања.

Четврто, постоји интелектуална позиција јединствене науке и сазнања, и то је место одакле се могу разумети и превазићи једностране контроверзе позитивизма или, са друге стране, хуманизма у наукама, као и између формализма и интуиционизма, између методолошког индивидуализма и социолошког холизма, између методе објашњења и методе разумевања итд.

Као што се примећује, да би идеја јединствене науке и знања била могућа, неопходно је да располажемо и једном јединственом општом научном методом. Једина таква метода могла би бити она

која није једнострана, која није само позитивистичка, нити само аналитичка, нити само херменеутичка.

Аутори овог текста полазе од уверења, а зато је и написана ова студија, да је помоћу већег залагања у зближавању филозофије и науке могуће изградити не само идеју већ и теорију савремене јединствене науке и сазнања.

На крају, постоји још неколико стилских и логичких разлога зашто је уједињење теорија пожељан циљ. Прво због једноставности и елегантности теорија, које са таквим мотивом настају. Следеће, уједињена теорија, која поседује већу општост предмета и објашњења, информативнија је од скупа ограничених и раздвојених теорија. Теорије ширег опсега су и методолошки пожељније теорије од оне са ужим опсегом. Доказано је да једна општа теорија може бити боље потврђена од неколико теорија уског обима које су можда и подједнако конзистентне. Уједињење теорије обезбеђују основу за најозбиљнију научну експланаторност. Према многим ауторима, и сама експланаторност је у великој мери питање обједињавања наизглед несамерљивих случајева. Најзад, објашњење појединачних физичких појава успешно се постиже увођењем у оквиру шире научне теорије.

Као што се види, разлога за јединство у знању и у наукама није мало. Надамо се да ће људи од науке и филозофије имати више разумевања за овај проблем, који и даље није горући, али је у најави да буде такав.

ЛИТЕРАТУРА

- Boyd, R. (1983). *On the Current Status of the Issue of Scientific Realism*. London: Erkenntnis.
- Devitt, M. (1991). *Realism and Truth*. Oxford.: Blackwell.
- Dupre in A companion to the philosophy of science, J. (2001). Reductionism. *A companion to the philosophy of science*. <https://plato.stanford.edu/entries/scientific-unity/>. (приступљено сајту 20. 2. 2019. године).
- Humphreys, P. (2004). Extending Ourselves. *Computational Science, Empiricism, and Scientific Method*
- Makin, S. (2006). *Aristotle Metaphysics*. Oxford University Press (Clarendon Aristotle Series).
- Psillos, S. (1999). *Scientific Realism*. London: Routledge.
- Ruphy, S. (2017). *Scientific Pluralism Reconsidered: A New Approach to the (Dis)unity of Science*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Smart, J. (1963). *Philosophy and Scientific Realism*. London: Routledge .
- Ster, J. W. (2001). Unification of Theories. (W. H. Newton-Smith, Ed.) *A companion to the philosophy of science*.

THE MULTIPLICITY OF UNITY: A REVIEW OF THE VARIOUS APPROACHES TO THE UNITY OF SCIENCE

Slobodan Marković¹, Zoran Momčilović²

¹University Cyril and Methodius of Skopje, Faculty of Philosophy, Skopje,
North Macedonia

²University of Niš, Pedagogical Faculty, Vranje, Serbia

Summary

This paper supports the thesis that the unobstructed development of science is possible when science is unified. This question should not be addressed by the philosophers of science only. One of the key properties that make science science – differentiating it from art or religion, is the unity of science in its diversity. Why is it that relevant for knowledge and science to be unified? At the beginning of the previous century, science faced a problem that pointed to the fact that the previously determined philosophical basis of the natural sciences did not appear trustworthy as before. The scientific system of values which originated during the era of the classical positivism was seriously questioned. The sciences did not manage to suppress religion and to supersede it, nor did their development succeed in making every attempt to build new metaphysical doctrines pointless and senseless. The sole unquestionable thing was the fact that sciences made progress in the accumulation of new knowledge faster and faster, in addition to the fact that a significant portion of that knowledge was only useful in the practical sense. Due to the said reasons, sciences began to separate, so much that the representatives of certain sciences could no longer understand one another, even though they dealt with the same issues. Owing to this, the great need for the concept of the unity of knowledge and science emerged – naturally, not in the empirical sense, but in the sense of meaning.

In line with this philosophical stand, the paper elaborates on the explicit and rather successful unification of sciences, via the understanding of the unity of science in general. There are several manners in which the unity of science is maintained; for instance, the classical, modern dialectical unity, next, the metaphysical, practical, ontological or positivistic unity. The number of unities in the modern philosophy of science grows bigger. The richness and the diversity of interpretations of the scientific unity points to the importance of the phenomenon in the determination of the nature of knowledge and the essence of science, and, in particular, the border lines of science leading towards philosophy and art. In this sense, the paper argues that the entire western philosophical and scientific tradition in fact represents an attempt to build as coherent and as better-grounded as possible unity in the meta-language of science.

An issue such as the unity of knowledge and science can also be formulated as a question of whether there could exist a single meta-linguistically privileged, fundamental concept of unity, and if not, in which way different concepts or kinds of unity of knowledge and science are related to one another, and whether they could be related in any way. Nevertheless, philosophers, as well as scientists hope that the different natural sciences – physics, chemistry and biology can be unified into a unique theory. The said unification also relates to different theories within a single science, for example, general theory of relativity and quantum theory in physics, or the models of evolution and revolution in biology. The paper demonstrates that the investigation of the various types of unities of knowledge and of science in fact leads towards unification not only in the scientific practices, but also in the conceptual scientific apparatus.

КУНОВЕ ИДЕЈЕ НАУЧНИХ РЕВОЛУЦИЈА И ОБЈЕКТИВНОСТ НАУКЕ

Катарина Томашевић¹, Санела Андрић^{2*}, Срђан Милашиновић²

¹Влада Републике Србије, Министарство унутрашњих послова,
Београд, Србија

²Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд, Србија
* sanela.andric@kpu.edu.rs

Апстракт

Кунова књига *Структура научних револуција* покренула је лавину критика и представља најпревођеније и најкритикованије дело од шездесетих, па све до осамдесетих година двадесетог века, у коме се расправља о проблемима разумевања научног сазнања. Развој науке схватио је као постепени процес, током којег се смеђују етапе нормалне науке и научних револуција. Смело уводећи нове појмове у историју филозофије науке, добио је много противника, али и много пратилаца. У раду смо покушали да прикажемо Куново схватање прогреса у науци и критике његових највећих опонената, са освртом на научне револуције у друштвеним наукама. Такође, покушали смо да одговоримо на питање да ли су научне револуције исцрпљене и шта се дешава са објективношћу науке.

Кључне речи: парадигма, нормална наука, научна заједница, криза науке, научна револуција, објективност науке.

KUN'S IDEAS OF SCIENTIFIC REVOLUTIONS AND THE OBJECTIVITY OF SCIENCE

Abstract

Kun's *The Structure of the Scientific Revolutions* triggered the avalanche of criticism and represents the most conducive and most critical work of the sixties, until the eighties of the twentieth century, in which the problems of understanding scientific knowledge are discussed. The development of science was understood as a gradual process during which the stages of normal science and scientific revolutions were being shifted. Boldly, by introducing new concepts in the history of philosophy of science, he has encountered many opponents, but also gained many followers. In this paper, we tried to present Kun's understanding of the progress in science and criticism of his greatest opponents, with a reference to the scientific revolutions in social sciences. We also tried to answer the question of whether the scientific revolutions have been depleted and what is happening with the objectivity of science.

Key words: paradigm, normal science, scientific community, crisis of science, scientific revolutions, objectivity of science.

УВОД

Структура научних револуција представља најпревођеније, најкоментарисаније и најкритикованије дело од шездесетих, па све до осамдесетих година двадесетог века, у коме се расправља о проблемима разумевања научног сазнања. Аутор се у овом делу бави проблемима разумевања научног сазнања и пружа оригиналну слику механизма развоја науке. Кун научни развој схвата као постепени процес којим се скуп чињеница, теорија и метода додају растућем „складишту” конституишући научну технику и научно сазнање, док је историја науке дисциплина која хронолошки прати научни развој. Међутим, историчарима науке постаје све теже да испрате развој сазнања путем акумулације. Што више изучавају одређено научно поље, почињу да верују да је некадашни поглед на свет застарео, да су некадашња сазнања неспојива са овим која данас поседујемо. Наука иде унапред, научници спроводе истраживања, али нова сазнања не морају нужно да се приписују и надовезују на постојећа. Кад чланови одређене научне заједнице (у периоду нормалне науке) спроводе истраживања и тестирају теорије, може доћи до нових сазнања која нису у складу са претходним и са постојећом парадигмом, те тада наука може заћи у кризу. Тада долази до научне револуције и смене парадигми, а постојеће теорије бивају замењене новим које су неспојиве са претходним. Другим речима, Кун развој науке и научног сазнања види кроз револуције, а не кроз акумулацију. Период нормалне науке карактерише висока акумулативност и ширење обима и прецизности научног сазнања, док се прогрес у науци дешава кроз научне револуције.

СТРУКТУРА НАУЧНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Структура научне револуције прати следећи ток: парадигма (научна заједница, нормална наука) – несавршености – криза науке – научна револуција – нова парадигма. Међутим, овде Кун уводи могућност настанка нове парадигме пре настанка кризе, што води до сукоба две парадигме и недоследности у теорији. Долази до преображаја става нормалне науке и уводи се научна заједница која не дели исту парадигму. Шема нормална наука – криза – револуција јесте идеалнотипска и неодржива. Недоследност и криза нормалне науке настаје када се Кунова заједница „нормалне науке” суочи са неправилностима без средстава за њихово решавање, а већ постоји друга заједница која нуди решења датих неправилности. Овде долази до недоследности Кунове теорије, коју он не запажа. У кризи долази до пролиферације верзија парадигме и остаје отворено питање настанка нове парадигме с обзиром на то да пролиферација верзија парадигме не води њеном напуштању. Кунова теорија не задовољава услове рефлексивности научне праксе и даје идеологизовано становиште парадиг-

ме и кризе у науци саморазумевања. Суштину кризе науке чини то што ниједно становиште не може да објасни оно што друго може. Криза претходи револуцији, али је свест о њој могућа *a posteriori*. Нова парадигма је револуционарна једино онда кад превазилази стару и конкурентне, односно мора бити искуствено потврђена у старој парадигми (Брдар, 2014: 67–129). На крају, суд о разумевању спора између парадигми мора дати специјалиста, али као ваннаучни ауторитет.

Појмови које Кун уводи у филозофију науке, а помоћу којих објашњава развој научног сазнања су *парадигма*, *нормална наука* и *научна револуција* (Кун (Kuhn), 1974: 11–45; Николић & Царић, 2016: 409). Парадигма представља скуп сазнања и теорија у оквиру одређене научне заједнице који служе као полазна тачка у научним истраживањима. Без научне парадигме сваки истраживач би морао своје научно поље да изграђује од темеља. Термин *парадигма* Кун употребљава у два смисла. С једне стране, он под тим термином подразумева сва уверења, вредности, технике и методе које деле чланови једне научне заједнице. С друге стране, тај термин означава конкретна решења загонетки нормалне науке. Кунова „нормална наука” представља редовно стање науке, истраживачку праксу која се заснива на одређеној парадигми која служи као критички основ научне праксе члановима одређене научне заједнице, активност у којој већина научника проводи скоро све своје време (Кун, 1974: 11–45; Николић & Царић, 2016: 409). Нормална наука се састоји у решавању загонетки. Добра наука није ограничена правилима као што је то случај код Поперове оповргљивости и постулатима позитивизма. Суштина Кунове нормалне науке нису есенцијалне новине, али је усредсређена на езотеричне детаље, како их Кун назива, што на крају чини неизбежним да ће нормална наука наићи на потешкоће у владајућој парадигми (Nickles, 2003: 1). Ако се ове потешкоће нагомилају и постају критичне, парадигми прети криза. Нормална наука је дисциплинована у раду под парадигмом и њен задатак је да прошири и артикулише парадигму, а не да је тестира. Парадигма артикулише истраживачку традицију, научни живот, одређену дисциплину и њене практичаре (Nickles, 2003: 1). Кад одређена парадигма више није у стању да нуди објашњења, и критички оквир долази до кризе науке и појаве „научних револуција”, неуобичајених епизода у којима се догађа прекрет у професионалним опредељењима. „Научне револуције” су епизоде, етапе у развоју научног сазнања у којима научна заједница одбацује старе теорије и усваја нове које су неспојиве са старим теоријама. Научне револуције су ретке у науци, док су периоди „нормалне науке” дужи и они представљају редовно стање науке, а прогрес у научном сазнању могућ је само у периодима нормалне науке (Кун, 1974: 11–45; Николић & Царић, 2016: 410). Најраније и најочигледније научне револуције повезују се са именима Коперника, Њутна и Ајнштајна. Свака од тих револуција во-

дила је одбацивању постојеће теорије која је била прихваћена међу члановима научне заједнице и свака је довела до промене стандарда унутар професије и начину решавања проблема (Окаса (Okasha), 2004: 91–96).

„Научна заједница” састоји се од оних научника који се активно баве једном специјалношћу, који су стекли слично образовање и који су усвојили исту техничку литературу (Кун, 2004: 240–246). Свака научна заједница има свој сопствени предмет истраживања, али постоје и школе у наукама, односно заједнице које истом предмету прилазе са различитих гледишта која су неспојива. Заједнице постоје на више нивоа. Најопштији ниво представља заједница свих природних/друштвених наука. На нижем нивоу се налазе професионалне научне групе: физичари, хемичари, астрономи, биолози, социолози, психолози, филозофи, историчари. На још нижем ступњу налазе се главне подгрупе: органски хемичари, аналитички хемичари, физичари чврстих тела, социолози рада, социјални психолози, историчари новог века.

Постојање заједничке парадигме за одређену научну заједницу не подразумева нужно постојање заједничких правила. Кад научник приступа истраживању унутар одређене парадигме, он мора преваходно да открије шта је то што су остали чланови заједнице издвојили као значајно и истражили, па тек онда приступити продубљеном проучавању поља интересовања, али не нужно на основу правила и поступака које су користили његови претходници. Заједничка основа је неопходна (истраживачки проблеми и технике у оквиру одређене научне традиције), али не и чврста заједничка правила.

Предуслов за нормалну науку представља заједничка парадигма. Период нормалне науке представља период истраживања (унутар одређене научне заједнице у оквиру одређене научне парадигме) која су заснована на претходним научним достигнућима, током којег научници објављују резултате својих истраживања у научним уџбеницима и часописима, дефинишући проблеме и методе унутар одређене научне области за будуће генерације научника-практичара. Наредне генерације научника спроводе истраживања и тестирају постојеће теорије проширујући фонд научних сазнања унутар одређене научне области. Нормална наука обухвата обичне свакодневне активности којим се научници баве и састоји се у проширивању знања о чињеницама које парадигма истиче као чињенице. Већина научника током читаве своје каријере ради на проширивању знања унутар одређене парадигме, односно проведе своју каријеру решавајући загонетке у периоду нормалне науке и не доживи да посведочи о научној револуцији. Кун активности научника у периоду нормалне науке назива „решавање загонетки”, којима се акумулирају и прецизирају сазнања. Резултати истраживања добијени у периоду нормалне науке значајни су јер доприносе обиму и прецизности сазнања у ок-

виру одређене парадигме. Иако овако срочено звучи једноставно, на научницима-практичарима је велика одговорност и напоран рад на одржавању парадигме и проширивању постојећих сазнања.

Основна разлика у Куновој *Структури* јесте разлика између нормалне и револуционарне науке, као и несамерљивост између старе и нове парадигме (Nickles, 2003). Период нормалне науке карактерише константна акумулација и повећање прецизности сазнања. Током њега се не постижу новитети, већ се утврђују постојеће чињенице и теорије. Међутим, научници током својих истраживања у периоду нормалне науке стално долазе до нових сазнања. Овде је реч о случајним открићима, али они никако не значе кризу науке и смену парадигме. Приликом продубљеног истраживања одређених чињеница, научници случајним открићем долазе до нових чињеница, али оне не воде до смене парадигме.¹

До смене парадигме у научној заједници долази онда кад се догоди темељна промена у начину на који се нормална наука наставља, односно кад се јави криза науке. Случајна открића могу (али не нужно) допринети промени парадигме, јер кад научна заједница усвоји откриће, њени чланови настоје да пруже објашњење за нове појаве, али нису једини извори промене парадигми. Кад се у науци наиђе на толике неправилности које трају дуго и кад парадигма више није у стању да објасни све појаве у нормалној науци и да понуди одговарајућа решења, тад долази до кризе науке. Коперникански обрт представља типичан и најчувенији пример промене парадигме. Птоломејски (геоцентрични) систем био је успешан у предвиђању промене положаја звезда, али није био у потпуности усклађен са посматрањима која су била извршена. Традиционална астрономска парадигма је подбацила и на њено место је дошла нова.

Кризе су предуслов настанку нових теорија, али научници се не одричу одмах старе парадигме која је „запала” у кризу. Они настављају да испитују одбацивање парадигме, јер да би претходну која је дошла у кризу прогласили неважећом, мора да постоји друга ривалска парадигма која ће доћи на њено место. Одлука да се једна парадигма одбаци подразумева одлуку да се прихвати друга. Ако би се парадигма одбацила чим се уоче неправилности и наступи криза науке (а није се појавила ривалска несамерљива парадигма), негирао

¹ Кун као пример наводи откриће кисеоника. Пристли је у својим експериментима над црвеним оксидом живе добио гас који је идентификовао као водонични оксид флогистон. Лавоазије је каснијим истраживањима утврдио да се грејањем црвеног оксида живе добија чист ваздух (кисеоник). Међутим, откриће кисеоника није водило настајању нове парадигме у хемији. Откриће X-зрака представља случајно откриће, док је Рендген истраживао својства нове радијације, коју је већ открио. Видети: Кун, Т. (1974). *Структура научних револуција*. Београд: Полиг.

би се цео корпус знања у одређеној области и научници би морали да крену испочетка са радом и стварањем теорија.

Кад се у постојећој парадигми уоче неправилности, мора се наћи нова парадигма која ће исправити недоследности и наследити претходну.² Све кризе почињу неправилностима унутар парадигме, што онемогућава даље нормално истраживање, односно истраживање унутар нормалне науке и могу се завршити на један од три начина: 1) нормална наука се на крају може показати способном да реши проблем који је првобитно изазвао кризу, 2) проблем се може опирати и радикално новим прилазима, те научници могу закључити да у њиховој области неће доћи ни до каквог решења, па се оставља са стране за неке наредне генерације научника, и 3) криза се може завршити настајањем новог кандидата за парадигму (Кун, 2004). Међутим, прелазак са једне парадигме на другу не представља кумулативни процес, већ се ради о реконструкцији сазнања на основу нових ставова. Кад се пређе са једне парадигме на другу, професија мења методе и циљеве истраживања. Прелазак на нову парадигму представља научну револуцију. Међутим, кад се појави нова парадигма-кандидат, пре него што јој приступе, научници морају бити сигурни да је та парадигма у стању да испуни два услова. Прво, мора решити неки истакнут и општепризнат проблем с којим се не може изаћи на крај ни на који начин старом парадигмом, и друго, мора сачувати релативно велики део способности за решавање проблема који су се нагомилили у претходној парадигми (Кун, 2004: 233).

Променом парадигме научник мења поглед на свет. Старе теорије и поступци постају ирелевантни и морају се заменити новим. Научник после смене парадигме мења поглед на свет, али и даље гледа у исти свет. Птоломеј и Коперник су посматрали исти свет, али су га другачије видели и интерпретирали. Пристли и Лавоазије су гледали исто једињење и видели исти гас, али су га другачије назвали. То је оно што је битно код научних револуција – другачија интерпретација света. Нове парадигме које се рађају из старих усвајају речник и апарат који је раније коришћен, али ти стари термини и појмови улазе у нове међуодnose, другачије се интерпретирају.

² Куново схватање научних револуција, односно прогреса науке кроз научне револуције и смене парадигми, у опозицији је са Поперовим схватањем „бацања хипотеза у свет”, где критеријум научног статуса теорије зависи од могућности њеног оповргавања, односно њеног побијања или провере. Видети: Попер, К., Лакићевић, Д. Д. (2002). *Претпоставке и побијања: Раст научног знања*. Издавачка књижица Зорана Стојановића.

Критике Куновог схватања прогреса у науци

Структура научних револуција изазвала је бурне реакције међу историчарима науке, нарочито међу припадницима супротстављених становишта. Она је пре свега постала ривал делу *Претпоставке и побијања* (Попер & Лакићевић, 2002), а спор између куноваца и попероваца још увек траје. Ова два дела отворила су најутицајнију дебату XX века. Међутим, без обзира на то да ли је неко за Куна, против њега или је неутралан, нико не може порећи значај његовог рада у области науке, културе и политике (Видети: Nickles, 2003). У филозофији науке је доминирао логички позитивизам и Карл Попер кад је Кун започео писање *Структуре* и дао сасвим другачију слику науке.

Куну се највише приговара неодређеност појама *парадигме*, који је он у Постскрипту *Структуре* из 1970. године преименовао у *дисциплинарне матрице*, које се састоје из четири врсте заједничких обавеза које карактеришу одређену дисциплину и научну заједницу: 1) симболичких генерализација попут Њутнових закона; 2) метафизичких модела онога што свет заиста јесте (нпр. гасови који се састоје од мноштва молекула облика билијарске кугле који су у случајном кретању); 3) вредности и стандарда; 4) примера (exemplars) (према: Nickles, 2003: 3). Односно, *дисциплинарне матрице* састоје се од: 1) симболичких генерализација; 2) метафизичких уверења; 3) научних вредности; 4) хеуристичких модела и 5) примера конкретних решења загонетки (Према: Bird, 2000: 68). Рани критичари су називали Куна ирационалистом, субјективистом и релативистом због негирања да нам наука даје објективну истину о стварности, док је Попер изјавио да Кунова нормална наука представља опасност за науку и цивилизацију (према: Worrall, у Nickles, 2003). Новији критичари виде Куна као извор постмодерног релативизма и културно-теоријског третмана науке, као и покретачем Ратова науке (Сардар, 2001). Поједини критичари су га сматрали политичким конзервативцем и елитистом који је својим великим утицајем уништио сваки покушај да се у догледној будућности развије демократска научна политика (Fuller, 2003).

Главна Кунова теза односи се на напредак науке кроз научне револуције и смену парадигми. „Наука је еволутивна, али је и револуционарна” (Nickles, 2003). Научници проводе свој век унутар нормалне науке, тестирајући теорије, проширујући и прецизирајући сазнања. Кад се јаве неправилности и парадигма више није у стању да објасни свет, долази до кризе науке и настанка научне револуције кад се стара парадигма у потпуности замењује новом. С друге стране стоји Поперово становиште о претпоставкама и побијањима, одно-

сно о проверљивости теорија, према коме је теорија ваљана једино ако је подложна провери, односно оповргавању.³ Ајнштајнова теорија релативности задовољава Поперове критеријуме оповргљивости, док астрологија није положила тест. На удару његове критике прве су се нашле Марксова теорија историје, Фројдова психоанализа и Адлерова индивидуална психологија, односно њихова објашњаваљачка моћ. Ове теорије могле су да објасне све што се догађа унутар области које су покривале (Маркс преко класне борбе, Фројд путем потиснутог у несвесно и Адлер својим индивидуализмом) (Попер & Лакићевић, 2002). Наиме, Попер је хтео да повуче демаркациону линију између науке и псеудонауке путем критеријума проверљивости, односно оповргљивости, преко могућности оповргавања или могућности побеђања. Он је сматрао да разграничавање представља решење већине проблема у филозофији науке, пре свега проблем индукције,⁴ док се значењем није бавио и сматрао га је тривијалним. За њега је астрологија псеудонаука јер није проверљива, односно оповргљива. Према Куну, прави разлог зашто астрологија није наука је тај што она нема традицију решавања загонетки и није напредовала до стања нормалне науке (Worrall, 2003: 70). Кун је сматрао Поперову теорију оповргљивости погрешном због увођења могућности да се теорија одбрани од потенцијалног одбијања увођењем споредног податка или испитивањем података. На овај начин се, тврди Кун, свака теорија може модификовати *ad hoc* прилагођавањима док не престану да буду исте теорије. Ми ћемо додати да се на овај начин свака теорија може подвргнути критеријуму оповргавања и доказати тачном, што је у крајњем случају не разликује од Марксове, Фројдове и Адлерове теорије коју је Попер толико критиковао.

Дебата Кун–Попер започета је на интернационалном научном колоквијуму (конференцији) историчара филозофије науке који је организовао Лакатош, бранилац Поперовог становишта (Fuller, 2003: 10). Међутим, за разлику од Кунове *Структуре*, ниједан рад није сажео Поперову позицију. Он је сматран филозофом коме је наука била погодна средство за артикулацију сопственог погледа на свет.

Логички позитивисти Бечког круга, коме је Попер некад припадао, били су усмерени ка стварању језика који ће објаснити научне

³ Марксова теорија, Фројдова психоанализа и Адлерова индивидуална психологија нису оповргљиве теорије и помоћу њих се може све објаснити, те их Попер сматра лошим теоријама. Ниједна ваљана теорија не може објаснити све, већ само проблеме унутар поља у коме се користи.

⁴ Оно што је заједничко Куну и Поперу јесте критика индукције, као метода којим се све може објаснити, односно, објашњење случајева о којима нисмо имали искуство на основу случајева о којима смо имали искуство. Аутори су сагласни да се на овај начин Фројдовом психоанализом могу објаснити све појаве у свету.

доказе и закључке на начин који ће бити разумљив грађанима и он је био привржен њима у овим напорима. Међутим, неопозитивисти били су суочени са растућим јазом између научног и стручног знања. Поперово неслагање са позитивистима долази до изражаја у њиховим ставовима о улози логичке дедукције у науци и управо у овом контексту је формулисао свој концепт проверљивости, за који је тврдио да ће повући демаркациону линију између науке и псеудонауке.⁵ Позитивисти су сматрали да дедукција представља повезаност мисли, нарочито указујући на то како опште знање може да објасни оно мање опште. За њих је дедукција алат за присиљавање научника да тестирају последице својих тврдњи о општем знању у одређеним случајевима који могу бити у супротности са налазима емпиријског истраживања (Окаса, 2004: 20–44). Међутим, управо ово представља принцип проверљивости (*falsification*) и Попер је сматрао да је он много више него један од многих начина употребе логике (третирао га је као језгро научне етике). Ово нас доводи до закључка да било које веровање може бити научно или не, у зависности од тога да ли је неко покушао да га тестира, односно да тестира границе његове вредности. Са Поперове тачке гледишта, оно што су позитивисти сматрали интересантним у вези са дедукцијом била је једва *ad hoc* рационализација истраживачког процеса. С друге стране, Кун је прихватио Поперову критику позитивизма, али није пронашао историјску основу проверљивости као радне етике у науци. Попер је, опет, сматрао да се историцизам крије иза многих наизглед неповезаних позиција: знања путем индукције, легитимације путем традиције, еволуције природном селекцијом, пролетерске револуције историјским материјализмом (Попер & Лакићевић, 2002: 78–82), док је Кун подржао историцизам као део научне обуке (Кун, 1974).

Попер је револуције попут Галилејове и Ајнштајнове пре сматрао изузетком у историји науке него правилом, тумачећи Кунову нормалну науку као морални неуспех, а не успелу стратегију адаптације. Међутим, последњих двадесет година у историји, филозофији и социологији науке доминира нова генерација научника која узима Кунову *Структуру* као непроблематичну основу својих истраживања, што Попер сматра проблематичним. Он сматра да је куновска нормална наука политички примитивна друштвена формација и да научници треба увек да покушавају да побијају/оповргавају/проверавају своје теорије. С друге стране, Поперова стратегија за изазивање доминантних теорија има циљ да науку учини игром (Попер & Лакићевић, 2002). Сви научници који раде унутар једне парадигме су

⁵ Попер је негирао индукцију као ваљан начин закључивања који може довести до грешака у изношењу закључка.

равноправни, али су неки равноправнији од других. Једини начин на коме куновски научници диктирају услове свог истраживања јесте тај што су сви сагласни и што се придржавају одлука својих истомишљеника. На овај начин се обезбеђује јединствен фронт легитимитета за ширу заједницу. Тако је Попер имао препознатљиву примену универзалног карактера научне рационалности. Озбиљно је сматрао да наука тежи универзалном знању и да су научници непогрешиви. Као резултат свега тога, интелектуална дискриминација наставља да се употребљава као ненасилно средство друштвене контроле. Иако ни Кун ни Попер нису хтели да порекну да одређена парадигма може да доминира разумевањем одређеног дела стварности у одређено време, они се разликују у погледу тога да ли то треба третирати као извор стабилности, што је случај код Куна, или као проблем који треба савладати, што је случај код Попера. Куново „победник односи све” виђење парадигме односи се на то како јавност разумева научно сазнање, помоћу које се иновације расподељују. Кунов плурализам је невољан исход присиљен његовим бредом универзализма, док је Попер пожељно прихватио плурализам као средство за реализацију свог брэнда универзализма (Fuller: 2003). За Куна, науком увек доминира једна парадигма, коју њени чланови следе религиозно, док год она не досегне границе својих способности у решавању загонетки. За Попера је плурализам суштински свакодневно спровођење научних истраживања, јер се научници подстичу на пролиферацију алтернативних хипотеза које се касније суочавају са крутим унакрсним испитивањем стандарда који указују на универзално слагање (бацање хипотеза у свет). Да би били сигурни, поперовци су наглашавали да научници могу рационално наставити да се баве хипотезама и након што су оне оповргнуте, али само да би се препознало оно што би требало да промени умове других истраживача. На најширем филозофском плану, Кун и Попер представљају два радикално различита начина одређивања циљева истраживања (Кун, 1974; Попер & Лакићевић, 2002).

Попер је унапредио верзију своје стратегије напада на „мит о оквирима (енгл. *framework*)”, куновску идеју да је присуство несамерљивих теорија тешко пружало било какво експлицитно нормативно поређење тако да је требало сачекати историју да усвоји једну или другу теорију. Насупрот томе је тврдио да ако су несамерљиве теорије заиста научне, оне желе универзалност, што значи да ће бити случајева које још нису објасниле или предвиделе.⁶ Попер је био демократа заинтересован за науку као облик динамичког истраживања,

⁶ Овде Попер сугерише да не треба одбацити старе теорије/парадигме, јер ће оне у будућности моћи да објасне неке друге феномене. Научници не одбацују оповргнуте хипотезе, већ настављају да се баве њима.

док је Кун био елитиста усредсређен на науку као стабилишућу друштвену праксу. Упркос томе, њима су ове особине приписиване у обрнутом смеру. Ако је Попер био „научан” или „позитивистичан”, управо то је био смисао, он је желео да друштво буде реорганизовано тако да може да буде истински експериментално, као научна лабораторија за своје хипотезе. Циљ који је био заједнички и Куну и Поперу била је идеја „планиране науке” (Fuller: 2003).

Разлике између Куна и Попера досежу дебату о улози универзитета у друштву. За некога ко је техничку обуку сматрао најважнијим друштвеним процесом у одржавању и промовисању нормалне науке, Кун је изузетно мало рекао о томе где би ова обука требало да се одржава. Слично њему, и Попер је придавао мало значаја универзитету у обликовању његових идеја, упркос својој докторској обуци у педагогији, али би се обојица могла сагласити да наука захтева суштински друштвену епистемологију. Уџбеници, који све више комбинују квалитете приручника за обуку и резиме утврђених налаза, заједно опремају почетника за будућу праксу. Оно у чему су ова два научника сагласна јесте да се наука не развија „нагомилавањем”, наглашавајући да су промене на нивоу фундаменталне теорије понекад биле радикалне или револуционарне. Неслагања произлазе из њиховог схватања обима и механике тих промена (Worrall, 2003: 66).

Занимљиво је још рећи да Кун никад није дао одговор на критике које су му упућене. Недостатке и недоследности које је приметио у *Структури* и на које су му блиски пријатељи скренули пажњу образложио је у постскрипту издања из 1969. године. Дебату Кун–Попер започели су и воде је и даље куновци и поперовци.

Научне револуције у друштвеним наукама

Кунова *Структура научних револуција* говори о кризи науке и смени парадигми у историји природних наука. И iscrпно су наведене најкарактеристичније и најпознатије научне револуције које су промениле поглед на свет одређених научних заједница и утицале на промену тока истраживања и напредак научног сазнања. Међутим, с правом можемо поставити питање шта се дешава са друштвеним наукама. Како настаје смена парадигме у друштвеној науци и како она утиче на научну заједницу?

Рекли смо да до куновске смене парадигме долази кад научници током истраживања у периоду нормалне науке наиђу на неправилности унутар парадигме и кад она више није у стању да пружи ваљана објашњења; тада наука запада у кризу и јавља се нова супарничка парадигма која је неспојива са постојећом. Сменом парадигме долази до промене погледа на свет и научници настављају своје активности унутар нове парадигме и почиње период нормалне науке. Међутим, ово је случај са природним наукама. У друштвеним наука-

ма је ситуација другачија, ту супротстављене парадигме коегзистирају и развијају сазнања и теорије који се надмећу у објашњењу света. Одређена појава може се објаснити са позиције позитивизма, историзма, прагматизма и сва та схватања коегзистирају нудећи своје виђење света. Научници одабирају одређену парадигму и унутар ње акумулирају сазнања, али не долази до одбацивања и смене парадигме. Кључну разлику прогреса у природним и друштвеним наукама даје чињеница да научна револуција у природним наукама доводи до потпуне замене једне парадигме другом, док у друштвеним наукама то није случај, већ различити референтни оквири истраживања друштвених појава нису постали и не могу да постану релативно општеприхваћене „дисциплинарне матрице” пошто се међусобно трајно супротстављају и коегзистирају (према: Вратуша-Жуњић, 1995: 9).

Класични пример две супротстављене парадигме у друштвеној науци представљају Контов позитивизам и Марксова дијалектика (у периоду конституисања социологије као нове науке о друштву средином XIX века). Конт је на почетку своје научне каријере сматрао да је циљ науке и научног деловања да служи побољшању живота људи који су изабљивани од стране претпостављених. Касније је променио поглед на циљеве и улогу социологије у друштву, сматрајући да је њен задатак „рационална научна спознаја позитивних природних закона друштвеног поретка и прогреса људског духа” и да „треба да послужи као теоријски инструмент ефикасног оријентисања и предвиђања последица политичке акције с циљем задовољења потреба управљања и мирне реорганизације друштва” (Вратуша-Жуњић, 1995: 4). На овај начин се, према Конту, прелази из старог у нови систем. Институционализована је позитивистички оријентисана социологија, која је добила државну подршку као академска дисциплина и потиснула веронауку из наставе у јавним школама. Социологија је била неопходна владајућој класи (класи колективних власника), која има монопол над поделом рада, као теоријско средство за успостављање идеолошко-политичке хегемоније у друштву. С друге стране, Маркс је у сличном историјском периоду одговор на питање о задацима научне спознаје друштва дао са критичког становишта, односно са становишта дијалектичког материјализма и разумевања односа између производних снага. Према Марксу, основни циљ науке није пуко тумачење света, већ измена света (према: Вратуша-Жуњић, 1995: 417–431). Допринос науке о друштву је видео у освешћивању потребе пролетеријата/потлачене класе за револуцијом и преображајем постојећег облика организације друштвене репродукције, укидањем старих односа производње и успостављањем нових.

Контова позитивистичка парадигма тумачи односе у друштву по угледу на природне науке, док Марксова критичка парадигма тумачи законе у друштву кроз односе репродукције. Из ова два схватања друштвене стварности изводе се разлике у схватању друштвене

теорије и науке. Прво становиште је усмерено на контролисање незадовољства и поправљање судбине подређених слојева/класа у хијерархијски уређеном друштвеном поретку, док друго истиче науку као поглед на свет и теоријско оруђе за освешћење подређених класа, укидањем класне поделе рада. Контова и Марксова парадигма опстају као класици социолошке науке (заједно са Диркемовом и Веберовом), а њихови следбеници развијају научне теорије и проширују сазнања без смене парадигми.

ОБЈЕКТИВНОСТ НАУКЕ

Објављивање Кунове књиге о научним револуцијама покренуло је лавину критика и рат између научника. Многи су критиковали његово дело и оптужили га за релативизам, док су други радосно дочекали његове идеје и схватања о напретку науке (Брдар, 2014). Кад је изашла Кунова *Структура*, водећа школа у филозофији науке била је она која је формирана око Бечког круга и Карла Попера. Круг се заснивао на доктрини да су метафизика и теологија безначајне јер се састоје из тврдњи које се не могу проверити. Попер је био заступник логичког позитивизма и заступао је став да у науци нема коначне истине и да се научни напредак постиже „претпоставкама и побијањима” (Сардар, 2001). С друге стране, Кун је револуције у науци поредио са револуцијама у политици, теологији и уметности, тврдећи да се научни напредак постиже сменама парадигми. Управо из ових супротстављених гледишта произашао је ривалитет између аутора и оспоравање Куновог дела од стране Попера и попероваца. Са критика значења „парадигме”, преко оптужби за релативизам, Кунову „нормалну науку” заменила је корпорацијска, индустријализована наука.

У природним наукама истраживачи врше експерименте помоћу прецизних инструмената након, чега се врши читавање и интерпретација резултата. Циљ експеримената је проналазак нових изума и патената који ће направити научну револуцију. У друштвеним наукама је другачије. Експерименти у строгом смислу речи се не могу вршити из етичких разлога, па се врше разна опсервирања, испитивања, анализе садржаја и дескрипције. Истраживања се све чешће прилагођавају наручиоцу уместо научном циљу. Настанак теорија о друштву условљен је доминантним друштвеним односима између основних друштвених групација и актера, имају улогу тзв. Партијског оружја и усмеравају друштвене процесе у жељеном смеру (Вратуша-Жуњић, 1995: 417–431).

Попут истраживача у природним наукама, и друштвени научници током социјализације и образовања усвајају одређени корпус схватања, ставова и сазнања. Као такав, друштвени научник не може

да буде веберовски неутралан јер заузима став у односу на предмет свог истраживања. Посматрајући клатно и планете кроз телескоп, истраживач у природним наукама не заузима став према телескопу или клатну, док истраживач у друштвеним наукама заузима став према насилнику у породици, безбедносним ризицима и криминалитету. Да ли онда можемо причати о објективности друштвених наука? У друштвеним наукама је веома тешко доћи до објективно потврђених објашњења друштвених појава због њиховог вредносног и субјективног аспекта (према: Нејгел (Nagel), 1974: 421–431). Вредности и појаве у друштву могу се само чулно опажати; јединице анализе у (социолошким) истраживањима не могу се истражити физичким мерним инструментима (телескоп, микроскоп, спектрометар), већ мерним инструментима које израђује сâм научник за потребе и циљеве истраживања (варијабле, упитници, скале, типологије, класификације). Друштвене науке теже да разумеју друштвене појаве путем мисаоних категорија дајући им субјективна значења. Научник који проучава друштво је и сâм учесник у истраживању, он уноси сопствено искуство и на основу њега је у могућности да разуме унутрашње значење друштвених појава и акција. Друштвени научници се разликују на основу вредности које прихватају, па је вредносна неутралност дискутабилна, а прецизност утврђивања и објашњења чињеница попут природних наука тешко докучива (Нејгел, 1974: 421–431). Друштвени научници се ослањају на вредносне судове при избору проблема, одређивању садржаја закључака, при идентификовању чињеница и при процењивању сведочанстава (Нејгел, 1974: 421–431). Међутим, људско понашање није толико непредвидиво и има разлике кад социолог и лаик описују и дају објашњење таквог понашања. Дескрипција и објашњење у друштвеним наукама нису строго субјективне категорије, оне су засноване на одређеном корпусу знања, закона и теорија. Израдом прецизног плана истраживања, затим израдом протокола и базе података значајно се повећава прецизност истраживања у друштвеним наукама и на тај начин добијених података. Израдом плана истраживања даје се упутство истраживачима како доћи до људи на терену, на који начин прикупљати податке и направити базу података која касније омогућава секвенцијалну анализу и проверу резултата. Стандардизација метода друштвених наука такође повећава прецизност истраживања и олакшава сређивање и опис података, доприноси повећању објективности (Милашиновић & Андрић, 2016: 431–442; Андрић, 2017: 78–85).

На крају, да би постигао вредносну неутралност, истраживач мора бити свестан своје улоге у друштву и предмета свог истраживања, односно свог хабитуса. „Наука зарад науке”, а не зарад појединачних циљева, једино тако се може постићи објективност у науци. Научник заузима одређени став према проблему који истражује и

има своје почетне хипотезе, али се добијени резултати анализирају и интерпретирају вредносно неутрално (Вебер (Weber), 1976: 4-8; Вебер, 1989: 21-84).

ЗАКЉУЧАК

Прогрес у наукама постиже се путем научних револуција, које представљају ретке цикличне епизоде у науци. Кад парадигма западне у кризу и не може на адекватан начин да решава загонетке, јавља се нова парадигма, која је неспојива са старом. Научне револуције прате ток: парадигма – нормална наука – неправилности – криза – научна револуција – смена парадигме – нормална наука. Већина истраживача проведе животни век унутар нормалне науке, тестирајући теорије, акумулирајући и прецизирајући сазнања.

Структура научних револуција изазвала је бурне реакције међу историчарима науке, нарочито међу припадницима супротстављених становишта. Она је постала ривал Поперовом делу *Претпоставке и побијања*, а спор између куноваца и попероваца још увек траје. Главни ривал Куновом схватању прогреса науке кроз научне револуције представља Поперово схватање о бацању хипотеза у свет и потврђивању научних теорија могућношћу њиховог оповргавања. Основе разлике између ова два аутора налазе се у схватању научног прогреса и односу према историцизму. Према Куну, прогрес у науци не постиже се акумулацијом сазнања, већ путем научних револуција, док Попер сматра да је главни критеријум научног статуса теорије могућност њеног побијања. Затим, Попер је сматрао да се историцизам крије иза многих наизглед неповезаних позиција: знања путем индукције, легитимације путем традиције, еволуције природном селекцијом, пролетерске револуције историјским материјализмом, док је Кун подржао историцизам као део научне обуке.

Кунова *Структура* детаљно описује примере научних револуција у природним наукама, односно у физици. Међутим, у друштвеним наукама је другачије, супротстављене парадигме коегзистирају и развијају сазнања и теорије који се надмећу у објашњењу света. Научна револуција у природним наукама има тенденцију да доведе до потпуне замене једне парадигме другом, док у друштвеним наукама различити референтни оквири истраживања друштвених појава, односно различите парадигме, нису и не могу да постану релативно општеприхваћене „дисциплинарне матрице” пошто се међусобно трајно супротстављају. Теорије социолошких класика Конта, Маркса, Диркема и Вебера опстају као супротстављене парадигме и намећу своје виђење света, друштва и друштвених односа.

Да ли имамо објективну науку која може све да објасни? Или нам остаје да науку прихватимо као парадигму и верујемо њеним ре-

зултатима? Научници који се баве проучавањем друштва имају однос према предмету истраживања и заузимају став према њему, али се само истраживање спроводи објективно, употребом научних метода. Уколико се бавимо „науком зарад науке”, уколико имамо свест о свом „хабитусу” и месту и функцији у друштву, уколико имамо свест коме и чему треба да служи наука о друштву, само на тај начин ћемо обезбедити неутралност и објективност у науци.

ЛИТЕРАТУРА

- Bird, A. (2000). *Thomas Kuhn*. UK: Acumen Publishing Limited.
- Fuller, S. (2003). *Kuhn vs Popper*. UK: Icon Books LTD.
- Nickles, T. (2003). *Thomas Kuhn*. New York: Cambridge University Press.
- Андрић, С. (2017) *Пројектовање научног истраживања* [Scientific research design]. *Српска наука данас*. 2(1) 78–85.
- Брдар, М. (2014). *Наука и истина* [Science and truth]. Крагујевац: Центар слободачких делатности.
- Вебер, М. (1976). *Привреда и друштво* [Economy and society]. Београд: Просвета.
- Вебер, М. (1989). *Методологија друштвених наука* [Methodology of social sciences]. Глобус, Загреб.
- Вратуша-Жуњић, В. А. (1995). О смени доминантне парадигме у друштвеним наукама [About of the change of the dominant paradigm in the social sciences]. *Социолошки преглед*, 3, 417–431.
- Кун, Т. (1974). *Структура научних револуција* [The structure of scientific revolutions]. Београд: Нолит.
- Милашиновић, С., Андрић, С. (2016) Студија случаја у истраживању политичких појава [Case study in the study of political phenomena]. *Култура пописа*, XIII(30), 431–442.
- Нејгел, Е. (1974). *Структура науке* [The structure of science]. Београд: Нолит.
- Николић, З., Царић, М. (2016) Преламање парадигме – Кунова, Поперова, Хусерлова и Гадамерова перспектива [Paradigm reversal - Kuhn, Popper, Husserl and Gadamer perspectives]. *Култура пописа*, XIII(29), 407–420.
- Окаса, С. (2004). *Филозофија науке* [Philosophy of science]. Сарајево: ТКД Шахинпашић.
- Попер, К., Лакићевић, Д. Д. (2002). *Претпоставке и побијања: Раст научног знања* [Assumptions and refutations: The growth of scientific knowledge]. Издавачка књижица Зорана Стојановића.
- Сардар, З. (2001). *Томас Кун и ратови знаности* [Thomas Kuhn and the Wars of Science]. Загреб: Наклада Јесенски и Турк.

KUN'S IDEAS OF SCIENTIFIC REVOLUTIONS AND THE OBJECTIVITY OF SCIENCE

Katarina Tomašević¹, Sanela Adrić², Srđan Milašinović²

¹The Government of the Republic of Serbia, Ministry of Interior, Belgrade, Serbia

²University of Criminal Investigation and Police Studies, Belgrade, Serbia

Summary

Kun gives an account of radical changes in the image of science and boldly introduces new concepts in the philosophy of science. The key terms that he uses are "paradigm" and "normal science" that are necessary for understanding the development of scientific knowledge, and although his book has come under sharp criticism, these concepts have become widely accepted later on. Kun's critics through the prism of ideology discuss his theories. However, Kun was confirmed precisely through controversy.

Under the term "paradigm" Kun implies the basic theory of scientific achievement that provides a certain scientific community with a model of learning in the form of generally accepted ideas; universally accepted scientific achievements. These are all beliefs, values, and procedures that are common to members of one scientific community, a standard set of methods from a particular field, the basis from which the study begins. The paradigm is common to members of a scientific community and, in the period of normal science, members of the scientific community solve puzzles and accumulate knowledge. The crisis of science occurs when members of the scientific community find inconsistencies and irregularities within a paradigm.

Scientific revolutions are non-accumulative episodes in science that replace the old paradigm with a new one, which is incompatible with the old. Such episodes are rare in science (as opposed to a period of normal science in which researchers spend almost their entire career) and represent a progressive development of science. Science evolves by changing the paradigm, and in order for the new paradigm to be adopted, it must obtain the approval of the scientific community.

Progress in science occurs through scientific revolutions, not accumulation of knowledge. Kun rejected the fact that the history of science follows linearity, continuity, cumulativeness and unity, but that, like other cultural institutions, discontinuity, unwillingness and disunity are observed, and that its products are constructed and invented just as they were discovered.

All of the above applies to natural sciences, however, with social sciences, the situation is different. The invention of the new paradigm does not reject the old, but rather exists and develops as separate "schools of thought". Several different schools of thought can observe a particular problem or phenomenon from different points of view, and they will not mutually push each other. Positivism, normativism, history, behaviorism and biology will study and observe the same problem or phenomenon in different ways, give different definitions, classifications and theories, with each direction having its followers and successors. In the end, this is the case with Kun's and Popper's standpoint.

CRITICAL THINKING BETWEEN ESSENTIALISM AND PERENNIALISM

Ivan Nikolić

University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš, Serbia

ivan.nikolic@filfak.ni.ac.rs

Abstract

The intention of the author of this text is to explore deeply the meaning of the concept of critical thinking from the perspective of teaching philosophy. For the purpose, he concludes that the best point for developing critical thinking in the field of philosophy is actually between essentialism and perennialism. Starting from the assumption that philosophy, by teaching critical thinking, teaches students to be ‘rational judges’ and on the other hand ‘sensitive to context’, the author concludes that having skills and a developed attitude are equally important for such education. Educational essentialism will be observed from the point of view of the development of pre-reflective intentionality, by teaching logical and methodological structuring of problems, and educational perennialism as directing to the most important concepts of solving certain problems.

Key words: critical thinking, skills, attitude, essentialism, perennialism.

КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ ИЗМЕЂУ ЕСЕНЦИЈАЛИЗМА И ПЕРЕНИЈАЛИЗМА

Апстракт

Намера аутора овог рада је да дубље истражи значење концепта критичког мишљења из перспективе поучавања филозофије. У ту сврху закључује да је најбоља позиција за развој критичког мишљења у области филозофије заправо на граници између есенцијализма и перенијализма. Полазећи од претпоставке да филозофија, поучавајући критичком мишљењу, образује ученике да постану, с једне стране, ‘рационалне судије’, а са друге да буду ‘осетљиви на контекст’, аутор закључује како поседовање вештина и развијен став имају подједнаког удела у оваквом образовању. Из те перспективе, образовни есенцијализам ће бити посматран као развој пререклексивне интенције кроз поучавање логичком и методолошком структурисању проблема, а образовни перенијализам као упућивање у најзначајније концепте решавања извесних проблема.

Кључне речи: критичко мишљење, вештине, став, есенцијализам, перенијализам.

INTRODUCTION

The curricula, as we find them in contemporary teaching practice, inevitably favor the development of critical thinking as the ultimate educative aim. Such state is characteristic not only for humanities, but for natural sciences as well. However, for philosophy, teaching this state is even more important, if the mere philosophy from its beginnings is viewed through the concept of the development of critical thinking. Sometimes implicit, sometimes explicit, the focus on developing the ability with students, readers, listeners, of what is nowadays called intentional learning that characterizes, “self-awareness, active monitoring of the learning process, and a desire for publicly certified expertise” (Cholbi 2007, 35) is present in the philosophy since its beginnings. As Hare notices:

“In fact, the history of this ideal can be traced back through philosophy to the earliest time. That account would include references to Mill on keeping one’s eye open to criticism, [...] and on through the history of philosophy to its origins in the Western tradition, at least, in the Socratic emphasis on the examined life” (Hare 1999, 86).

From such a perspective, the philosophy itself, through its history, testifies to the development of, ultimately, an attempt to develop critical thinking. So, as teachers in philosophy, we are obliged to elaborate which in our opinion is the best explanation of this concept. We believe, and will try to demonstrate it further, that for the development of critical thinking seen in such a way, the educative position is the best starting position, in between essentialism and perennialism.

CRITICAL THINKING BETWEEN SKILLS AND ATTITUDE

The term ‘critical thinking’ is to a great extent elaborated – very precisely and with a lot of examples and literature related to it. This generally makes our work more difficult because it is good to break through more concepts that define and elaborate on what critical thinking is. As philosophy teachers, we are in the position to act according to Malmgren’s, Trezek’s and Paul’s advice that says:

“The important point is for teachers to educate themselves about the various models and choose the one (or combination of ones) that mesh best with their teaching philosophies and personalities” (Malmgren, Trezek and Paul 2005, 38).

Led by such advice, we will try to crystalize anew the domain in which the determination of critical thinking moves, and to eventually give our perception of the concept.

Primarily, critical thinking is a process, an open process, open activity, that should lead one who is educated in philosophy towards a specific attitude

– one that Hare defines as ‘open mindedness’. On the other hand, it is at the same time a skill, so to say, a craft, that follows such an attitude. To put it simply, this openness of thinking protects critical thinking from the threat of a ‘dogmatic agitation’, but also, the skills prevent the critical thinking to turn into a ‘verbal exhibition’.¹ Why do we call critical thinking an open activity? Namely, Stella Cottrell defines critical thinking as follows: “Critical thinking is a cognitive activity, associated with using the mind” (Cottrell 2005, 1). Still, it appears that she sees the process of critical thinking from a significantly broader angle, since she also takes into consideration the reasons that stand in the way of that development, and which we cannot call strictly cognitive. For that purpose, she elaborates on the overcoming of affective, social and emotional factors, and with the aim to reach something that she will define as ‘capacity for rational thought’. Seeing critical thinking as a strictly cognitive process coincides more with the explanation given by *Bowell and Kemp* when they take the term ‘critical reasoning’ (*Bowell and Kemp 2005, vii*) as synonymous to the critical thinking. Having in mind the previous, we are inclined to see critical thinking initially as not strictly cognitive, but as an open process, which we will eventually try to elaborate further in the paper.

With the previously stated, it is already clear that the conceptions of critical thinking can be divided generally, according to the authors that favor skills, on one hand, and those who favor attitude, on the other. While the first will give more importance to education in logics and methodology (finding premises, drawing conclusions, differentiating between good and bad conclusions, insights into logical mistakes, etc.), the latter will believe that what is crucial for critical thinking is character, disposition (doubt, manageability in concrete situation, creativity, etc.). It should not be neglected that both take into consideration skills and attitude, but the difference between them is found in what they, a bit awkwardly, consider, as noticed by *Mason* on *Paul’s* trace, as critical thinking in a weak sense and critical thinking in a strong sense (*Mason 2008, 3*) (*Paul and Elder 2002, 45*). What is strong and what is weak in the previous division of viewpoints depends on giving priority either to skill or to disposition.

Not wanting to take either of the sides, we can say that both of them have the right to promote this or that side of critical thinking depending on the domain in which they should be applied. Some of them, already mentioned (*Cottrell, Bowell, Kemp and Paul*²) count on the universal power of skills, so their books look like manuals from all the areas of

¹ See: (*Marinkovic 1990, 16-17*)

² It should be noticed that *Phelan* will categorize *Paul* in the midland between these two groups of critical thinkers, but with the statement that: “*Paul’s* work falls short when it comes to ‘the rough ground’” (*Phelan 2001, 43*) it will mark that it stills inclines to logical formalism.

human activity³. Therefore, as already noticed, springs their rigid connection to formal logics, because in the end: “it highlights the intellectual dimension of thinking” (Paul and Elder 2002, 106). However, although focused on all the areas of human activity, critical thinking defined in such a way is not equally successful in them, which will be the main objection of the other side in seeing critical thinking. On the other side, there are authors such as Thayer-Bacon, Alston, Phelan, etc. From their perspective, the practical side of the use of critical thinking is emphasized. It is clear that the first ones also rely on this use, but still it appears, as noticed by Alston:

“critical thinking that reads arguments, texts, or practices merely on the surface without connections to feeling/desiring/doing or action lacks an ethical depth that should infuse the difference between mere cognitive activity and something we want to call critical thinking” (Alston 2001, 34).

Representatives of the opposite side, when it comes to seeing critical thinking, largely rely on Aristotle’s definitions presented in his *Nichomachean Ethics*.

At the beginning of the mentioned book, Aristotle implicitly emphasizes the necessity of a lifetime experience in order to obtain certain knowledge, primarily political and ethical. Thus, cognitive skills, by themselves, do not guarantee the success in acting since the knowledge in this field requires maturity as well. Following this line of thought, young people or people who can be called such do not reach ‘practical wisdom’:

“because of his tendency to follow his feelings, his studies will be useless and to no purpose, since the end of the study is not knowledge but action” (Aristotle 2004, 5).

Aristotle, further on, points that action seen in this, practical light, requires some necessary qualities such as ‘judgement’ [ἡ σύνεσις] and ‘good judgement’ [ἡ εὐσυνεσία], but these qualities are not sufficient to reach practical wisdom [ἡ φρόνησις]⁴. It is evident that Aristotle views the relation between ‘judgment’ and ‘practical wisdom’ in two ways. Namely, he states that ‘judgment’: “is neither the possession nor the acquisition of practical wisdom” (Aristotle 2004, 114), which can lead to the conclusion that we connect these two characteristics without any basis for doing so. Still, the basis for connecting them can be found in one of Aristotle’s statements, according to which, judgment is: “involved in employing belief to judge what someone else says about what concerns practical wisdom” (Aristotle 2004, 114). If we interpret this from the viewpoint of Alston’s previous statement

³ Let’s say that in the subtitle of Paul’s book, we read ‘A Guide for Improving Every Aspect of Your Life’ or ‘Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life’

⁴ Some authors translate this term also as ‘deliberation’.

about determining critical thought, then we can say that, in order to be complete, it needs to be developed not only in the direction of 'good judgment', but also in the direction of 'practical wisdom'.

Actually, one more key characteristic necessary for critical thinking is pointed out here, and that is 'practical wisdom'. Although from the position of ethics, this Aristotle's conception is elaborated significantly more complexly and more elaborately, we will stay in the frames of its presentation seen from the perspective of critical thinking. Thus, as stated by Carr and Kemmis, from a broader perspective, practical wisdom is reduced to: "a prudent understanding what should be done in practical situation" (Carr and Kemmis 2004, 132), and more narrowly to a disposition connected to a person who: "interprets the world reflectively," and who is aware: "of values to which she or he is committed, the values commitments of others, and those fostered by contemporary culture" (Carr and Kemmis 2004, 93). Therefore, the advocates of the opposite line of thought will tend to favor human knowledge which depends on seeing that we have:

"certainly greatly affected by our communities, indeed we learn our language and our culture, even our sense of who we are as individuals throughout our communities" (Thayer-Bacon 2001, 6).

From the perspective of general education theory, as defined by Kant, there are four objectives that should be developed with students: 'to be disciplined', 'to be cultivated', 'to be civilized' and 'to be moralized'.⁵ Having in mind the mentioned, and implicating the members of the other line of thought in defining a critical thinking again, it seems that out of the four objectives, they consider the most important one 'to be civilized'. And indeed, if we should develop a disposition commitment towards others who surround us and towards contemporary culture, then the ultimate purpose of that can be seen as what Kant understands as be: "well suited for human society, popular, and influential" (Kant 2007, 444). If we leave aside popularity and influence, we really move in the world which we approach through language, manners, culture that the world imposes on us, and it is almost impossible to function unless certain discipline in that world is developed. Returning to Kant and his thinking, we really cannot make a step towards other objectives unless we are previously disciplined in the sense: "to prevent animality from doing damage to humanity," and unless we are cultivated in the broadest sense according to which we should possess certain skills that are: "good in all cases, for example reading and writing" (Kant 2007, 444).

From all previously mentioned, it can be concluded that 'critical thinking' might be better seen as 'constructive thinking', but in a broader sense than it is taken by Thayer-Bacon. Namely, she develops the meaning of

⁵ See: (Kant 2007, 444)

this term on the platform of meaning that Belenky and others attribute to the term ‘constructive knowledge’.⁶ The point being that our knowledge, and therefore our thinking, is primarily constructed as a socio-cultural phenomenon. We certainly will not dissociate from such thinking, but we still hold that constructive thinking, apart from being constructed, should also be constructive. In conclusion, if philosophy: “should be motivated by a concern for a more humane and just world” (Mason 2008, 5), then it should be able to construct the world initially on the meta level. From that perspective, it is necessary to have creativity to overcome the already constructed and familiar socio-cultural schemes, and we can say also the scientific ones. ‘Constructions’ by Bolyai and Lobachevsky, Einstein and other great thinkers in science are sufficient proof that critical thinking relies on the creation of new systems. We, of course, as philosophy teacher will not set such ideal schemes of critical thinking as the ultimate objective, but we will be satisfied with the concept of the development of creativity and constructivity as seen in one narrow meaning.

As Hanson notices: “the distinction between creativity and innovation is not often made” (Hanson 2015, 22). Furthermore, he will say that the definition of creativity as: “producing a thing or an idea that is novel and valuable in its context” (Hanson 2015, 24) has reached a deadlock. That can be seen from his observations in which he notices new definitions of creativity, where the term ‘novel’ is substituted with ‘original’ and the term ‘valuable’ with terms ‘useful’ or ‘adaptive’. So, it is obvious that the acceptability of the definition of creativity in contemporary context actually lies in the softening of what creativity really means in an ideal sense. In this sense we will try to distance ourselves from creativity as innovation, and when we talk about critical thinking and its creative potential, we have in mind what we consider ‘original’ and ‘adaptive’. Our position of acting also obliges us to approach the issue in this manner. Owing to the fact that we have in front of us the material that is given, be it through history of philosophy or through ethical or aesthetic problems, we as philosophy teachers tend to develop original interpretations of philosophical systems (opposite to what would be a mere acceptance of someone’s interpretation) and ‘adaptability’ of such interpretations in one or other contexts. On a deeper level, the limitation of creativity is related to what theoreticians of creativity call ‘pre-reflexive intentionality’.

The stated term assumes certain social skills that enable: “realization of the capacity to act” (Ballantine 2007, 154). From the domain of philosophy those skills will reflect in the possibility to structure an opinion on this or that problem. That structure is situated in our western philosophical

⁶ In the source which Thyer-Bacon refers to, it says ‘constructed knowledge’. See: (Belenky, et al. 1997, 131-155)

tradition in what we call ‘classical sentential logic’⁷ and ‘philosophical methodology’.⁸ No matter that, on Kant’s trace, we have already defined that every progress in the society requires certain discipline such as the ability to read and write, then such discipline in philosophy reflects through the structuring of reading, writing and making conclusions in the manner of such logics and methodology. On the other hand, if we express it through the prism of Aristotle’s teaching, if practical acting necessarily requires disposition ‘η φρονησις’ then it is only possible on the platform of development ‘η ευσυνεσια’.

Now it is time to make another digression. Namely, the term ‘pre-reflexive intentionality’ should be additionally explained from the perspective of our perception of the problem. The use of the coined term ‘pre-reflexive intention’ might suggest a structure leading to intentionality, potentiated through the first part of the coined term ‘the pre-reflexive’. On the base of the theoretical conceptual achievements offered by Joas, Touraine and Ricoeur, Ballantine sees this problem, the problem of the pre-reflexive intention, hermeneutically and pragmatically. Still, we go through this interpretation following Evers’ trace by which: “we cannot impute intentional behavior without also imputing a large amount of rationality to people’s words, thoughts and behavior” (Evers 2008, 28). Therefore, our interpretation moves in the other direction, the opposite of Ballantine’s. It is true that we perceive the function of the critically-thinking subject at the border between the rule of “immanent to practices in the form of constitutive rules” and what we can determine as “the orientations which constitute the horizon of action” (Ballantine 2007, 158). However, the mentioned pre-reflexive, here, we relate only to the first part of the limitation. So as to additionally enlighten our position, let us start from the very definition as it is found in Brentano’s work and try to analyze it. Namely, Brentano’s definition of intentionality is a:

“direction toward an object... In presentation something is presented, in judgment something is affirmed or denied, in love loved, in hate hated, in desire desired and so on” (Brentano 1995, 68).

Considering the former, it is not hard to understand that our analysis refers to the part which states ‘in judgment something is affirmed or denied’. Of course, we judge many things, and bear in mind various horizons, which can carry the judging process, but what is important is that the judging must

⁷ See: (Burgess 2009, 1-13)

⁸ It is also possible to observe these two philosophical fields from the perspective of the development of dialogic logic which, unlike sentential logic, views premises as hypotheses, and then demands that the defensibility of an expressed opinion be conducted: “in relation to a particular constellation of argumentative statements” (van Eemeren and Grootendorst 1984, 13). Thus, in a way, it encompasses both of the previously mentioned philosophical fields.

be clearly structured and, for the time being, offer one basic codification which includes skills in logic and methodology. Let us conclude this short digression. It is evident that by thinking about a problem, we delve deep into the pattern for interpretation, but for the beginning, that interpretational pattern must be structured logically and methodologically.

Finally, we reach the definition that fits the best in our presented vision of critical thinking. It is the definition stated by Hare, and it goes as follows:

“Critical thinking is thinking that facilitates judgment because it relies on criteria, is self-correcting and is sensitive to context” (Hare 1999, 87).

In the domain of what is defined as ‘to facilitate judgement’, the crucial role will belong to the strengthening of ‘pre-reflexive intention’ through education in logics and methodology. However, the ‘pre’, we say it again, is seen here as a formation of the rational ‘pre’ judgement and in this sense it is alleviating to judgement. From that perspective, logics and methodology can influence the second item in the development of critical thinking, i.e. the ‘self-correcting’ but only within a limited domain. The second crucial thing for ‘self-correcting’ lies in the development of ‘sensitivity to context’. Exactly here we, as philosophy teachers find ourselves on slippery grounds. Namely, it is not about a mere recognition of the context, but about the readiness that certain problems, even though logic and methodologically might be well structured, do not provide final answers, so if this feature should be attached to some definition it can be found in the disposition: “to address questions which are more complicated and sophisticated, and which do not lend themselves to straightforward responses” (Cottrell 2005, 9).

EXAMPLE

As a philosophy teacher I often find myself in the position to discuss the term ‘critical thinking’ with my students. As I always tend to bring to surface all the issues and terms through discussion and debate, initially I strive to provide them with an insight into what the necessary skills are. With that intention, the task that I put in front of them is to watch the movie *12 Angry Men* by Sidney Lumet (1957), before the class. Trying to recognize what the main hero from the movie does by giving argumentation in favor of the convict, we actually learn about the skills necessary for righteousness, and, at the same time, about the strength of argumentation. Namely, the main hero is equally skillful in sophisticated perception, in calculation, knowing the character, rationalization and other techniques, so in conclusion there is no doubt left in the righteousness of the final decision at the benefit of the acquittal. And indeed, observed in isolation to other versions,

independently, this movie is a dedication to the skills and possibility of ‘self-correctness’ rather a space for the other part of critical thinking, i.e. ‘sensitivity to context’. At first, it might appear that after seeing the movie there is no space for further development of critical thinking. Still, very soon, what seemed to be a closed and well formatted decision, by means of ‘scandalon’, is placed on the slippery terrain of doubt. The next task that I give to my students is to watch the movie ‘12’ by Nikita Mikhalcov, which represents the remake of the previous movie, and in such a way I create a field for a vigorous debate about the correctness of the decision. The first context is presented through the inscription “Administration of justice is the firmest pillar of good”, and the second one through the quotation from the beginning of Mikhalcov’s movie “Не следует здесь правду быта, попытайтесь ощутить истину бытия”⁹. The Nikita Mikhalcov movie is even more inspiring if in the last minutes it completely twists the conviction in the previously made decision about the liberation of the convict. Perceived through the prism of critical thinking, the skillful running of the debate can lead to a seemingly correct decision, but not always and not necessarily. The broader context, the context of the existence or broader perception of reality can override the decision no matter how rationally it may seem correct.

If we start from the assumptions that the correct teaching of philosophy follows the trace from the particularly viewed problems through aesthetics, ethics, anthropology to those general ontological and epistemological, then we come to a higher form of debate that no longer applies only to the correct decision from the position of the law and regulations, but from the positions of true knowledge of reality, i.e. the existence as suggested by the inscription from the beginning of Mikhalcov’s movie.

Before we start deliberating this example through the prism of the previously mentioned claims, it can be noticed that it is not about the analysis of the classic philosophical texts, but rather about setting the kinds of thought experiments made by the creators of these films¹⁰. It is noted that in the modern educational practice, the significance of these thought experiments is more emphasized, which:

⁹ “Do not try to find the justice of life here, try to learn the truth of the existence.”

¹⁰ More specifically, including a film as a platform on which numerous philosophical problems can be deliberated, is seen by comparing two philosophical books which are used in Serbian educational system. Namely, the former, published in 2001. still includes classic philosophical sources. The latter, published in 2016. by, actually, a foreign publisher, provides with every unit numerous other sources, such as film, for the purpose of better understanding philosophical problems and their possible solutions. It appears that in the western educational practice the importance of this manner of transferring philosophical material is spotted significantly earlier, which is proven by books such as Baggini’s *The Pig that Wants to be Eaten* or Law’s the *Philosophical Files*.

“opens the gates of crossed, ornate, unpredictable paths in the gardens of thinking, bringing us into fun labyrinths of deduction of questions and intellectual conundrums” (Bogdanovski 2018, 34).

It is thought as well that these experiments fit into the previously stated note of Stella Cottrell, so, they are sufficiently complicated and sophisticated for further philosophical exploration. As philosophy professors, we support, to a great extent, such way of development of the modern practice of teaching philosophy because we believe that in this way students are easily initiated for recognizing philosophical problems and concepts which are in their basis.

Returning to the deliberation of the previous example, after a short digression, we will notice that it creates space for a conflict of two contexts. Namely, in the broadest sense, it is about the conflict of two points of view. One is inspired by Lumet’s movie, the other by Mikhalkov’s. Naturally, if the point of critical thinking is to avoid the trap of ‘dogmatic agitation’, as it was previously stated, expressing in the way of either point of view has to be supported by suitable argumentation. However, when it comes to a hard case in legal practice, which this example tries to illustrate, arguments in favor of either viewpoint have to go deeper into the moral principles which give the basis to either of the points of view. Discussing this we consider solutions which are suggested for these cases by Dworkin in his book *Taking Rights Seriously*. He claims that:

“when no settled rule dictates a decision either way, then it might seem that a proper decision could be generated by either policy or principle.” (Dworkin 1978, 83),

and further on suggests that: “the thesis that judicial decisions in civil cases [...] characteristically are and should be generated by principle not policy” (Dworkin 1978, 84). So, beneath the originally set layer, it would be good to reveal the deeper layer which concerns principal argumentation, and whose revealing actually leads to stronger argumentative power and easier deciding in hard cases. Of course, it is clear that referring to Dworkin suggests that these ways of argumentation are introduced on the platform of philosophy of the law, but we will try to explore them for the purpose of explaining the position of critical thinking between essentialism and perennialism. Let’s try to explain that more precisely.

At first, through discussion about two offered viewpoints, the first dissociative is created, which can be seen, in the broadest sense, through the conflict of ‘legal positivism’ and ‘natural law’. At this level, already, in defense of either position, principal reasons are involved, so that the one broader argumentation gradually becomes principal argumentation, for the purpose of strengthening represented positions. Philosophically speaking, that transition is viewed in the response to whether law should be based on morals or not. If it should, then the argumentation is constructed in the ethical context. Therefore, what is important to notice for the extents of this

text is that the excuse does not go in the direction of making up new viewpoints but in the more original understanding of the moral principles on which they are based on. All of this is concerned with our understanding of what Hare called ‘sensitivity to context’. Actually, we will notice that for development of critical thinking, whether in the juridical or the ethical domain, it is necessary for students to acquire and use certain information from legal ideologies and ethical concepts related to the problematics which is being discussed. However, the sensitivity to context, should it be included in a well conducted debate, implies a hypothesis which requires students to be, as Dworkin from another perspective states, ‘reasonable lawyers’. On the other hand, one should be familiar with a variety of concepts, in this case juridical and ethical, but the power of deciding to accept one or the other lies in rationality, reasonable argumentation *pro et contra* those concepts.

What can be assumed from the previous is the fact that our determination of the development of critical thinking has been moving in the domain of equal study of skills and bringing the students to the position of a ‘reasonable lawyer’, as well as strengthening sensitivity to context. The latter assumes the possibility to first recognize the concepts and their applications to the given problem, followed by the selection of the concept that is most suitable for solving the given problem. As we have already pointed out, on the one hand, this is done in order to avoid verbal exhibition, and to avoid indoctrination and consequent enculturation, on the other¹¹. When we are in the domain of the first goal, it is imperative to maintain discipline in expressing any opinion related to any problem. Therefore, it might be better to view the expression extracted from the philosophy of law from the perspective of the entire argumentative theory, and, in effect, use the term ‘rational judge’¹².

Of course, this connection between the ‘reasonable lawyer’ position and the ‘rational judge’ position requires a deeper analysis. It is certain, however, that both positions have in mind the reference to the principles as we mentioned it on Dworkin’s trace, and certainly these principles should be rational, but the question that we would ask here would be: ‘are the principles on which we rely on always the same?’ or, more precisely, ‘can we count on their universality?’ It seems that it is not that simple and it should be explained further. Let us first begin by distinguishing between the adjectives that follow these positions. In one domain the terms ‘reasonable’ and ‘rational’ are taken as synonyms so that from information such as: “behaves in a sensible and fair way” and: “based on sensible practical reasons rather than emotions” (Macmillan Dictionary n.d.) we

¹¹ See: (Gatchel 2010)

¹² See: (van Eemeren and Grootendorst 1984, 5)

cannot see any more precise difference. Also, it is noteworthy that two dictionaries (Macmillan's and Longman's) attach the term 'reasonable' to the description 'not very good' in the first case, and 'not especially good' in the second case, which can in fact be taken as a suggestion that the principles for 'reasonable lawyer' are flexible and depend on case by case basis. If, however, we start from rational behavior ("the formal ability to make sensible judgements" (Longman Dictionary of Contemporary English n.d.)), we realize that the principle can be found in a certain form, which again does not give the final answer to our question. We think that from this side of the observation of the problem the interpretation of Habermas can help us.

Namely, from the beginning of his work, in which the subtitle stands *Reason and The Rationalization of Society*, Habermas gives one, for our present exploration, very important division. Namely, he recognizes three forms of rationality related to three domains of philosophical problems. These are 'cognitive rationality', then 'moral-practical' and finally 'aesthetic-practical' rationality¹³. From this perspective, we can conclude that the 'reasonable lawyer' position is in the domain of 'moral-practical' rationality. By going further, we can say that the position of the one who concludes about natural facts is in the domain of 'cognitive rationality'. Someone who would discuss aesthetic concepts, which we did not explicitly set out, would come from the domain of 'aesthetic-practical' rationality. Our further exposition will be depleted by attempting to connect these two groups of rationality, cognitive and practical, in order to justify the educational position from which critical thinking should be developed, and that position, as it has been emphasized several times, is in between essentialism and perennialism.

It is not hard to notice that, indeed, some of the above-mentioned forms of rationality fully find their meaning if they are applied partially to some of the problems. It is clear that in mathematics, physics, chemistry, etc., as separate disciplines, the primary place belongs to 'cognitive rationality'. However, this type of rationality is not sufficient in ethical and aesthetic discussions. Let us take, as an example, Descartes who bases his *Regulae and Discourse* on the application of this kind of rationality. It is certain that when it comes to mathematical problems of ratio, proportions, etc., this kind of rationality really finds its application¹⁴. On the other hand, when Descartes tries to introduce us to family relationships using the same rationality, then it really seems insufficient¹⁵. Also, his reference to the rules of provisional morality is perceived only as a mere statement, rather

¹³ See: (Habermas 1984, 3)

¹⁴ See: (Descartes, *Regulae ad directionem ingenii* - Rules for The Direction of The Natural Intelligence 1998, 100-105)

¹⁵ See: (Descartes, *Regulae ad directionem ingenii* - Rules for The Direction of The Natural Intelligence 1998, 191-193)

than as a rationally based ethical concept¹⁶. This leads us to the conclusion that ‘cognitive rationality’, seen as it is in the sphere of ethics and aesthetics, is insufficient and requires a certain complement, in other words, requires another kind of rationality. At the very end, as it was concluded by Habermas, this kind of rationality: “excluded moral-practical questions of legitimacy from scientific consideration” (Habermas 1984, 3).

The same, only reversible, we can notice as well when it comes to the application of ‘moral-practical’ rationality. In this respect, we can be interested in the way in which Galileo defends the settings of Copernicus’s heliocentric system. Having such a task in mind, Galileo gives a partially new platform for analyzing the Holy Scriptures. His first intention is expressed through the separation of astronomical from theological issues. From this perspective, Galileo discerns that the Bible from the perspective of theological questions: “must be interpreted differently from the apparent meaning of the word” (Galilei 2010, 15), but immediately afterwards, and with regard to the interpretation of nature, he adds that theological interpretations must not:

“in a certain way, claim that some conclusions about nature are true, which the reason and necessary considerations in the form of evidence would present to us as the opposite” (Galileo 2010, 17).

For the purpose of interpreting nature, it must be treated in the manner of ‘cognitive rationality’. Therefore, it should not be surprising that Galileo’s argument finds its affirmation, for example, in the case of Aristotle’s teaching about movement (Evers 2008, 33), that is, in the domain of Aristotle’s physical considerations. However, we cannot count on this kind of rationality when we consider ethics and aesthetics.

It is clear that Descartes’ and Galileo’s application of rationality is limited to the domain of one world, the world of nature. In Galileo’s case, this is explicitly visible, while Descartes’ position fades to a metaphysical foundation, which is essentially mathematical-theological. Whatever the case, Descartes uses his key considerations as the base to reach the fundament perceived in this way; begins with the establishment of a hierarchy of natural sciences. The structure that Descartes sets forth starts with the doctrines of the *rerum compositarum*, such as “physics, astronomy, medicine, and all other disciplines that involve the study of composite things” (Descartes, *Meditations on First Philosophy* 2008, 15), which points us to the conclusion that he derives his metaphysical and theoretical attitudes from the perception of natural reality. This is said in order to be completely accurate. Descartes’ idea of the subjective certainty of knowledge fits into what Heidegger later

¹⁶ See: (Descartes, *A Discourse on the Method* 2006, 21-25)

calls ‘mathematical physics’¹⁷. From our perspective, one can draw the conclusion that this form of strictly ‘cognitive rationality’ is utterly depleted when applied in the description of natural objects, but it is visibly defective when it extends to the field of ethical and aesthetic problems.

The scope of this problem can also be interpreted from the position of contemporary American theory of debates. Namely, the difference between the aforementioned forms of rationality can be explained by the claim: “American debate distinguishes between three types of propositions: propositions of fact, propositions of value and propositions of policy” (Houtlosser 2001, 39). Further, Houtlosser finds that there are ‘stock issues’ in the field of such propositions, which: “should be addressed in defending the proposition” (Houtlosser 2001, 39). Through this prism we see that these stock issues actually refer to the context in which the proposition is expressed and that, in fact, this context dictates which rationality should be applied. However, although this additional distinction clarifies the difference between the different types of rationality, it does not lead us to solve the problem we have set. The only thing that Houtlosser brings out, and what can serve as a link in the chain of our conclusion is the assertion that, regardless of the differences among stock issues, there is something that is: “to a certain extent, fixed” (Houtlosser 2001, 39).

So, let us ask ourselves, once more: ‘What kind of rationality do we talk about when our students are to become ‘rational judges’ through teaching of philosophy?’ Moreover, we are not avoiding that all the above mentioned rationalities play a role in the argumentation of a problem. We tried to prove this by the previous interpretation, but: ‘Is there any kind of rationality that unites all the others and which we place as a premise for critical thinking?’ In looking for an answer to this question, we can look at one Husserl’s distinction. Namely, Husserl does not have a single view of rationality, if we take into account his division, *a priori* categorization of the problem. In his lectures entitled *The Idea of Phenomenology*, he makes a distinction between two concepts of perceiving *a priori*. In the first place, he emphasizes the notion of *a priori* concerning the sphere of absolute gifts, but then immediately expands this notion to: “not only theoretical reason but also practical reason, and any other form of reason as well” (Husserl 1999, 39). On the other hand, Dilthey, who relies heavily on Husserl, speaks of: “the point where the appearance of a subordination of the matter of experience to a priori of forms and laws of thought vanishes completely” (Dilthey 2002, 31), which can actually be seen as a kind of ‘theoretical reason’ that will follow all other types of rationality, in order to establish communication as a prerequisite for critical thinking. So, the

¹⁷ See: (Heidegger 2002, 59)

theoretical basis from which we actually begin as a skill takes what Habermas calls ‘communicative rationality’ and which implies that:

“An assertion can be called rational only if the speaker satisfies the conditions necessary to achieve the illocutionary goal of reaching an understanding of something in the world with at least one other participant in communication” (Habermas 1984, 11)

The other types of rationality that we have mentioned will take place at a higher level of perception, which, again on Dilthey’s trace, can be defined as: “elementary operations such as comparing, combining, separating, relating” (Dilthey 2002, 31), especially in the ‘related’ domain of the concept being discussed.

HOW TO CONNECT ESSENTIALISM TO PERENNIALISM IN PRACTICE?

Obviously, when we talk about critical thinking, we attempt to ‘facilitate judgements’ in favor of ‘publicly certified expertise’. So, we are dealing with the study of a certain pattern of reading and writing that needs to be structured in a certain way, and disciplined in order for it to be set in relation to the next aspect of critical thinking, determined as enculturation from this perspective. And although it can be concluded from the wider context that “essentialist educators emphasize instruction in natural science rather than non-scientific disciplines such as philosophy or comparative religion” (Paris n.d.), through the statement that “training students to read, write, speak, and compute clearly and logically” (Cohen 1999), a link with philosophy can still be established. Of course, we are dealing with the domain concerning Logic and Methodology as philosophical disciplines. It is clear that, especially when studying Logic, we cannot rely on originality and free expression of opinion. Therefore, it is necessary to bear a certain degree of rigidity and discipline in order for the opinion to be rendered understandable and possible for a higher level of critical thinking, i.e. also comparing *pro et contra* argumentation about certain concepts.

Since this has been previously noticed, such formal reading and expressing actually meets only one requirement of critical thinking, and it stays closed to the recognition of concepts, i.e. as it has already been mentioned it lacks an ethical depth. Naturally, this shortcoming can be noticed even when dealing with some other domains, such as aesthetic, ontological, etc., which can all be labeled in a much simpler manner as cultural domains. In order to avoid such sort of shortcomings, we need to use the perennial concept of education. It deals with the need to fulfill a goal set from this perspective as: “cultivation of the intellect is the highest priority in a worthwhile education” (Cohen 1999). From our point of view, to achieve enculturation defined as “the process of cultural transmission” (Gatchel 2010,

12), it is necessary to make sure that the “curriculum focuses on attaining cultural literacy, stressing students' growth in enduring disciplines” (Cohen 1999).

The conclusion that presents itself based on the previous discussion favors the following approach to critical thinking. On the one hand, the approach needs to be sensitive to the formation of the structure of expression in the light of the universal understanding of the presented claims. On the other hand, it also assumes wider education in the direction of cultural concepts that find their purpose in more profound recognition of flaws or advantages of one group in favor of the other, and all in order to achieve better movement within a given society. That society today is largely cross-cultural.

REFERENCES

- Alston, Kal. "Re/Thinking Critical Thinking: The Seductions of Everyday Life." *Studies in Philosophy and Education* (Kluwer Academic Publishers), 2001: 27-40.
- Aristotle. *Nicomachean Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Ballantine, Glenda. *Creativity and Critique. Subjectivity and Agency in Touraine and Ricoeur*. Leiden, Boston: Brill, 2007.
- Belenky, Mary Field, Blythe McVicker Clinchy, Nancy Rule Goldberger, and Jill Mattuck Tarule. *Women s Ways of Knowing. The Development of Self, Voice and Mind*. New York: Basic Books, 1997.
- Bogdanovski, Mašan. „Primena misaonih eksperimenata u nastavi”. *Elementi, časopis za promociju nauke*, jesen 2018: 34–35.
- Bowell, Tracy, and Gary Kemp. *Critical Thinking. A Concise Guide*. London and New York: Routledge, 2005.
- Brentano, Franz. *Psychology from an Empirical Standpoint*. London-New York: Routledge, 1995.
- Burgess, John P. *Philosophical Logic*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2009.
- Carr, Wilfred, and Stephen Kemmis. *Becoming Critical. Education, Knowledge and Action Research*. London: Routledge Farmer, 2004.
- Cholbi, Michael. "Intentional Learning as a Model for Philosophical Pedagogy." *Teaching Philosophy* 30, no. 1 (March 2007): 35-58.
- Cohen, LeoNora M. *Educational Philosophies*. 1999. <https://oregonstate.edu/instruct/ed416/PP3.html> (accessed September 15, 2018).
- Cottrell, Stella. *Critical Thinking Skills. Developing Effective Analysis and Argument*. Hampshire and New York: PALGRAVE MACMILLAN, 2005.
- Descartes, Rene. *A Discourse on the Method*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2006.
- . *Meditations on First Philosophy*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2008.
- . *Regulae ad directionem ingenii - Rules for The Direction of The Natural Intelligence*. Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1998.
- Dilthey, Wilhelm. *The Formation of the Historical World in the Human Sciences*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2002.
- Dworkin, Ronald. *Taking Rights Seriously*. Cambridge: Harvard University Press, 1978.

- Evers, Colin W. "Culture, Cognitive Pluralism and Rationality." In *Critical Thinking and Learning*, by Mark Mason, 25-43. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Galilej, Galileo. *Spisi u odbranu Kopernikovog sistema*. Beograd: Plato, 2010.
- Gatchel, Richard H. "The evolution of the concept." In *Concepts of Indoctrination*, by I. A. Snook, 7-13. London and Boston: Routledge & Kegan Paul, 2010.
- Habermas, Jurgen. *The Theory of Communicative Action, Reason and The Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press, 1984.
- Hanson, Michael Hanchett. *Worldmaking: Psychology and The Ideology of Creativity*. New York : Palgrave Macmillan, 2015.
- Hare, William. "Critical Thinking as an Aim of Education." In *The Aims of Education*, by Roger Marples, 85-99. London and New York: Routledge, 1999.
- Heidegger, Martin. *Of The Beaten Track*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Houtlosser, Peter. "Points of View." In *Crucial Concepts in Argumentation Theory*, by Frans H. van Eemeren, 27-51. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
- Husserl, Edmund. *The Idea of Phenomenology*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1999.
- Kant, Immanuel. *Anthropology, History and Education*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Longman Dictionary of Contemporary English*. <https://www.ldoceonline.com/> (accessed December 25, 2016).
- Macmillan Dictionary*. <https://www.macmillandictionary.com/british-and-american-pronunciation.html> (accessed December 25, 2016).
- Malmgren, Kimber W., Beverly J. Trezek, and Peter V. Paul. "Models of Classroom Management as Applied to the Secondary Classroom." *The Clearing House* 79, no. 1 (September/October 2005): 36-39.
- Marinkovic, Josip. *Filozofija kao nastava*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1990.
- Mason, Mark. "Critical Thinking and Learning." In *Critical Thinking and Learning*, by Mark Mason, 1-11. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Paris, N. A. *Major educational philosophies*. [http://ksuweb.kennesaw.edu/~nparis/educ7700/EDUCATIONAL%20PHILOSOPHIES%20\(Major\).doc](http://ksuweb.kennesaw.edu/~nparis/educ7700/EDUCATIONAL%20PHILOSOPHIES%20(Major).doc) (accessed September 15, 2018).
- Paul, Richard W., and Linda Elder. *Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life*. New Jersey: Financial Times Prentice Hall, 2002.
- Phelan, Anne M. "The Death of a Child and the Birth of Practical Wisdom." *Studies in Philosophy and Education* (Kluwer Academic Publishers), 2001: 41-55.
- Thayer-Bacon, Barbara J. "Radical Democratic Communities Always-in-the-Making." *Studies in Philosophy and Education* (Kluwer Academic Publishers), 2001: 5-25.
- van Eemeren, Frans H., and Rob Grootendorst. *Speech Acts in Argumentative Discussions*. Dordrecht, Cinnaminsom: FORIS PUBLICATION, 1984.

КРИТИЧКО МИШЉЕЊЕ ИЗМЕЂУ ЕСЕНЦИЈАЛИЗМА И ПЕРЕНИЈАЛИЗМА

Иван Николић

Универзитете у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, Република Србија

Резиме

Савремена наставна пракса у великој мери фаворизује критичко мишљење као врховни циљ образовања. За нас се истраживање овог концепта показало утолико интересантније уколико се пође од претпоставке да се овај концепт јавља у филозофији од самих њених почетака. Отуда, с обзиром на то да се не ради о универзално прихваћеном концепту, морали смо да већину истих поделимо у два тора. Један који фаворизује вештине и други који фаворизује став. Ипак, може се видети да ове крајности заправо крију извесне недостатке, који се могу помирити у виду једне шире образовне филозофије која се налази на граници између есенцијализма и перенијализма. У том светлу, концепција која фаворизује вештине остаје у недовољној мери осетљива на контекст, а она друга лако може упасти у вербални егзибиционизам. Есенцијализам као позиција која у први ред ставља дисциплину и структуру у изражавању ефикасно уклања недостатке другог тора, који на критичко мишљење, пре свега, гледа као на енкултурацију. Ипак, сама дисциплина и структурисање мишљења на начин логике и методологије, премда спречава вербалну егзибицију и омогућава универзално разумевање на површини комуникативног процеса, остаје ускраћено за разумевање неких проблема који су, пре свега, културно формиран. Тај недостатак превазилази се на начин укључивања перенијализма у образовни процес, а који подразумева образовање о различитим културним обрасцима који стоје иза одређених вредносних ставова.

ЕКОНОМИЈА
ECONOMICS

MONETARY CHALLENGES OF EMERGING EUROPEAN ECONOMIES TOWARDS THE EURO ZONE

Emilija Beker Pucar

University of Novi Sad, Faculty of Economy in Subotica, Subotica, Serbia
emilijabp@gmail.com

Abstract

The paper aims to highlight the main difficulties on the monetary path towards the euro zone experienced by Emerging Europe. Emerging European Economies (EEEs), EU members, adopted either double shift or smooth transition monetary approach towards the euro zone. Double shift assumes changes from floating exchange rate regimes (ERRs) to the ERM II target zone and, finally, monetary union as a rigid ERR. The smooth transition is practiced by economies with mainly rigid ERRs before the ERM II entrance and, at the end, again rigid ERR of a monetary union. Despite chosen monetary path towards the euro zone, crucial difficulties or aggravating factors could be identified in the form of real exchange rate appreciation due to productivity growth or capital inflows. A reconciliation of inflation and exchange rate target zone is extremely complex, at the same time striving not to jeopardize the real convergence. What is stressed here is the vicious cycle between real and nominal convergence as the reason why the ERM II target should be regarded as a “waiting room” not as a “training room” in the pre-EMU phase.

Key words: euro zone, emerging European economies, nominal convergence, real convergence, ERM II.

МОНЕТАРНИ ИЗАЗОВИ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ НА ПУТУ КА ЕВРО-ЗОНИ

Апстракт

У раду се идентификују кључне препреке на монетарном путу европских земаља у развоју ка евро-зони. Европске земље у развоју, односно чланице ЕУ, прихватиле су или монетарни приступ двоструке промене или приступ постепене транзиције ка евро-зони. Двострука промена подразумева кретање од флукутирајућих режима девизног курса ка ЕРМ II таргет-зони и, коначно, монетарној унији, као ригидном режиму девизног курса. Монетарни приступ постепене транзиције су практиковале економије са углавном ригидном формом режима курса пре приступања ЕРМ II, уз, на крају, поновно прихватање ригидног аранжмана монетарне уније. Без обзира на одабрану монетарну путању ка евро-зони, кључне потешкоће или отежавајући фактори могу се идентификовати у форми апресијације реалног девизног курса услед раста продуктивности или прилива капитала. Помирење инфлационог и таргета девизног курса је изузетно сложено, у исто време тежећи да се не угрози процес

реалне конвергенције. У раду истакнути зачарани круг између реалне и номиналне конвергенције представља разлог зашто би ERM II зону требало посматрати као „собу за чекање”, а не „собу за тренирање” у пре-ЕМУ фази.

Кључне речи: евро-зона, европске земље у развоју, номинална конвергенција, реална конвергенција, ERM II.

INTRODUCTION

By 2018, out of thirteen new EU member states (eleven from the East) seven countries introduced the euro (five from the East). The timing of euro zone joining is uncertain for the other six new member states. There is a schedule, however, the late comers (Croatia, Bulgaria, Romania) are still far away from fulfilling the accession requirements. While Baltic States, Slovakia and Slovenia have adopted the euro, the three Central European economies (the Czech Republic, Hungary, and Poland) take different positions from the others (Palankai, 2015). Their commitment to the early euro zone joining has changed in the last decade and turned to hesitation and even to rejection. These countries have problems fulfilling some of the Maastricht criteria, and none of them are in the Exchange Rate Mechanism (ERM) II target zone.

ERM II is based on the June 16 1997 Amsterdam Resolution of the European Council on the establishment of an Exchange-Rate Mechanism (ERM) in the third stage of Economic and Monetary Union (European Council, 1997). The Exchange Rate Mechanism II is a modified version of the ERM I, the European Monetary System (EMS) component established in March 1979. ERM II, as one of the convergence criteria on the way to the euro zone, was introduced on January 01, 1999 and represents the direct successor to the original ERM I. A key lesson from the ERM I crisis is the danger of implementing a soft parity, i.e. narrow target zone of $\pm 2.25\%$ around central parity, in the context of high capital mobility (Buiter, Corsetti, & Pesenti, 1998). The mentioned danger is emphasized in the theory of “impossible trinity” which indicates that it is impossible to apply “soft” parity or intermediate ERR in conditions of free capital movements and full capital integration (Aizenman, Chinn, & Ito, 2013). The strong capital inflows within the ERM I were encouraged by the existence of the parity that minimized exchange rate (ER) risk along with the expectations of further convergence to the monetary union. As a result of the ERM I vulnerability in the context of liberalized capital flows, two key changes followed. Firstly, the expansion of the ER corridor or widening fluctuation margins from 2.25% to 15% in August 1993, while Sweden and the United Kingdom (which left the ERM) switched to floating ERR. The second change is the strengthening of the parity by credibly binding the national economic authorities to a fast and time-specific convergence towards the EMU (Begg, Eichengreen, Halpern, von Hagen, & Wyplosz, 2003).

Unlike the ERM I, the ERM II is a bilateral system in which the currencies of the participating countries in the mechanism are related only to the euro, but not to other participating currencies in ERM II. Although participation in the ERM II *de jure* is not mandatory, it is *de facto* because all EU countries are striving to join the EMU, while the ERM II is one of the mandatory convergence criteria (De Souza, 2002). In essence, participation in the ERM II for a period of at least two years is the obligation of the new EU member states. While the other convergence criteria are precisely defined, the ERM II criterion is not sufficiently precise. The time frame for the ERM II accession is not fixed and depends on the agreement between the authorities of the new EU member state and the EMU. In principle, the ERM II accession can be a very fast process (several days in the case of Austria), but it is more realistic that the process lasts for about 6 months for technical and logistical reasons.

Basically, three key stages could be identified in the process of monetary convergence towards the euro zone. The first stage of monetary convergence includes the period prior to the entrance into the EU (pre-EU accession period), the second stage between the EU to the euro zone membership (post-EU pre-EMU accession period), while the third stage assumes the functioning within the euro zone (post-EMU accession period) (European Council, 1997; de Grauwe and Schnabl, 2004). It is the aggravating factors in the pre-EMU stage of monetary convergence which delay participation of some EU members in the ERM II target zone that are analyzed in the paper. Thus, the broad aim of the paper is to identify key obstacles on the monetary convergence path and derive conclusions concerning the overcoming of the revealed monetary challenges. In order to shed some light on these issues the paper is structured as follows: Section 2 deals with two monetary approaches in the second phase of monetary convergence – double shift vs smooth transition towards the euro zone; aggravating factors during monetary convergence are stressed within Section 3; while the vicious cycle between real and nominal convergence is described within Section 4. Key concluding remarks are given in the last section.

EXCHANGE RATE AND MONETARY REGIMES: DOUBLE SHIFT VS SMOOTH TRANSITION

It is complicated to simultaneously target an ER and inflation under the ERM II target zone at the second stage of the monetary convergence. Numerous papers explored the unsustainability aspect of the ERM II in attaining the convergence criteria (Adahl, 2000; Begg, Eichengreen, Halpern, von Hagen, & Wyplosz, 2003; Fahrholz, 2003; Eijffinger, 2003; Issing, 2003; Polanski, 2004; Tchorek, 2017; etc.). The exclusive focus to inflation target (IT) bears the danger of constant restrictiveness with

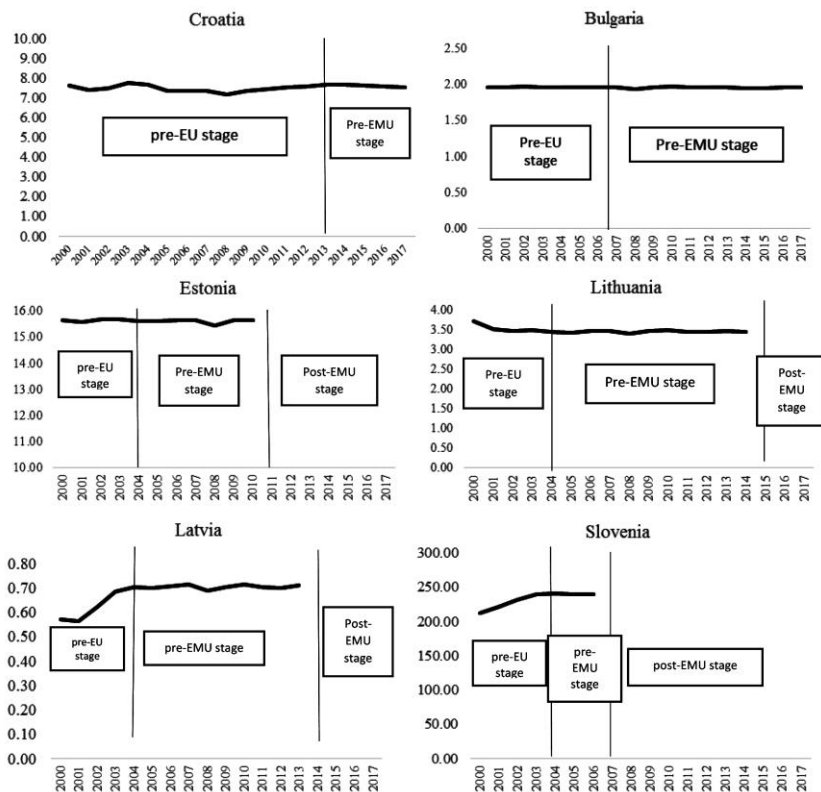
negative consequences to economic activity and employment, i.e. weaker real convergence (Edsel, 2007).

The Exchange Rate Mechanism II represents the target zone with two essential elements or constraints – fixed, central parity against the euro and limited fluctuation band at $\pm 15\%$. It is a relatively flexible framework allowing other alternative ERRs consistent with the requirements of the observed mechanism. The following ERRs are allowed within the ERM II: conventional fixed parity against the euro as a classic fixed-parity form without fluctuation margins; narrow or wider target zone with fluctuation margins up to $\pm 15\%$ with a fixed central parity; currency board - considered as compatible, but concluded on case-by-case basis. However, the following ERRs are unacceptable in the ERM II participation: fixed parity against other currencies (not the euro); free ER floating; crawling pegs; unilateral euroization. Therefore, the elements that must be fulfilled for the participation in the ERM II are: (1) central, fixed (not adjustable, crawling) parity; (2) parity defined to the euro; (3) fluctuation margins that may or may not exist, and if they exist, they must be within $\pm 15\%$ (Backe, Thimann, Arratibel, Calvo-Gonzales, Mehl, & Nerlich, 2004).

The need for adjusting the ERR within the ERM II framework is a factor that must be taken into account in assessing the impact of the ERM II on national economies. If the ERR in the first phase of EU accession is further away from the target zone or its compatible regime, monetary authorities will face major changes impacting the real economy. It is possible to identify two monetary paths at the second phase of monetary convergence from the aspect of applied ERRs and monetary regimes.

One monetary path is followed by countries that do not change monetary policy regime (ER targeting), nor the ERR (Belhocine, Crivelli, Geng, Scutaru, Wiegand, & Zhan, 2016). This path represents **smooth transition towards the euro zone**. Monetary regime of ER targeting in the combination with the currency board or conventional fixed parity against the euro are applied by Estonia, Lithuania, Latvia, and Bulgaria. Bulgaria remained at this group of countries at the second stage of monetary convergence, while Baltic countries are already at the third stage of the euro zone membership (Estonia since 2011, Latvia 2014, Lithuania since 2015). Currency regimes of countries at this monetary path already mimic many features of euro adoption (IMF, 2015). Although Slovenia and Croatia did not follow currency board (rigid ERR) track, they also practiced the observed monetary approach having in mind euro-peg in the first and the second stage of the monetary convergence. The nominal exchange rate of economies belonging to smooth monetary transition towards the euro zone did not change substantially during all the phases of the monetary convergence (Figure 1). Alongside the NER, Figure 1 reveals the years spent in identified stages of the monetary convergence. Slovenia spent three years (2004-2007) in the second (pre-EMU) stage, Slovakia five years (2004-2009), Estonia six

years (2004-2011), Latvia ten years (2004-2014), and Lithuania eleven years (2004-2015).

Note: In the case of Slovenia, Estonia, Lithuania and Latvia, nominal exchange rates are presented until euro adoption i.e. in the pre-EU and pre-EMU stage.

Figure 1. Nominal exchange rate (domestic currency per euro) in the period 2000-2017 for EEE's with smooth monetary transition towards the euro zone

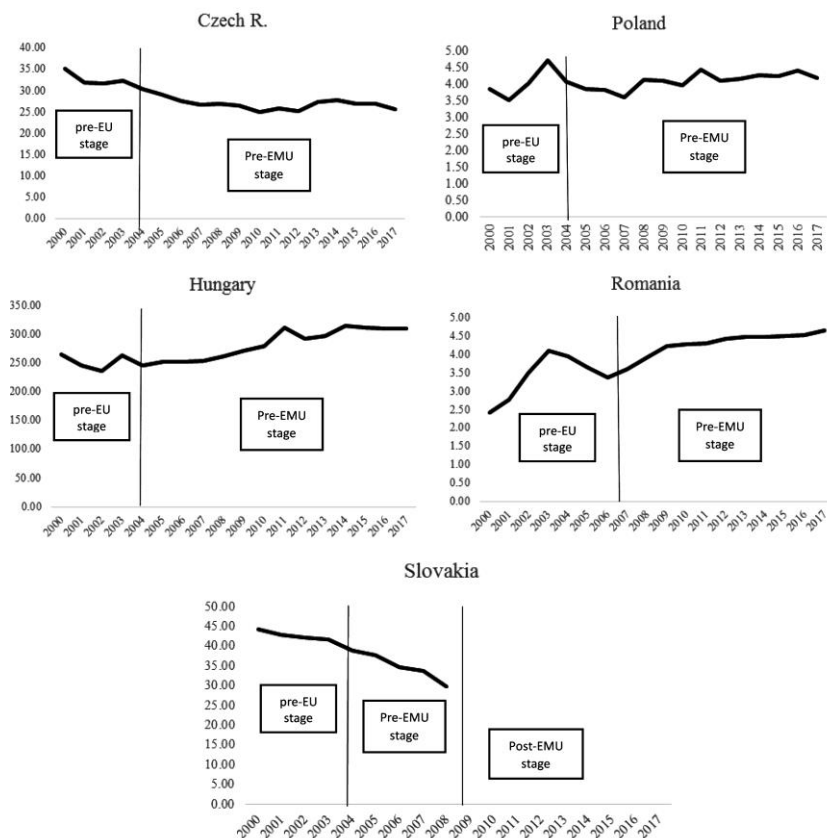
Source: Authors according to the IMF International Financial Statistics database.

The opposite monetary path at the second stage of monetary convergence does not assume the radical change of monetary policy regime (inflation targeting - IT), although ERR should be adjusted by meeting the Maastricht criteria regarding the ERM II. It is actually a **double ER regime shift**. Exchange rate flexibility must be reduced by switching from managed/free float to the target zone and, ultimately, by defining the central parity against the euro. Poland, the Czech Republic and Hungary, since 2004, and Romania since 2007 have been at the second phase of the monetary convergence following this monetary path (IMF, 2015; Bakker, 2017). These countries, however, still haven't participated in the ERM II.

Slovakia followed the same monetary path at the pre-EMU stage (2004-2009), but it has been, and currently is, at the third stage of the monetary convergence since 2009. See Figure 2 for the identification of NER changes and stages of the monetary convergence of countries belonging to the double shift ERR club. In contrast to ERR that will be *de facto* exposed to changes in accordance with the progress of the monetary convergence, the monetary regime in the second phase of EMU joining could stay in the form of inflation targeting (IT). However, it is preferable to change the type of the regime. The Exchange Rate Mechanism II participation assumes maintenance of the target zone in the two-year period implying targeting of both variables - ER and inflation - thus making strict IT framework inadequate (Bofinger & Wollmerhäuser, 2001; Orłowski, 2001, 2005). Changing the type of IT during the monetary convergence points to the dynamic approach to IT framework switching from strict to flexible IT. Nevertheless, the flexible IT might be further extended to the framework that prioritizes low and stable inflation over the ER stability. The monetary policy strategy based on targeting the relative inflation-forecast is believed to be consistent with the Maastricht convergence criteria and can be implemented in concurrence with the ER stability benchmark for the ERM II (Orłowski, 2008).

Regardless of the implemented monetary approach, smooth transition or double shift, experience shows that it is of crucial importance to manage ERR changes in order to ensure further economic development and avoid welfare losses. This is particularly related to choosing the right timing for moving to a new regime which requires special caution. Provided that the ERM II entry is well-timed and that the parity is adequately chosen in line with the underlying fundamentals, the mechanism, with its $\pm 15\%$ corridor, leaves enough space for adjustments to shocks and economic development. The possibility of changing the central parity under a multilateral agreement would add further room for maneuvers. That especially holds if the real catching-up process is significantly faster than expected and leads to strengthening currency pressure. Therefore, a full use of the wide bands in the ERM II and the communication of the possibility of realignments would, in principle, allow for a considerable ER flexibility. An overly tight ER management “close to the central rates”, practiced by Baltic states for example, removes ER as an adjustment tool.

However, if the ERM II entry is not well-timed and the parity is not adequate, the situation concerning real and nominal convergence becomes very complicated. The candidates for the EMU accession need to achieve price stability prior to tying their currencies to the euro. Otherwise, the euro-peg accompanied by inflation persistently higher than that of the euro zone would trigger RER appreciation and worsen their current account position. The next section analyzes the aggravating factors of the participation in the ERM II in more details.

Note: In the case of Slovakia, nominal exchange rate is presented until euro adoption i.e. in the pre-EU and pre-EMU stage.

Figure 2. Nominal exchange rate (domestic currency per euro) in the period 2000-2017 for EEE's with double shift monetary transition towards the euro zone

Source: Authors according to the IMF International Financial Statistics database.

AGGRAVATING FACTORS OF MONETARY CONVERGENCE IN THE PRE-EMU STAGE

Real convergence is a process in which economic growth in poorer countries is faster than that in richer ones, and in which the real income differences between countries diminish over time. GDP per capita in emerging Europe, as an indicator of real convergence, clearly converges to the euro zone level (Figure 3).

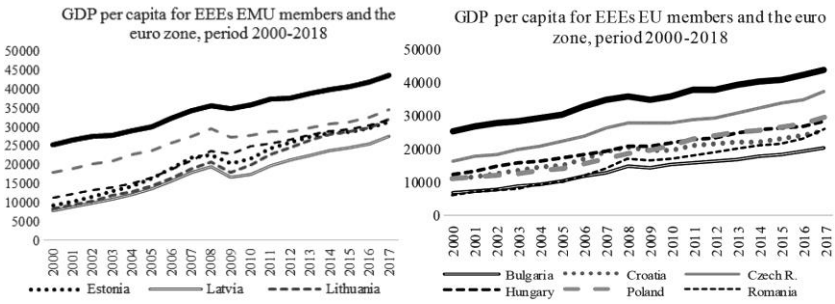

Figure 3. Real convergence towards the euro zone, GDP per capita, PPP, current international \$, 2000-2017

Source: authors according to the WB database, World Development Indicators.

Nominal convergence, expressed as the decrease of inflation rate, is evident for all EEEs. EEEs members of the euro zone (Figure 4, left) in the observed period converged towards the euro-zone inflation rate. The inflation gap has shrunk during monetary convergence and completely narrowed after euro acceptance of the observed countries. The surge of the inflation rate is evident during the Global crisis for Baltic States in pre-EMU accession phase. These countries were mostly hit with the crisis among EEEs and, even further, among EEs as a whole (Josifidis, Allegret, & Beker Pucar, 2011, 2014; Allegret & Sallenave, 2015). Concerning EU members outside the euro zone (Figure 4, right) Romania experienced the highest inflation rate around 46% in 2000, however, monetary convergence followed as in other EEEs. The inflation rise was evident during the crisis period, especially in Bulgaria, Romania and Hungary, but in post-crisis period convergence continued.

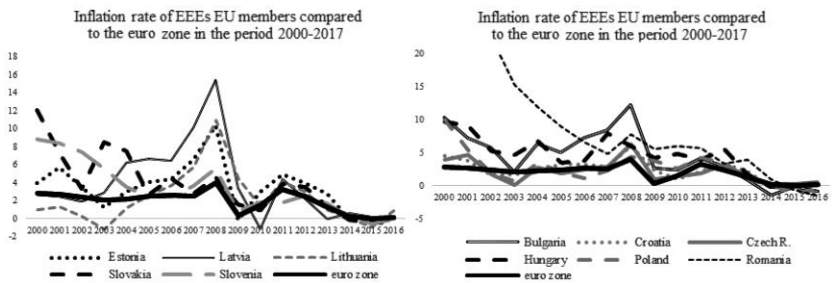

Figure 4. Nominal convergence towards the euro zone, inflation rate, 2000-2017

Source: authors according to the WB World Development Indicators database.

On the convergence path towards the EU, later the EMU, candidate countries face two fundamental, accompanying factors of the convergence

process that initiate **RER appreciation** – productivity growth and capital inflows. Countries that are in the process of catching up normally display strong productivity growth in the tradable sector, while productivity developments in the non-tradable sector are normally more similar across countries. Given that productivity growth in the tradable sector exceeds productivity growth in the non-tradable sector, the prices of non-tradable products also grow thanks to the equalizing wages between these sectors. Hence, higher inflation rate in emerging countries in relation to the euro zone stems from **higher productivity growth**, while RER appreciation could be regarded as a natural and fundamental part of the “catching-up” process (De Haan, Hoeberichts, Maas, & Teppa, 2016). The Balassa-Samuelson effect is accordingly regarded as a real source of RER appreciation and attached to the process of convergence in living standards across economies.

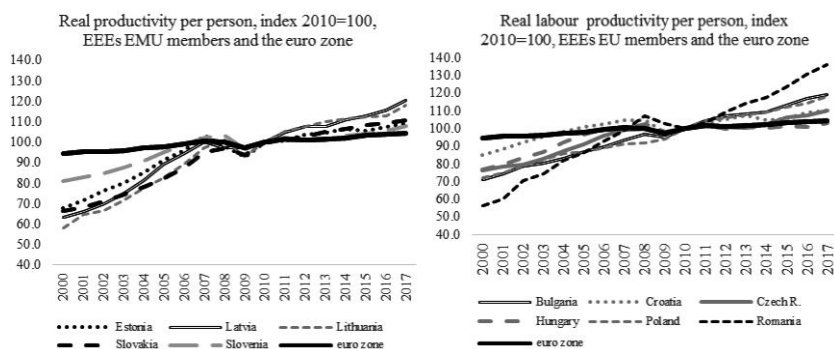

Figure 5. Productivity rise as a catching-up indicator for EEs EU and EMU members in the period 2000-2017

Source: authors according to Eurostat database.

All EEs EU and EMU members experienced real labor productivity growth as the accompanying factor of the catching up process towards the euro-zone (Figure 5). Expectedly, productivity catching up is more emphasized for the less developed EEs, like Romania and Bulgaria. From low starting positions EEs have shown accelerated productivity gains over the developed euro zone countries. Productivity differential surely reflects on their price level. Despite the obvious nominal convergence, the price level still remains above the euro zone level for most EEs (see Figure 4).

However, the empirical evidence suggests that the Balassa-Samuelson effect can only provide a partial explanation for the inflation differentials between EU members (Del Hoyo, Diaz, Dorrucchi, Heinz, & Muzikarova, 2017). The vulnerability of EEs on the monetary path towards the euro zone is also reflected in **capital inflows**. In addition to the productivity growth as a real source of RER appreciation, capital inflows are also a natural and accompanying phenomenon of the converging process. It arises from the

initial need for import accumulation due to insufficient domestic savings in order to begin and sustain the catching-up. High investment rates appear essential for convergence towards higher-income EU/EMU countries. Due to large saving gaps in an environment of limited domestic savings in most EEEs, the investments are dominantly financed with capital inflows (Žuk, Polgar, Savelin, del Hoyo, & König, 2018). The gap between saving and investment is reflected in current account deficit (Figure 6).

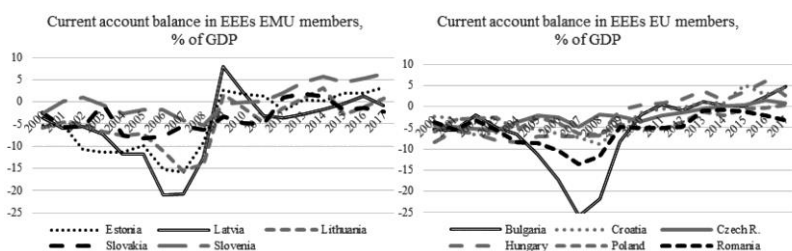

Figure 6. Current account balance in EEEs, % of GDP, 2000-2017

Source: authors according to the WB World Development Indicators database.

The external deficit position is justified if it is a reflection of the convergence process and fostering of economic growth. In this sense, the import of foreign accumulation is understandable. However, another part of the deficit is unjustified and unsustainable since capital inflows are directed into the consumption initiating excessive economic overheating prior to the crisis. The economic overheating goes along with the accumulation of current account deficit which culminates in the pre-crisis and pre-EMU stage. This is the reason of abrupt external adjustment in the post-crisis period (Figure 6). The position of the Baltic States was especially vulnerable within the EMU member group. These economies experienced the highest current account deficit (relative to GDP) in the pre-EMU stage accompanied with sharp current account adjustment in the post-crisis period. The same holds for Bulgaria and Romania which expressed the most vulnerable external position between EU members.

The urge to foster the economic growth under low domestic saving and the need to cover current account deficit brought the need for capital inflows in EEEs. The downside of large capital inflows entails the risks of volatility and speculative pressures on ER. Moreover, when market participants pay attention to the growing current account deficits, the side effect of large capital inflows (as a signal of vulnerability and possible overvaluation) can create their own demise. The vulnerability of EEEs to the sudden stop episodes has been revealed, and especially in the period of the Global crisis since 2008 (Rahman, 2008; Shelburne, 2008; Vamvakidis, 2008; Allegret & Sallenave, 2015). Figure 7 shows that (i) in average, foreign direct investments (FDI) and portfolio inflows (PI) in EEEs are far lower from the euro zone level (left panel); (ii) in general, FDI capital

inflows in EEEs dominate over the variable portfolio investments in the observed period 2000-2017 (right panel); (iii) the capital surge in the pre-crisis period is evident as a vulnerability grounds for sudden stop problems in EEEs (right panel); (iv) the abrupt FDI drop and milder drop of portfolio investments happened under the crisis impact in EEEs, as well as the euro zone (right panel).

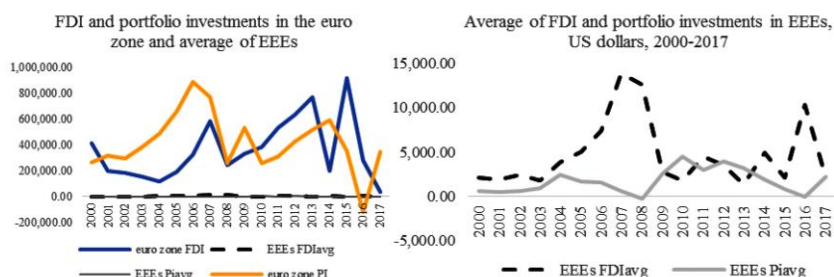

Figure 7. FDI (net incurrence of liabilities) and portfolio investments (net incurrence of liabilities) in the euro zone and EEEs (average), US dollars, 2000-2017

Source: authors according the IMF International Financial Statistics database

Some EEEs have partly managed such vulnerabilities through flexible ER arrangements (double shift monetary stance from the previous section) which weaken the pressure of monetary authorities concerning speculative attacks and foreign exchange interventions (Josifidis, Allegret, & Beker Pucar, 2011, 2014). However, the unavoidable participation in ERM II in the second stage directly gives the speculators the target (euro-peg) with fluctuation bands, diminishing the role of ER as a shock absorber.

THE VICIOUS CYCLE BETWEEN REAL AND NOMINAL CONVERGENCE IN THE ERM II

Real convergence as a catching-up growth in income and adjustment of the real economic structures towards those prevailing in the euro area, in combination with the nominal convergence, makes the ERM II difficult to sustain. EU member states, and candidates for EMU accession, try to participate in the ERM II for as short period of time as possible because of the conflict between real and nominal convergence, as well as the Maastricht criteria related to inflation and ER. Numerous papers investigate the non-sustainability of the ERM II as an intermediate ERR from the aspect of simultaneous realization of the ER and inflation target. The references show that simultaneous achievement of the nominal convergence (ER and inflation stability) and the real convergence (faster economic growth) is almost impossible (Adahl, 2000; Buiters & Grafe, 2002; De Broeck & Slok, 2002;

Begg, Eichengreen, Halpern, von Hagen, & Wyplosz, 2003; Fahrholz, 2003; Eijffinger, 2003; Issing, 2003; De Grauwe & Schnabl, 2004; Polanski, 2004; Tchorek, 2017; etc.).

Undoubtedly, there is a close link between convergence in real incomes (real convergence) and convergence in prices (nominal convergence). Figure 8 suggests a positive correlation between real convergence (presented with GDP per capita growth) and nominal convergence (presented with inflation i.e. consumer prices growth) in the period 2000-2018 for EEEs EU members. A progress in real convergence reflected in growing GDP per capita is connected with higher prices as a threat to nominal convergence.

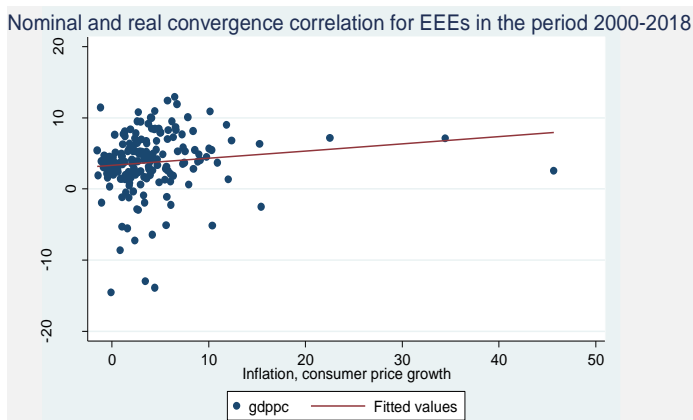

Figure 8. Conflict between nominal and real convergence in the period 2000-2018

Source: authors' calculations, Stata 12, World Bank World Development Indicators database.

The conflict between nominal and real convergence is especially emphasized having in mind the catching-up process accompanied by strong capital inflows and productivity growth. Although fundamental, accompanying factors of the transitional “catching-up” process, these factors also create inflationary pressures as a threat to the inflationary convergence criteria. Productivity growth directly implies a higher price level, while the factor of capital inflows creates redundant liquidity. Capital inflows as a monetary source and higher productivity growth as real source, both initiate RER appreciation. However, how the economy adjusts depends from the applied ERR (De Grauwe & Schnabl, 2004).

EEEs with gradual monetary stance (i.e. with fixed/rigid ERR) in the pre-EU and pre-EMU stages are usually condemned to fiscal tightening. Higher price level has been dampened via restrictive policies since NER appreciation is not an option. Countries which use ER as a nominal anchor

must adjust through prices or wages (internal devaluation). On the other hand, EEEs with double shift monetary approach benefit from NER movements (ER as a shock absorber) in all phases of the monetary convergence. Indeed, during the pre-EMU stage, these economies could use NER appreciation (however, limited with lower fluctuation band) to deal with higher productivity without sharp price adjustments. It seems that NER appreciation within the ERM II is a less painful option, but only for countries practicing IT monetary strategy. For others, price level must be controlled via fiscal tightening which threatens real convergence (Badia & Segura-Ubiergo, 2014). It should be noted that restrictive monetary policy does not solve the problem of capital inflows, endangers interest rate criteria and real convergence process. An unjustified high interest rate on the basis of uncovered interest parity attracts capital with a speculative, short-term nature, the effect of which must be absorbed (Begg, Eichengreen, Halpern, von Hagen, & Wyplosz, 2003; DGTPE, 2008). Maintenance within the ERM II in the mentioned circumstances of strengthening monetary restrictiveness implies the costs of sterilizing additional liquidity.

Due to the difficulties encountered by emerging economies in the phase of preparation for EMU accession, some authors (Szapary, 2000; Buiters & Grafe, 2002; De Broeck & Slok, 2002; Grauwe & Schnabl, 2004; Tchorek, 2017) suggest changes in the ER and inflation convergence criteria in terms of relaxing one of the criteria. Although the disputed convergence criteria are predicted for countries of a similar level of development (and which did not have to go through the transition process), there is no indication of their redesigning for emerging economies (Bofinger, 2005). Criteria modifications would be regarded as a violation of the principle of equal treatment.

In essence, it is extremely difficult and challenging for monetary authorities not to endanger real convergence if they want to meet ER and inflation convergence criteria. The position of the EU institutions (European Commission and European Central Bank), known as Eurosystem position, indicates the ERM II as a disciplinary mechanism conducive to nominal convergence or the “**training room**”. This view presumes that the ERM II supports the fulfilment of the other convergence criteria by enhancing macroeconomic stability, promoting real convergence, thus bringing member states closer to the euro adoption. According to this stance, the ER fluctuation band and the period in the ERM II should be consistent with the real convergence process and structural characteristics of the economy.

However, the detected vicious cycle between nominal and real convergence contradicts this approach in the pre-EMU stage. In this sense, other views presume the ERM II as a “**waiting room**” for entry into the euro zone rather than a “**training room**” (Polanski, 2004). Namely, it is difficult to carry out significant reforms and convergence to the EMU within the ERM II framework. Acceding countries’ position regards the ERM II as an

institutional requirement for the adoption of the euro that cannot be avoided, but one whose appropriateness as an ER policy framework is questionable. Countries should perceive the ERM II as a “waiting room” that offers at best little value-added and may even entail certain risks (Backe, Thimann, Arratibel, Calvo-Gonzales, Mehl, & Nerlich, 2004). In other words, most of the process of nominal convergence, fiscal and structural reforms must already be completed before entering the ERM II (Schadler, Drummond, Kuijs, Margasova, & van Elkan, 2005). With such an interpretation, the ERM II is primarily seen as an element of formal obligations on the road to the euro zone rather than a tool to increase macroeconomic stability. Accordingly, the period spent in the ERM II should be limited to the legally required minimum of two years.

The scenario, known as a **“training room within waiting room”** was to some extent implemented in the Baltic states which have implemented currency board arrangement (gradual monetary approach) within the ERM II. After joining the EU, these economies introduced their currencies to the ERM II, believing that they would meet the criteria and adopt the euro (Tchorek, 2017). Credit booms and the subsequent crisis in the euro zone made it impossible to maintain and foster nominal convergence criteria. Internal devaluation in the Baltic states was severe and accompanied by socially painful adjustments during the Global crisis. It is directly related to rigid ERR which came under pressure under abrupt external shocks (Kang & Shambaugh, 2014). Given that there is always a risk of remaining in the ERM II longer than the required minimum of two years, a more reasonable solution seems to be the choice of the standard $\pm 15\%$ fluctuation margins. A wider band or a corridor may be adjusted, offering more flexibility for the macroeconomic policy instruments.

Although the role of fiscal policy is not the focus of this paper, it is clear that fiscal policy must be coordinated with monetary policy. Adequate fiscal policy is the only way to simultaneously achieve nominal and real convergence along with the implementation of structural changes (Fahrholz, 2003). It should not act too expansively in order to avoid endangering the targets within the ERM II. The fiscal position, especially in the form of convergence criteria (budget deficit and public debt), largely determines the time of entry into the ERM II, as well as the length of the EMU accession phase. Although it sounds paradoxical, the entry of former transitional economies into the EMU is primarily conditioned by non-monetary factors (Polanski, 2004). Nominal convergence is increasingly dependent on the structural changes or the process of real convergence. In this context, it makes sense to postpone the entry of EEEs (Poland, the Czech Republic, Hungary, Romania, Bulgaria, Croatia) into the ERM II until an adequate, desirable level of real and nominal convergence is established, in particular until a solid fiscal position and sustainable public finances are ensured (Onorante, 2006). A solid and disciplined fiscal policy could relax the position of monetary policy, and *vice versa*.

CONCLUDING REMARKS

It is not possible to provide great progress in the convergence processes in the ERM II phase. Basic requirements for a successful experience in the euro zone should be in place prior to euro adoption. Real convergence should be aligned closely enough with the euro zone in order to minimize risks of that unique monetary policy which can be inappropriate for the domestic conditions. Following the same line of thought, alternative adjustment mechanisms to the loss of monetary policy sovereignty, especially wage/price flexibility and fiscal policy, must be capable of absorbing shocks since ER cannot act as a shock buffer anymore. Conversion rates must be appropriate, sustainable, realistic, i.e. based on macroeconomic fundamentals. Therefore, adequate balancing between satisfying the numerical (nominal) convergence criteria without braking real convergence could be regarded as a success of participating in ERM II.

Aggravating factors of the participation within ERM II are the conflict between nominal and real convergence emphasized through the catching-up side effects, i.e. capital inflows and productivity growth. Capital inflows and productivity growth pose threats to the inflation or ERM II Maastricht criteria. The expected reactions of the economic authorities are in the form of a restrictive monetary or restrictive fiscal policy with negative effects on the real convergence. However, restrictive monetary policy, although in charge of nominal convergence, attracts speculative portfolio capital with clear destabilizing monetary effects. Sterilization is imposed as a potential measure of absorption of excessive liquidity, but this measure is not a solution, since high-yield short-term capital is attracted again. The second option is a tight fiscal policy that does not assume additional, negative measures (such as sterilization in the case of restrictive monetary policy), but causes direct negative consequences for real convergence. Bearing in mind that within the ERM II restrictive monetary and fiscal policies are almost unavoidable, and that solutions to successful and simultaneous real and nominal convergence are practically nonexistent, the only acceptable proposal for EEEs in the pre-EMU stage is completing the process of real convergence before joining the ERM II. Due to the vicious cycle in combining nominal and real convergence, it is desirable to fulfill the criteria of nominal convergence or at least introduce it at the final stage.

There is a risk to consider the EU integration as a magic way to accelerate the economic growth and focusing on the immediate entry into the euro zone. Vulnerability to higher inflation due to productivity growth and capital account volatility (or massive capital inflows), the consequent RER appreciations, but also the rapid credit and demand growth, together represent aggravating factors of smooth transition towards the euro zone. Prior the ERM II participation inflation should be low, fiscal adjustment should be well structured and substantial, central parities should be set realistically and monetary frameworks (ER targeting or modified IT)

during ERM II should incorporate adequate protection mechanism from capital account reversals. Accordingly, two years of participation in ERM II should be regarded as “waiting room”, not “training room” for joining the euro zone. Despite this general background, economic merits of any particular strategy towards ERM II and the later adoption of the euro will need a careful case-by-case assessment. In spite of identified monetary challenges and potential solutions for EEEs, further research should be directed to specific countries in the positions of double shift or gradual monetary track towards the euro zone.

REFERENCES

- Allegret, J-P., & Sallenave, A. (2015). Capital flow bonanzas and monetary policy in emerging Europe: responses to the global financial crisis. *Post-Communist Economies*, 27, 429-447. doi: <https://doi.org/10.1080/14631377.2015.1084709>
- Aizenman, J., Chinn M.D., & Hiro, I. (2013). The ‘impossible trinity’ hypothesis in an era of global imbalances: measurement and testing. *Review of International Economics*, 21(3), 447-458. doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2071311>
- Adahl, M. (2000). Accession countries’ choice of exchange rate system in preparation for EMU. http://www.riksbank.se/upload/Dokument_riksbank/Kat_publicerat/Artiklar_PV/er00_4_artikel3.pdf.
- Backé, P., Thimann, C., Arratibel, O., Calvo-Gonzalez, O., Mehl, A., & Nerlich, C. (2004). The acceding countries’ strategies towards ERM II and the adoption of the euro: An analytical review. ECB Occasional Paper Series 10.
- Badura, M., & Segura-Ubiergo, A. (2014). Real exchange rate appreciation in emerging markets: Can fiscal policy help? IMF Working Paper 14/1.
- Bakker, B. B. (2017). Exchange rate regimes in emerging Europe. 5th Regional Meeting of Governors, Umag, March 30-31.
- Begg, D., Eichengreen, B., Halpern, L., von Hagen, J., & Wyplosz, C. (2003). Sustainable regimes of capital movements in accession countries. CEPR Policy Paper 10.
- Belhocine, N., Crivelli, E., Geng, N., Scutaru, T., Wiegand, J., & Zhan, Z. (2016). Taking stock of monetary and exchange rate regimes in emerging Europe. IMF European department paper.
- Bofinger, P., & Wollmershäuser, T. (2001). Is there a third way to EMU for the EU accession countries? *Economic Systems*, 25(3), 253-274.
- Bofinger, P. (2005). Exchange rate policies and institutional arrangements in the transition process to European Monetary Union. EUI Working Paper RSCAS 2004/17.
- Buiter, W., Corsetti, G., & Pesenti, P. (1998). Interpreting the ERM crisis: country specific and systemic issues. Princeton studies in international finance 84.
- Buiter, W., & Grafe, C. (2002). Anchor, float or abandon ship: Exchange rate regimes for the Accession countries. EIB papers 7(2).
- De Souza, L. M. V. (2002). *Beyond transition: Essays on the monetary integration of the accession countries in Eastern Europe* (PhD thesis). Retrieved from <http://www.tinbergen.nl/~phare/Partners/phdfinal.pdf>.
- De Broeck, M., & Sløk, T. (2001). Interpreting real exchange rate movements in transition countries. IMF working paper 01/56; BOFIT discussion paper 7/2001.
- De Haan, J., Hoerberichts, M., Maas, R., & Teppa, F. (2016). Inflation in the euro area and why it matters. De Nederlandsche bank Eurosystem occasional studies 14-3.
- Del Hoyo, J. L. D, Dorrucchi, E., Heinz, F. F., & Muzikarova, S. (2017). Real convergence in the euro area: a long-term perspective. ECB occasional paper 203.

- Direction Generale Du Tresor Et De La Politique Economique - DGTPPE. (2008). Real exchange rate appreciation in the emerging countries. *Tresor-Economics*, 35, 4.
- Žuk, P., Polgar, E. K., Savelin, L., del Hoyo, J. L. D., & König, P. (2018). Real convergence in Central, Eastern and South-Eastern Europe. ECB economic bulletin, issue 3/2018.
- Edsel, B. (2007). Win or lose, it's the policy we choose: comparative economic performance of the inflation targeters. MPRA Paper 2928.
- Eijffinger, S. C. W. (2003). Accession countries and ERM II. Briefing Paper on "The conduct of monetary policy and an evaluation of the economic situation in Europe - 3rd quarter 2003 (august 2003)" for the European Parliament. <http://www.europarl.europa.eu/comparl/econ/pdf/emu/speeches/20030910/eijffinger.pdf>
- European Council. (1997). Resolution of the European Council on the establishment of an Exchange-Rate Mechanism in the Third Stage of Economic and Monetary Union. Amsterdam, 16 June 1997(97/C 236/03). <https://www.nationalbanken.dk/en/...rate.../The%20Amsterdam%20Resolution.pdf>
- Fahrholz, C. (2003). Strategic exchange-rate policy of accession countries in ERM II. Ezoneplus working paper 14. http://www.ezoneplus.org/archiv/ezoneplus_wp_fourteen.pdf
- International Monetary Fund - IMF. (2015). Central and Eastern Europe: New member states (NMS) policy forum – selected issues. IMF country report 15/98.
- Issing, O. (2003). Considerations on monetary policy strategies for accession countries. <http://www.ecb.int/press/key/date/2003/html/sp030228.en.html>.
- De Grauwe, P., & Schnabl, G. (2004). Exchange rate regimes and macroeconomic stability in Central and Eastern Europe. CESifo working paper 1182.
- Josifidis, K., Allegret, J-P., & Beker Pucar, E. (2011). Inflation targeting and exchange rate regimes in Serbia and selected transition economies. *Eastern European Economics*, 49(4), 88-105. doi: <https://doi.org/10.2753/EEEE0012-8775490405>
- Josifidis, K., Allegret, J-P., & Beker Pucar, E. (2014). Adjustment mechanisms and exchange rate regimes in 2004 new EU members during the financial crisis. *Post-Communist Economies*, 25(1), 1-17. doi: <https://doi.org/10.1080/14631377.2013.756614>
- Kang, J. S., & Shambaugh, J. C. (2014). Progress towards external adjustment in the euro area periphery and the Baltics. IMF working paper 131.
- Onorante, L. (2006). Fiscal convergence before entering the EMU. ECB working paper 664.
- Orlowski, L. T. (2001). From inflation targeting to the euro-peg, A model of monetary convergence for transition economies. *Economic Systems*, 25, 233-251. doi: [https://doi.org/10.1016/S0939-3625\(01\)00020-6](https://doi.org/10.1016/S0939-3625(01)00020-6)
- Orlowski, L. T. (2005). Monetary policy adjustments on the final passage towards the euro. Center for social and economic research, Warsaw. http://www.case-research.eu/upload/publikacja_plik/4830919_sa294ok.pdf
- Palankai, T. (2015). The introduction of the euro and Central Europe. *Economics and Sociology*, 8(2), 51-69. doi: 10.14254/2071-789X.2015/8-2/5
- Polanski, Z. (2004). Poland and the euro zone enlargement: Monetary policy, ERM II, and other issues. <http://www.defi-univ.org/IMG/pdf/23.pdf>.
- Rahman, J. (2008). Current account developments in new member states of the European Union. IMF working paper 92.
- Schadler, S., Drummond, P., Kuijs, L., Margasova, Z., & van Elkan, R. (2005). "Adopting the euro in Central Europe – challenges of the next step in European integration. IMF occasional paper 234.

- Szapary, G. (2001). Transition countries' choice of exchange rate regime in the run-up to EMU membership. *Finance & Development*, 38(2).
- Shelburne, R. C. (2008). Current account deficits in European emerging markets. UNECE discussion paper 2008.2.
- Tchorek, G. (2017). Polish exchange rate policy dilemmas in ERM II. *Studia Europejskie*, 2/2017, 43-67.
- Vamvakidis, A. (2008). Convergence in emerging Europe: Sustainability and vulnerabilities. IMF working paper 181.

МОНЕТАРНИ ИЗАЗОВИ ЕВРОПСКИХ ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ НА ПУТУ КА ЕВРО-ЗОНИ

Емилија Бекер Пуцар

Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици, Суботица, Србија

Резиме

Након приступања Европској унији, европске земље у развоју суочавају се са значајним изазовом при дизајнирању стратегије девизног курса и монетарне политике у процесу транзиције ка евро-зони. Европске земље у развоју морају одлучити какву ће монетарну путању пратити у периоду пре укључења у ERM II и, имајући у виду шири $\pm 15\%$ коридор, у одређеној мери током учешћа у ERM II. Недостатак ERM II представља институционална структура прилагођена ситуацији ужег коридора и релативно сличним (развијенијим) економијама. Таргет-зона ERM II ограничава маневарски простор економским властима европских земаља у развоју. Према томе, није изненађујуће то што неке од земаља настоје што краће учествовати у некомфорној „соби за чекање“. Европске земље у развоју прихватиле су или режим двоструке промене или градуелни монетарни приступ ка евро-зони. Земље које су практиковале приступ двоструке промене започеле су монетарну конвергенцију са флукутирајућим режимом девизног курса до ERM II таргет-зоне, приступајући на крају монетарној унији као ригидном аранжману девизног курса. Градуелни приступ монетарној транзицији ка евро-зони практикован је од стране земаља са ригидним девизним и монетарним режимом пре ERM II и након њега у форми валутног одбора и монетарне уније, наведеним редоследом. Међутим, независно од одабране монетарне путање ка евро-зони, отежавајући фактори настају у форми ап्रेसијације реалног девизног курса, иницирани растом продуктивности или приливима капитала. Помирење инфлационог таргета и таргета девизног курса унутар ERM II, уз одржавање или убрзавање процеса реалне конвергенције, представља изузетно сложен задатак за економске власти европских земаља у развоју. Рестриктивна фискална и монетарна политика имају негативан ефекат по реалну конвергенцију ка евро-зони. Имајући у виду наглашене отежавајуће факторе у процесу монетарне конвергенције, пре укључења у ERM II пожељно је финализовати реалну конвергенцију, уз ниску инфлацију, добро структурирано фискално прилагођавање и реалистично постављен централни евро-паритет. Зачарани круг између реалне и номиналне конвергенције један је од кључних разлога зашто би ERM II критеријум из Мастрихта требало сматрати „собом за чекање“, а не „собом за тренирање“ у фази пре прикључења евро-зони.

ПРОЦЕС КАНДИДОВАЊА КАО ТЕХНИКА ПРОДАЈЕ У ДЕСТИНАЦИЈСКОМ МЕНАџМЕНТУ – ПРИМЕР СРБИЈЕ КАО КОНГРЕСНЕ ДЕСТИНАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ^а

Игор Ковачевић*, Бојан Зечевић, Александар Ђорђевић

Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, Република
Србија

* *igor.kovacevic@ekof.bg.ac.rs*

Апстракт

Своје активности дестинацијске менаџмент-организације обављају за интерес и рачун стејкхолдера дестинације. Њихове активности односе се на стварање што бољих услова дестинације за задовољење захтева туриста као потрошача. Са друге стране, једна од кључних активности, које претходе задовољењу потреба туриста, односи се на технику продаје дестинације – процес истицања кандидатуре. Предмет овог истраживања управо се односи на теоријско идентификовање и разумевање самог процеса, различитих фаза и специфичности, а релевантан резултат истраживања, који има значајну практичну примену, показао је да у ситуацијама када конгресни биро дестинације, као дестинацијска менаџмент-организација, води процес кандидовања, успешност добијања конгреса је на много већем нивоу, и то у чак 80% случајева испитаног узорка.

Кључне речи: дестинацијски менаџмент, ДМО, кандидатура, продаја, конгресни биро.

BIDDING AS A SALES TECHNIQUE IN DESTINATION MANAGEMENT – EXAMPLE OF SERBIA AS AN EMERGING CONGRESS DESTINATION

Abstract

Destination management organizations are implementing their activities for the benefit and interest of the destination stakeholders. Those activities are influencing the creation of the better destination conditions needed for satisfying the needs and wants of tourists as final consumers. On the other hand, one of the key activities, that is the basis for satisfying tourist needs, is a destination sales technique – the bidding process. The research subject

^а Средства за реализацију истраживања обезбеђена су од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја.

here focuses on the theoretical identification and understanding of the bidding process, various phases and characteristics, and the relevant results that have significant practical application show that in situations where convention bureau, as a destination management organization, leads the bidding process, success rate is on a much higher level in 80% of research cases.

Key words: destination management, DMO, bid, sales, convention bureau, CVB.

УВОД

Једна од основних техника продаје активности носилаца дестинацијског менаџмента и дестинацијског маркетинга, али и хотела и конгресних центара, јесте „истицање кандидатуре”. Истицање кандидатуре можемо посматрати као процес тендера путем ког организатор конгреса настоји да одабере конгресну дестинацију за свој наредни догађај. Са аспекта дестинације, истицање кандидатуре је процес прилагођавања понуде дестинације заснованој на формалним и неформалним критеријумима и улазак у процес отвореног надметања са осталим дестинацијама. У пракси се може увидети да развијене конгресне дестинације (висок ниво квалитета конгресне инфраструктуре и висок ниво дестинацијског менаџмента) карактерише снажно коришћење технике истицања кандидатуре као проактивног начина приступа клијентима и начина одржавања конкурентске предности. Носиоци ових активности су конгресни бирои, који представљају форму дестинацијских менаџмент-организација. Иако значајна активност у области конгресног туризма, истицање кандидатуре је предмет истраживања ограниченог броја аутора, што у исто време представља и проблем, јер недостаје потпуни научни оквир, али и предност, јер постоје могућности за значајно напредовање у истраживањима.

УЛОГА ДЕСТИНАЦИЈСКИХ МЕНАЏМЕНТ-ОРГАНИЗАЦИЈА

Дестинацијски менаџмент је процес планирања, истраживања, имплементације, контроле и евалуације дестинацијских програма усмерених на потребе туриста (Morrison, 2013). Дестинацијска менаџмент-организација (ДМО) ствара услове у којима гост може задовољити своје потребе и очекивања, те алате који усмеравају успешан развој саме дестинације (Ritchie & Crouch, 2003). ДМО игра кључну улогу у развоју, маркетингу и менаџменту дестинације (Hvass, 2014). ДМО је одговорна за аспекте као што су повећања броја туриста, продужавања њиховог задржавања у дестинацији и повећања потрошње туриста током боравка у дестинацији (Pike & Page, 2014), што представља сложен процес управљања, где продаја дестинације има најважнију улогу (Pike, 2004). Кључ успеха ДМО огледа се у

стварању атмосфере сарадње између кључних стејкхолдера дестинација (Fyall, Garrod, & Wang, 2012; Beritelli, 2011). Управо термин *продаја* подразумева активности ДМО на координирању понуде читаве дестинације приликом заједничког представљања тржишту. Можемо закључити да ДМО раде у интересу читаве дестинације и представника понуде и за рачун њих. Изазов се јавља у ситуацијама када дестинације морају да балансирају читавим скупом различитих комуникативних, рецептивних и посебно атрактивних фактора, као и стејкхолдерима (Hvass, 2014). ДМО морају да балансирају поменути ресурсима и искуствима у процесу паковања „производа” приликом продаје клијентима и директним корисницима, при чему мора постојати баланс између свих учесника понуде. На овај начин ДМО ствара услове дугорочно одрживе конкурентности саме дестинације.

Као две кључне компетенције успешних ДМО, можемо истаћи маркетинг, који је усмерен на остваривање екстерно оријентисаних перформанси, и координацију стејкхолдера на нивоу дестинације, која је основ остваривања интерних перформанси (Presenza, Sheehan, & Ritchie, 2005). Као показатељ укупне успешности ДМО користи се „квалитет искуства посетиоца” (Ritchie & Crouch, 2005). ДМО асистира представницима тражње у разумевању дестинације, атракција дестинације, и пре свега искуства које делегати могу да стекну током боравка у дестинацији (Fenich, 2004). Координирањем представника понуде и интегрисањем њихових индивидуалних капацитета и услуга у јединствену понуду дестинације ствара се конкурентска предност на стално растућем међународном конгресном тржишту (Moscardo, 2011).

Активности ДМО могу се финансирати на неколико начина. ДМО може у потпуности бити буџетска институција, приватно власништво или може функционисати на платформи приватно-јавног партнерства. Конгресни биро је доминантна форма дестинацијске менаџмент и маркетинг организације (Getz & Sheehan, 1998). Конгресни биро, као ДМО, има улогу активног промотера дестинације и свих ресурса дестинације, организаторима конгреса, групама и индивидуалним туристима (Bramwell & Rawding, 1994).

ИСТИЦАЊЕ КАНДИДАТУРЕ КАО ТЕХНИКА ПРОДАЈЕ

Истицања кандидатуре је уводна фаза саме организације догађаја, која обухвата, поред елемената као што су дефинисање идеја, студије оправданости, и саму припрему и представљања кандидатуре (Westerbeek et al., 2006). Процес истицања кандидатуре је формални покушај привлачења одређеног догађаја и добијања права организације (Getz, 2003). Процес истицања кандидатура је део одређених политика дестинације у којима одређене интересне групе и елите по-

стају уверени у значај догађаја и, сходно томе, настоје да добију одређену подршку на широј друштвеној основи (Hiller, 1999). Садржи неколико базичних корака (Ingerson & Westerbeek, 2000): формирање тима за процес кандидовања, припремања одговарајућег документа за кандидовање, званична предаја документа за кандидовање и лобирање, те проглашавање будућег организатора догађаја. Носилац укупног процеса истицања кандидатуре је дестинацијска менаџмент-организација (ДМО), односно конгресни биро, али то може бити и конгресни центар или конгресни хотел. Документ за кандидовање садржи објашњење свих аспеката који ће се имплементирати приликом организација догађаја у односу на услове које клијент захтева. Истицање кандидатуре врши се кроз тзв. документ за кандидовање (енгл. *bid book*), који мора да прикаже дестинацију у односу на захтеве клијената, при чему начин писања и структурирања документа за кандидовање мора бити објективан и фокус мора бити на фактима и јасним аспектима (Catherwood & Van Kirk, 1999). Након званичне предаје или слања документа, следи процес лобирања. Лобирање се односи на подизање свести клијента да је конкретна дестинација у процесу кандидовања за домаћина једног од наредних скупова и, сходно томе, у неким случајевима, разрађена стратегија лобирања остварује веће ефекте у односу на технички квалитетну кандидатуру (Catherwood & Van Kirk, 1992). Основне специфичности истицања кандидатуре односе се на следеће (Getz, 2003):

- Најчешће се примењује код догађаја који су по броју делегата већи и који се организују на међународном нивоу;
- Категорије догађаја за које се дестинације могу кандидовати се у дестинацији дешавају само једном (или постоји мала вероватноћа да се врате после одређеног броја година);
- Власник догађаја има дискреционо право доделе организације догађаја одређеној дестинацији;
- Истицање кандидатуре је процес који захтева посебне ресурсе и експертизу, у поређењу са уобичајеним продајним напорима;
- Постоји одређени ризик да се изгуби кандидатура у корист неке друге дестинације.

Елементи успешне кандидатуре могу се поделити на (Wilkinson, 1988): техничке елементе (локација догађаја, конгресни капацитет, буџет догађаја, предложени датуми, план промоције), подржавајуће елементе (подршка, смештајни капацитет, остале услуге) и културне елементе (карактеристике града, промоција кроз град). Претходно уочене елементе је пожељно укључити како би кандидатура била целокупна, али за успешност кандидатуре, поред испуњења кључних елемената, неопходно је да се у обзир узму и критични фактори успеха процеса кандидовања које можемо поделити на (Westerbeek, Turner, &

Ingerson, 2002): примарне факторе (политички, економски фактори, инфраструктурни и социо-културни фактори) и секундарне факторе (конкурентно и пословно окружење). У примарне факторе можемо укључити и елементе попут изградње односа, посвећеност процесу кандидовања, гарантовања додатне вредности и одређене оставштине конгреса локалној дестинацији.

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОЦЕСА КАНДИДОВАЊА У ОДНОСУ НА ТРЖИШНИ СЕГМЕНТ

Највећи део тражње у конгресном туризму је скоцентрисан на два значајна тржишна сегмента, а то су корпорације и асоцијације. Догађаји асоцијација се разликују по својим карактеристикама од догађаја корпорација (Chon, 1991), што подразумева и различит приступ организатора конгреса (Grimaldi, 1997). У највећем броју случајева, код тржишта међународних асоцијација отворени позив заинтересованим дестинацијама (са условима и критеријумима) налази се на сајту асоцијације или је послат свим чланицама, што подразумева да свака, или условно свака земља чланица, може да се укључи у процес надметања за организацију наредног догађаја асоцијације. Уколико се ради о тржишту корпоративних састанака, процедура пријаве и улазак у процес кандидовања нису транспарентни, јер се ради о интерним документима и потребама корпорације, те процес кандидовања добија полујавни карактер, односно у највећем броју случајева корпорације дистрибуирају формално формулисан захтев (*Request for proposal, RFP*) на свега неколико адреса, чиме се процес ограничава на унапред префериране дестинације. У случају корпорација, процес истицања кандидатура траје знатно краће, јер се укупан процес доношења одлука у највећем броју случајева одвија у периоду до једне године, имајући у виду годишње буџетско финансирање (Weber, 2001). Овде је реч о мањим групама и коришћењу капацитета најчешће једног хотела, те дестинацијске менаџмент-компаније (*Destination management company, DMC*), или хотели самостално могу да одговоре и прилагоде понуду, док је у случају асоцијација носилац процеса кандидовања у највећем броју случајева конгресни биро. Истицање кандидатуре је проактивна техника која показује професионалност дестинацијског менаџмент-система у пракси (Doussa & Koutoulas, 2009). Успешне кандидатуре обухватају понуду која је прилагођена захтевима – и формалним и неформалним – тражње и клијената.

ГЛОБАЛНО ТРЖИШТЕ КОНГРЕСНОГ ТУРИЗМА И ПОЗИЦИЈА СРБИЈЕ

Према подацима Светске конгресне асоцијације (ИССА, 2016; ИССА 2017), током 2015. године одржано је 12.212 конгреса асоцијација које испуњавају међународне критеријуме, док је у 2016. години тај број износио 12.588 догађаја. У посматраном периоду Србија је заузела 48, односно 42. место у свету, док је Београд заузео 51, односно 46. позицију у свету, са аспекта броја међународних конгреса које је организовао. У посматраном периоду бележи се и 10 година од оснивања посебног ентитета у форми дестинацијске менаџмент-организације – Конгресног бироа Србије, чији је задатак развој и маркетинг Србије, као конгресне дестинације на глобалном нивоу. Током 2015. и 2016. године, Конгресни биро Србије ушао је у 38 процеса кандидовања Србије као домаћина некој од међународних догађаја асоцијација, а од поменутог броја, 16 догађаја је потврђено (Конгресни биро Србије, 2016).

ИСТРАЖИВАЊЕ ПРОЦЕСА КАНДИДОВАЊА СРБИЈЕ КАО ДЕСТИНАЦИЈЕ У РАЗВОЈУ

Циљ овог истраживања је да се утврди релевантност тока истицања кандидатуре и процеса, који су дефинисани кроз теоријски оквир у прегледу литературе, за Србију као конгресну дестинацију у развоју, односно за Конгресни биро Србије као дестинацијску менаџмент-организацију. У периоду истраживања од 24 месеца (јануар 2015 – децембар 2016. године) анализирани су процеси кандидовања за 10 догађаја међународних асоцијација, где је Конгресни биро Србије био носилац самог процеса. Анализа подразумева да је праћен сваки корак процеса кандидовања од почетне фазе до предаје документа и његове презентације (у складу са процесима дефинисаним у прегледу литературе). Ово је подразумевало практичан пролазак (теренско истраживање) кроз сваку од фаза у директном контакту са стејкхолдерима и на страни тражње и на страни понуде. Временски оквир од две године захтевао је значајно улагање ресурса истраживача. Од укупног броја анализираних процеса, три се односе на светске асоцијације које у обзир узимају ротацију дестинација организатора на светском нивоу, док се остали анализирани процеси односе на седам асоцијација које у обзир узимају само ротацију на нивоу европских земаља. Сви истраживани процеси кандидовања захтевали су формално достављање докумената за кандидовање (бид документа) од стране заинтересованих дестинација, иако нису сви имали јасно дефинисане и транспарентне критеријуме одлучивања. Сви анализирани конгреси окупљају минимум 800 делегата. Свака кандидатура

је привукла неколико земаља кандидата, а свака земља је представљена од стране једног стајкхолдера из следећих категорија (укупно 26 стејкхолдера): 14 конгресних бироа (локални или национални, и то заједно са домаћом асоцијацијом), 10 домаћих асоцијација које су имале самостални наступ и 2 конгресна центра (и то заједно са домаћом асоцијацијом).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Иако по броју међународних конгреса и стању конгресне инфраструктуре Србија спада у категорију дестинација у развоју, можемо закључити да активности, структура и приступ процесима кандидовања показују да је степен имплементације дестинацијског менаџмента на високом нивоу. У свим наведеним примерима, процедура која је теоријски дефинисана кроз преглед литературе практично је и потврђена, односно, остварена је на предвиђен начин.

Укупно 60% кандидатура потврђено је за оне дестинације где је конгресни биро био носилац процеса кандидовања, 10% кандидатура потврђено је за дестинације где је конгресни центар водио процес самостално и 30% за дестинације где су локалне асоцијације наступале самостално. Како Србија спада у категорију конгресних дестинација у развоју, посебно је анализирана успешност у процесу кандидовања у ових 10 студија случаја. Степен успешности је 60%, при чему само у једном случају критеријуми одлучивања нису били у потпуности транспарентни.

Табела 1. Узорак истраживања са критеријумима одлучивања

Име конгреса	Број делегата	Година за коју се дестинација кандидује	Постојање критеријума одлучивања / носилац победничке кандидатуре	Интернет презентације међународних асоцијација (власника догађаја)
Конгрес светске асоцијације перинаталне медицине	2000	2018.	Познати у потпуности / Конгресни биро Србије	https://www.wapm.info/
Конференција светске федерације истраживача у позоришту	1100	2019.	Нису били транспарентни / Конгресни биро Србије	https://www.iftr.org/
Светски конгрес ортопеда	4000	2019.	Познати у потпуности / Конгресни центар Мускат	http://www.sicot.org/

Табела 1. Узорак истраживања са критеријумима одлучивања
(наставак)

Име конгреса	Број делегата	Година за коју се дестинација кандидује	Постојање критеријума одлучивања / носилац победничке кандидатуре	Интернет презентације међународних асоцијација (власника догађаја)
Конференција европске асоцијације за практично стрелаштво	1500	2019.	Познати у потпуности / Конгресни биро Србије	https://www.ipscmatches.org
Конгрес европске асоцијације неурохирурга	2000	2019.	Познати у потпуности / Асоцијација неурохирурга Велике Британије	https://www.eans.org/
Конгрес европског удружења контрабасиста	1000	2020.	Нису били транспарентни / Асоцијација контрабасиста Скандинавије	https://basseurope.org/
Конгрес европске асоцијације паразитолога	850	2021.	Познати у потпуности / Конгресни биро Србије	http://www.eurofedpar.eu/
Конгрес европске асоцијације рехабилитационе медицине	850	2020.	Познати у потпуности / Конгресни биро Србије	http://www.esprm.net/
Конгрес европске асоцијације микрохирургије	800	2021.	Познати у потпуности / Удружење микрохирурга САД	http://www.efsm.eu/
Конгрес удружења цистичне фиброзе	2200	2018.	Познати у потпуности / Конгресни биро Србије	https://www.ecfs.eu/

Извор: сопствено истраживање

ДИСКУСИЈА

У анализираном узорку конгресни биро је своје активности обављао у име и за рачун локалне асоцијације и дестинацијских стејкхолдера (хотели, конгресни центри). У случају када је конгресни центар водио процес кандидовања, конгресни биро дестинације

у којој се налази конгресни центар уопште није споменут. У ситуацијама када су локалне асоцијације саме водиле процес кандидовања, испоставило се да нису биле свесне функција и активности конгресних бироа као дестинацијских менаџмент-организација, односно можемо закључити да у конкретним дестинацијама конгресни бирои не постоје или не обављају функцију кандидовања као алата продаје дестинацијског менаџмента. Резултати истраживања показују да се 80% процеса кандидовања заснива на јасно и јавно дефинисаним захтевима и критеријумима клијената, а од тог броја се 50% односило на техничке елементе (конгресна инфраструктура, хотели), 35% на подржавајуће критеријуме и 15% на различите карактеристике дестинације. У 20% случајева нису постојали транспарентно комуницирани критеријуми одабира дестинације. У овим случајевима поставља се питање основа доношења одлука, али и релевантност уочених корака процеса кандидовања. Иако су сви спроведени у пракси на начин како је литература предвидела, неопходно је у даљим истраживањима размотрити да ли су поједине фазе сувишне и на који начин реаговати на ситуације када критеријуми доношња одлука нису транспарентни.

ОГРАНИЧЕЊА ИСТРАЖИВАЊА

Величина узорка свакако представља ограничавајући фактор. Повећањем величине узорка јасније и прецизније се могу анализирати кораци самог процеса истраживања и уочити правилности. Увођењем у анализу и активности конгресних бироа равијених дестинација може се побољшати квалитет закључака које доносимо на основу корака у процесу кандидовања, као и на основу успешности самог процеса. Са продужавањем периода истраживања, односно посматрања, добиле би се објективније оцене.

ЗАКЉУЧАК

Конгресни биро, као дестинацијска менаџмент-организација, своје функције у највећој мери може операционализовати кроз проактиван однос ка тржишту, а то се постиже кроз имплементацију технике продаје – истицањем кандидатуре. Резултати истраживања дају јасан практичан допринос за носиоце туристичке политике и менаџмента дестинације, јер је закључено да, уколико је конгресни биро носилац процеса кандидовања, постоји много већа шанса да дестинација добије организацију конгреса, него уколико самостални носиоци понуде (као што су конгресни центри или хотели) приступе кандидовању, или ако сама локална удружења самостално приступе. Разлог томе је што конгресни бирои по природи ствари покривају

сложене аспекте дестинације, а не само партикуларне аспекте, те да се због позиције и искуства бирои сматрају објективним партнером. На овај начин творци туристичке политике развоја на нивоу дестинација могу да закључе неопходност имплементације адекватног система дестинацијског менаџмента и активности продаје. Такође, рад представља један од ретких који се односе на технику продаје у оквиру дестинацијског менаџмента „истицање кандидатуре”, због чега је научни допринос рада јасан, јер употпуњује уочене празнине и даље промовише дестинацијски менаџмент као област истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Beritelli, P. (2011). Cooperation among prominent actors in a tourist destination. *Annals of Tourism Research*, 38(2), 607–629.
- Bramwell, B. & Rawding, L. (1994) *Tourism Marketing Organizations in Industrial Cities: Organizations, Objectives and Urban Governance*, *Tourism Management* 15(6), 425–430.
- Catherwood, D. & Van Kirk, R. (1992). *The Complete Guide to Special Event Management: Business Insights, Financial Advice, and Successful Strategies from Ernst & Young*. John Wiley & Sons Inc, USA.
- Catherwood, D. & Van Kirk, R. (1992). *The Complete Guide to Special Event Management: Business Insights, Financial Advice, and Successful Strategies from Ernst & Young*. John Wiley & Sons, Inc, USA.
- Цћон, К.С. (1991). *Meetings management and hospitality/tourism industry*. Aix-en-Provence: Centre des Hautes Etudes Touristiques.
- Doussa, M. & Koutoulas, D. (2009) *Benchmarking Destination Marketing Organisations for the Purpose of Optimising their Operation: The Case of Convention Bureaux*. *Proceedings of the 4th International Scientific Conference “Contemporary development in tourism, travel and hospitality”*, April 3-5, Rhode Island, Greece.
- Fyall, A., Garrod, B., & Wang, Y. (2012). Destination collaboration: A critical review of theoretical approaches to a multi-dimensional phenomenon. *Journal of Destination Marketing & Management*, 1(1–2), 10–26.
- Fenich, G. (2004). *Meetings, Expositions, Events & Conventions: An Introduction to the Industry*, 2nd Edition, Pearson Prentice Hall, USA.
- Getz, A. & Sheehan, L. (1998). Roles, issues, and strategies for convention and visitors’ bureaux in destination planning and product development: a survey of Canadian bureaux. *Tourism Management*, 19(4), 331-340.
- Getz, D. (2003). Bidding on Events: Identifying Event Selection Criteria and Critical Success Factors. *Journal of Convention & Exhibition Management*, 5(2), 1-24.
- Grimaldi, L. (1997). Both sides now. *Meetings and Conventions*, 32(2), 65–71.
- Hall, C.M. (1998). *Introduction to tourism: Development, dimensions and issues*, 3rd edition, Pearson.
- Hiller, H. H. (1999). Toward an urban sociology of mega-events *Constructions of Urban Space*, Vol. 5, 181-205.
- Hvass, K.A. (2014). To fund or not to fund: A critical look at funding destination marketing campaigns. Volume 3, Issue 3, October 2014, Pages 173-179.
- Ingerson, L., & Westerbeek, H. (2000). Determining key success criteria for attracting hallmarksporting events. *Pacific Tourism Review*, 3(4), 239-253.

- Morrison, A. M. (2013). *Marketing and managing tourism destinations*. New York, USA: Routledge.
- Moscardo, G. (2011). The role of knowledge in good governance for tourism. In E. Laws, H. Richins, J. Agrusa, & N. Scott (Eds.), *Tourist destination governance: Practice, theory and issues* (pp. 67e80). Cambridge, Oxfordshire: CABI.
- Pike, S. (2004). *Destination Marketing Organisations*. Elsevier, UK.
- Pike, S. & Page, S.J. (2014). Destination Marketing Organizations and destination marketing: A narrative analysis of the literature, *Tourism Management*, 41, 202-227.
- Presenza, A., Sheehan, L. & Ritchie, J.R.B. (2005). Towards a model of the roles and activities of destination management organizations, *Journal of Hospitality, Tourism and Leisure Science* 3, 1-16.
- Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination: A sustainable tourism perspective*, Wallingford: CABI Publishing.
- Weber, K. (2001). Meeting planners' use and evaluation of convention and visitor bureaus. *Tourism Management*, 22, 599–606.
- Westerbeek, H., Smith, A., Turner, P., Emery, P., Green, C. & Leeuwen, L. V. (2006). *Managing sport Facilities and Major Event*. London: Routledge.
- Westerbeek, H., Turner, P. & Ingerson, L. (2002). Key success factors in bidding for hallmark sporting events. *International Marketing Review*, 19(3), 314-316.
- Wilkinson, D. (1988). *Workbook: Event Management Planning Process*. Event Management and Marketing Institute, Ontario, Canada.
- ICCA Statistics Report, Country & City Rankings, 2016 and 2017.

BIDDING AS A SALES TECHNIQUE IN DESTINATION MANAGEMENT – EXAMPLE OF SERBIA AS AN EMERGING CONGRESS DESTINATION

Igor Kovačević, Bojan Zečević, Aleksandar Đorđević
University of Belgrade, Faculty of Economics, Belgrade, Serbia

Summary

One of the basic sales technique-activities performed by destination management is the bidding process. It the formal activity of attracting a specific event and winning the organizational right. The bidding process involves activities such as creating a bidding team, the preparation of the bid book, the bid submission, presentation, lobbying and the decision-making process. The bidding process is based on the creation of the so-called bid document that needs to present a destination in relation to the client's requests. Additionally, it needs to be based on key facts and clear aspects, needs to be objective, and the leader of the process is a destination management organization – the convention bureau. Key elements of the bidding process can be divided into technical elements, supporting elements and cultural elements. However, in order to make results positive, it is necessary to involve critical success factors of the bidding process which are divided into primary and secondary factors. Research proved that in 70% of cases, a bid has been confirmed when convention bureau led the process, in 10% when the convention center led the process independently, and in 20% when local associations had their own process. In the first case, the convention bureau led the process on the behalf and for the benefit of the

local association and destination stakeholders (hotels, congress centers, etc.). The results of the research also demonstrate that 80% of the bidding process is based on the transparent and public published requests, while in 20% of cases there were no clear guidelines on the decision-making criteria. In situations where requests were public, 50% were focused on technical elements (congress infrastructure, hotels), 35% on supporting elements and 15% on other various destination elements. Convention bureau, as a destination management organization, manages activities based on the proactive market approach, and that is achieved through selling activities, where bidding represents the most important activity.

LOCAL RESIDENTS' ATTITUDES TOWARDS CYCLING TOURISM IN THE UPPER DANUBE REGION (SERBIA)

Vanja Pavluković*, Bojana Nikić, Uglješa Stankov

University of Novi Sad, Faculty of Sciences, Novi Sad, Serbia

* vanja.dragicevic@dgt.uns.ac.rs

Abstract

Cycling tourism is an important and growing niche tourism market in Europe. It can contribute to the sustainable development and branding of the tourist destination, the preservation of natural and cultural heritage, the development of other forms of tourism, the creation of the tourist offers and active inclusion of the local community in development of tourism. Cycling tourism is recognized in the strategic documents of the Republic of Serbia as one of the key tourist products that should be developed in the selected tourist destinations. As local community has an important role in tourism development, in this paper, TIAS scale (Tourism Impact Attitude Scale) was used to examine the local residents' attitudes towards cycling tourism in the selected municipalities in the Upper Danube region through which Danube cycle route passes. It is the longest cycling corridor in Serbia, rich in natural and cultural heritage elements along its course, which is also part of one of the most popular European cycling routes, the EuroVelo 6. In addition, the effects of certain demographic variables on the residents' attitudes were examined. The results of the research indicate that cycling tourism is in the initial phase of tourism development in the studied area, and that local residents are aware of its possible positive impacts, therefore providing support for cycling tourism development. The results will be most valuable in assisting local governments, destination management organizations, tourism policy creators and tourism practitioners to understand the local residents' attitudes towards cycling tourism and to formulate strategies to effectively manage sustainable tourism development.

Key words: cycling tourism, Danube cycle route, local residents, TIAS.

СТАВОВИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА О БИЦИКЛИСТИЧКОМ ТУРИЗМУ У ГОРЊЕМ ПОДУНАВЉУ (СРБИЈА)

Апстракт

Бициклически туризам је селективни облик туризма, који има све значајнију улогу на европском туристичком тржишту. Значајно може допринети одрживом развоју и брендирању туристичке дестинације, очувању природног и културног наслеђа, осмишљавању туристичке понуде, развоју других облика туризма и може под-

стаћи активну укљученост локалне заједнице у развој туризма. Бициклически туризам је у стратешким и планским документима Републике Србије препознат као један од кључних туристичких производа које треба развијати у одабраним туристичким дестинацијама. Како локална заједница има значајну улогу у развоју туризма, у раду су применом ТИАС скале (енгл. *Tourism Impact Attitude Scale*) испитивани ставови локалног становништва о бициклическом туризму у одабраним општинама у Горњем Подунављу, кроз које пролази Дунавска бициклическа рута. То је најдужа бициклическа траса у Србији, која представља и део Еуровела 6, једног од најатрактивнијих европских бициклических коридора. Такође, испитиван је и утицај одређених социо-демографских карактеристика на ставове локалног становништва. Резултати истраживања указују на то да је бициклически туризам тек у почетној фази развоја, те да испитаници препознају могуће позитивне ефекте од развоја овог облика туризма и да му стога пружају подршку. Резултати овог истраживања могу бити од користи локалним властима, туристичким организацијама и свим другим субјектима који се баве развојем туризма на различитим нивоима.

Кључне речи: бициклически туризам, Дунавска бициклическа рута, локално становништво, ТИАС.

INTRODUCTION

Cycling is an important mode of non-motorized transport of local residents in some countries, such as China where as much as 65% of trips are done by bicycle. On the contrary, in the United States, the bicycle is used for the same purpose in only 3% of the cases. In Europe, the bicycle is widely used in countries such as Denmark, Germany and Netherlands (Karantikola, Panagopoulos, Tampakis, & Tsantopoulos, 2018). In the context of tourism, cycling represents an activity on a holiday or the type of active holiday. In fact, cycling tourism is a travel experience that focuses on the bicycle as the primary mode of transport between destinations in a small group of people or even individually for leisure purposes (Millington, 2013). The bicycle is not just a means of transport, it is an integral part of the tourist experience (Lumsdon, 2000). Cycling tourism can be easily combined with other types of special interest tourism, such as cultural, gastronomy, wine, rural, religious tourism, etc. It can contribute to the sustainable development and branding of the tourist destination, the preservation of natural and cultural heritage, the development of other forms of tourism, the creation of the tourist offer and active inclusion of the local community in tourism development (Karantikola et al., 2018; Manton, Hynes, & Clifford, 2016).

For the development of cycle tourism in a destination it is necessary to create a network of cycling routes, linear routes which follow roads, railways or waterways (e.g. Danube cycle route along the Danube) or circle routes with natural and cultural heritage elements along the course. Cycling routes represent tourist attractions by themselves, because, beside infrastructural elements, they encompass natural and cultural heritage of the area they pass through, or they have a thematic character (e.g. cycling

route connecting wineries and wine cellars in wine region). The best example is the European cycle route network - EuroVelo, a network of 15 long-distance routes managed by the European Cyclists' Federation which is being developed in different countries by a wide range of partners (European Parliament, Directorate General for Internal Policies Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, 2012). This network encompasses a variety of routes such as wine routes, Atlantic coast routes, routes connecting European capitals, or cultural heritage from different periods of history. For example, the European Route of Brick Gothic is a cycling route which connects cities and towns in the Baltic Sea region that share a common architectural tradition developed based primarily on the use of red brick and distinctive gothic designs. EuroVelo 3, also known as the Pilgrim's route, connects Europe's most impressive religious buildings, including the impressive cathedrals of Cologne, Aachen and Santiago de Compostela. EuroVelo 13 - Iron Curtain Trail passes through 20 different countries, including 14 members of the EU, as well as Serbia. It traverses many national parks with interesting flora and fauna and unique landscapes. The path also connects many buildings, monuments, museums and attractions that remind us of the history of the division of Europe, and its ending via a peaceful 'velvet' revolution in Eastern Europe. In 2005, the European Parliament recognized the Iron Curtain Trail as a model project for sustainable tourism and called upon the Member States for support (EuroVelo). With continuous signage on Eurovelo routes, tourists are directed towards specific destinations or must-see natural and cultural attractions. All routes offer high standards of design, signage and promotion throughout Europe, as well as branding and interpretation of destinations and cultural and natural heritage along the routes (Lumsdon & Tolley, 2004).

The benefits for destination from developing cycling tourism can be the following: equal or greater tourism expenditure by cycling tourists compared to other tourist segments; generating the demand and developing the supply for specific products and services in the destination; the use of local service providers, small and medium entrepreneurship development and the increase of financial influx to the local economy; the minimal environmental impact on the destination compared to the other modes of transport and other forms of tourism; the revitalization and use of existing and insufficiently used, run-down or outdated infrastructure; improving the destination image, tourist offer and attracting new or different visitors; increasing the activity of the local residents and other benefits for the community that come from a more active lifestyle (Mrnjavac, Kovačić, & Topolšek, 2014; Sustrans, 1999).

Most studies indicate that cycle tourists are motivated to take cycling holidays comprised of a mix of elements, but especially the opportunity to relax from every-day life, being close to nature, the ability to explore other places/cultures, etc. (Lumsdon & Smith, 1997; Lumsdon,

2000). This segment of tourists prefers destinations which can provide adequate infrastructure, traffic safety (low traffic density), signposting on cycle routes that makes it easy to navigate, but also information about natural and cultural heritage close to the route, accommodation/catering service providers (Lumsdon & Tolley, 2004), as well as other cyclist-friendly service providers, which all further contribute to small entrepreneurship development and especially in neglected rural areas along the cycling routes and in areas which are not the typical tourist honey-pot sites and would not be able to attract visitor spending otherwise.

Cycle tourism is not recorded in Eurostat tourism statistics, nor is it featured in other general reviews of domestic or international tourism. Therefore, there is no clear overview of trends. However, the EuroVelo study 2012 indicates that cycle tourism brings major benefits to destinations from direct tourist spending, specifically in those localities which currently do not enjoy mainstream tourism development (European Parliament, Directorate General for Internal Policies Policy Department B: Structural and Cohesion Policies, 2012). In addition, socio-cultural impacts of cycling tourism on local communities should not be neglected especially since cycle tourists look for direct contact with local residents. Many studies indicate that local communities support development of cycling routes and other greenways for recreational use and tourism since it improves local businesses, community involvement and pride in local heritage with greenway routes (Bennett, Tranter, & Blaney, 2003; Bowker, Bergstrom, & Gill, 2007; European Greenways Association, 2004), which further contribute to the quality of life of local residents (Schafer, Bong, & Turner, 2000).

The local community is one of the key stakeholders in tourism development and its attitudes towards tourism impacts should be acknowledged in order to provide sustainable tourism development. Therefore, there are many studies, which refer to the community role and support in tourism development and the residents' perception on the impact of tourism. One of the first standardized instruments for measuring residents' attitudes towards tourism development is the Tourism Impact Attitude Scale - TIAS, developed by Lankford and Howard (1994). After the scale was tested in the United States, the authors called for additional testing in different settings. In response to this call, the scale was widely used in tourism related research in other countries, with certain modifications depending on the type of destination and form of tourism (Bachleitnera & Zins, 1999; Chen & Hsu, 2001; Harrill & Potts, 2003; Petrović, Blešić, Ivolga, & Vujko, 2016; Shariff, 2002; Vesey & Dimanche, 2001; Wang & Pfister, 2008). The original TIAS consists of 27 attitudes/variables used to measure the local residents' perception of tourism development. The attitudes refer to infrastructure, public services, recreation, employment

opportunities, income generation, role of local resident' in tourism planning and other impacts of tourism development on local community.

Cycling tourism is recognized in the strategic documents of the Republic of Serbia as one of the key tourist products that should be developed in the selected tourist destinations, specifically the Danube region (Ministry of Trade, Tourism, and Telecommunications of the Republic of Serbia, 2016). The fact is that three out of 15 international cycling routes of the EuroVelo network are passing through Serbia: EuroVelo 6, EuroVelo 11 and EuroVelo 13. EuroVelo 6 is one of the most popular cycling routes in Europe, connecting the west and east of Europe, from the Atlantic to the Black sea. This route follows the Loire, the Rhine and the Danube. The EuroVelo 6 section in Serbia follows the Danube and is known as the Danube cycle route, the longest cycling corridor in Serbia. It is the result of the international project Donauradweg (Danube Bicycle Route) aimed to trace the cycling route along the Danube downstream from Austria and Slovakia, and to design the cycling maps. The project was conducted in Hungary, Croatia, Serbia, Romania and Bulgaria. The route in Serbia was entirely realized in 2007 and is known for its outstanding natural and cultural attractions (EuroVelo).

However, according to the Tourism development strategy of the Republic of Serbia 2016-2025 no progress was made and no significant investments were generated for the improvement of the quality of the tourist products of special interest such as cultural, cycling, wine and culinary and gastronomic routes (Ministry of Trade, Tourism, and Telecommunications of the Republic of Serbia, 2016, p. 14). In addition, there is a lack of academic research on the topic of cycling tourism in Serbia, and specifically on the residents' attitudes towards cycling tourism development. Previous studies mostly focus on cycling tourists, the establishment of cycling routes in Serbia and the supply side (Bogdanović, Basarić, Ruškić, & Garunović, 2016; Vujko, Plavša, & Ostojić, 2013; Vujko & Gajić, 2014).

As local community has an important role in tourism development and long-term planning, the aim of this paper is to examine the local residents' attitudes towards cycling tourism in the selected municipalities in the Upper Danube region through which Danube cycle route passes utilizing the TIAS scale. This study is significant as it utilizes TIAS in a novel research setting of cycling tourism (in previous studies the scale was mostly used in the context of rural tourism). In addition, the effects of certain demographic variables on the residents' attitudes were examined. Specifically, this study seeks to answer the following research questions:

(1) What are the attitudes of the local residents in the selected municipalities in the Upper Danube toward cycling tourism development in this region?

(2) Do local residents support cycling tourism development in their community?

(3) Are there statistically significant differences in the local residents' attitudes towards cycling tourism development between respondents of different gender, age, education, and monthly income?

The following hypotheses are proposed according to the prior discussion:

Hypothesis 1 (H1): Local residents have a positive and supportive attitude towards cycling tourism development.

Hypothesis 2 (H2): Socio-demographic characteristics of local residents influence their attitudes towards cycling tourism development.

Hypothesis 2a: There are statistically significant differences in the local residents' attitudes towards cycling tourism development between respondents of different gender.

Hypothesis 2b: There are statistically significant differences in local residents' attitudes towards cycling tourism development between respondents of different age.

Hypothesis 2c: There are statistically significant differences in local residents' attitudes towards cycling tourism development between respondents of different educational level.

Hypothesis 2d: There are statistically significant differences in local residents' attitudes towards cycling tourism development between respondents of different monthly income.

METHODOLOGY

To achieve the objective of the study, a two-step procedure was conducted. First of all, in order to adapt the original TIAS to research setting of cycling tourism, three academics from Serbia who have research experience in tourism and specifically niche tourism were asked to discuss the TIAS. Based on this discussion, the original scale was refined and 22 out of 27 items from TIAS were adapted to this research. Therefore, the final scale used in this survey consists of 22 items with good internal consistency ($\alpha=0.83$).

Second of all, by using the modified scale, the main survey was conducted among local residents of the selected municipalities in the Upper Danube through which the Danube cycle route passes: Apatin, Sombor and Bačka Palanka, in the summer months (June-September 2016) when the concentration of cycling tourists on the route is the highest.

The questionnaire used was composed of three sections. The first part included background information on the participants (gender, age, education, place of residence, length of residency, occupancy, monthly income). The second part consisted of three questions which refer to the residents' familiarity with the fact that the Danube cycle route - EuroVelo 6 passes through their municipality, providing services to cycling tourists or not, and giving support to cycling tourism development or not. In the

third part of the questionnaire, the residents were asked to evaluate 22 items - their attitudes towards cycling tourism development in their community using a five-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). A face-to-face survey was conducted with 109 respondents. Their socio-demographic characteristics are presented in detail in Table 1. The data was processed with the statistical package SPSS 20.

Table 1. Socio-demographic characteristics of the respondents

Characteristics	f	%
Gender		
Male	46	42
Female	63	58
Age (N=109)		
≤ 20	6	5.5
21-40	57	52.3
41-60	39	35.8
≥ 60	7	6.4
Place of residence		
Apatin	28	25.6
Bačka Palanka	32	29.4
Sombor	49	45.0
Years of residence in the municipality		
≤ 10	4	4
11-20	15	14
21-30	46	42
31-40	11	10
≥ 40	33	30
Education		
High school	76	69.7
Faculty	33	33.3
Occupation		
Student	19	17
Employed	38	35
Seasonal employment	17	16
Retiree	8	7
Unemployed	27	25
Monthly income in €		
≤ 200	26	24
201-400	29	27
401 and more	20	18
No income	34	31

RESULTS AND DISCUSSION

Results of the research show that 66.1% of the respondents are familiar with the fact that the Danube cycle route - EuroVelo 6 passes through their place of residence. The majority of the respondents (88.1%) support cycling tourism development in their municipality mostly because they enjoy cycling, they see cycling tourism as an opportunity for the local economy revival, for improving employability for local residents and the infrastructure development. Only one respondent does not support cycling tourism development whereas 12 neither agree nor disagree. A small percentage of the respondents (9.2%) provide services to cycling tourists and those are mostly accommodation, food, bicycle repair and tour guide services.

Surprisingly, more than 40% of the respondents consider that cycling tourism development did not contribute to more recreational opportunities in their community, while 33% are undecided regarding this item. A high percentage of the respondents (more than 70%) disagree with the statement that the quality of public service in their community has been improved thanks to cycling tourism development. On a positive note, local residents (92.6%) do not think that the development of this type of tourism has influenced the rise of crime rate in their community. Almost half of the respondents state that cycling tourism does not play an important role in the local economy, while 32% are uncertain regarding this topic, which indicates that cycling tourism is in the initial phase of development or local residents are not adequately informed about it. Over 60% of the respondents disagree with the statement that the number of shops, bike repair shops and other service providers has increased as a result of cycling tourism development. In addition, they do not think that roads, pavements and cycling paths in their community are improved thanks to cycling tourism development, which points to none or very small investments in the infrastructure for cycling tourists, as well as for local residents. More than 90% of the respondents do not have income from cycling tourism, which implies that this form of tourism is still underdeveloped, and the involvement of the local community in its development is very low. On the other hand, almost 80% of the respondents consider that the local authorities and community should actively support cycling tourism development, and the majority supports the building of new or adaptation of existing tourist facilities which could attract a large number of visitors and cycling tourists.

Local residents do not notice negative impacts of cycling tourism towards their environment, which was expected considering their above discussed answers and the fact that this type of tourism is still underestimated in the economy of the study area. In addition, less than 40% of the respondents are interested in providing services to cycling tourists. It is our assumption that more local residents would provide cycling friendly services if there existed appropriate incentives for future

Table 2. Mean values and distribution of the respondents' answers

Items	M	Respondents' answers in %				
		1	2	3	4	5
The Danube cycle route and cycling tourism development contributed to more recreational opportunities in my community.	2.78	24.8	16.5	33.0	7.4	18.3
The quality of public services in my community has been improved thanks to cycling tourism development.	1.73	58.7	14.7	23.9	0.9	1.8
Cycling tourism has influenced the rise of crime rate in my community.	1.22	85.3	7.4	6.4	0.9	0.0
Cycling tourism plays an important role in the economy of my municipality.	2.48	30.3	18.3	32.1	11.0	8.3
In my place of residence, the number of shops, bike repair shops and other service providers has risen as a result of cycling tourism development.	1.70	59.6	17.4	17.4	3.7	1.8
Cycling tourism provides extra income for my family.	1.22	91.7	1.9	1.8	0.9	3.7
The community should stimulate a more intensive building of facilities for cycling tourism.	3.95	2.8	6.4	29.3	15.6	45.9
The jobs provided by cycling tourism development are very attractive.	3.25	7.3	13.8	45.9	12.8	20.2
Prices of products and services increased in my community due to cycling tourism development.	1.64	62.4	21.1	11.0	0.9	4.6
My community has better roads, pavements and cycling paths thanks to cycling tourism development.	2.11	46.8	11.9	28.4	10.1	2.8
Cycling tourism development in my community will provide more opportunities for employment of local population.	3.12	13.8	16.5	33.9	14.7	21.1
In my community, cycling tourism development should be actively supported.	4.30	0.9	2.8	19.2	20.2	56.9
I support building of new or adaptation of existing tourist facilities which could attract a large number of visitors and cycling tourists in my community.	4.62	0.9	0.0	8.3	18.3	72.5
Cycling tourists behave inappropriately towards the environment (throw waste, make noise, damage plants and disturb animals, etc.).	1.48	73.4	10.1	11.9	3.7	0.9
I believe the increase in the number of cycling tourists will not have negative impact on the local environment.	3.74	11.0	4.6	22.0	23.9	38.5
In my community the amount of litter has increased due to cycling tourism development.	1.44	72.5	11.0	16.5	0.0	0.0
In the future, I would like to provide services to cycling tourists.	3.06	25.7	6.4	29.4	12.8	25.7
I made friends with cycling tourists.	1.89	58.7	12.8	13.8	9.2	5.5
I communicate with cycling tourist passing through my community.	2.44	44.0	12.0	18.3	7.4	18.3
I am able to influence the decision-making on the cycling tourism development in my community	1.45	78.0	2.8	16.5	1.8	0.9
Cycling tourism development can only have positive impact on my life.	3.57	6.4	7.4	39.4	16.5	30.3
My community has natural and cultural resources to become an attractive cycling tourist destination.	4.05	0.0	2.8	27.5	31.2	38.5

M - mean value; 1 - strongly disagree; 2 - disagree;
3 - neither agree nor disagree; 4 - agree; 5 - strongly agree

entrepreneurs from local or state authorities and if they were properly informed and educated on cycling tourism market and all the benefits it could bring to the community. Moreover, about 80% of the respondents state that they are not able to influence decision making on the cycling tourism development in their community. Therefore, it is necessary to organize suitable education through workshops, seminars, etc. for local residents regarding the benefits and positive impacts of cycling tourism development towards the local community. The local community must be informed about all the potential benefits and costs of this type of tourism and must be involved in the planning and development of cycling tourism. On a positive note, almost 70% of the respondents believe their community has natural and cultural resources to become an attractive cycling tourist destination. Therefore, based on the results of this study, we can conclude that the respondents have a positive attitude and are supportive towards future cycling development in their community (H1 confirmed), but, at this moment, cycling tourism is underdeveloped or in its initial phase of development in the studied area, meaning the potentials of the Danube cycle route are not sufficiently used.

In order to examine if there are differences in the residents' attitudes towards cycling tourism in the Upper Danube area through which the Danube cycle route passes, regarding their gender, age and education level, Mann-Whitney U Test is used.

The results show that there is no statistically significant difference in attitudes of female and male respondents towards cycling tourism (H2a rejected). Also, no statistically significant difference is determined in attitudes across the age of the respondents (H2b rejected), but there are significant differences in several attitudes (see Table 3) across the educational level of the respondents. However, the value of the effect size is small ($r < 0.3$), thus, these differences are not essential (H2c rejected).

Table 3. Results of Mann-Whitney U Test used to assess for significant differences in respondents' attitudes regarding their education

Items	Education	N	Mr	Md	U	p	z	r																																		
Cycling tourism plays an important role in the economy of my municipality.	High school	76	50.90	2	942.5	0.033	-2.129	0.20																																		
	Faculty	33	64.44	3					Cycling tourism provides extra income for my family.	High school	76	52.62	1	1073	0.012	-2.501	0.24	Faculty	33	60.48	1	The jobs provided by cycling tourism development are very attractive.	High school	76	51.28	3	971.5	0.048	-1.975	0.19	Faculty	33	63.56	3	Cycling tourism development can have only positive impact on my life.	High school	76	51.26	3	970	0.049	-1.968
Cycling tourism provides extra income for my family.	High school	76	52.62	1	1073	0.012	-2.501	0.24																																		
	Faculty	33	60.48	1					The jobs provided by cycling tourism development are very attractive.	High school	76	51.28	3	971.5	0.048	-1.975	0.19	Faculty	33	63.56	3	Cycling tourism development can have only positive impact on my life.	High school	76	51.26	3	970	0.049	-1.968	0.19	Faculty	33	63.61	4								
The jobs provided by cycling tourism development are very attractive.	High school	76	51.28	3	971.5	0.048	-1.975	0.19																																		
	Faculty	33	63.56	3					Cycling tourism development can have only positive impact on my life.	High school	76	51.26	3	970	0.049	-1.968	0.19	Faculty	33	63.61	4																					
Cycling tourism development can have only positive impact on my life.	High school	76	51.26	3	970	0.049	-1.968	0.19																																		
	Faculty	33	63.61	4																																						

N - number of respondents, Mr - mean rank, Md - Median,

U - value of Man Whitney U test, p - level of significance, r - effect size

Conducting Kruskal-Wallis Test, statistically significant difference is noticed in four out of 22 residents' attitudes towards cycling tourism (see Table 4) across monthly income (H2d confirmed). The respondents with the highest monthly income show higher level of the agreement, compared to the respondents with lower monthly income, with the statements that cycling tourism plays an important role in the local economy, it provides extra income for their family and the infrastructure is improved thanks to cycling tourism development. The respondents with no income especially notice the increase in prices of products and services due to cycling tourism development, which we assume is not the effect of cycling tourism but of low socioeconomic status of this group of the respondents.

Table 4. Results of Kruskal-Wallis Test used to assess for significant differences in respondents' attitudes regarding their monthly income

Items	Monthly income	Mr	Md	χ^2	p
Cycling tourism plays an important role in the economy of my municipality.	≤ 200	52.06	2	9.542	0.023
	201-400	43.83	1		
	401 and more	70.48	3		
	No income	57.68	3		
Cycling tourism provides extra income for my family.	≤ 200	52.54	1	9.463	0.024
	201-400	52.47	1		
	401 and more	64.33	1		
	No income	53.56	1		
Prices of products and services increased in my community due to cycling tourism development.	≤ 200	41.50	1	15.884	0.001
	201-400	48.86	1		
	401 and more	59.68	1		
	No income	67.81	2		
My community has better roads, pavements and cycling paths thanks to cycling tourism development.	≤ 200	43.38	1	13.517	0.004
	201-400	46.10	1		
	401 and more	67.65	2.5		
	No income	64.03	3		

Md - median, Mr - mean rank, χ^2 - chi-square value, p - level of significance

CONCLUSION

The market for cycle tourism as a form of active holiday is constantly increasing in Europe, and the Danube cycle route, as part of EuroVelo 6, represents one of the most attractive European corridors for cycling tourists. However, it is important to note that the growth of cycle tourism, both in terms of provision and market demand, is uneven across the Danube cycle route. While Austria is by far the most important destination on Danube for tour operators according to EuroVelo study 2012, Serbia is lagging behind in cycling tourism development although its potential is immense. In Serbian tourism strategic documents, the

development of cycling tourism in the Danube region is seen as an opportunity for the improvement of tourism offer of Serbia, as well as an opportunity for the revitalization of the rural settlements through which the Danube cycle route passes.

In cooperation with the European Cyclists' Federation, the European cycle route network and former German Technical Cooperation Agency (GTZ)¹, cycling experts from Serbia together with those from Hungary, Croatia, Romania and Bulgaria have been working on developing a cycle route along the Danube since 2003. As a result of this project, in 2007, the Danube cycle route as part of EuroVelo 6 was established in Serbia and the sign post system was installed with the aim to provide cyclists following the Danube all the information they require. Also, printed maps as well as websites on cycling the Danube are produced and different promotion activities are carried out (National Tourism Organization of Serbia). It is thanks to this project that Serbia is on the European cycling tourists map and tour operators specialized for cycling holidays show interest in the Serbian section of the Danube.

In order to assess the residents' attitudes toward cycling tourism on the Danube cycle route in Serbia, the present study was conducted in the Upper Danube region, one of the four tourist destinations on Danube in Serbia according to the Tourism development strategy of the Republic of Serbia 2016-2025. This study is the first phase of the project, which includes research among the local residents in other municipalities along the whole Danube cycling route in Serbia (following studies will be conducted in the Central Danube region, the City of Belgrade with Novi Sad and the Lower Danube region).

The results of this research indicate that cycling tourism is in the initial phase of tourism development in this area. This is in line with previous research by Vujko and Gajić (2014) on the opportunities for tourism development and cooperation in the region by improving the quality of tourism services on the Danube cycle route. Local residents are aware of the possible positive impacts of cycling tourism development; therefore, they give support to it (H1 confirmed), which is in line with general tourism literature. No statistically significant differences were found in the residents' attitudes across their gender, age and educational level (H2 rejected). The results will be most valuable in assisting local governments, destination management organizations, tourism policy creators and tourism practitioners to understand the local residents'

¹ As of 1 January 2011, the Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit GmbH (GTZ) has ceased to exist. It has been merged with the German Development Service (DED) and InWent (Capacity Building International, Germany) to become the Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) (German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development).

attitudes towards cycling tourism and to formulate strategies to manage effectively sustainable tourism development. Tourism planners need to be aware of the need to conserve natural and cultural assets on the route, as well as to enhance community skills and capabilities related to cycling tourism. In addition, local community must be actively involved in activities related to cycling tourism development and directly benefit from it.

As local residents have direct contact with tourists, which can affect the tourists' experience of a destination, it is necessary to inform and educate the local community on the opportunities and benefits, as well as costs, of cycling tourism. Furthermore, the development of small and medium entrepreneurs in local community should be stimulated in order to provide cycle friendly services along the route. There are numerous examples of good practices from European countries where local and national authorities have been using different incentive measures in order to stimulate active involvement of the local community in cycling tourism development and the creation of the tourist offer.

Future research will be conducted in other municipalities along the Danube cycle route in Serbia in order to evaluate the residents' perception of cycling tourism development. Also, similar research among local residents should be conducted in other countries through which the Danube cycle route and EuroVelo 6 pass, as these countries differ in their level of economic and tourism development and there are differences in cultural and geographic contexts. In addition, as the local community's perceptions of tourism impacts are not static and destination and the level of tourism development change over time, research similar to the present study should be conducted on a regular basis.

REFERENCES

- Bachleitner, R., & Zins, A. H. (1999). Cultural tourism in rural communities: The residents' perspective. *Journal of business research*, 44(3), 199-209. doi: 10.1016/S0148-2963(97)00201-4
- Bennett, R. M., Tranter, R. B., & Blaney, R. J. P. (2003). The value of countryside access: a contingent valuation survey of visitors to the Ridgeway National Trail in the UK. *Journal of Environmental Planning & Management*, 46(1), 659-671. doi: 10.1080/0964056032000138427.
- Bogdanović, V., Basarić, V., Ruškić, N., & Garunović, N. (2016). Study of the establishment of the regional cycling route Srem. *Transportation research procedia* 14, 2334-2343.
- Bowker, J.M., Bergstrom, J.C., & Gill, J. (2007). Estimating the economic value & impacts of recreational trails: a case study of the Virginia Creeper Rail Trail. *Tourism Economics* 13(2), 241-260. doi: 10.5367/000000007780823203.
- Chen, J. S., & Hsu, C. H. (2001). Developing & validating a riverboat gaming impact scale. *Annals of Tourism Research*, 28(2), 459-476. doi: 10.1016/S0160-7383(00)00059-1.
- European Greenways Association. (2004). *The European Greenways good practice guide*. Namur: EGA.

- European Parliament, Directorate General for Internal Policies Policy Department B: Structural & Cohesion Policies. (2012). *The European cycle route network Eurovelo - Challenges & Opportunities for Sustainable Tourism Study*. Brussels: European Parliament.
- EuroVelo, the European cycle route network. Retrieved July 13, 2018. from www.eurovelo.com.
- German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development. Retrieved January 10, 2020 from https://www.bmz.de/en/ministry/approaches/bilateral_development_cooperation/players/selection/gtz/index.html.
- Harrill, R., & Potts, T. D. (2003). Tourism planning in historic districts: Attitudes toward tourism development in Charleston. *Journal of the American Planning Association*, 69(3), 233-244. doi: 10.1080/01944360308978017.
- Karanikola, P., Panagopoulos, T., Tampakis, S., & Tsantopoulos, G. (2018). Cycling as a smart and green mode of transport in small touristic cities. *Sustainability*, 10(1), 268. doi: 10.3390/su10010268
- Lankford, S. V., & Howard, D.R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of tourism research*, 21(1), 121-139. doi: 10.1016/0160-7383(94)90008-6.
- Lumsdon, L., & Smith, M.W. (1997). Developing the potential of recreational cycling in the Peak National Park. In: *10th International bicycle planning conference*, 15-19 September 1997 (511-514). Barcelona, Spain.
- Lumsdon, L. (2000). Investigating the needs of the recreational cyclist: The experience of the Peak District National Park. *Town Planning Review*, 71(3), 379-389. doi: 10.3828/tpv.71.4.j0gp6l03v33p4j22.
- Lumsdon, L., & Tolley, R. (2004). Non-Motorised Transport & Tourism: A Case Study — Cycle Tourism. In: L. Lumsdon & S.J. Page (Ed.), *Tourism & Transport Issues & Agenda for the New Millennium*, (pp. 147-156). London: Elsevier.
- Manton, R., Hynes, S., & Clifford, E. (2016). Greenways as a tourism resource: a study of user spending and value. *Tourism Planning & Development*, 13(4), 427-448.
- Millington, K. (2013). Cycling in Scandinavia - September 2013. *Travel & Tourism Analyst* 16.
- Mrnjavac, E., Kovačić, N., & Topolšek, D. (2014). The logistic product of bicycle destinations. *Tourism and hospitality management*, 20(2), 171-184.
- Ministry of Trade, Tourism, and Telecommunications of the Republic of Serbia (2016). *Tourism development strategy of the Republic of Serbia 2016-2025*. Belgrade.
- National Tourism Organization of Serbia, Retrieved January 10, 2020 from <http://www.serbia.travel/useful-info/arrival/bicycle.2055.html>.
- Petrović, M.D., Blešić, I., Ivolga, A., & Vujko, A. (2016). Agritourism impact toward locals' attitudes - an evidence from Vojvodina Province (Serbia). *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*, 66(1), 105-123.
- Schafer, C.S., Bong, K.L., & Turner, S. (2000). The tale of three greenway trails: user perceptions related to quality of life. *Journal of Landscape & Urban Planning*, 49, 163-178. doi: 10.1016/S0169-2046(00)00057-8.
- Shariff, N.M. (2002). *Developing a scale to measure resident attitudes toward impacts of tourism in Langkawi* (PhD Thesis). Malaysia: University of Strathclyde.
- Sustrans (1999). *Cycle Tourism, Information pack TT21*. Bristol, UK: Sustrans.
- Vesey, C., & Dimanche, F. (2001). Urban Residents' Perceptions of Tourism & Its Impacts: An Application of the TIAS Scale. In: *Proceedings of the 32nd Travel & Tourism Research Association Annual Conference 2001* (151-158). Fort Meyers, Florida: TTRA.
- Vujko, A., & Gajic, T. (2014). Opportunities for tourism development and cooperation in the region by improving the quality of tourism services—the 'Danube Cycle

- Route'case study. *Economic research - Ekonomska istraživanja*, 27(1), 847-860. doi: 10.1080/1331677X.2014.975517.
- Vujko, A., Plavša, J., & Ostojić, N. (2013). Impact of the "Danube cycling route" on the development of cycling tourism in Serbia. *Polish Journal of Sport and Tourism*, 20(3), 227-233.
- Wang, Y., & Pfister, R.E. (2008). Residents' attitudes toward tourism & perceived personal benefits in a rural community. *Journal of Travel Research*, 47(1), 84-93. doi: 10.1177/0047287507312402

СТАВОВИ ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА О БИЦИКЛИСТИЧКОМ ТУРИЗМУ У ГОРЊЕМ ПОДУНАВЉУ (СРБИЈА)

Вања Павлуковић, Бојана Никић, Угљеша Станков

Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Нови Сад, Србија

Резиме

Бициклически туризам је све значајнији облик туризма на европском туристичком тржишту, који у последње време привлачи пажњу како академске заједнице тако и творца туристичке политике на одређеној дестинацији. У нашој земљи је овај облик туризма препознат у стратешким документима као један од кључних туристичких производа које треба развијати у одабраним туристичким дестинацијама, а посебно у Подунављу. Дунавска бициклическа рута, која је део једног од најатрактивнијих европских бициклических коридора Еуровело 6, најдужа је бициклическа траса у Србији. Ипак, веома је мало истраживања на тему бициклическог туризма, поготово у нашој земљи. За разлику од досадашњих истраживања, која се углавном баве туристима бицикличесима, у средишту овог истраживања је локално становништво, које је један од кључних партнера у развоју било ког облика туризма на некој дестинацији.

У испитивању ставова локалног становништва о бициклическом туризму примењена је ТИАС скала (енгл. Tourism Impact Attitude Scale – TIAS), која је до сада имала широку примену у туристичким истраживањима, углавном на тему руралног туризма. Оригинална скала је прилагођена облику туризма који се истражује, што предлажу и аутори саме скале. Истраживање је спроведено у периоду од јуна до септембра 2016. године техником „лице у лице” међу локалним становништвом у Горњем Подунављу у општинама Апатин, Сомбор и Бачка Паланка. Укупно је попуњено 109 упитника.

Резултати истраживања показују да је две трећине испитаника упознато са чињеницом да кроз њихову општину пролази Дунавска бициклическа рута – Еуровело 6. Већина испитаника подржава развој бициклическог туризма и то најчешће наводе као разлог јер су и сами љубитељи бициклизма, у туризму виде шансу за економски развој општине и за запошљавање локалног становништва, али и могућност побољшања инфраструктуре. Скоро 50% испитаника не сматра да бициклически туризам има битну улогу у привреди њихове општине, док 32% нема конкретан став по овом питању. Са друге стране, већина анкетираних сматра да општина треба плански да развија овај вид туризма и да њихово насеље има шансу да постане атрактивна дестинација бициклическог туризма. На основу резултата истражи-

вања, може се закључити да је бициклички туризам неразвијен или бар у почетној фази развоја у општинама у којима је спроведено истраживање, те да потенцијали Дунавске бицикличке руте нису искоришћени у Горњем Подунављу, али испитаници виде могуће позитивне ефекте од развоја овог облика туризма, те му стога пружају подршку.

У раду је извршено и тестирање утицаја пола, година старости, нивоа образовања и месечног прихода испитаника на ставове о бицикличком туризму. Статистички значајне разлике утврђене су само у ставовима испитаника са различитим месечним примањима, и то свега код четири тврдње од двадесет и две тврдње.

Како локално становништво остварује директан контакт са туристима, од којег у великој мери зависи какав ће доживљај конкретни туриста понети са одређене дестинације, неопходно је информисати и едуковати локалну заједницу о могућностима и користима које развој бицикличког туризма доноси, те подстаћи развој малих и средњих предузетника који би пружали различите услуге туристима бицикличким, по узору на примере добре праксе из европских земаља и посебно земаља у окружењу.

Будућа истраживања треба спровести у преостале три дестинације у Подунављу (Средње Подунавље, Град Београд са гравитационом зоном и Доње Подунавље) како би се утврдиле евентуалне разлике у ставовима локалног становништва о бицикличком туризму. Истраживања оваквог типа треба континуирано спроводити јер се степен развијености туризма на дестинацији мења и, самим тим, мења се и перцепција локалне заједнице о ефектима туризма.

BUILDING A DOMESTIC DESTINATION BRAND: A CASE OF SERBIA

Milivoj Teodorović^{1a}, Jovan Popesku^{2*}, Danijel Pavlović²

¹Independent researcher, Belgrade, Serbia

²Singidunum University, Department of Tourism and Hospitality Management,
Belgrade, Serbia

*jpopesku@singidunum.ac.rs

Abstract

This paper uses the customer-based brand equity (CBBE) model to empirically evaluate the brand equity of Serbia as a tourist destination, its underlying dimensions and interrelated causal relations from the perspective of domestic visitors. The study is in line with the previous research findings and brings new insights into the destination's analysis; it shows that the Serbian domestic tourism market has not yet developed the critical area of destination image and empirically proves the importance of awareness as the most important dimension of the CBBE of the Serbian domestic tourism market. The implications of the Serbian domestic destination tourism market are evaluated, and future research avenues based on the outcomes are highlighted.

Key words: domestic destination; emerging tourism markets, Serbia, destination brand equity.

РАЗВОЈ БРЕНДА ДОМАЋИХ ДЕСТИНАЦИЈА: ПРИМЕР СРБИЈЕ

Апстракт

У раду се користи модел заснован на вредности брэнда туристичке дестинације са становишта посетилаца да би се емпиријски проценила вредност брэнда Србије као домаће туристичке дестинације, њених саставних елемената и узјамних релација из перспективе домаћег посетиоца. Рад је у складу са претходним истраживањима и открива нове детаље у вези са Србијом као дестинацијом, указујући на то да домаће туристичко тржиште није довољно развијено у кључном аспекту имица дестинације и емпиријски доказује значај спознаје, као најважнијег елемента модела вредности брэнда Србије на домаћем туристичком тржишту. Рад разматра могуће импликације домаћег туристичког тржишта Србије и на основу резултата указује на правце будућих истраживања.

Кључне речи: домаћа дестинација, туристичке дестинације у развоју, Србија, вредност брэнда дестинације.

^a PhD student

INTRODUCTION

According to the World Travel & Tourism Council (WTTC, 2018), the global domestic tourism spending is expected to grow for 4.1% in 2018 and 3.5% annually by 2028, contributing by 72.7% to the total global tourism GDP in 2017. By 2017, the size of the Serbian domestic tourism market reached €400 million euros (Kohlenberger, 2018). According to the *Statistical Yearbook of the Republic of Serbia* (Statistical Yearbook, 2018), in 2017, Serbia was visited by 1.58 million domestic tourists who generated 5.1 million tourist nights. The Serbian domestic travel spending is expected to grow 3.5% annually by 2027 (WTTC Serbia, 2017).

Domestic visitors' travel behaviour, motives and perceptions are significantly different from those of the international visitors. Worldwide, domestic visitors tend to travel more often than foreign ones and benefit from the proximity and knowledge of a destination. Also, families, children, seniors, the disabled and modest-income families are more represented in domestic tourism (Deng & Ritchie, 2016). Similarly, Serbian domestic visitors are more aware of the Serbian brand identity as a tourist destination including history, national treasures, people, nature, media-bias and development (Novčić & Damjanović, 2012). As a result, Serbian domestic visitors are interested in more diverse tourism activities and experiences.

Similarly, worldwide, international visitors are more concerned with safety, like to relax and have fun, prefer to visit landmarks and natural attractions, experience local culture, taste local food and explore the surroundings (Deng & Ritchie, 2016). According to Sheldon & Dwyer (2010), at the time of global economic crisis, when money is short and the time to travel is reduced, domestic tourism is a substitute for outbound travel. Domestic tourism has the capacity to create employment and generate income in the home economy and fill out the off-season capacity and increase the utilization of capital resources. However, very often potentials of the domestic tourism markets are considered subordinate to international markets by destination managers (Archer, 1978). Previous research on the Serbian domestic tourism points to a diversion of the resources intended for domestic tourism product development to the outbound market. Also, the past study suggests the importance of the residents' awareness of the Serbia's holidays as a domestic tourism opportunity (Dwyer, Dragičević, Armenski, Mihalič, & Knežević Cvelbar, 2014). Hence, there is a strong motive for private and public stakeholders, destination developers, planners and marketing strategists to develop the Serbian domestic tourism market.

The past research highlights the competitiveness of the Serbian diverse natural, cultural and created resources (Dwyer et al., 2014; Mulec & Wise, 2013), but the perceptual side of the domestic visitors remains largely unexplored. Most studies of Serbian tourism have failed to integrate the domestic visitors' perception of the Serbian domestic tourism market with domestic tourism strategies. This creates a gap in the scientific literature on

motives and impressions of Serbian domestic visitors and the assessment of the brand equity value of the Serbian domestic tourism market.

To address these gaps, this study analyzes the underlying perceptions and factors that impact them and explores the differences between various associations and their manifestations (recognition, recall, top-of-the-mind, repeat visitation and choice). Therefore, Serbia needs to carve out its own, unique position as a domestic tourist destination by implementing focused branding strategy (Dwyer, Knežević, Cvelbar, Dragicevic, Mihalič, 2015). The key objectives of the study are to assess from the Serbian domestic perspective: the applicability of the CBBE concept; causal relations among the underlying CBBE dimensions; and causality between the CBBE and its constituent elements.

LITERATURE REVIEW

Brand Equity Concept

Brand equity emerged as the most important marketing concept in the late 1980s, causing a proliferation of ideas on how to conceptualize and operationalize the brand equity paradigm. However, because of different methods and concepts, the only agreement was on the multidimensionality construct (Aaker, 1991; Erdem et al., 2006; Gartner, 2014; Konecnik & Gartner, 2007).

Adding greater value to the firm is considered a major asset behind brand equity, followed by commanding higher margins, increasing competitive advantage and improving trade leverage and brand extensions. Additional value to the firm by augmenting loyalty is provided by brand equity dimensions, such as awareness, image and perceived quality (Kladou, Giannopoulos, & Mavragani, 2015). Aaker (1991), defined brand equity as a set of assets and liabilities linked to a brand and proposed a model that captures image, assets, quality, awareness and loyalty as the main elements. Consequently, the CBBE model, conceptualized by Aaker (1991) and Keller (1993) became the most recognized and commonly used paradigm by the research community and is used in this study (Konecnik & Gartner, 2007).

Destination Branding

Destination branding is a relatively new concept that is increasingly attracting the interest of the destination research community since it makes destinations different by means of name and brand symbols, associates unique positive experiences to tourism destinations, reinforces emotional relations between visitors and tourism destinations, and reduces research expenses and visitors' perceptions of risk (Blain, Levy, & Ritchie, 2005; Cai, 2002). Aaker's (1991) and Keller's (1993) concept of the CBBE offers destination marketers a tool for the performance evaluation of the scale and positioning in the marketplace (Pike, Bianchi, Kerr, & Patti, 2010).

The literature review reveals that tourism marketing researchers adopted the term ‘destination brand equity’ borrowed from the product and corporate brand literature (Aaker, 1991). Keller (1993) suggests that CBBE happens when customers are aware of the brand and exhibit strong, favorable and unique associations that can lead to repeat buying behavior that positively impacts brand loyalty. Likewise, high levels of brand equity may result in higher sales, price premiums and customer loyalty (Aaker, 1991; Keller, 1993). The intricate nature of destination brands makes evaluation of the destination brand equity complex, rendering the measurement methods and the composition of the destination brand equity subject to debate (Ferns & Walls, 2012). This study uses four dimensions of the Aaker’s model, indicating that besides image, it is important to consider loyalty, quality and awareness (Blain et al., 2005; Gnoth, 2002). The above leads to the research question 1: Do destination awareness, image, quality, and loyalty positively affect the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?

Destination awareness. Awareness is an important concept of the branding process because it shows the strength of the brand’s stimuli (recall, recognition, top-of-the-mind) in a customer’s mind and plays an important role in the destination selection process by impacting the affective elements linked to a destination (Im, Kim, Elliot & Han, 2012). According to Kotler, Haider, and Rein (1993), a traveler is aware only of the small portion of the destination options or “awareness set”, from which the “choice set” is obtained for the final selection. This leads to the formulation of research question 2: Does destination awareness have a positive influence on the destination image, destination quality and destination loyalty of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?

Destination image. A brief history of the image starts with Boulding (1956), who introduced the concept of image as a mix of cognitive, affective and conative elements. Konecnik & Gartner (2007) were the first to apply the image concept to define destination brand equity. Images, once conceived, do not significantly change over time in the absence of major events (Gartner, 2014). Major events may change some of the destination’s image characteristics temporarily, but without reinforcement the image will return to the previous levels (Gartner, 1993). For destination development it is very important to understand that the short-term changes in a destination image can be easily erased and evaporated (Gartner, 2014).

Destination image can be defined as a set of associations that reside in the tourists’ memory and represents the meaning of the brand (Farquhar & Herr, 1993; Keller, 1993) and is critical for defining the destination branding paradigm (Boo et al., 2009; Cai, 2002; Konecnik & Gartner, 2007). In 2013, Papadimitriou, Apostolopoulou and Kaplanidou’s study of the tourism domestic market in Athens, Greece, confirmed that destination brand image influences attitudinal and behavioral destination brand loyalty. This leads us

to research question 3: Does destination image have a positive effect on destination loyalty of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?

Destination quality. According to Zeithaml (1988), perceived quality stands for the customer's judgment of the excellence and superiority of a brand. The same author places quality as a part of brand equity, suggesting that high perceived quality leads to the selection of a brand. As suggested by Im et al. (2012), destination quality is different from the actual quality as it captures the perceived evaluation of a destination's total excellence. The analysis of the destination CBBE of Slovenia from the perspective of the Croatian and German markets showed that German tourists prefer quality while Croatian visitors prefer image (Konecnik & Gartner, 2007). This leads to the formulation of research question 4: Does destination quality have a positive effect on the destination image and destination loyalty of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?

Destination loyalty. According to Chaudhuri and Holbrook (2001), the attitudinal aspect of brand loyalty is related to intentions in respect to the preferred brand (Atilgan, Aksoy, & Akinci, 2005), while behavioral loyalty is based on choice (Pappu, Quester, & Cooksey, 2005). In the tourism context, destination loyalty was found to impact tourism behavior during the choice process for selecting a destination (Um & Crompton, 1990) and represents the intention to visit and the possibility to revisit. Numerous studies point out that loyalty is a mediator between the image, awareness and quality and the total brand equity. (Konecnik & Gartner, 2007). This leads to the formulation of research question 5: Does destination loyalty have a positive mediating role in affecting the destination brand equity of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?

METHODOLOGY AND RESEARCH DESIGN

The conceptual model of the study is based on the Aaker's (1991) and Keller's (1993) CBBE paradigm, which consists of destination awareness, destination image, destination quality and destination loyalty. The study focuses on the specific four dimensions, rather than on a wider set of possibilities that could be inclusive in image, loyalty, and awareness (Konecnik & Gartner, 2007).

To address the research questions, the study uses a close-end quantitative research instrument designed and implemented in Google Forms. The measurement scale of the research instrument and the operationalization of variables were developed based on the earlier literature on destination CBBE (Chekalina, 2015; Konecnik & Gartner, 2007; Im et al., 2012). Initially, a semi-structured survey was conducted with (n=12) undergraduate students majoring in tourism. The findings from the interviews were incorporated into the questionnaire's final version.

Design of Survey Instrument

Following the literature review (Konecnik & Gartner, 2007), the 26-question research instrument was designed with a scale appraisal extending from 0 “absolutely no” to 10 “absolutely yes”. The preference for a 0 to 10 scale over a 7-point Likert scale is given because of the wider variance range. The survey instrument is in line with the previous literature (Chekalina, 2015; Elliot & Papadopoulos, 2016; Im et al., 2012; Konecnik & Gartner, 2007). Data was collected during the four-day Serbian Tourism Fair 2018, which took place in Belgrade, Serbia, in February of 2018. The total of 302 valid results were obtained. The respondents were screened on residency, citizenship, last visit, and age. The obtained results were checked for missing data, outliers and normality. The overall Cronbach’s alpha for the scale was 0.910 indicating robust internal consistency (Hair, Black, Babin, & Anderson, 2010).

Data Analysis

Destination awareness, quality, image, and loyalty were considered as dependent (latent) low-order variables, while the CBBE was considered as a dependent high-order variable (Konecnik & Garten, 2007), see Figure 1. The exploratory factor analysis (EFA) using principal component analysis (PCA) as extraction method and Promax with Kaiser normalization as a rotation method, was conducted in SPSS, version 21. Suitability of the measurement model, composite reliability, convergent and discriminatory validity are proved by the confirmatory factor analysis (CFA) conducted in AMOS, version 23 (Byrne, 2016). The causal relationships addressed in the research questions were confirmed using structural equation modelling (SEM).

RESULTS AND DISCUSSION

Demographics of Respondents

Demographic characteristics of the respondents are shown in Table 1. Females (59.3%) represent most of the respondents while more than half of the respondents (63%) were under 40 years of age. Most of the respondents 78% have or are working towards undergraduate or higher degree, while 47% work in the private sector. On average, a domestic visitor in Serbia takes six domestic trips annually and stays five days. Also, the 2-day stay is more popular with women (12%) than with men (4%).

Table 2 shows means, standard deviations as well as minimum and maximum values for the model validation items of the n=302 respondents. The evaluation of the descriptive statistics shows a moderate difference (3.23) between the minimum and maximum means, indicating diversity of perceptions of the Serbian domestic tourists.

Table 1. Demographic characteristics of the respondents (n=302)

Socio-demo Profile	Frequency	Percentage	Socio-demo Profile	Frequency	Percentage
<i>Gender</i>			<i>Occupation</i>		
Male	123	40.7%	Civil	49	16.2%
Female	179	59.3%	Non-governmental	13	4.3%
Total	302	100.0%	Private	142	47.0%
			Other	98	32.5%
			Total	302	100%
<i>Age</i>			<i>Educational level</i>		
18–20	29	9.6%	Elementary school	3	1.0%
20–29	117	38.7%	High school	64	21.2%
30–39	44	14.6%	Undergraduate	164	54.3%
40–49	53	17.5%	Graduate	54	17.9%
50–59	39	12.9%	PhD	17	5.6%
60 or above	20	6.6%	Total	302	100%
Total	302	100%			

Table 2. Descriptive statistics (n=302)

Items	D	Min	Max	Mean	Std. Dev.
<i>Image</i>					
Pleasant hosts	IM1	0.00	10.00	8.13	1.97
Good entertainment	IM2	0.00	10.00	8.50	1.94
Food and drinks	IM3	1.00	10.00	8.60	1.84
Beautiful scenery	IM4	0.00	10.00	8.43	1.90
Personal safety	IM5	0.00	10.00	7.64	2.00
Relaxing atmosphere	IM6	0.00	10.00	7.86	2.10
Pleasant weather	IM7	0.00	10.00	7.49	1.95
Diverse services	IM8	0.00	10.00	6.78	2.27
Excellent choice	IM9	0.00	10.00	6.99	2.37
Ideal for family	IM10	0.00	10.00	7.73	2.10
Preserved nature	IM11	0.00	10.00	6.17	2.36
<i>Loyalty</i>					
First choice to visit	LO1	0.00	10.00	3.23	3.13
Visit Serbia in 2018	LO2	0.00	10.00	5.53	3.31
Good value-for-money	LO3	0.00	10.00	6.24	2.54
Recommend Serbia	LO4	0.00	10.00	7.31	2.55
Number of visits	LO5	1.00	10.00	5.62	3.17
Length of stay	LO6	1.00	10.00	5.08	2.50
Vacation budget	LO7	0.00	10.00	5.96	2.26
<i>Quality</i>					
Quality of service	Q1	0.00	10.00	6.15	2.17
Accommodation quality	Q2	0.00	10.00	6.24	2.20
Unpolluted and clean	Q3	0.00	10.00	4.66	2.58
Low prices	Q4	0.00	10.00	7.20	2.27
<i>Awareness</i>					
Read about Serbia as TD	AW1	0.00	10.00	5.27	3.11
See ads on Serbia	AW2	0.00	10.00	5.27	2.73
Serbia is popular TD	AW3	0.00	10.00	6.37	2.40

D dimension of CBBE (AW awareness; IM image; Q quality; LO loyalty)

Exploratory Factor Analysis

Using the PCA method with Promax and Kaiser normalization rotation and eigenvalue greater-than-one criteria, four factors are extracted with 62% of the sum of square loading variances explained, see Table 3. The EFA reduced the number of variables from 26 to 16, see Table 3. The Kaiser–Meyer–Olkin measure of sample adequacy was (0.876) and the significant Bartlett’s test of sphericity ($p < 0.001$) confirms the sample’s significant correlations (Field, 2009). All commonalities show values above 0.5, suggesting good loadings.

The first factor, which explains 36.6% of the variances, is identified as “destination image” since it reflects the strength of the associations with a destination, such as entertainment, accommodation, food, scenery, safety and relaxing atmosphere, see Table 3. The Cronbach’s alpha of 0.829 suggests good internal reliability. The findings confirm the previous research that strong tangible and intangible associations augment the image of a destination.

The second factor, marked as “destination loyalty”, accounts for 11.06% of the variances, and reflects the visitors’ behavioral and attitudinal aspects towards the destination. The 0.788 Cronbach’s alpha indicates a good level of internal reliability, see Table 3. The findings are consistent with the previous research of destination loyalty which supports the intention to recommend, visit and “first choice”. The non-perceptual variables such as date, number of visits, length of stay and budget proved insignificant.

The third factor, which accounts for 7.66% of variances explained, is marked as “destination quality” since it includes perceived values of what is traditionally expected of a tourist destination such as service, accommodation, reasonable prices, clean and unpolluted environment. The 0.762 Cronbach’s alpha shows good internal reliability, see Table 3. The findings advocate the previous research and arguments.

The fourth factor, which accounts for 6.45% of the variances explained, is denoted as “destination awareness” and reflects perceived recall, recognition and knowledge about Serbia as a destination (Im et al., 2012). The Cronbach’s alpha of 0.636 suggests acceptable internal reliability, see Table 3. The findings support the previous research suggesting the importance of promoting tourist destination features of Serbia (Dwyer et al., 2015).

Measurement Model

The CFA further reduces the number of variances from 16 to 9, see Table 3. The goodness-of-fit statistics show that all parameters are within the recommended values: chi-square/df = 1.582, $p=0.047$; goodness-of-fit index (GFI) = 0.978; adjusted goodness-of-fit (AGFI) = 0.950; normed fit index (NFI) = 0.966; comparative fit index (CFI) = 0.987; p of close fit

(PCLOSE) = 0.604; and root mean square error of approximation (RMSEA) = 0.044. The measures show a robust fit between the estimated and proposed model (Hu & Bentler, 1998).

The reliability, discriminant and convergent validity are confirmed as shown in Table 3. Composite reliability (CR) shows an acceptable range

*Table 3. Measurement model
(Variable reduction: EFA: 26 to 16; CFA: 16 to 9)*

Factors	D	N	SL	EV	CA	VE%	CR	AVE	MSV	ASV
Image		2		5.86	0.83	36.61	0.79	0.66	0.24	0.17
Pleasant hosts	IM1		0.94							
Good entertainment	IM2		0.66							
Food and drinks (b)	IM3									
Beautiful scenery (b)	IM4									
Personal safety (b)	IM5									
Relaxing atmosphere (b)	IM6									
Pleasant weather (a)	IM7									
Diverse services (a)	IM8									
Excellent choice (a)	IM9									
Ideal for family (a)	IM10									
Preserved nature (a)	IM11									
Loyalty		3		1.87	0.79	11.71	0.80	0.58	0.24	0.17
First choice to visit (b)	LO1									
Visit Serbia in 2018	LO2		0.70							
Good value-for-money	LO3		0.81							
Recommend Serbia	LO4		0.86							
Number of visits (a)	LO5									
Length of stay (a)	LO6									
Vacation budget (a)	LO7									
Quality		2		1.23	0.76	7.67	0.82	0.70	0.39	0.29
Quality of service	Q1		0.79							
Accommodation quality	Q2		0.88							
Unpolluted and clean (b)	Q3									
Low prices (a)	Q4									
Awareness		2		1.03	0.64	6.45	0.63	0.46	0.39	0.30
Read about Serbia as TD	AW1		0.63							
See ads on Serbia (b)	AW2									
Serbia is popular TD	AW3		0.72							
Total variance explained							62.43			

TD tourist destination; D dimension of CBBE (AW awareness; IM image; Q quality; LO loyalty); N number of variables or items; SL standardized loadings; EV eigenvalue; CA Cronbach's alpha; VE variance explained; N number of variables; CR composite reliability; AVE average variance extracted; MSV maximum shared variance; ASV average shared variance; TD tourist destination; (a) item deleted after the exploratory factor analysis; (b) item deleted after confirmatory factor analysis.

($CR > 0.7$) of between 0.824 and 0.628, pointing to a good internal consistency except for the destination awareness, which was 0.628, below the 0.7 threshold. Convergent validity was examined by average variance extracted (AVE), which shows values between 0.702 and 0.459, consistently greater than the 0.5 threshold, except for the destination awareness, which scored 0.459. Since CR and AVE values for awareness are close to their recommended thresholds, we can accept them arguing that adding more variables could alleviate the problem (Konecnik & Gartner, 2007). Discriminant validity is confirmed since maximum shared variance (MSV) is less than the AVE and average shared variance (ASV) is lower than MSV for all four constructs (Hair et al., 2010).

Structural Equation Modelling

The two-part SEM analysis is conducted to answer the proposed research questions. In part one, the CBBE is confirmed as a high-order factor while causal relations between the latent (unobservable) dimensions of the CBBE (destination awareness, destination image, destination quality and destination loyalty) are established in the second part.

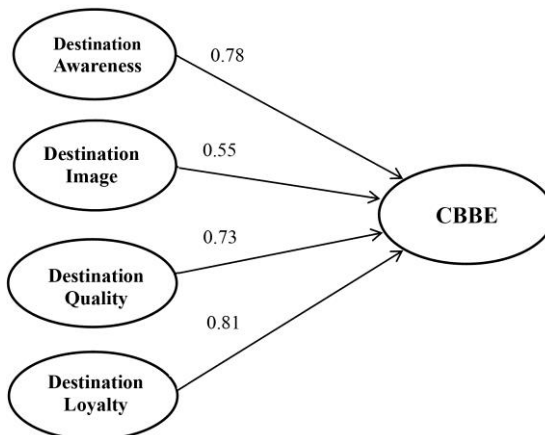

Figure 1. Higher-order path analysis of CBBE.

Note: All paths are significant at 0.001 level.

Part one. When low-order factors have high correlations, there is a possibility that all covariations of the low-order factors can be explained by the high-order general factor, in this case the CBBE (Konecnik & Gartner, 2007). The SEM analysis in Figure 1 shows that all four factors positively affect the CBBE and exhibit strong contributions to its value. The standardized path coefficient (0.81) shows that the destination loyalty has a dominant influence on the CBBE suggesting the importance of the repeat markets, word-of-mouth, and value-for-money.

The destination awareness (0.78) and quality (0.73) factors show a robust contribution to the CBBE, indicating the importance of promotion and quality standards. On the contrary, destination image shows the lowest impact on the CBBE with the path coefficient of (0.55) suggesting the weak perception of the destination brand equity. The path analysis addresses the first research question “Do destination awareness, image, quality, and loyalty positively affect the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?” The SEM analysis shows that all four elements positively affect the brand equity of Serbia from the perspective of the domestic market and confirms the CBBE concept, see Figure 1.

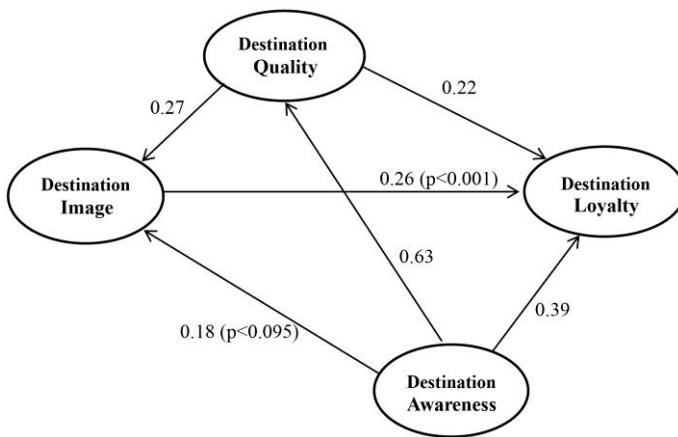

Figure 2. Path analysis of the CBBE dimensions.

Part two. The causal relations between the CBBE dimensions are shown in Figure 2. The SEM analysis confirms that destination awareness affects positively all other elements of the model showing significant influence on destination quality (0.63), suggesting that the Serbian domestic visitors rely on knowledge and promotions to make their domestic travelling decisions. On the other hand, the impact of awareness (0.18) and quality (0.27) on the image indicates lack of promotion and that accommodation and entertainment alone do not create a strong image of Serbia, see Table 3.

The second research question “Does destination awareness have a positive influence on the destination image, destination quality and destination loyalty of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?” is answered by the analysis in Figure 2, which shows that destination awareness has a strong positive effect on destination quality (0.63), indicating that the expectations of excellence are drawn from the acquired knowledge. On

the other hand, destination awareness positively impacts destination loyalty (0.39) and image (0.18), suggesting the importance of information for intention to visit and creating associations about a destination in the tourists' minds.

The third research question, "Does destination image have a positive effect on destination loyalty of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?", is answered in Figure 2, showing that the destination image has a positive effect on destination loyalty (0.26), but shows that accommodation and entertainment alone cannot have significant impact on loyalty.

Regarding the fourth question, "Does destination quality have a positive effect on the destination image and destination loyalty of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?", the analysis confirms that destination quality influences destination loyalty (0.22) and destination image (0.27), however, the quality of service and accommodation are not enough to significantly impact both aspects, see Table 3 and Figure 2.

Finally, the fifth question, "Does destination loyalty have a positive mediating role in affecting the destination brand equity of the destination brand equity of Serbia from the perspective of domestic tourists, and if so, how?", is answered in Figure 2, showing that destination loyalty is positively affected by destination quality (0.22), destination image (0.26) and destination awareness (0.39). This is expected since the intention to visit and revisit is all about knowledge, satisfaction, and perception about a destination. Also, destination loyalty exhibits the strongest positive effect (0.81) on the destination brand equity (CBBE), see Figure 1. As a result, the mediating role of destination loyalty is confirmed, because it channels perceptions of excellent service, quality of accommodation, entertainment, and advertising into the set of loyalty variables (recommendation, affordability, and intention to revisit) as shown in Table 3.

CONCLUSIONS

Domestic tourism markets are important for extending the season, increasing utilization of capital investments, creating local jobs and income, and in the time of crisis, serve as a substitute to outbound travel (Archer, 1978). Successfully implemented branding strategies are what is behind the growth of domestic tourism. In this study, the research was carried out on the Serbian domestic tourism market and its implications on the elements of the destination brand equity of Serbia from the domestic tourists' point of view.

Past research suggests that branding strategies should be evaluated in association with the perceived dimensions of the CBBE, such as awareness, image, quality and loyalty, to develop more targeted and effective branding strategies. So far, few studies have used this information to develop a more

effective branding strategy for the Serbian domestic tourism market. This study confirms the findings of the past research that recall, recognition, top-of-the-mind, superiority, excellence and intention to visit and revisit, as well as the choice set, have significant impact on the value of the Serbian domestic tourism market, see Figure 2. On the other hand, the study exposes a weak image of Serbia, indicating the lack of strong perceptual associations between the unique and memorable Serbian domestic tourist features and domestic visitors.

The study shows that destination awareness strongly influences quality and loyalty, but exhibits little impact on image, indicating that the image of Serbia as a domestic tourist destination is undeveloped. This is in line with the previous research which shows that Serbia lacks promotion of its unique and memorable features that will create a strong association in visitors' minds, and that domestic visitors are price elastic (MTTT, 2016), prefer vouchers, discounts and lack positive strong associations and feelings about destinations in Serbia.

This is an important finding considering the diversity of tourism features that Serbia offers. First of all, Serbia needs to identify domestic destination features that are unique, memorable and attractive to domestic customers. Second of all, Serbia needs to develop and implement a continuous integrated promotional strategy to convince, impress, and make its prime destination features memorable and desirable to the domestic visitors. By doing that, Serbia will make the same features attractive to the foreign tourism market as well. Most importantly, Serbia needs to put the selected domestic destination features into the choice set of domestic visitors. Third of all, Serbia needs to execute this strategy on the national, regional, and local levels continuously and persistently, until the positive message is seeded in the minds of domestic visitors.

The research suggests several directions to investigate based on the findings and limitations of the study. Considering the fact that over 70% of the sample are those with higher education, the sample of the research may not be representative of the overall Serbian domestic visitors' segment, indicating that the study has methodological limitations, which in turn suggests that future refinements and advancements are needed (Konecnik & Gartner, 2007). The large diversity of the Serbian population limits the generalizability of the study.

The findings of the causal relationships between the Serbian brand equity dimensions allow future researchers to conduct similar projects in various contexts. Possibilities exist to conduct comparison studies between different ethnic, demographic, cultural and social groups to develop a more detailed understanding of the Serbian domestic tourism demand. Also, a causal order among proposed elements may exist, which could be confirmed in the subsequent research, see Figure 2.

Finally, future studies may include the importance of knowledge and how it impacts the perception of destination choices and travel behavior. Considering the lack of research on the brand equity of the Serbian domestic tourism market, the present outcomes represent a significant contribution to research and destination marketers in understanding the complex domestic tourism market in Serbia.

REFERENCES

- Aaker, D. (1991). *Managing Brand Equity*. New York: The Free Press.
- Archer, B. H. (1978). Domestic Tourism as a Development Factor. *Annals of Tourism Research* 5(1), 126-141.
- Atilgan, E., Aksoy, S., & Akinci, S. (2005). Determinants of the brand equity: A verification approach in the beverage industry in Turkey. *Marketing Intelligence and Planning*, 23(3), 237-248.
- Blain, C., Levy, S. E., & Ritchie, J. R. (2005). Destination branding: Insights and practices from destination branding organizations. *Journal of Travel Research* 43(May), 328-338.
- Boo, S. Y., Busser, J. A., & Baloglu, S. (2009). A model of customer-based brand . *Tourism Management* 30(2), 219-231.
- Boulding, K. (1956). *The Image: Knowledge in Life and Society*. Ann Arbor, Michigan : University of Michigan Press.
- Byrne, B. M. (2016). *Structural Equation Modeling with Amos Basic Concepts, Applications, and Programming*. New York: Routledge.
- Cai, L. (2002). Cooperative branding for rural destinations. *Annals of Tourism Research* 29(3), 720-742.
- Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing* 65(2), 81-93.
- Chekalina, T. (2015). A Value Co-Creation Perspective on Customer-Based Brand Equity Modelling for Tourism Destinations– A Case from Sweden. *Thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Östersund 2015*. Sweden: Mid Sweden University, SE-831 25 Östersund, Sweden.
- Deng, R., & Ritchie, B. W. (2016). International university students' travel risk perceptions: an exploratory study. *Current Issues in Tourism* 21(4), 455-476.
- Dwyer, L., Dragičević, V., Armenski, T., Mihalič, T., & Knežević Cvelbar, L. (2014). Achieving Destination Competitiveness: an Importance –Performance Analysis of Serbia. *Current Issues in Tourism* 19 (13), 1309-1336.
- Dwyer, L., Knežević Cvelbar, L., Dragicevic, V., & Mihalic, T. (2015). Modified Importance–Performance Analysis for Evaluating Tourism Businesses Strategies: Comparison of Slovenia and Serbia. *International Journal for Tourism Research* 18 (4), 327-340.
- Elliot, S., & Papadopoulos, N. (2016). Of products and tourism destinations: An integrative, cross-national study of place image. *Journal of Business Research* 69(3), 1157-1165.
- Erdem, T., Swait, J., & Valenzuela, A. (2006). Brands as Signals: A Cross-Country Validation Study. *Journal of Marketing Vol. 70*.
- Farquhar, P. H., & Herr, P. M. (1993). The dual structure of brand associations. In D. A. Aaker, & A. L. Biel, *Brand equity and advertising: Advertising's role in building strong brands* (pp. 263-279). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Ferns, B. H., & Walls, A. (2012). Enduring travel involvement, destination brand equity, and travelers' visit intentions: A structural model analysis. *Journal of Destination Marketing & Management* 1(1-2), 27-35.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS (3rd. ed.)*. London: Sage.
- Gartner, W. C. (1993). The image formation process. *Journal of Travel and Tourism Marketing* 2(2-3), 191-216.
- Gartner, W. C. (2014). Brand equity in a tourism destination. *Place Branding and Public Diplomacy Vol. 00(0)*, 1-9.
- Gnoth, J. (2002). *Leveraging export brands through a tourism destination brand. Brand Management*, 9(4-5), 262-280.
- Hair, J. F., Black, W., Babin, B., & Anderson, R. (2010). *Multivariate Data Analysis. A Global Perspective. 7th ed.* London: Pearson.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1998). Fit indices in covariance structure modelling: Sensitivity to underparameterized model misspecification. *Psychological Methods*, 3, 424-453.
- Im, H. H., Kim, S. S., Elliot, S., & Han, H. (2012). Conceptualizing destination brand equity dimensions from a consumer-based brand equity perspective. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 29(4), 385-403.
- Keller, K. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57, 1-22.
- Kladou, S., Giannopoulos, A. A., & Mavragani, E. (2015). Destination brand equity research from 2001 to 2012. *Tourism Analysis*, 20 (2), 189-200.
- Kohlenberger, L. (2018, January 15). *Serbia Tourism 2017 Won €1.2 Billion Euros*. Retrieved from Argophilia: <https://www.argophilia.com/news/19520-2/219520/>
- Konecnik, M., & Gartner, W. C. (2007). Customer-based brand equity for a destination. *Annals of Tourism Research* 34(2), 400-421.
- Kotler, P., Haider, D. H., & Rein, I. (1993). *Marketing places: Attracting investment, industry, and tourism to cities, states and nations*. New York, NY: The Free Press.
- MTTT. (2016). *Tourism Development Strategy of the Republic of Serbia*. Belgrade: Government of the Republic of Serbia Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications.
- Mulec, I., & Wise, N. (2013). Indicating the competitiveness of Serbia's Vojvodina Region as an of Serbia's Vojvodina Region as an emerging tourism destination. *Tourism Management Perspectives* 8, 68-79.
- Novčić, B., & Damjanović, V. (2012). Serbia brand identity: perspectives of residents and diaspora. *EuroMed Journal of Business* 7(3), 1450-2194.
- OECD. (2018). *OECD Tourism Trends and Policies 2018*. Paris: OECD Publishing.
- Papadimitriou, D., Apostolopoulou, A., & Kaplanidou, K. (2013). Destination Personality, Affective Image, and Behavioral Intentions in Domestic Urban Tourism. *Journal of Travel Research* 54 (3), 1-14.
- Pappu, R., Quester, P., & Cooksey, R. (2005). Consumer-based brand equity: Improving the measurement—Empirical evidence. *Journal of Product and Brand Management*, 14(3), 143-154.
- Pike, S., Bianchi, C., Kerr, G., & Patti, C. (2010). Consumer-based brand equity for Australia as a long-haul tourism destination in an emerging market. *International Marketing Review*, 27(4), 434-449.
- Sheldon, P., & Dwyer, L. (2010). The Global Financial Crisis and Tourism: Perspectives of the Academy. *Journal of Travel Research* 49(1) , 3-4.
- Statistical Yearbook. (2018). *Statistical Yearbook of the Republic of Serbia*. Belgrade: Statistical office of the Republic of Serbia.
- Um, S., & Crompton, J. (1990). Attitude determinants in tourism destination choice. *Annals of Tourism Research*, 17(3) , 432-448.

- WTTC. (2018). *The Economic Impact of Travel and Tourism*. London: World Travel & Tourism Council.
- WTTC Serbia. (2017). *Travel and Tourism Economic Impact 2017 Serbia*. London: World Travel & Tourism Council.
- Zeithaml, V. (1988). Consumer perceptions of price, quality and value: A means-end model and synthesis of the evidence. *Journal of Marketing*, 52(3), 2–22.

РАЗВОЈ БРЕНДА ДОМАЋИХ ДЕСТИНАЦИЈА: ПРИМЕР СРБИЈЕ

Миливој Теодоровић^{1а}, Јован Попеску², Данијел Павловић²

¹Универзитет Сингидунум, Београд, Република Србија

²Универзитет Сингидунум, Департман за туристички и хотелијски менаџмент,
Београд, Република Србија

Резиме

Циљ рада је да се анализира вредност туристичког брэнда Србије са становишта домаћег туристе. Значај домаћег туристичког тржишта је у томе што у време економске кризе остаје стабилно и тиме доприноси максималном искоришћењу туристичких капацитета јер умањује ризик. То је изузетно значајно за стејкхолдере у туризму ако се узме у обзир да је удео домаћег туристичког тржишта у укупном глобалном туристичком промету 70%. Успешност домаћег туризма огледа се пре свега у ефектној имплементацији стратегије брэнда туристичке дестинације. Познато је да дестинације са значајном позицијом на туристичком тржишту имају залеђину у добро спроведеној стратегији брэнда дестинације.

Претходна истраживања потврђују да је за успешну стратегију брэндирања дестинације потребно детаљно анализирати детерминанте вредности брэнда према Акеровом и Келеровом моделу „вредности брэнда са становишта купца”, а то су спознаја, имиџ, квалитет и лојалност. До сада је урађен мали број студија на тему брэндирања Србије као домаће туристичке дестинације. Истраживање у овом раду потврђује да су препознатљивост, присетљивост, врх свесности, супериорност и намера посете, као и скуп свесности – кључни фактори у одређивању вредности брэнда Србије као домаће туристичке дестинације. У раду се такође указује на то да имиџ Србије, као домаће туристичке дестинације, није довољно развијен, што говори о томе да постоји слаба веза између јединствених и кључних карактеристика Србије, као туристичке дестинације, и перцепције домаћих посетилаца. Такође, у раду се потврђује доминантна улога спознаје у формирању јаке наклоности према квалитету и лојалности, али истовремено указује на то да има релативно низак утицај на имиџ. Резултати су у складу са претходним студијама које указује на недостатак јаке и свеобухватне промотивне активности најважнијих субјеката домаћег туризма у Србији. Указано је у раду и да је домаће туристичко тржиште у Србији еластично у погледу цена и да позитивно реагује на ваучере и попусте.

Научни допринос рада је емпиријска студија у изоловању имиџа као најслабије карике у ланцу брэнда Србије, као домаће туристичке дестинације. Ово представља

^а Студент докторских студија

значајно откриће za туристички амбијент, који је у Србији изузетно разнолик. Да би изронила из ситуације у којој се налази, Србија мора да означи јединствене и искључиво незаборавне туристичке производе са гледишта домаћег туристе, да уврсти date производе у интегрисану промотивну стратегију са убедљивим емоционалним акцентом на искуствени доживљај, да истакне пријатни осећај испуњености очекивања и да задовољи аспирационе тежње домаћег туристе. Најважније је да Србија успе да консолидује своје најатрактивније туристичке производе у скуп свесности домаћег туристе. Такође, потребно је да Србија спроведе стратегију брендирања на националном, регионалном и локалном нивоу дуготрајном и упорном кампањом како би се циљеви промоције успешно спровели. Овом промотивном кампањом Србија би својом туристичком понудом привукла и стране туристе.

На основу добијених резултата, студија отвара више праваца за даља истраживања. Чињеница да преко 70% испитаника припада групи са високим образовањем – указује на то да постоје одређена методолошка ограничења ове студије. То значи да су у будућим истраживањима на ову тему потребне додатне корекције и формулације. Резултати везани за међусобне односе између детерминаната вредности бренда Србије, као домаће туристичке дестинације, упућују на потребу за новим истраживањима у овој области. Могућности постоје у поређењу резултата истраживања у односу на демографске, етничке, културне и социјалне сегменте потенцијалне домаће туристичке тражње.

На крају, будућа истраживања могу ићи у правцу анализе утицаја знања на перцепцију туристичких производа и понашања домаћих туриста. С обзиром на ограничен број истраживања у области домаћег туризма у Србији, резултати овог рада дају значајан допринос у истраживачком и маркетиншком контексту ка бољем разумевању сложености домаћег туристичког тржишта Србије.

ЕФЕКТИ СТРАТЕГИЈЕ СМАЊЕЊА НА ПЕРЦИПИРАНИ КВАЛИТЕТ УСЛУГА

Никола Ђурчић¹, Немања Бербер^{2*}, Агнеш Славих², Петер Хармат²

¹Институт за економику пољопривреде Београд, Република Србија

²Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици, Србија

* nemanja.berber@ef.uns.ac.rs

Апстракт

У контексту веома турбулентног окружења, организације неретко примењују различите стратегије, покушавајући да ускладе своје пословање са новим и, врло често, неповољнијим условима. Једна од могућих стратегија коју организације могу применити јесте и стратегија смањења (енгл. downsizing). Иако се ова стратегија може спровести на различите начине, њена битна одлика је да се као крајњи исход јавља смањен број запослених. Истраживања широм света указала су на то да ова стратегија има различите ефекте на перформансе организација. Са једне стране, могу се смањити трошкови пословања, повећати продуктивност и профитабилност, док се, са друге стране, често испољавају негативне последице по морал, ставове и понашање запослених, што се, даље, одражава на квалитет услуге, задовољство запослених, њихову лојалности и спремност да остану у организацији. Циљ овог рада је истраживање повезаности различитих приступа стратегији смањења у организацијама и перципираног квалитета услуга које организације пружају. Истраживање је извршено на узорку од 160 организација у Србији, на основу података који су прикупљени током пројекта Кранет (Stanet), у периоду од 2015. до 2016. године. Методологија која је примењена у раду обухватила је истраживање доступне литературе и резултата претходних истраживања, као и примену статистичких техника за анализу података, факторску анализу, Спирманову кореалцију и хијерархијску линеарну регресију. Резултати истраживања упућују на постојање негативне везе између посматраних варијабли, односно на то да је стратегија смањења у одређеним облицима повезана са нижим нивоом перципираног квалитета услуге.

Кључне речи: смањење организације, квалитет услуге, запослени, отпуштање.

EFFECTS OF DOWNSIZING ON PERCEIVED SERVICE QUALITY

Abstract

In the context of a very turbulent environment where various challenges are more and more present, companies often apply different strategies in order to harmonize their business with new and often unfavorable conditions. One of the possible strategies of companies is the downsizing strategy. Downsizing, as an organizational strategy, usually involves a reorganization that can be implemented in different ways, but in which the resulting outcome often causes a reduced number of employees. Research around the world has highlighted the various effects of this strategy on the performance of organizations. On the one hand, cost are reduced as it strives to increase profitability and productivity. On the other hand, various problems often arise in the form of attitudes and behavior of employees, reflected in the changed quality of service that is provided, employee satisfaction, their loyalty and willingness to leave the company. The aim of this paper is to explore the relation between the application of different approaches to the downsizing strategy in organizations and the perceived service quality. The survey was carried out on a sample of 160 companies in Serbia, based on the data collected during the Cranet project, from 2015 to 2016. The methodology used during the research included research of the available literature and results of previous studies, as well as the application of statistical techniques for data analysis, factor analysis, Spearman's correlation and hierarchical linear regression. The results of the research indicate that there is a negative link between the observed variables, that is, the implementation of the downsizing in certain forms is associated with a lower level of the perceived quality of service..

Key words: downsizing, quality of service, employees, layoff..

УВОД

Савремени изазови у пословању утичу на примену различитих стратегија од стране пословних субјеката. Неке од тих стратегија су иновативне и усмерене су на искоришћавање шанси и јаких снага организација, док су друге усмерене на елиминисање проблема и избегавање опасности. У контексту веома турбулентног окружења, организације неретко посежу и за мање атрактивним стратегијама покушавајући да ускладе своје пословање са новим и, врло често, неповољнијим условима. Једна од могућих стратегија јесте и стратегија смањења (енгл. *downsizing*).

Стратегија смањења је одувек привлачила велику пажњу како пословне праксе, у смислу начина имплементације и пословних резултата, тј. исхода који се могу остварити, тако и науке, која је покушавала да утврди и оне исходе који се не везују само за директне финансијске резултате, већ и за организационе исходе који могу утицати на перформансе у дугом року (радни морал и ставове запослених). Смањење се као стратегија организације веома често јавља у виду смањења броја запослених. Овакав начин реаговања на промене постао је једно од најважнијих питања у организацијама у последњих неколико деценија, нарочито у периоду економске кризе и на-

кон ње, са циљем смањења трошкова, побољшања профитабилности и постизања веће конкурентске предности (Cameron, 1994; Datta, Guthrie, Basuil & Pandey, 2010; Maertz, Wiley, LeRouge & Campion, 2010; Kawai, 2015; Harney, Fu & Freene, 2018). Иако су циљеви спровођења стратегије смањења били усмерени ка унапређењу пословних перформанси, истраживања су показала да смањење броја запослених може за резултат имати неповољне исходе у погледу става радника који су остали у организацији и њиховог понашања према организацији (Hart, Thomson & Huning, 2016). Такође, смањење као стратегија решавања проблема у пословању није увек успева да утиче на побољшање организационих перформанси, већ управо супротно (Guthrie & Datta, 2008), конкретније, спровођење програма за смањење запослених не доприноси иновативним способностима организације јер приходи који су настали као резултат уштеда због отпуштања запослених нису реинвестирани у бизнис (Goyer, Clark & Bhankaraully, 2016). У вези са наведеним, примена стратегије смањења може негативно да утиче и на квалитет услуге у организацији (Lam & Reshef, 1999; Armstrong-Stassen, Wagar & Cattaneo, 2001; Homburg, Klarmann & Staritz, 2012).

Циљ овог рада је истраживање повезаности примене различитих приступа стратегији смањења у организацијама и перципираног квалитета услуга. Методологија која је примењена током истраживања обухватила је истраживање доступне литературе и резултата претходних истраживања, као и примену статистичких техника за анализу података, факторску анализу, Спирманову корелацију и хијерархијску линеарну регресију. Истраживање је извршено на узорку од 160 организација у Србији, на основу података који су прикупљени током пројекта Кранет (Cranet), у периоду од 2015. до 2016. године.

Рад садржи три дела. У првом делу аутори су настојали да истраже најзначајније појмове и елементе стратегије смањења, као и да укажу на повезаност између примене овакве стратегије и ефеката на перформансе организације, где је пажња концентрисана на перципирани квалитет услуге. На основу теоријске анализе аутори су развиле истраживачку хипотезу. Други део рада односи се на анализу емпиријских података који су прикупљени током спровођења пројекта *Кранет* у Србији. У овом делу рада аутори су истражили односе посматраних варијабли и утврдили одређене релације. У трећем делу рада дат је осврт на теоријске поставке и утврђене емпиријске резултате истраживања, као и дискусија тих резултата у односу на претходна истраживања. Аутори су у овом делу рада указали и на менаџерске импликације резултата за пословну праксу, као и на одређена ограничења у истраживању.

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА ИСТРАЖИВАЊА

Стратегије смањења: разлози и ефекти

Смањење (енгл. *downsizing*), као организациона стратегија, најчешће подразумева стратегију реструктурирања која се може спровести на различите начине, али у којој се као крајњи исход увек јавља мањи број запослених у односу на период пре њеног спровођења. Иако се смањење организације може спровести на различите начине, као што су гашење или продаја појединих делова организације, реструктурирање дела портфолија организације (Wu & Delios, 2009), укидање појединих линија производње и сл. – у пракси се често своди на смањење броја запослених, и то путем њиховог отпуштања (Ђорђевић, Петковић & Ђукић, 2018, стр. 144). Међутим, строго посматрано, приступи које организације користе приликом смањења кроз смањење броја запослених често обухватају и интерне трансфере и трансфере запослених, давање одређеног новчаног износа или подршке као помоћи током тражења новог посла, подстицаје за добровољни одлазак из организације итд. (Freeman & Cameron, 1993; Hart et al., 2016). Треба напоменути и то да се смањење организације кроз смањење броја запослених често јавља и као последица многих мерцера и аквизиција (Ghosh & Dutta, 2016), процеса приватизације (Gandolfi, 2014) и, уопште, потребе да се сниже укупни трошкови пословања. У свему овоме као важан проблем истиче се задржавање „кључних” радника, односно оних менаџера и стручњака који треба да унапреде перформансе „нових”, тј. реструктурираних организација.

Искуство говори да су разлози који доводе до примене стратегије смањења различити, али се већина повезује са кризом кроз коју пролазе организације у току свог пословања и лошим пословним перформансама. Као најчешћи разлози који доводе до потребе за смањењем (енгл. *downsizing*) организације препознати су следећи: а) пад укупне продаје и/или укупног профита у грани; б) лоши финансијски резултати; в) потреба за већом способношћу да се одговори на потребе купаца; г) међународна конкуренција; д) промене у стратегији и менаџменту; њ) потреба за повећањем иновативности и предузетништва; е) ниска продуктивност у поређењу са конкуренцијом; ж) дерегулација; з) увођење нових технологија; и) промене у структури власништва (Drew, 1994, стр. 6). Као један од важних узрока примене стратегије смањења наводи се и процес транзиције, који је био веома изражен у постсоцијалистичким земљама. У Републици Србији је појава смањења путем смањења броја запослених преваходно присутна у приватном сектору, али се све више јавља и у јавном, у којем су најављене озбиљније мере реструктурирања организација из јавног сектора (Ђорђевић et al., 2018, стр. 146).

Жељени позитивни ефекти стратегије смањења су предвиђене *економске користи*, као што су нижи трошкови пословања, већи профит, повећана стопа повраћаја на улагања, повећање цене акција, повећање продуктивности итд., док су *организационе користи* унапређене комуникације, виши ниво предузетништва и сл. (Cascio, 1993). Уопштено посматрано, циљ смањења организације, тј. броја запослених, јесте да се одржи продуктивност уз ниже укупне трошкове, што може значити да организација изводи сличан ниво активности уз мањи број запослених, а што води ка закључку да мањи број запослених сада треба да оствари исти обим послова (Hart et al., 2016). Управо због наведеног, позитивни исходи смањења броја запослених не остварују се увек и аутоматски.

Постоје бројне студије које су указале на ризике који се појављују као резултати процеса смањења (Sahdev, 2003; Yu & Park, 2006; Guthrie, & Datta, 2008; Maertz et al., 2010; Hart et al., 2016). Негативни ефекти смањења које преживљавају они који „преживе” стратегију смањења могу се појавити у виду нижих организационих перформанси, перцепције несигурности посла и веће флукуације (Maertz et al., 2010). Такође, смањење организације може резултирати негативним исходима као што су губитак вештина, знања и могућности за иновације, а врло често може резултирати и негативним емоцијама, укључујући љутњу, фрустрацију и кривицу (Sahdev, 2003). Hart и сарадници (2016) указују и на проблеме као што су прекомеран ниво стреса (енгл. *burnout*), конфликти, пад морала депресија, пад мотивације и спремности за ризик.

Све наведене импликације стратегије смањења утичу на перформансе запослених и организације. Посебно значајне перформансе су оне које директно зависе од рада запослених, где се, пре свега, истичу услуге које запослени пружају, односно њихов квалитет. Будући да се сектор услуга налази у снажној експанзији, у наставку рада аутори су усмерили пажњу истраживања на повезаност стратегије смањења запослених и квалитета услуга које пружају организације.

Квалитет услуге у контексту стратегије смањења броја запослених

Квалитет је кључни елемент вредности услуге јер омогућава позиционирање организације на тржишту и веће тржишно учешће засновано на обостраном задовољству купаца и запослених. Квалитет услуге огледа се кроз ниво задовољења потреба и захтева корисника и усаглашеност са растућим потребама и очекивањима (Степанов, Степанов & Вукотић, 2017, стр. 84–85).

Због специфичности самих услуга, посебно питање, које привлачи пажњу већег броја истраживача, односи се на мерење нивоа њиховог квалитета. Самим тим, јављају се различити концепти у ве-

зи са датом тематиком. Тако се, у зависности од приступа, квалитет услуге може мерити помоћу једне димензије или више димензија. Један од најзначајнијих модела развили су Parasuraman, Zeithaml and Berry (1988), под називом SERVQUAL. Он се састоји из пет кључних димензија: поузданост, одговорност, сигурност, емпатија и опипљиви елементи. И поред присутних критика, дати модел је, уз одређене модификације, примењиван приликом мерења квалитета услуга у различитим услужним секторима (Finn и Kayande, 2004).

Квалитет услуге сматра се кључном детерминантом остварењог нивоа задовољства клијената, где виши ниво квалитета услуга доводи до већег степена задовољства клијената (Pollack, 2008; Ђукић et al., 2018, стр. 19). Поред директног утицаја на ниво задовољства, квалитет услуге може се позитивно одразити и на лојалност клијената. При томе, дати ефекат може бити индиректан (посредством задовољства) или директан (Olorunniwo, Hsu, & Udo, 2006). То је од велике важности за сваку услужну организацију, посебно имајући у виду да лојални клијенти не само да понављају своје куповине већ и шире позитивне препоруке о понуђачу. Резултати истраживања Wong и Sohal (2003) показали су чак да поједине димензије квалитета услуге позитивно утичу како на лојалност клијената према организацији тако и на њихову лојалност према запосленима. Управо због тога, као важна детерминанта задовољства клијената јавља се однос између клијената и запослених који пружају услугу, због чега се запослени сматрају интегралним делом квалитета услуге. „Међусобним интеракцијама и релацијама они формирају ланац односа који је од фундаменталног значаја за успех услужне организације на тржишту” (Ђукић et al., 2018, стр. 21). Грубор, Милићевић и Ђокић (2018, стр. 85) указали су у свом истраживању да малопродавци који желе да унапреде квалитет услуге треба да се усредсреде и на своје запослене (у смислу унапређења вештина, љубазности, стручности и посвећености), као и на правовремено пружање услуге.

Потенцијални негативни утицај смањења броја запослених није ограничен на оне који напуштају предузеће, већ такође има велики утицај на преостале запослене. Смањење броја запослених кроз отпуштање може имати негативне ефекте на квалитет услуге у организацијама (McElroy, Morrow & Rude, 2001; Maertz et al., 2010) јер недостатак перципиране правичности и поверења у управљање делимично представљају негативне реакције оних који нису прошли кроз смањење броја запослених (Brockner & Greenberg, 1990). Такође, постоји бојазан да организације које смањују величину, можда, више неће имати такво особље за пружање услуга које су корисници перципирали као важне, да преостали запослени скраћују време које су усмеравали на појединачног купца и да уопште смањују усмереност ка кориснику услуга (Subramony & Holtom 2012; Habel & Klarmann, 2015).

Homburg и сарадници (2012) указали су на то да смањење броја запослених повећава неизвесност купаца, што последично смањује задовољство купаца, а тиме и успех организације. Такође, доказано је на примеру организација из Канаде да стратегија смањења умањује ефикасности послодаваца, која се израчунава као сума задовољства купаца, продуктивности и квалитета производа или услуга (Wagar, 1998). У свом раду Armstrong-Stassen и сарадници (2001) доказали су да запослени који су остали у организацији након спроведеног смањења, а који су имали високу иницијалну посвећеност иницијативи за квалитет – остварују знатно виши ниво квалитета услуга након смањења броја особа од оних који су преживели са малом почетном посвећеношћу. Такође, запослени који су остали, а који су имали велике психолошке последице спроведеног смањења – остварују нижи ниво квалитета услуга и тимских перформанси.

Holtom и Burch (2016) пошли су од хипотезе да постоје негативни ефекти на кориснике услуга због губитака релационог капитала (односа између запослених и купаца), људског капитала (знања појединачних радника која су у вези са пружањем услуга) и социјалног капитала (друштвених процеса међу члановима организације) неопходног за пружање квалитетне услуге клијенту. Организације које се суочавају са трајним изменама запослених покушавају да пронађу начине како да потенцијално смање негативан утицај на квалитет услуга, међу којима су истакнута три могућа приступа у смислу развијања процеса преноса знања (како би се ширило знање између запослених у циљу повећања квалитета услуге), развоја односа са клијентима и развој модела социјализације (оријентације запослених како би се брже укључили у процес рада и пружања високог нивоа квалитета услуга).

На основу прегледа литературе о ефектима смањења организације на перципирани квалитет услуге, очигледно је да ти ефекти најчешће имају негативан исход. Иако се стратегија смањења имплементира у циљу повећања ефикасности организације, врло често су резултати различити, односно, поред позитивног исхода смањења трошкова, јављају се и проблеми везани за сâм квалитет услуге, лојалност и мотивацију преосталих запослених и организациону ефикасност.

Полазећи од теоријских и емпиријских резултата истраживања анализираних у раду, аутори су поставили следећу истраживачку хипотезу:

X1: Примена стратегије смањења организације (кроз смањење запослених) има негативан однос са перципираним квалитетом услуге.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање у овом раду извршено је на основу података *Кранет (Cranet)* међународне научне мреже. Ова међународна мрежа, под координацијом Cranfield школе менаџмента, организује компаративна истраживања о политици и пракси менаџмента људским ресурсима, користећи стандардизован упитник. Истраживање се спроводи сваке четири године (Brewster, Mayrhofer & Reichel, 2011) у преко 40 земаља света (Lazarova, Morley & Tyson, 2008). Циљ истраживања је да се обезбеди висок квалитет података за академски, јавни и приватни сектор и да створи нова знања о пракси управљања људским ресурсима у различитим земљама света. Упитник се преводи на језик земље у којој се врши истраживање, чиме се постиже локално прилагођавање и јасније разумевање питања. Стандардизовани упитник који се користи у истраживању подељен је на шест делова: МЈР активности у организацији, стафинг-пракса, развој запослених, компензације и бенефиције, односи са запосленима и комуникација и организациони детаљи (Berber, Đorđević & Milanović, 2018).

Економски факултет из Суботице Универзитета у Новом Саду је 2015. године учествовао по други пут у овом пројекту и истражено је 160 организација са територије Србије. Одговоре на питања упитника давали су менаџери за људске ресурсе или руководиоци за кадровска питања у организацијама са више од 50 запослених.

Узорак

Подаци из Табеле 1 показују да је највећи удео анализираних организација у Србији био у групи малих и средњих организација (60,6% организација), посматрајући величину према броју запослених. Велике организације (преко 250 радника) чиниле су око 27%, док су организације са преко 1000 радника чиниле 13% узорка.

Табела 1. Величина организације

Величина организације мерена бројем запослених	Фреквенција	%
1–249	97	60,6
250–1000	42	26,3
1000+	21	13,1
Укупно	160	100,0

Извор: Аутори

Подаци из Табеле 2 показују да највећи удео анализираних организација у Србији припада приватном сектору (66%), док јавни сектор чини 34% узорка. Око 45% организација бави се производњом, а око 55% организација функционише у услужном сектору.

Највећи удео организација у узорку је из сектора производње хране, трговине, телекомуникација и информационих технологија, те финансијског сектора.

Table 2. Сектор којем припадају организације у узорку

Сектор	Фреквенција	%
Приватни	105	66,0
Јавни	54	34,0
Укупно	159	99,4
Недостајући подаци	1	0,6
Укупно	160	100,0

Извор: Аутори

Истраживачке варијабле

Независне варијабле у моделу су приступи које су организације користиле током примене стратегије смањења. То су „Смањење кроз умањење зарада”, „Смањење кроз добровољне одласке запослених”, „Смањење кроз давање отказа запосленима”, „Смањење кроз забрану прековременог рада и обнове уговора”, „Смањење кроз поделу посла запослених”, „Смањење кроз аутсорсинг и промену удела радног времена”. Поменуте варијабле дате су у табелама у трансформисаном облику будући да је у ориналном упитнику питање гласило „Да ли је Ваша организација применила отпуштање запослених”, и то за три групе радника – менаџере, стручне раднике и администрацију. Одговор је био *Да* (1) или *Не* (0). Сабирајући ова три одговора, створене су нове варијабле, које су обухватиле три претходне са новим вредностима, где је 0 означавала да стратегија није спроведена, а 3 да је оваква стратегија спроведена за све групе запослених. Како би се од 17 варијабли створиле димензије (фактори), примењена је и факторска анализа која је објединила 17 варијабли (замрзавање регрутације, рано пензионисање, интерни трансфери запослених, добровољни одласци, необнављање уговора, неплаћени одласци, аутсорсинг, смањење зарада, забрана прековременог рада, замрзавање зарада, смањење обима посла, појединачни откази, подела посла, смањење бенефиција, концентрисани откази, масивни откази, смањење зарада менаџерима) у 6 фактора, нових варијабли. Такође, једна независна варијабла се односила на питање како се мењао број запослених у организацији, где је коришћена Ликертова скала од 1 – смањен у великом броју до 5 – повећан у великом броју.

Зависна варијабла била је перципирани квалитет услуге. Питање се односило на процену квалитета услуге као организационе перформансе. Ову процену давали су менаџери у организацијама, а не корисници услуга. За оцену перципираног квалитета услуге кориш-

ћена је такође Ликертова скала са распоном од 1 – веома низак до 5 – супериоран квалитет услуге у односу на конкуренцију.

Контролне варијабле у истраживању биле су број запослених, сектор (приватни или јавни) и грана привреде у којој организација послује (производња или услуге). Ове варијабле често се користе као контролне у истраживањима у менаџменту људских ресурса (Farndale, Brewster & Poutsma, 2008; Kawai, 2015; Harney et al., 2018)

Примењени статистички методи

У току анализе података примењене су факторска анализа, Спирманова корелација и хијерархијска линеарна регресија. Факторска анализа коришћена је како би се извршила редукција димензија, односно стварање фактора помоћу којих је могуће наставити анализу. У овом делу је извршен и Каизер Мејер Олкин тест, који је показао да подаци могу да се анализирају факторском анализом (КМО = 0,738; хи квадрат 641,81; дф = 136; $p = 0,000$). Након спроведене факторске анализе са варимакс ротацијом, добијено је 6 фактора који су коришћени у корелацији и регресији.

Корелација је коришћена како би се утврдили јачина и смер повезаности посматраних варијабли, док је хијерархијска линеарна регресија коришћена како би се истражио облик повезаности, као и анализа у смислу независних и зависних (предиктор/исход) односа, односно предикција вредности зависне варијабле на основу познавања независних варијабли.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На почетку анализе, да би се проверила конзистентност питања, најпре је израчунат Кронбах алфа коефицијент за 17 питања – примењених приступа за смањење (Табела 3), а затим и коефицијент за 6 фактора добијених у факторској анализи. Кромбах алфа коефицијент већи је од 0,7 у оба случаја, што указује на задовољавајућу поузданост примењених инструмената (George & Mallery, 2003).

На основу података из Табеле 3 може се закључити да, сходно резултатима факторске анализе, постоји 6 значајних фактора који су створени на основу употребе 17 приступа за смањење у организацијама у Србији. Након варимакс ротације, резултати факторске анализе указали су на то да се сви приступи могу груписати у следећих 6 фактора:

- Фактор 1: „смањење кроз умањење зарада”;
- Фактор 2: „смањење кроз добровољне одласке запослених”;
- Фактор 3: „смањење кроз давање отказа запосленима”;
- Фактор 4: „смањење кроз забрану прековременог рада и обнове уговора”;

- Фактор 5: „смањење кроз поделу посла запослених”;
- Фактор 6: „смањење кроз аутсорсинг и промену удела радног времена”.

Табела 3. Факторска анализа са варимакс ротацијом

	Матрица ротираних компонената					
	Компоненте					
	1	2	3	4	5	6
Смањење плата менаџерима	0,875					
Замрзавање плата	0,797					
Смањење бенефиција	0,713					
Смањење плата	0,666					
Замрзавање регрутације						
Рано пензионисање		0,789				
Интерни трансфери		0,738				
Добровољни одласци запослених		0,649				
Концентрисани откази			0,835			
Масивни откази			0,592			
Индивидуални откази			0,525			
Забрана прековременог рада				0,771		
Необнављање уговора				0,608		
Подела посла					0,755	
Неплаћена одсуства					0,591	
Смањење удела радног времена						0,827
Аутсорсинг						0,613
<i>Ајген вредности</i>	3,943	2,001	1,467	1,213	1,124	1,057
<i>Кумулативни проценат варијансе (%)</i>	23,195	34,964	43,954	50,728	57,341	63,560
<i>Кромбах алфа коефицијент</i>					0,780	
<i>Кромбах алфа коефицијент за факторе</i>					0,726	
<i>Метода екстракције: Анализа главних компонената</i>						
<i>Метод ротације: Варимакс</i>						

Извор: Аутори

На основу података из Табеле 4, може се закључити да, сходно резултатима теста Спирманове корелације, постоји статистички позитивна слаба корелација између перципираног квалитета услуге и повећања броја запослених у организацијама ($r_{\text{rho}} = 0,306$, $p < 0,01$). Такође, постоји статистички значајна негативна корелација између сектора у којем послује организација и нивоа квалитета услуге ($r_{\text{rho}} = -0,265$, $p < 0,01$). Између димензија које се односе на приступе стратегији смањења попут смањења зарада ($r_{\text{rho}} = -0,253$, $p < 0,01$) и давања отказа радницима ($r_{\text{rho}} = -0,195$, $p < 0,01$) постоји статистички значајна негативна корелација са перципираним квалитетом услуге. Између димензија смањења кроз различите приступе постоје статистички значајне позитивне корелације.

Табела 4. Корелације, средње вредности и стандардна девијација посматраних варијабли у моделу

	АС	СД	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Величина 1	1,39	0,49	1,00										
Грана 2	1,63	0,48	-0,133	1,00									
Сектор 3	1,34	0,47	-0,029	0,331**	1,00								
Смањење кроз умањење зарада 4	0,85	0,94	-0,016	0,259**	0,555**	1,00							
Смањење кроз добровољне одласке 5	0,80	0,73	0,073	-0,024	0,076	0,289**	1,00						
Смањење кроз давање отказа 6	0,15	0,31	0,060	0,033	-0,108	0,048	0,237**	1,00					
Смањење кроз забрану прековременог рада и обнове уговора 7	0,43	0,68	-0,011	0,148	0,074	0,345**	0,370**	0,100	1,00				
Смањење кроз поделу посла 8	0,25	0,50	-0,010	0,253**	0,119	0,184*	0,168*	0,096	0,297**	1,00			
Смањење кроз аутсорсинг и промену удела радног времена 9	0,26	0,46	0,012	0,042	-0,153	0,097	0,379**	0,221**	0,219**	0,174*	1,00		
Промена броја запослених 10	3,06	1,28	-0,086	0,067	-0,250**	-0,402**	-0,379**	-0,364**	-0,314**	-0,173	-0,133	1,00	
Квалитет услуге 11	3,86	0,81	0,123	-0,138	-0,265**	-0,253**	0,014	-0,195*	-0,133	-0,114	-0,023	0,306**	1,00

** Корелација је статистички значајна на нивоу 0,01

* Корелација је статистички значајна на нивоу 0,05

Извор: Аутори

Према подацима из Табеле 5, „R” представља вредност коефицијента вишеструке корелације, који служи за одређивање квалитета предвиђања зависне променљиве. Вредност 0,541 представља добар ниво предвиђања. Коефицијент детерминације је $R^2 = 0,293$, што указује на то да се 29,3% варијансе перципираног квалитета услуге може објаснити на основу примене стратегије смањења кроз различите приступе. Оно што је важно истаћи у овом делу истраживања јесте да је увођење независних варијабли у другом кораку регресије, након контролних варијабли, побољшало предвиђачку снагу модела, јер је промена коефицијента детерминације износила 21,9% варијансе зависне променљиве и била је статистички значајна ($F(7,101) = 4,473$; $p = 0,000$). Такође, није утврђена аутокорелација између посматраних варијабли (Дарбин Ватсон коефицијент = 2,026). ВИФ и коефицијенти толеранције су такође указали на то да није било мултиколинеарности у моделу.

Табела 5. Модел и коефицијент детерминације

Модел	R	R ²	Статистика промене у моделу				Дарбин Ватсон
			Промена коефицијента детерминације	Промена F	df1	df2	
1	0,271	0,073	0,073	2,845	3	108	0,041
2	0,541	0,293	0,219	4,473	7	101	0,000

Извор: Аутори

Оба модела су статистички значајна, према подацима у Табели 6. Независне варијабле у финалном моделу статистички предвиђају зависну варијаблу ($F(10, 101) = 4,177$, $p < 0,001$).

Табела 6. АНОВА тест

Модел	Сума квадрата	df	Mean Square	F	p	
1	Регресија	5,585	3	1,862	2,845	0,041
	Резидуал	70,665	108	0,654		
	Укупно	76,250	111			
2	Регресија	22,307	10	2,231	4,177	0,000
	Резидуал	53,943	101	0,534		
	Укупно	76,250	111			

Извор: Аутори

Табела 7 приказује коефицијенте модела регресије за ниво квалитета услуге, као зависне варијабле. Пре него што су аутори унели независне варијабле које се односе на приступе стратегији смањења, регресиони модел је показао да већина контролних варијабли није имала значајне односе са зависном варијаблом, изузев сектора у којем организације послују. Према негативном бета коефицијенту, организације из јавног сектора имају мањи ниво квалитета услуге него организације

из приватног сектора ($\beta = -0,375$; $t = -2,218$; $p < 0,05$), када се друге варијабле у моделу контролишу (држе фиксне).

Након укључивања осталих независних варијабли, резултати су показали да контролне варијабле немају статистички значајан однос са зависном променљивом. Промена броја запослених у претходне три године, као независна варијабла, има статистички значајан однос са нивоом перципираног квалитета услуга ($\beta = 0,157$; $t = 2,399$; $p < 0,05$). У случају примењених приступа у стратегији смањења, подаци у Табели 6 показују да, од свих наведених, само два приступа имају статистички значајан однос са зависном променљивом. Стратегија смањења која се темељи на давању отказа запосленима има статистички значајан негативан однос са квалитетом услуга ($\beta = -0,824$; $t = -3,137$; $p < 0,05$). Са друге стране, приступ омогућавања радницима да добровољно напусте организацију, односно пружање могућности да организацију прво напусте запослени који то желе, има статистички значајан позитиван однос са нивоом квалитета услуга ($\beta = 0,327$; $t = 2,756$; $p < 0,05$).

Табела 7. Хијерархијска регресија – зависна варијабла:
ниво квалитета услуге

	Бета	Станд. грешка	t
<i>(Константа)</i>	4,490	0,390	11,524
Величина организације према броју запослених	0,114	0,159	0,720
Област рада – услуге или производња	-0,172	0,164	-1,050
Сектор – приватни или јавни	-0,375	0,169	-2,218*
<i>(Константа)</i>	3,626	0,438	8,272
Величина организације према броју запослених	0,154	0,146	1,054
Област рада – услуге или производња	-0,148	0,157	-0,940
Сектор – приватни или јавни	-0,156	0,195	-0,799
Промена броја запослених у претходне три године	0,157	0,065	2,399*
Смањење кроз умањење зарада	-0,117	0,099	-1,178
Смањење кроз добровољне одласке запослених	0,327	0,118	2,756*
Смањење кроз давање отказа запосленима	-0,824	0,260	-3,173*
Смањење кроз забрану прековременог рада и обнове уговора	-0,055	0,137	-0,399
Смањење кроз поделу посла запослених	-0,213	0,148	-1,440
Смањење кроз аутсорсинг и промену удела радног времена	0,184	0,179	1,028

* Корелација је статистички значајна на нивоу 0,05

Извор: Аутори

Остали приступи стратегији смањења организације као што су „смањење кроз умањење зарада”, „смањење кроз забрану прековременог рада и обнове уговора”, „смањење кроз поделу посла запо-

слених” и „смањење кроз аутсорсинг и промену удела радног времена” – нису показали статистички значајан однос према перципираном квалитету услуге у организацијама. Иако однос није статистички значајан, већина од наведених приступа има негативан однос са зависном променљивом (β коефицијент је негативан).

ДИСКУСИЈА РЕЗУЛТАТА

На основу резултата истраживања, делимично је потврђена постављена хипотеза да постоји негативан однос између стратегије смањења и нивоа квалитета услуга у организацијама у Србији. Овакви резултати су у сагласности са претходним истраживањима у свету на дату тему (Maertz et al., 2010; Subramony & Holtom 2012; Habel & Klarmann, 2015; Holotom & Burch, 2016). У наставку дискусије биће дат осврт на најзначајније делове истраживања.

Сходно резултатима факторске анализе, утврђено је да постоји 6 значајних фактора који су осмишљени на основу употребе 17 приступа за смањење у организацијама у Србији. То су стратегије које су обухватиле „умањење зарада”, „добровољне одласке запослених”, „давање отказа запосленима”, „забрану прековременог рада и обнове уговора”, „поделу посла запослених” и „аутсорсинг и промену удела радног времена”. Ово су приступи које су организације у Србији користиле приликом смањења када су покушавале да спроведу рационализацију у домену менаџмента људских ресурса.

На основу резултата корелације утврђено је да постоји статистички позитивна корелација између перципираног квалитета услуге и повећања броја запослених у организацијама и између сектора у којем послује организација и нивоа квалитета услуге. Између димензија које се односе на приступе стратегији смањења попут „смањења зарада” и „давања отказа радницима” постоји статистички значајна негативна корелација са перципираним квалитетом услуге. Између димензија смањења кроз различите приступе постоје статистички значајне позитивне корелације, што упућује на закључак да су организације у Србији које су у протеклом периоду спроводиле смањење углавном користиле више приступа, где су кроз смањење зарада забрањивале и прековремени рад и нису обнављале уговоре или су организовале добровољне одласке запослених и слично.

Коефицијент детерминације указао је на то да се 29,3% варијансе перципираног квалитета услуге може објаснити на основу примене стратегије смањења кроз различите приступе. Увођење независних варијабли у другом кораку регресије, након контролних варијабли, побољшало је предвиђачку снагу модела. Није утврђена аутокорелација између посматраних варијабли, нити је утврђена мултиколинеарност у моделу.

Према резултатима који су приказани у претходном делу рада, промена броја запослених у претходне три године има статистички значајан однос са нивоом перципираног квалитета услуга, што значи да повећање броја радника у организацијама има статистички значајан позитиван однос са нивоом перципираног квалитета услуга у организацијама у Србији. У случају примењених приступа у стратегији смањења, само два приступа имају статистички значајан однос са зависном променљивом. Стратегија смањења која се темељи на давању отказа запосленима има изразито негативан однос са квалитетом услуга, што упућује на закључак да уколико организације у већој мери примењују ову стратегију, односно, отпуштају запослене, квалитет услуге организације ће бити нижи. Разлози за овакав однос могу бити страх, смањен ниво мотивације и лојалности запослених који остају организацији (Hart et al., 2016), губитак релационог, људског и социјалног капитала (Holotom & Burch, 2016), као и неповерење клијената у организацију по питању квалитета који очекују јер верују да организација више нема оне запослене који су пружали супериорне услуге (Subramony & Holtom 2012; Habel & Klarmann, 2015). Са друге стране, приступ омогућавања радницима да добровољно напусте организацију, односно пружање могућности да организацију прво напусте запослени који то желе и који имају друге планове у вези са својом каријером – има статистички значајан позитиван однос са нивоом квалитета услуга. Остали приступи стратегији смањења организације као што су „умањење зарада“, „забрана прековременог рада и обнова уговора“, „подела посла“ и „аутсорсинг и промена удела радног времена“ – нису показали статистички значајан однос према перципираном квалитету услуге у организацијама у Србији.

На основу наведених резултата, аутори су у наредном делу рада изнели најзначајније закључке, импликације и ограничења у истраживању.

ЗАКЉУЧАК И ОГРАНИЧЕЊА ИСТРАЖИВАЊА

Смањење се као стратегија веома често јавља у виду смањења броја запослених. Приступ смањењу организације су различити, али када обухватају смањења броја запослених, могу бити у виду давања отказа, подстицања добровољног напуштања, замрзавања регрутације, измене организације рада, поделе посла, замрзавања и/или смањења зарада и бенефиција и слично. Овакав начин реаговања организација на промене је постао једно од најважнијих питања у организацијама у последњих неколико година, нарочито у периоду економске кризе и након ње, са циљем смањења трошкова, побољшања профитабилности и постизања веће конкурентске предности.

Разлози за спровођење смањења су различити, али се у периоду утврдило да се најчешће односе на пад профита у грани, лоше финансијске резултате, потребе за већом способности да одговоре на потребе купаца, међународну конкуренцију и глобализацију, промене у стратегији и менаџменту организације (мерцери, аквизиције, приватизације). Ефекти наведених стратегија не дају аутоматски позитивне резултате, што је и доказано кроз преглед релеванте литературе и истраживањем емпиријских података са домицилног тржишта.

Аутори су на основу примене факторске анализе (са варимакс ротацијом), корелационе анализе и хијерархијске регресије утврдили да промена броја запослених у претходне три године, као независна варијабла, има статистички значајан однос са нивоом перципираног квалитета услуга у организацијама. Повећање броја радника у организацијама има статистички значајан позитиван однос са нивоом перципираног квалитета услуга у организацијама у Србији. У случају примењених приступа, у стратегији смањења подаци показују да, од свих наведених стратегија, стратегија смањења која се темељи на давању отказа запосленима има статистички значајан негативан однос са квалитетом услуга. Уколико организације у већој мери примењују ову стратегију, квалитет услуге ће бити нижи. Са друге стране, приступ омогућавања радницима да добровољно напусте организацију има статистички значајан позитиван однос са нивоом квалитета услуга. Остали приступи стратегији смањења као што су „Смањење кроз умањење зарада“, „Смањење кроз забрану прековременог рада и обнове уговора“, „Смањење кроз поделу посла запослених“ и „Смањење кроз аутсорсинг и промену удела радног времена“ нису показали статистички значајан однос према перципираном квалитету услуге у организацијама. Хипотеза да постоји негативан однос између стратегије смањења и перципираног квалитета услуге у организацијама је делимично потврђена.

На основу резултата може се закључити да смањење које се спроводи кроз давање отказа има несумњиво најгоре могуће исходе на квалитет услуге, због постојања статистички значајне везе. Овакав резултат је очигледан и у претходним истраживањима у свету. Разлози за то што отказ имају највећи негативан ефекат могу бити страх, смањен ниво мотивације и лојалности запослених који остају организацији, виши ниво стреса на раду, као и неповерење клијената у организацију по питању квалитета који очекују. Овакве организације могу имати проблем и са перцепцијом запослених по питању друштвене одговорности (Lakshman, Ramaswami, Alas, Kabongo & Pandian., 2014), психолошког уговора (López Bohle, Bal, Jansen, Leiva & Alonso, 2017) и перцепције организационе правде (Ђорђевић et al., 2018).

Практичне импликације рада односе се на истицање скривених трошкова стратегије смањења, која са собом, поред смањења оперативних трошкова (најчешће трошкова радне снаге), доноси и проблеме које су аутори детаљно објаснили у раду, а који могу значајно да скрену читав процес у нежељеном смеру, у смеру пада организационе ефективности (нижи ниво квалитета услуге, пад продуктивности и сл.). Иако се рад темељи само на истраживању у једној земљи у једном периоду, резултати могу бити од значаја за стручњаке из домена менаџмента и маркетинга који планирају процес реорганизације или пролазе кроз њега како би имали детаљнији увид у све могуће исходе промена.

Ограничења истраживања везују се за узорак, који је створен на основу једне економије у развоју, у једном периоду, због чега није било могуће извршити посматрање појаве у различитим економијама и периодима, чиме би се добили детаљнији подаци о динамици појаве и о утицају на зависну варијаблу кроз време.

ЛИТЕРАТУРА

- Armstrong-Stassen, M., Wagar, T. H., & Cattaneo, R. J. (2001). Sustaining a service quality initiative in the midst of downsizing: can it be done? *Journal of Quality Management*, 6(2), 211-233.
- Berber, N., Đorđević, B., & Milanović, S. (2018). Electronic human resource management (e-HRM): A new concept for digital age. *Strategic Management*, 23(2), 22-32.
- Blumberg, D. F. (1998). Strategic assessment of outsourcing and downsizing in the service market. *Managing Service Quality: An International Journal*, 8(1), 5-18.
- Brewster, C., Mayrhofer, W., & Reichel, A. (2011). Riding the tiger? Going along with Cranet for two decades—A relational perspective. *Human Resource Management Review*, 21(1), 5-15.
- Brockner, J., & Greenberg, J. (1990). *The impact of layoffs on survivors: An organizational justice perspective*. In J. Carroll: Applied Social Psychology and Organizational Settings, pp. 45-75. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cameron, K. S. (1994). Strategies for successful organizational downsizing. *Human Resource Management*, 33(2), 189-211.
- Cascio, W. F. (1993). Downsizing: What do we know? What have we learned? *Academy of Management Perspectives*, 7(1), 95-104.
- Datta, D. K., Guthrie, J. P., Basuil, D., & Pandey, A. (2010). Causes and effects of employee downsizing: A review and synthesis. *Journal of Management*, 36(1), 281-348.
- Dougherty, D., & Bowman, E. H. (1995). The effects of organizational downsizing on product innovation. *California Management Review*, 37(4), 28-44.
- Drew, S. A. (1994). Downsizing to improve strategic position. *Management Decision*, 32(1), 4-11.
- Farndale, E., Brewster, C., & Poutsma, E. (2008). Coordinated vs. liberal market HRM: the impact of institutionalization on multinational firms. *The International Journal of Human Resource Management*, 19(11), 2004-2023.
- Finn, A., & Kayande, U. (2004). Scale modification: alternative approaches and their consequences. *Journal of Retailing*, 80, 37-52.

- Freeman, S. J., & Cameron, K. S. (1993). Organizational downsizing: A convergence and reorientation framework. *Organization science*, 4(1), 10-29.
- George, D., & Mallery, P. (2003). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update* (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Ghosh, S., & Dutta, S. (2016). Mergers and acquisitions: A comparative review of literature. *Industrija*, 44(1), 187-208.
- Goyer, M., Clark, I., & Bhankaraully, S. (2016). Necessary and sufficient factors in employee downsizing? A qualitative comparative analysis of lay-offs in France and the UK, 2008–2013. *Human Resource Management Journal*, 26(3), 252-268.
- Guthrie, J. P., & Datta, D. K. (2008). Dumb and dumber: The impact of downsizing on firm performance as moderated by industry conditions. *Organization Science*, 19(1), 108-123.
- Habel, J., & Klarmann, M. (2015). Customer reactions to downsizing: when and how is satisfaction affected? *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(6), 768-789.
- Harney, B., Fu, N., & Freeney, Y. (2018). Balancing tensions: Buffering the impact of organisational restructuring and downsizing on employee well-being. *Human Resource Management Journal*, 28(2), 235-254.
- Hart, A. L., Thomson, N. F., & Huning, T. M. (2016). The mediating role of distributive, procedural, and interactional justice on the relationship between downsizing and organizational citizenship behavior. *Academy of Educational Leadership Journal*, 20(1), 132-142.
- Holtom, B. C., & Burch, T. C. (2016). A model of turnover-based disruption in customer services. *Human Resource Management Review*, 26(1), 25-36.
- Homburg, C., Klarmann, M., & Staritz, S. (2012). Customer uncertainty following downsizing: The effects of extent of downsizing and open communication. *Journal of Marketing*, 76(3), 112-130.
- Kawai, N. (2015). Does downsizing really matter? Evidence from Japanese multinationals in the European manufacturing industry. *The International Journal of Human Resource Management*, 26(4), 501-519.
- Lakshman, C., Ramaswami, A., Alas, R., Kabongo, J. F., & Pandian, J. R. (2014). Ethics trumps culture? A cross-national study of business leader responsibility for downsizing and CSR perceptions. *Journal of Business Ethics*, 125(1), 101-119.
- Lam, H., & Reshef, Y. (1999). Are quality improvement and downsizing compatible? A human resources perspective. *Relations Industrielles*, 54, 727 – 744.
- Lazarova, M., Morley, M., & Tyson, S. (2008). International comparative studies in HRM and performance—the Cranet data: Introduction. *The International Journal of Human Resource Management*, 19(11), 1995-2003.
- López Bohle, S., Bal, P. M., Jansen, P. G., Leiva, P. I., & Alonso, A. M. (2017). How mass layoffs are related to lower job performance and OCB among surviving employees in Chile: an investigation of the essential role of psychological contract. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(20), 2837-2860.
- Maertz Jr, C. P., Wiley, J. W., LeRouge, C., & Campion, M. A. (2010). Downsizing effects on survivors: Layoffs, offshoring, and outsourcing. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 49(2), 275-285.
- Makawatsukul, N., & Kleiner, B. H. (2003). The effect of downsizing on morale and attrition. *Management Research News*, 26(2/3/4), 52-62.
- McElroy, J. C., Morrow, P. C., & Rude, S. N. (2001). Turnover and organizational performance: a comparative analysis of the effects of voluntary, involuntary, and reduction-in-force turnover. *Journal of applied Psychology*, 86(6), 1294.

- Olorunniwo, F., Hsu, M. K., & Udo, G. J. (2006). Service quality, customer satisfaction, and behavioral intentions in the service factory. *Journal of Services Marketing*, 20(1), 59-72.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality, *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.
- Pollack, B.L. (2008). The nature of the service quality and satisfaction relationship: empirical evidence for the existence of satisfiers and dissatisfiers. *Journal Managing Services Quality*, 18 (6), 537-558.
- Sahdev, K. (2003). Survivors' reactions to downsizing: The importance of contextual factors. *Human Resource Management Journal*, 13(4), 56-74.
- Subramony, M., & Holtom, B. C. (2012). The long-term influence of service employee attrition on customer outcomes and profits. *Journal of Service Research*, 15, 460-473.
- Wagar, T. H. (1998). Exploring the consequences of workforce reduction. *Canadian Journal of Administrative Science*, 15(4), 300-309.
- Wong, A., & Sohal, A. (2003). Service quality and customer loyalty perspectives on two levels of retail relationships. *Journal of Services Marketing*, 17(5), 495-513.
- Wu, Z., & Delios, A. (2009). The emergence of portfolio restructuring in Japan. *Management International Review*, 49(3), 313-335.
- Yu, G. C., & Park, J. S. (2006). The effect of downsizing on the financial performance and employee productivity of Korean firms. *International Journal of Manpower*, 27(3), 230-250.
- Грубор, А., Милићевић, Н., & Ђокић, Н. (2018). Доступност производа у контексту квалитета услуге малопродавца [Product availability in the context of retailer service quality]. *Анали Економског факултета у Суботици*, 54(39), 75-88.
- Ђорђевић, Б., Петковић, М., & Ђукић, С. (2018). Организациона правда: средство за управљање преосталим запосленима у процесу смањења предузећа [Organizational justice: a tool for managing the remaining employees in the process of downsizing]. *Теме*, 42(1), 143-165. DOI: 10.22190/ТЕМЕ1801143D
- Степанов, С., Степанов, Н., & Вукотић, Н. (2017). Управљање квалитетом угоститељских услуга [Quality management of catering services]. *Економика*, 63(1), 83-96.

EFFECTS OF DOWNSIZING ON PERCEIVED SERVICE QUALITY

Nikola Ćurčić¹, Nemanja Berber², Agneš Slavić², Peter Harmat²

¹The Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

²University of Novi Sad, Faculty of Economics in Subotica, Serbia

Summary

In the context of a very turbulent environment where various challenges are more and more present, companies often apply different strategies in order to harmonize their business with new and frequently unfavorable conditions. One of the possible strategies of companies is a downsizing strategy. Downsizing as an organizational strategy usually involves a reorganization that can be implemented in different ways, but in which the resulting outcome often causes a reduced number of employees. Research around the

world has highlighted the various effects of this strategy on performances of organizations. On the one hand, cost are reduced, as it strives to increase profitability and productivity. On the other hand, various problems often arise in the form of attitudes and behavior of employees, reflected in the changed quality of service that is provided, employee satisfaction, their loyalty and willingness to leave the company.

The aim of this paper is to explore the relation between the application of different approaches to the downsizing strategy in organizations and the perceived service quality. The survey was carried out on a sample of 160 companies in Serbia, based on the data collected during the Cranet project, from 2015 to 2016. The methodology used during the research included research of the available literature and results of previous studies, as well as the application of statistical techniques for data analysis, Spearman's correlation and hierarchical linear regression.

Downsizing through the reduction of the number of employees often occurs as a result of many mergers and acquisitions, the privatization process, and as the general need to reduce the total costs of companies where the maintenance of "key" workers, those managers and experts who need to improve the performance of new companies, represents a specific problem. Downsizing can be defined as an activity that includes a series of organizational policies and actions taken to improve the performance of a company by reducing the number of employees, or as managerial engagement of reducing the number of employees with the goal of improving organizational efficiency. Downsizing represents a significant reduction in workforce as part of the planned elimination of positions or jobs in an attempt to maintain or improve performance.

Although the goals of implementing the downsizing strategy were aimed at improving business performance, research has shown that a reduction in staff-levels can result in unfavorable outcomes regarding the attitude of workers who remain in the organization and their behavior towards the organization. Also, reduction as a strategy for solving business problems has not always managed to influence the improvement of organizational performance, but exactly the opposite, that the implementation of downsizing programs does not contribute to the company's innovative capabilities because revenues generated as a result of savings due to the dismissal of employees were not reinvested in business. In relation to the above mentioned, the application of downsizing can negatively affect the quality of service in the organization, too. Downsizing can have negative effects on the quality of service in organizations because of the lack of perceived fairness and trust in governance, which partially reflects in the negative reactions of those who have not been fired. Also, there is an idea that companies may no longer have such staff to provide services that users perceived as important, that the remaining employees shorten the time they have channeled to a single customer and generally reduce their focus on users.

The results of the research indicate that there is a negative link between the observed variables, that is, the implementation of downsizing in certain forms is associated with a lower level of the perceived quality of service.

INFLUENCE OF TAX INCENTIVES ON THE BUSINESS OF FOREIGN INVESTORS IN SERBIA

Darko Marjanović*, Ivana Domazet, Vladimir Simović

Institute of Economic Sciences, Belgrade, Serbia

**darko.marjanovic@ien.bg.ac.rs*

Abstract

Tax incentives granted to foreign investors play the leading role in the process of attracting foreign investments. The aim of this paper is to determine how individual tax exemptions affect the operations of foreign investors in Serbia. In order to determine this, we conducted a survey through which the views of foreign investors, expressed through their opinions, perceptions and expectations when it comes to their investment in Serbia, were collected. The main focus of the work is on tax incentives in certain areas, intended for the operation of foreign investors in Serbia, and depending on the amount of investment. The methodology of empirical research, based on the quantitative approach, enabled the collection of numerical data, their mutual comparison, as well as the exploration of connections between them. Based on the results obtained it is possible to conclude that tax incentives are very important to foreign investors when choosing Serbia as an investment destination. The results that have been achieved through the research may be of relevance to the fiscal policy makers in Serbia, since it is of the utmost importance that even more favorable conditions for foreign investors are ensured in the forthcoming period.

Key words: tax incentives, competitiveness, foreign investments, investors.

УТИЦАЈ ПОРЕСКИХ ОЛАКШИЦА НА ПОСЛОВАЊЕ СТРАНИХ ИНВЕСТИТОРА У СРБИЈИ

Апстракт

Веома важну улогу у процесу привлачења страних инвестиција имају пореске олакшице које се одобравају страним инвеститорима. Циљ рада је да се утврди на који начин поједине пореске олакшице утичу на пословање страних инвеститора у Србији. Како би то било могуће, спроведено је истраживање путем кога су добијени ставови страних инвеститора, а који су приказани кроз њихова мишљења, перцепције и очекивања када је у питању њихово улагање капитала у Србију. Фокус је у раду усмерен на пореске олакшице у појединим областима за пословање страних инвеститора у Србији, а у зависности од висине инвестиције страног инвеститора. Методологија емпиријског истраживања заснована је на квантитативном приступу, који

је омогућио прикупљање бројчаних података, њихово међусобно поређење, као и истраживање веза између њих. На основу добијених резултата, могуће је извести закључак да су страним инвеститорима, приликом избора Србије као инвестиционе дестинације, пореске олакшице веома важне. Резултати до којих се дошло кроз обављено истраживање могу бити од значаја творцима фискалне политике у Србији, с обзиром на то да је од изузетне важности да се у наредном периоду обезбеде још повољнији услови за стране инвеститоре.

Кључне речи: пореске олакшице, конкурентност, стране инвестиције, инвеститори.

INTRODUCTION

In the situation where there are more and more opportunities for the free movement of capital on the world market, countries are given the opportunity to compete with one another in order to attract foreign investors and thus the investments in their territory. The mobility of international capital over time has significantly increased due to the development of information technologies, the emergence of e-commerce, the harmonization of accounting through international accounting standards, the elimination of barriers and the creation of an increasing number of economic and trade communities around the world (Marjanović & Domazet, 2018). Due to the lack of domestic investment potential, countries must engage in international flows to attract investors from other countries. Therefore, it is not surprising that fiscal policy is a very powerful tool for attracting investments, and therefore tax competitiveness becomes a very important indicator of overall competitiveness. Tax reform is an ongoing process, with tax policymakers and tax administrators continually adapting their tax systems to reflect changing economic, social and political circumstances (Owens, 2006). Through favorable tax treatment, countries are now seeking to be at least one step ahead of the competition, making efforts to provide benefits to investors through the grant of various tax incentives. In this way, with the application of some other fiscal measures, countries generally achieve an increase in the volume and quantity of investments, the growth and development of the economy, and consequently, the increase in competitiveness (Marjanović, 2018). Therefore, investors have the task to select the country that will offer them the best investment conditions for placing their capital. Consequently, the goal of almost all countries is to provide a favorable environment for investors, and this can only be achieved if they provide better conditions than competitor countries (Keen & Konrad, 2011). Investors thus find purpose in investing their capital, since by investing in foreign country, they will ensure themselves the entry to the larger market, and also achieve greater profit (Domazet & Stošić, 2013). It can be said that this is a matter of mutual interest, since countries with higher inflows of foreign investments will benefit from the increase in production, improvement of technology, increase of efficiency of domestic

enterprises, development of human capital, promotion of foreign trade as well as increase of revenues (Domazet & Marjanović, 2018).

In order to attract foreign capital, the state must first provide a favorable investment climate that will be created if it is governed by: stable business conditions, political and social stability, favorable foreign trade, customs and foreign exchange treatment of joint ventures, available, reliable and trained workforce as well as access to raw materials and other domestic sources of supply (Domazet & Marjanović, 2017). The potential benefits from foreign direct investment (FDI) in the form of higher employment, intensified competition in product markets, and positive productivity spillovers on other sectors of the economy are increasingly perceived by policy makers (Haufler & Mittermaier, 2008).

LITERATURE REVIEW

In contemporary economic conditions, the need for business activities on the international market is becoming the key element of development for a large number of countries. A necessary precondition for that is the development of competitive capacities, both of individual economic entities and branches, as well as the national economy as a whole (Garelli, 2009). In the conditions of globalization and liberalized trade, there is a constant increase in competitiveness where companies are forced to penetrate new markets and thus increase their efficiency (Adam & Kammass, 2007). In the opinion of Talpos & Crasneac (2010), tax competition between governments is a research topic of growing importance in the context of globalization. The accelerated process of globalization, the liberalization of the foreign investment regime, and the deregulation of many activities, have allowed multinational companies an ever-growing choice of locations for doing their business. As a result, multinational companies are becoming increasingly demanding when choosing the host country for the investment (Du et al., 2012).

Although national competitiveness and the stage of economic development are influenced by many economic and political factors, the stage of economic development predominantly depends on the decision and willingness of political and business leaders in the country to lead the national economy to a higher stage (Paraušić et al., 2017). For every economy, and particularly the one whose strategic goal is the membership in the European Union, sustainable development is of the utmost importance (Trlaković et al., 2018). The ability of governments to compete with other countries for mobile capital is constrained by the domestic political economy. The more severe budget constraints and the more prevalent societal fairness norms are, the lower the government's ability to reduce taxes on mobile capital in the presence of international competitive pressures (Plumper & Troeger, 2009). One of the main tasks of each country is to increase

production and exports, which should aim at achieving stable economic growth over a longer period of time. In order to achieve this, the necessary condition is to attract foreign direct investments (Domazet & Marjanović, 2017). The effect of foreign direct investment (FDI) and its short-run determinants are quite well studied, both in theoretical and empirical sense (Cazzavillan & Olszewski, 2012). Foreign direct investment is a form of investment aimed at increasing the efficiency of multinational companies, on the one hand, and helping the development of a national community, on the other (Aizenman et al., 2011). FDI reinforces insufficient domestic funds to finance both ownership alteration and capital composition. FDI, as sound long-term capital inflow, may introduce technology, managerial know-how and skills required for restructuring companies (Popescu, 2014). The size of foreign direct investment inflows is an important source of financing the economic development (Cvetanović et al., 2018). Since multinational companies invest their private capital in certain individual countries, the motive of these companies is of economic nature (Marjanović & Domazet, 2018). Foreign capital is a very important part of economic flows and a necessary requirement for the faster development of national economies (Andrašić et al., 2018). The main motives of each multinational company for investing capital in a foreign country, among other things, are profit, a new market, favorable conditions for the use of resources, and the benefits of the tax system (Nishiyama & Yamaguchi, 2010). On the other hand, the task of the economic policy makers is to identify the potentials that will develop the economy and improve its competitiveness (Stošić & Domazet, 2014). Studies of competitiveness and economic development have tended to focus on the nation as the unit of analysis, and on national attributes and policies as the drivers (Porter, 2003). Competitiveness implies the ability of a particular entity to compete with others (Stanković et al., 2015). There is no doubt that one of the foremost policy issues surrounding public finance in the European Union (EU) – and the world beyond – is the issue of tax competition (Davies & Voget, 2008).

In order to be tax-competitive, countries approve tax incentives by reducing both the risk of investment and giving the investor the opportunity to earn more profits (Domazet et al., 2018). Tax reliefs are an essential element of the fiscal policy of each country. In order to make the consequences of their implementation more effective, it is necessary to bring them at the right moment, but also to predict and prevent as many abuses as possible (Li, 2016). While tax incentives are common in developing countries, they vary at the sector, regional, and income levels. Countries deliver tax incentives through a number of different instruments. Among developing countries, tax holidays are the most widely used instrument (Andersen et al., 2018). By applying reduced corporate income tax rates, granting periodic exemptions on corporate taxes (tax holidays),

allowing extra investment deductions from tax liabilities (through tax credits or investment allowances), etc. to certain economic activities, governments try to reallocate or attract domestic and foreign mobile capital (Van Parys & James, 2010). Incentives may relieve tax liabilities completely (tax holidays), partially, provide preferred rates, deductions, exemptions and may fall on one tax or many. Incentives may be very localized with the expectation of generating investment in one region of a country, or may be developed with the expectation of increasing investment (foreign and domestic) at large (Calitz et al., 2013). Many investors bargain with different governments to get the best incentive package, and governments generally acquiesce afraid that the investment would be lost if the demanded tax incentive is not provided (James, 2013). The number of countries that have improved their economy through tax incentives and overcome the problems they have faced is quite large, which should be an encouragement for all countries in further development of tax systems.

RESEARCH METHODOLOGY

When making the decision to launch the empirical research, two general approaches were taken into consideration, but the quantitative approach prevailed over the qualitative one in this paper. The reason for this lies in the fact that the collected data is objective, precise, quantitative and measurable, using statistical methods of data processing and analysis. The sample in the research, when using the quantitative approach, usually involves a large number of cases representing a population of interest, while the results are final and can be used for making general conclusions on respondents who have been of interest for the empirical research. For a quantitative approach, it is characteristic that activities are reduced to collecting numerical data, in order to perform their mutual comparison, but also to establish the existence of connections between them. The study involved 88 foreign investors who invested their capital in Serbia in the period from 2000 to 2015, using the method of questioning, or surveying technique via e-mail. Unlike some other techniques (by telephone, personal contact or regular mail), the technique used was chosen because of the quality and quantity of data that can be obtained. In addition, it was due to the convenience of this type of interview for testing the selected target group, or for carrying out research in the field of business in which the use of e-mail represents a standard and routine. The research activity was based on the questionnaire of a closed type, since this is the most efficient way to properly analyze and encode the obtained data, and then make adequate conclusions. The research involved exclusively owners of companies, general managers or highly ranked persons who play a decisive role in selecting an investment destination and placing capital on other foreign markets.

The main task in the research was to determine the impact of tax incentives on foreign investors when choosing Serbia as an investment destination. In this regard, it was necessary to determine how the tax incentives in certain areas affect the business of foreign investors in Serbia, and depending on the level of investment of foreign investors in Serbia

Based on the frequency and percentage distribution (Table 1), the main characteristics of the enterprises representing the basic sample in the survey are shown.

Table 1. The amount of foreign investment invested in Serbia

up to 10 million euros (≤ 10)		from 11 to 50 million euros (11- 50)		from 51 to 100 million euros (51 - 100)		over 100 million euros (≥ 100)	
Frequency	Percentage	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage	Frequency	Percentage
25	28,4	36	40,9	14	15,9	13	14,8

Source: Authors' research

In the first part of the research activity it was necessary to elaborate the representation of all the dependent variables, techniques and descriptive statistics that were investigated, precisely because it was possible to visually present the results by using them, and then calculate the frequencies, percentages, averages, standard deviations and variances. After the completion of this part, it was necessary to analyze the differences in dependent variables, based on subgroups of independent variables. In this way, dependent and independent variables were connected. When evaluating the investigated issues, when it comes to different groups of foreign investors, it was necessary to determine whether there are differences that are statistically significant. To make this feasible it was necessary to apply a single-factor analysis of the variance of different groups. (1)

$$\eta^2 = \frac{\sum_{i=1}^k N_i (\bar{X}_i - \bar{X})^2}{\sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^{N_j} (X_{ij} - \bar{X})^2} \quad (1)$$

$$\eta^2 = \frac{t^2}{t^2 + (N_1 + N_2 - 2)} \quad (2)$$

The Independent Samples t-Test for calculating the values of a statistically significant difference (2) was used in a situation where it was necessary to make a comparison between two groups of subjects.

RESEARCH RESULTS

The results of the empirical research are shown in Tables 2-6, followed by descriptive statistics and then the analysis of the differences

between foreign investors depending on their individual characteristics in evaluating the significance of tax incentives in certain areas. The research has focused on tax incentives for investing in underdeveloped regions, tax incentives for investing in certain branches of industry, tax incentives for exporting companies, tax incentives for business in free zones, tax incentives for the employment of new workers, tax incentives for the establishment of small and medium business, tax incentives for corporate income tax and tax incentives for personal income tax.

Based on the conducted empirical research, foreign investors expressed their opinion on the significance of tax reliefs in the following way:

- Tax incentives for corporate income tax (35.2%),
- Tax incentives for employment of new workers (26.1%),
- Tax incentives for exporting companies (21.6%),
- Tax incentives for investing in underdeveloped regions (18.2%),
- Tax incentives for investments in certain branches of industry (11.4%),
- Tax incentives for the establishment of small and medium businesses (9.1%),
- Tax incentives for personal income tax (6.8%) and
- Tax incentives for business in free zones (6.8%).

As foreign investors assessed the impact of tax incentives in certain areas on their own business, it is presented in the form of descriptive statistics in Table 2.

Table 2. The significance of tax incentives for the business of foreign investors in Serbia

		Tax incentives for investing in underdeveloped regions	Tax incentives for investments in certain branches of industry	Tax incentives for exporting companies	Tax incentives for business in free zones	Tax incentives for employment of new workers	Tax incentives for the establishment of small and medium businesses	Tax incentives for corporate income tax	Tax incentives for personal income tax
Evaluation	1 (f(%))	15,9	20,5	20,5	38,6	15,9	47,7	9,1	31,8
	2 (f(%))	13,6	15,9	23,9	13,6	15,9	4,5	4,5	15,9
	3 (f(%))	34,1	34,1	18,2	21,6	13,6	22,7	30,7	29,5
	4 (f(%))	18,2	18,2	15,9	19,3	28,4	15,9	20,5	15,9
	5 (f(%))	18,2	11,4	21,6	6,8	26,1	9,1	35,2	6,8
	M	3,0909	2,8409	2,9432	2,4205	3,3295	2,3409	3,6818	2,5000
	SD	1,30107	1,26751	1,44920	1,35377	1,42814	1,43748	1,255	1,27757
	V	1,693	1,607	2,100	1,833	2,040	2,066	1,576	1,632

Source: Authors' research

Using ANOVA different group sizes and Independent Samples t-Test, an assessment was made of the significance of tax breaks between foreign investors who invested their capital in certain areas in Serbia, i.e.

it was examined whether there is a statistically significant difference between them (the results are shown in Table 3).

Table 3. Differences between foreign investors in evaluating the level of tax incentives in certain areas, and depending on the level of investment in Serbia

		<i>M</i>	<i>95% CIM</i>		<i>F</i>	<i>p*</i>
		(<i>SD</i>)	Lower	Upper		
Tax incentives for investing in underdeveloped regions	≤ 10, <i>N</i> = 25	3.4800 (1.38804)	2.9070	4.0530	1.326	0.271
	11- 50, <i>N</i> = 36	2.9444 (1.32976)	2.4945	3.3944		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	3.1429 (0.66299)	2.7601	3.5257		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	2.6923 (1.49358)	1.7897	3.5949		
Tax incentives for investments in certain branches of industry	≤ 10, <i>N</i> = 25	3.0000 (1.35401)	2.4411	3.5589	1.388	0.252
	11- 50, <i>N</i> = 36	3.0278 (1.40379)	2.5528	3.5028		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	2.5714 (0.93761)	2.0301	3.1128		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	2.3077 (0.85485)	1.7911	2.8243		
Tax incentives for exporting companies	≤ 10, <i>N</i> = 25	3.8400 (1.24766)	3.3250	4.3550	8.017	0.000
	11- 50, <i>N</i> = 36	2.9722 (1.44393)	2.4837	3.4608		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	2.1429 (1.02711)	1.5498	2.7359		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	2.0000 (1.22474)	1.2599	2.7401		
Tax incentives for business in free zones	≤ 10, <i>N</i> = 25	3.1200 (1.39403)	2.5446	3.6954	4.112	0.009
	11- 50, <i>N</i> = 36	2.2778 (1.42651)	1.7951	2.7604		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	1.7143 (0.72627)	1.2949	2.1336		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	2.2308 (1.09193)	1.5709	2.8906		
Tax incentives for employment of new workers	≤ 10, <i>N</i> = 25	4.0800 (1.25565)	3.5617	4.5983	4.604	0.005
	11- 50, <i>N</i> = 36	3.0556 (1.37206)	2.5913	3.5198		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	2.5714 (1.34246)	1.7963	3.3465		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	3.4615 (1.45002)	2.5853	4.3378		

		<i>M</i>	<i>95% CIM</i>		<i>F</i>	<i>p</i> *
		(<i>SD</i>)	Lower	Upper		
Tax incentives for the establishment of small and medium businesses	≤ 10, <i>N</i> = 25	2.9200 (1.55242)	2.2792	3.5608	2.015	0.118
	11- 50, <i>N</i> = 36	2.1111 (1.52649)	1.5946	2.6276		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	2.0000 (0.96077)	1.4453	2.5547		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	2.2308 (1.16575)	1.5263	2.9352		
Tax incentives for corporate income tax	≤ 10, <i>N</i> = 25	4.0400 (1.27410)	3.5141	4.5659	2.321	0.081
	11- 50, <i>N</i> = 36	3.5000 (1.32017)	3.0533	3.9467		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	3.1429 (1.29241)	2.3966	3.8891		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	4.0769 (0.64051)	3.6899	4.4640		
Tax incentives for personal income tax	≤ 10, <i>N</i> = 25	2.7600 (1.42244)	2.1728	3.3472	0.830	0.481
	11- 50, <i>N</i> = 36	2.5000 (1.27615)	2.0682	2.9318		
	51 - 100, <i>N</i> = 14	2.4286 (1.08941)	1.7996	3.0576		
	≥ 100, <i>N</i> = 13	2.0769 (1.18754)	1.3593	2.7945		

* Statistically significant difference exists at $p < 0.05$

Source: Authors' research

The results of ANOVA showed that there are differences that are statistically significant.

When it comes to tax incentives for exporting companies, i.e. the assessment of the significance of these tax incentives for the business of foreign investors in Serbia ($F(3, 84) = 8.017$, $p = 0.000$), and according to the eta square which is $\eta^2 = 0.222$, clearly points to the conclusion that there is a big difference between the observed groups of foreign investors. Therefore, it was necessary to make an additional comparison using the T-HSD test (Table 4), where it was confirmed that there is a statistically significant difference between the group of foreign investors investing up to 10 million euros in Serbia ($M = 3.8400$, $SD = 1.24766$), those who invested between 51 and 100 million euros ($M = 2.1429$, $SD = 1.02711$) and those who invested over 100 million euros ($M = 2.0000$, $SD = 1.22474$).

When it comes to tax relief for business in free zones, i.e. the assessment of the significance of these tax incentives for the business of foreign investors in Serbia ($F(3, 84) = 4.112$, $p = 0.009$), and according to the eta square which is $\eta^2 = 0.128$, clearly points to the conclusion that there is a big difference between the observed groups of foreign investors. Therefore, it was necessary to make an additional comparison using the

T-HSD test (Table 5), where it was confirmed that there is a statistically significant difference between a group of foreign investors investing up to EUR 10 million in Serbia ($M = 3.1200$, $SD = 1.39403$), and those who invested from 51 to 100 million euros ($M = 1,7143$, $SD = 0,72627$).

Table 4. The results of the T-HSD test on the differences between foreign investors, depending on the amount of their investment in Serbia in evaluating the importance of tax relief for companies that export

	(I)	(J)	MD (I-J)	p*	95% CIM	
					Lower	Upper
Tax incentives for exporting companies	≤ 10	11- 50	0.86778	0.058	-0.0196	1.7552
		51 - 100	1.69714	0.001	0.5593	2.8350
		≥ 100	1.84000	0.000	0.6745	3.0055
	11- 50	≤ 10	-0.86778	0.058	-1.7552	0.0196
		51 - 100	0.82937	0.187	-0.2442	1.9030
		≥ 100	0.97222	0.104	-0.1307	2.0752
	51 - 100	≤ 10	-1.69714	0.001	-2.8350	-0.5593
		11- 50	-0.82937	0.187	-1.9030	0.2442
		≥ 100	0.14286	0.992	-1.1700	1.4557
		≤ 10	-1.84000	0.000	-3.0055	-0.6745
		11- 50	-0.97222	0.104	-2.0752	0.1307
		51 - 100	-0.14286	0.992	-1.4557	1.1700

* Statistically significant difference exists at $p < 0.05$

Source: Authors' research

Table 5. The results of the T-HSD test on the differences between foreign investors, depending on the amount of their investment in Serbia, in evaluating the importance of tax incentives for business in free zones.

	(I)	(J)	MD (I-J)	p*	95% CIM	
					Lower	Upper
Tax incentives for business in free zones	≤ 10	11- 50	0.84222	0.065	-0.0357	1.7201
		51 - 100	1.40571	0.008	0.2800	2.5314
		≥ 100	0.88923	0.188	-0.2639	2.0423
	11- 50	≤ 10	-0.84222	0.065	-1.7201	0.0357
		51 - 100	0.56349	0.509	-0.4986	1.6256
		≥ 100	0.04701	0.999	-1.0441	1.1382
	51 - 100	≤ 10	-1.40571	0.008	-2.5314	-0.2800
		11- 50	-0.56349	0.509	-1.6256	0.4986
		≥ 100	-0.51648	0.725	-1.8153	0.7824
		≤ 10	-0.88923	0.188	-2.0423	0.2639
		11- 50	-0.04701	0.999	-1.1382	1.0441
		51 - 100	0.51648	0.725	-0.7824	1.8153

* Statistically significant difference exists at $p < 0.05$

Source: Authors' research

When it comes to tax incentives for the employment of new workers, i.e. the assessment of the significance of these tax incentives for the business of foreign investors in Serbia ($F(3.84) = 4.604$, $p = 0.005$),

and according to the eta square which is $\eta^2 = 0.141$, clearly points to the conclusion that there is a big difference between the observed groups of foreign investors.

Table 6. The results of the T-HSD test on the differences between foreign investors, depending on the amount of their investment in Serbia in evaluating the importance of tax incentives for employment of new workers

	(I)	(J)	MD (I-J)	p*	95% CIM	
					Lower	Upper
		11- 50	1.02444	0.023	0.1053	1.9436
	≤ 10	51 - 100	1.50857	0.006	0.3301	2.6871
		≥ 100	0.61846	0.539	-0.5888	1.8257
		≤ 10	-1.02444	0.023	-1.9436	-0.1053
	11- 50	51 - 100	0.48413	0.665	-0.6279	1.5961
Tax incentives for employment of new workers		≥ 100	-0.40598	0.788	-1.5484	0.7364
		≤ 10	-1.50857	0.006	-2.6871	-0.3301
	51 - 100	11- 50	-0.48413	0.665	-1.5961	0.6279
		≥ 100	-0.89011	0.322	-2.2499	0.4697
		≤ 10	-0.61846	0.539	-1.8257	0.5888
	≥ 100	11- 50	0.40598	0.788	-0.7364	1.5484
		51 - 100	0.89011	0.322	-0.4697	2.2499

* Statistically significant difference exists at $p < 0.05$

Source: Authors' research

Therefore, it was necessary to make an additional comparison using the T-HSD test (Table 6), where it was confirmed that there is a statistically significant difference between a group of foreign investors investing up to 10 million euros in Serbia ($M = 4,0800$, $SD = 1,25565$), compared to those who invested from 11 to 50 million euros ($M = 3.0556$, $SD = 1.37206$) and from 51 to 100 million euros ($M = 2.5714$, $SD = 1.34246$).

DISCUSSION

In order to increase competitiveness, the state seeks to direct its intervention towards granting various tax incentives. Therefore, the tax incentives policy is based on measures and instruments of state intervention, all with the aim of fostering competitiveness. It is in this way that an adequate investment climate will be created that will help foreign investors decide to invest in Serbia.

Considering that it was very important to determine the importance of tax breaks, the research paid special attention to tax incentives in certain areas for foreign investors' business, depending on the amount of foreign investment in Serbia. Observing the amount of foreign investor investment in Serbia, the research included 25 companies which have invested up to 10 million euros, 36 companies which have invested from

11 to 50 million euros, 14 companies which have invested from 51 to 100 million euros and 13 companies which have invested over 100 million euros.

Foreign investors who invested up to 10 million euros in Serbia gave a greater significance to tax incentives for companies that export in comparison to those investors who invested from 51 to 100 and over 100 million euros.

Foreign investors who invested up to 10 million euros in Serbia gave more importance to tax incentives for business in free zones in comparison to those who invested from 51 to 100 million euros.

Foreign investors who invested up to 10 million euros in Serbia gave greater importance to tax incentives for the employment of new workers compared to those who invested from 11 to 50 million euros and from 51 to 100 million euros.

CONCLUSION

One of the factors that plays a decisive role in initiating the improvement of the competitiveness of a certain country is the fiscal system and fiscal policy. It is therefore very important that the creators involved in making this policy do not violate the principle of security, and that tax regulations are prepared and adopted after performing a detailed analysis of all the consequences that these changes bring with them. As a matter of great importance, the issue of tax incentives obtrudes, since these tax reliefs are of great significance for creating a competitive environment that as a consequence usually generates a higher inflow of foreign investments. Therefore, despite the large number of incentive measures that states offer to investors, tax reliefs are certainly among the most significant ones. Even in a situation where some countries have high taxes, which are the most common barriers to investment, tax incentives will have the greatest effect.

After conducting the empirical research, the emphasis was on a detailed analysis which was supposed to show whether, and if so to what extent there are issues that can negatively affect a foreign investor when making a decision pertaining to investing capital in Serbia in a given situation. Considering that the focus of the research is directed towards several different tax incentives, the aim was to determine which of the observed tax reliefs and to what extent, significantly influences foreign investors. Accordingly, the starting point was the amount of investment in Serbia, in synergy with tax incentives granted to foreign investors that undoubtedly affect their business. In this way it is possible to define some future steps that will contribute to the improvement of the business environment in Serbia in the coming period. According to the research results, it is necessary to note that tax incentives are extremely important

for foreign investors. If we observe the level of investment in Serbia, it is clear that investors who invested up to 10 million euros in the previous period have specifically marked tax incentives for companies that export and tax reliefs for doing business in free zones as significant for them. However, for investors investing more than 100 million euros, tax incentives for hiring new workers are of greatest importance. From the standpoint of the state, such attractive tax incentives significantly help the investor in deciding whether Serbia is a place where they would invest their capital. On the other hand, there is a decrease in unemployment, which is a very important concern for the state.

Ultimately, it is clear that investors will choose the country that will provide them with reasonable benefits for a certain period as an investment destination. The decision on the placement of capital is made by the investors following a detailed plan and market analysis conditions in certain countries, as well as other parameters that primarily aim to show the state's interest in new investments. One of these parameters certainly relates to tax incentives. Therefore, it is very important that the fiscal policy makers in Serbia carry out detailed analysis, as well as the implementation of all tax incentives, which the investors find important for their business in Serbia. On the basis of the presented results, the expectations in the forthcoming period clearly indicate that there are good prospects for an increase in the inflow of foreign investments, provided that the offer of tax incentives is constantly taken into account, which will not endanger the functioning of the system, and can contribute to capital inflows. All activities that the state implemented in the previous period, as well as the planned activities in the future, undoubtedly accompany the fact that Serbia is becoming a very attractive investment destination.

ACKNOWLEDGMENT: *This paper is financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.*

REFERENCES

- Adam, A., & Kammas, P. (2007). Tax policies in a globalized world: Is it politics after all?. *Public Choice*, 133, 321-341, <https://doi.org/10.1007/s11127-007-9190-9>.
- Aizenman, J., Chinn, M.D., & Ito, H. (2011). Surfing the waves of globalization: Asia and financial globalization in the context of the trilemma. *Journal of Japanese and International Economies*, 25(3), 290-320, <https://doi.org/10.1016/j.jjie.2011.06.003>.
- Andersen, M., Kett, B., & Uexkull, E. (2018). Corporate Tax Incentives and FDI in Developing Countries. *International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank*, 73-99, <http://documents.worldbank.org/curated/en/169531510741671962/pdf/121404-PUB-PUBLIC-PUBDATE-10-25-2017.pdf>.

- Andrašić, J., Mirović, V., & Kalaš, B. (2018). Impact of Macroeconomic Factors on Foreign Direct Investment in Selected Southeastern European Countries. *TEME*, 42(4), 1237-1251, DOI: 10.22190/TEME1804237A.
- Calitz, E., Wallace, S., & Burrows, L. R. (2013). The impact of tax incentives to stimulate investment in South Africa. *Stellenbosch Economic Working Papers: 19/13*, 1-29.
- Cazzavillan, G., & Olszewski, K. (2012). Interaction between foreign financial services and foreign direct investment in Transition Economies: An empirical analysis with focus on the manufacturing sector. *Research in Economics*, 66(4), 305-319, DOI: 10.1016/j.rie.2012.08.001.
- Cvetanović, S., Despotović, D., & Mladenović, I. (2018). Ekonomski rast zemalja Zapadnog Balkana: Nizak kvalitet i neizgrađenost institucija kao nedostajući faktor. [Economic growth of the countries of the Western Balkans: Low quality and non-construction of institutions as a missing factor]. U: Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Republike Srbije, *Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu*, 83-99.
- Davies, R.B., & Voget, J. (2008). Tax Competition in an Expanding European Union. *Oxford University Centre for Business Taxation Working Paper No. 08/03*, 1-36.
- Domazet, I., Marjanović, D., & Stošić, I. (2018). Attractiveness of the domicile economy through tax incentives. *Ekonomika preduzeća*, 7/8, 434-445, DOI: DOI:10.5937/EKOPRE1808434D.
- Domazet, I., & Marjanović, D. (2018). FDI as a Factor of Improving the Competitiveness of Developing Countries: FDI and Competitiveness. In: Foreign Direct Investments (FDIs) and Opportunities for Developing Economies in the World Market / Editors Venkataramanaiah Malepati, C. Mangala Gowri. - Hershey, PA: *Business Science Reference*, 82-104, DOI: 10.4018/978-1-5225-3026-8.ch005.
- Domazet, I., & Marjanović, D. (2017). Tax incentives as a factor of economic growth, In: The state and the market in economic development / [editors] Marko Malović, Kartik Roy. - Brisbane, Australia: *The International Institute for Development Studies*, 93-107.
- Domazet, I., & Stošić, I. (2013). Strengthening the competitiveness of Serbian economy and the corporate market restructuring. *Economic Analysis*, 46(3/4), 108-124.
- Du, J., Lu, Y., & Tao, Z. (2012). Institutions and FDI location choice: The role of cultural distances. *Journal of Asian Economics*, 23(3), 210-223, DOI: 10.1016/j.asieco.2010.11.008.
- Garelli, S. (2009). The Fundamentals and history of competitiveness. *IMD World Competitiveness Yearbook*, 13-19.
- Haufler, A., & Mittermaier, F. (2008). Unionisation Triggers Tax Incentives to Attract Foreign Direct Investment. *CESifo Working Paper No. 2312*. <http://hdl.handle.net/10419/26357>.
- James, S. (2013). Tax and Non-Tax Incentives and Investments: Evidence and Policy Implications. World Bank Group, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2401905>.
- Keen, M., & Konrad A.K. (2011). International Tax Competition. *Max Planck Institute for Tax Law and Public Finance*, 19-27.
- Li, Q. (2016). Fiscal decentralization and tax incentives in the developing world. *Review of International Political Economy*, 23(2), 232-260, DOI: 10.1080/09692290.2015.1086401.
- Marjanović, D., & Domazet, I. (2018). Unapređenje makro konkurentnosti – fiskalni aspekti. [Improving macro competitiveness - fiscal aspects]. Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1-252.

- Marjanović, D. (2018). Competitiveness of the Serbian Economy through the Prism of Tax Incentives for Foreign Investors. *Economic Analysis*, 51(3/4), 95-104, DOI: 10.28934/ea.18.51.34.pp95-104.
- Nishiyama, H., & Yamaguchi, M. (2010). Foreign direct investment, international trade, and firm heterogeneity. *Economic Modelling*, 27(1), 184–195, DOI: 10.1016/j.econmod.2009.08.005.
- Owens, J. (2006). Fundamental Tax Reform: an International Perspective. *National Tax Journal*, 59(1), 131-164, DOI: 10.17310/ntj.2006.1.06.
- Paraušić, V., Domazet, I., & Simeunović, I. (2017). Analysis of the Relationship Between the Stage of Economic Development and the State of Cluster Development. *Argumenta Oeconomica*, 39(2), 279-305, DOI: 10.15611/aoe.2017.2.12.
- Plumper, T., & Troeger, V.E. (2009). Why is There No Race to the Bottom in Capital Taxation?. *International Studies Quarterly*, 53(3), 761–786, DOI:10.1111/j.1468-2478.2009.00555.x.
- Popescu, G. (2014). FDI and Economic Growth in Central and Eastern Europe. *Sustainability*, 6, 8149-8163, doi:10.3390/su6118149.
- Porter, M. E. (2003). The Economic Performance of Regions. *Regional Studies*, 37(6&7), 549–578.
- Stanković, Lj., Đukić, S., & Popović, A. (2015). Marketing inovacije kao izvor konkurentne prednosti preduzeća. [Marketing innovation as a source of competitive advantage of the company]. *Marketing*, 45/4, 271–281.
- Stošić, I., & Domazet, I. (2014). Analiza konkurentnosti poslovanja i potencijala rasta privrede Srbije u periodu svetske krize. [Analysis of business competitiveness and growth potential of the Serbian economy in the period of the global crisis]. *TEME*, 38(2), 491–506.
- Talpos, I., & Crasneac, A.O. (2010). The effects of tax competition. *Theoretical and Applied Economics*, 17(8), 39-52.
- Trlaković, J., Despotović, D., & Ristić, L. (2018). Comparative Analysis of the Sustainable Development Indicators of the Western Balkan Countries and Certain EU Countries. *TEME*, 42(2), 485-501, DOI: 10.22190/TEME1802485T.
- Van Parys, S., & James, S. (2010). The effectiveness of tax incentives in attracting investment: panel data evidence from the CFA Franc zone. *International Tax and Public Finance*, 17, 400–429, DOI: 10.1007/s10797-010-9140-1.

УТИЦАЈ ПОРЕСКИХ ОЛАКШИЦА НА ПОСЛОВАЊЕ СТРАНИХ ИНВЕСТИТОРА У СРБИЈИ

Дарко Марјановић, Ивана Домазет, Владимир Симовић
Институт економских наука, Београд, Република Србија

Резиме

С обзиром на то да на економски раст Србије у значајној мери утиче и прилив страног капитала, један од важнијих циљева јесте стварање адекватне инвестиционе климе. Да би се обезбедио довољан прилив страних инвестиција, неопходно је да се инвеститорима понуде погодности које се огледају кроз широк спектар пореских олакшица, субвенција и других врста пореских подстицаја. Управо је то ситуација коју инвеститори максимално желе да искористе, тачније да пронађу интерес у одо-

бреним пореским олакшицама које се у процесу пореске конкуренције пружају између држава. Пореске олакшице могу имати значајан утицај на стварање конкурентских предности, а самим тим и на подизање конкурентности српске привреде. У раду је испитиван утицај пореских олакшица у појединим областима за пословање страних инвеститора у Србији, а у зависности од висине инвестиције страног инвеститора. Временски оквир који је обухваћен овим истраживањем односио се на период од 2000. до 2015. године. Истраживање је показало да пореске олакшице утичу на прилив страних инвестиција у Србију. С обзиром на то да је за Србију значајно да буде веома конкурентна, поготово када су у питању земље из непосредног окружења, пореске олакшице које се одобравају инвеститорима су изузетно важне, јер ће на тај начин омогућити већу заинтересованост страних инвеститора за улагање капитала у Србију.

RELIGIOUS TOURISM IN THE REPUBLIC OF SERBIA – ATTITUDES OF THE VISITORS OF THE MONASTERY

Dejan Đorđević^{1*}, Vukašin Šušić², Ljiljana Lešević²

¹University of Niš, Faculty of Economics, Niš, Serbia

²Tourist Organization of Novi Pazar, Novi Pazar, Serbia

**ekngo@gmail.com*

Abstract

The links and relations between religion and tourism are becoming more and more complex and evolving over time, and best reflection is in the numerous sacral objects and contents that have become the subject of interest of tourists over time. With the popularization of tourism, cultural content and historical values of sacral objects attract more and more visitors, so their original religious purpose is often neglected. Therefore, it is very difficult to draw the line between religious and cultural forms of tourism, since tourists and religious visitors who visit religious sites for cultural needs and knowledge still have something in common: both types of visitors to religious sites have certain spiritual needs, but they are manifested in different ways. The Republic of Serbia, owing primarily to its geographical location, has had a turbulent history, which also left a mark on the wealth of sacral architecture. In recent decades, with the increasing popularity of religious tourism in the world, religious objects of the Republic of Serbia have gained importance.

Key words: religious tourism, religion, monastery, Christianity, orthodoxy.

ВЕРСКИ ТУРИЗАМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – СТАВОВИ ПОСЕТИЛАЦА МАНАСТИРА

Апстракт

Везе и односи између религије и туризма бивају временом све комплекснији и развијенији, а најбоље се огледају у бројним сакралним објектима и садржајима, који су временом постали предмет интересовања туриста. Са омасовљавањем туризма, културни садржаји и историјске вредности сакралних објеката привлаче све више посетилаца, тако да је њихова изворна религијска намена често у другом плану. Зато је веома тешко повући границу између религиозног и културног облика туризма, јер туристи верници и туристи који посећују верска места из културних и сазнајних потреба ипак имају и нешто заједничко: и једни и други посетиоци верских објеката имају одређене духовне потребе, али се оне испољавају на различите начине. Република Србија је, захваљујући пре свега свом географском положају, имала бурну историју, што је оставило трага и у виду богатства сакралне архитек-

туре. Последњих деценија, са повећаном популарношћу верског туризма у свету, и верски објекти Републике Србије добијају на значају.

Кључне речи: верски туризам, религија, манастир, хришћанство, православље.

INTRODUCTION

The Republic of Serbia has a rich cultural and historical heritage. This cultural wealth is made up of the remains of numerous civilizations, many thousands of years old, which at certain periods of human history existed on the soil of today's Republic of Serbia. Medieval churches and monasteries, as well as objects of Islamic and Jewish religion, are one fragment of the cultural wealth that can today play a far greater role in Serbia's tourist offer. Beside their unique architecture, church and monastery buildings contain some of the oldest and most beautiful examples of medieval paintings on the European soil, which, in addition to artistic, have great historical value. In addition to frescoes, as artistic values that attract the attention of tourists of different profiles, some monasteries hold the relics of saints, icons and other sacred objects, which attract a large number of religious tourists, while the monastic way of life leaves a special impression on all visitors.

On the tourist map of Europe, Serbia is, among other tourist values, recognizable by its monasteries and frescoes. These sacred places are especially attractive to tourists coming from countries with a predominantly Orthodox population, such as Russia, Bulgaria, Romania or Greece. The growing interest of Turkish tourists, who are particularly interested in visiting the cultural and historical sites of the Ottoman Serbia, including Islamic religious sites, should not be overlooked. Religious objects are difficult to valorize as independent tourist values, since only for a minor number of tourists these objects are their sole destination. Therefore, it is necessary to design a more complex tourist product, which in addition to the buildings, churches, monasteries and mosques themselves, offer much more to the visitors. The monastery complexes are mostly built in natural environments of exceptional beauty, which in addition to the cultural objects themselves, represents a significant potential for the development of tourism in general, particularly religious tourism, as one of the selective forms of tourism. Experts at the United Nations World Tourism Organization (UNWTO) consider religious tourism to be one of the most promising branches of tourism, with the highest growth rate in recent years, and that the interest of tourists and pilgrims for that branch is only expected to grow (www.cf.cdn.unwto.org).

THE CONCEPT AND DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM

The term religious tourism is widespread in modern tourism, but there is no clear view of what religious tourism really is, or where the border between tourist and religious travel is. There is no common approach to religious tourism within any religion. Thus, for Christian Catholics, much attention is paid to religious tourism, which is discussed at religious congresses, unlike Orthodox Christians, who pay almost no attention to religious tourism, but only consider issues related to the organization of religious travels when needed. That is why it is very difficult to draw the line between purely religious and tourist movements, because tourists and religious visitors who visit religious places out of curiosity have something in common. Namely, both groups of tourists most often have certain spiritual needs, which are expressed in different ways (Šušić, 2017).

One of the reasons for the increased interest of the inhabitants of the world for religious tourism is international migration, which necessitates the intensive mixing of different confessions. Migrants have also been reported to express increased religiosity, and those who work and live abroad have a desire to visit the holy places of their religion, in their home country or elsewhere (Bouma, 2007).

Basically, two types of religious tourism need to be distinguished, though with the increasing development of this type of tourism, the differences are narrowing and increasingly difficult to separate. The first group of religious tourists belong to pilgrims, that is, tourists who visit holy/sacred places solely for religious purposes. These trips are attended by members of the same religion, mostly accompanied by a priest or expert guide, such arrangements are organized by specialized travel agencies or religious organizations, and the trip is not seasonal in nature, but is related to specific dates, i.e. religious holidays. The second group of religious tourists are those whose tourist needs are not spiritual, and these tourist movements have similarities to other trips in cultural, urban and other forms of tourism. The second group of tourists is far more massive, though there is a high percentage of those who, for some reason, travel because of spiritual needs. This applies especially to members of particular ethnic groups, although travelers do not declare themselves believers. The poll, further analyzed in the paper, shows that every other citizen of Serbia who visits the monastery comes equally for cultural and spiritual needs, whether he declares himself a believer or not.

According to the 1990 definition given in Ravenna at the First Congress of Religious Tourism, religious tourism is a “humane promotion, a form of solidarity and friendship, a meeting of peoples, their cultures and religions, learning peace between people, respecting nature and valorizing the natural and cultural good” (Plavša, 2000).

One of the definitions of religious tourism is that it is a set of relationships and service activities that satisfy predominantly spiritual, as

well as cultural and social needs of believers that arise from their religious orientation (Vukonić, 2001).

The essence of religious tourism rests on the belief in supernatural power, manifested by miracles, apparitions, relics or indicators of the existence of some kind of connection between life and death. Different beliefs have influenced the movement of millions of people throughout the history of mankind. There are thousands of shrines around the world, and in recent decades many of them have experienced a strong tourist boom. These tourist journeys are very reminiscent of the pilgrims' journey from earlier centuries, primarily because of the great diversity in the behavior, demand and motivation of contemporary religious tourists. While spiritual needs were once the only reason for religious travel, today there are numerous other needs that lead to the movement of tourists in religious tourism (cultural, cognitive, social and other needs) (Martinez, Minguez, 2015). This promotion of religious tourism has led to the creation of different types of travelers, ranging from those who visit holy places solely for spiritual needs (pilgrims) to tourists who travel for different needs, but not spiritual ones (Smith, 1992).

Religious tourism, spiritual tourism or religiously motivated tourism, today represents a great development opportunity not only for holy places, but for entire countries. This phenomenon has made a large number of small cities, in countries around the world, whose economies have traditionally been based on agriculture or industry, consider shrines in their surroundings and promote sanctuaries' local/regional character to (inter)national tourists increasingly in recent years. The economic effect of religious tourism has made monks willing to "endure" tourists who visit religious sites and disturb them in prayers (Robles, 2001).

Religious tourism researchers focus on four different fields of research (Kaelber, 2002):

- the demarcation of the terms "pilgrim" and "tourist",
- the characteristics and ways of travel of religious tourists,
- the economic side of religious tourism,
- the negative impacts of tourism on holy places.

Most researchers do not distinguish between pilgrims and tourists, that is, between pilgrimages and tourism. There are many reasons for this, and most of all because pilgrims have similar behavioral patterns as other tourists (travel modes, use of destination services and infrastructure, etc.). In addition to the spiritual side and performing religious rituals, pilgrimage involves traveling, visiting other non-religious tourist sites, using accommodation and catering facilities, souvenir shopping, shopping, night out, etc. Differences that may be more or less noticeable are related to the behavior of tourists in the destination, because the pilgrims are pious, modest in demand and more attentive to the host, while tourists are more hedonistic and more demanding, but also far greater spenders. Also, pilgrimage does not produce negative cultural, environmental and social impacts in the destination, unlike mass

tourism (Olsen and Timothy, 2006). However, this last statement is not entirely true. There are plenty of examples where pilgrims are equally guilty of destroying the shrines. The Orthodox monk Onurfije Vranić from the monastery Drača near Kragujevac also writes about this occurrence on Mount Athos (www.bastabalkana.com):

"Someone will say, that 500-600 years old frescos are most likely to be desecrated by children or maybe those who are not quite established in faith?! Serbs will gladly attribute this to the Albanians, numerous as cheap labor in Mount Athos. The photo of the fresco of St. John the Baptist from the Precursor chapel from the pier of St. Sava, is a testimony of something completely different. In the middle of the fresco there are inscriptions of two archpriests - Borivoj Jakovljević, a parish priest of the cathedral in Novi Sad (so he wrote), and beneath Tihomir Stojanović, the archpriest from Kragujevac. Is the pilgrimage of these archpriests more relevant for the history of the Mount Athos than the fresco they defiled? "

The beginnings of religious tourism (pilgrimage) are linked to the oldest civilizations. In ancient Greece, the most visited destinations were the shrines of Zeus in Olympia, Apollo in Delphi and Asklepios in Epidaurus. It is interesting that these shrines already had guides back then, which is one of the oldest examples of the "interpretation" of cultural heritage (Rabotić, 2012). In the Middle Ages, among Christians, the basic pilgrimage was a tour of the tomb of Christ in Jerusalem. Later, thanks to the development of traffic, religious tourism developed rapidly and over time a large number of holy places appeared, in various confessions. Today, the most visited holy places are Jerusalem, the Vatican, Mecca, Medina, Karbala and Fatima, and some of the most famous sites are: the Church of the Nativity of Christ in Bethlehem, the Church of the Resurrection of Christ in Jerusalem, the Grand Mosque of Mecca, the Sanctuary of Our Lady of Fatima in Portugal, Marianas the shrine in Lourdes (France), the Basilica of Our Lady of Guadalupe in Mexico City, the Wailing Wall in Jerusalem and the Basilica of Saint Peter in Rome. According to The World Religious Travel Association, 300 million world tourists travel for religious reasons, with religious tourism revenue estimated at \$ 18 billion (Tala, Padurean, 2008).

Today, shrines are increasingly seen as places of spirituality, and increasingly as tourist resources, which can be adapted to tourists interested in cultural and historical sites. Churches, cathedrals, mosques, pilgrimage routes, etc. are now the main motives in tourist guides and other promotional tourist materials. Since there is a great interest of tourists for holy places, and the number of spiritual pilgrims is decreasing, the sanctuaries are being redecorated and adapted for tourists with other, non-spiritual, needs. The researchers of religious tourism fail to explain this popularity and growth of religious tourist movements, as modern religious pilgrimages diverge from widely accepted beliefs in the progressive development of Western culture, as a modern civilization based on science, technology and reason, rather than

magic, religion and irrationality (Olsen, Timothy, 2006). Also, the high rate of growth of religious tourism in Europe is in contrast to the decline in religiosity of the population and the decrease in church attendance. The fact is that the revival of religious tourism and visits to holy places is the result of the rise of religious fundamentalism in the World, the globalization of local holy places through art and media (films, books, television), investments in large transport systems and infrastructure, etc. Religious tourism has less and less in itself of the spiritual, and what has influenced the “dilution” and devaluation of religious tourism is that the modern “pilgrimage” often has nothing to do with religion. Thus, a pilgrimage also includes visits to some national symbols (Mačkov kamen, Kajmakčalan), disaster sites (atomic bomb drop in Hiroshima and Nagasaki), soldiers’ cemeteries (Zejtinlik in Thessaloniki), places of birth or death of writers (Bora Stanković’s house in Vranje), historical figures, music stars, scientists, etc.

The attractiveness of medieval shrines was predominantly based on the “miracles” that took place thanks to the relics of the saints. Religious tourists still expect to see some supernatural phenomena today, not only by pilgrims, but by all other visitors to holy places. A typical example of such pursuits of the “miracle” is Lourdes in France (Digance, 2006). There are such holy places in Serbia as well, such as the Tumane Monastery and the Djunis Monastery.

Many places of the world have lost their spiritual role due to mass tourism. One of the examples is the Notre Dame Cathedral in Paris, which is visited by about 12 million tourists annually as a cultural and historical site. This also applies to Westminster Abbey in London, Cologne Cathedral and most of Rome’s religious buildings. The best example is the Cathedral of the Sagrada familia in Barcelona, which from the very beginning of construction was more of a tourist attraction than a religious object (Vukonić, 2006).

RELIGIOUS TOURISM IN THE REPUBLIC OF SERBIA

The confessional diversity of the population of the Republic of Serbia is an important precondition for the development of religious tourism. Although it is usually considered that Orthodox monasteries are the target of tourists, religious sites of other confessions in the Republic of Serbia are worthy of attention. In terms of religion, Serbia’s population is mostly Orthodox, 84.6%, Catholic (5.0%) and Islamic (3.1%). 7.3% of the population of the Republic of Serbia belongs to other religions and includes atheists (Census, 2013).

The Orthodox monasteries of Serbia, in the past decades, did not have much attendance, as is the case today, especially when it comes to foreign guests. With the development of religious tourism and tourism in general, monks and nuns were forced to adapt to the daily visits of both believers and other guests. Religious tourism should therefore be pursued

under stricter rules in terms of preserving Orthodox shrines, primarily as cultural property, but also in the form of greater respect for monastic prayer and quiet. This condescending aversion, of monks towards tourists, is more pronounced in monasteries that are not among the most visited monasteries in Serbia, which is clearly evident from the example of the monastery in Lešje near Paraćin, one of the four in which the research was given below. In other monasteries, especially Manasija, the nuns do not insist on a visitor dress code and do not discuss it.

There used to be a monk (nun) in most monasteries whose job was to receive guests, guide them through the history of the monastery, show its sights, and say something about events and personalities relevant to Orthodoxy and the monastery itself. Of course with the mass of tourist visits, in many monasteries this is no longer present, as the fluctuation of visitors is far greater than before. This kind of hospitality remained in Hilandar, where the daily number of guests was restricted, so that the monastic life could proceed undisturbed.

Beside several hundred Orthodox churches and monasteries, there are several dozen Catholic churches and monasteries in the Republic of Serbia, about 15 mosques and three synagogues. Among the most valuable non-Orthodox religious objects in the Republic of Serbia are the following: the Catholic Church of the Name of Mary in Novi Sad, the Church of the Holy Trinity in Čoka, the Church of St. Gerhard in Vršac, the Church of St. Archangel Michael in Arača, the Altun-alem Mosque in Novi Pazar, the Bajrakli Mosque in Belgrade, the Sukat Shalom Synagogue in Belgrade and the Novi Sad Synagogue (www.srbija.travel).

On the websites of Russian agencies that organize pilgrimage travels, one can find Serbia and Orthodox shrines travel programs. Thus, one of them, within the eight-day tour, offers a tour, attendance at liturgies and confession in the churches of Kalemegdan, the monasteries of Lelić, Ćelije, Mileševa, Sopoćani, Djurdjevi stupovi, Gradac, Stara and Nova Pavlica, Žiča, Manasija, Ravanica, Lazarica, Ljubostinja and the Niš temples (www.icstrvl.ru).

Unfortunately, the Serbian Orthodox Church does not record visitors, so the number and structure of visitors, as well as the popularity of individual churches and monasteries can only be speculated. Still, it is a common belief that the most visited monasteries, are those with good traffic position and those with great cultural significance and valuable relics, such as Studenica, Sopoćani, Ravanica, Manasija, Žiča and Ostrog. Considering that the most visited destination in Serbia is the City of Belgrade, it is assumed that its temples are at the same time the most visited Orthodox buildings, namely the St. Sava Temple on Vračar, Virgin Mary of the Rosary Church with St. Petka Chapel, as well as the St. Mark Church.

Of particular importance among the Orthodox religious sites of Serbia are the monasteries that UNESCO has put on the World Heritage List: Studenica, Djurdjevi stupovi, Sopoćani, Visoki Dečani, Gračanica,

Virgin Mary of Ljeviš and the Patriarchate of Peć. The importance of listing an object on the UNESCO list lies in the fact that many old tourists, in the absence of time, when visiting a country, generally go to sites that UNESCO has mapped, as they are considered to best represent the culture and history of the nation and states.

In addition to the aforementioned monasteries, there are dozens of other religious sites, no less important for culture, no less valuable for Orthodox believers. In terms of attendance and historical significance, the monasteries of Fruška Gora stand out, including 16 old monasteries, built more recently in the style of Moravian school. Monasteries of Ovčar-Kablar gorge on the Čačak - Užice highway are also of tourist value. In this gorge, there are ten monasteries, commonly known as "Mala Sveta Gora". The Moravian monasteries are characterized by a specific style, and beside the previously mentioned Manasija and Ravanica, this group also includes Ljubostinja, Kalenić, Naupara, Sisojevac, Sveta Petka, Gornjak, etc. In southern and southeastern Serbia, the most visited are the Pčinja monastery, Poganovo, Sukovo monastery, St. Roman, Lipovac Monastery, etc. The monuments of Kosovo and Metohija are of great cultural wealth, but although some of them are on the UNESCO cultural heritage list, due to political instability in the province, in recent decades they have been outside the tourist stream. Many other churches and monasteries are also worth mentioning, owing primarily to historical and cultural values, valuable relics or "miracles": Pokajnica, the St. Nicholas monastery in Pribojska Banja, Mileševa, the Oplenac church, the St. Nicholas church in Kuršumlija, Lelić, Čelije, Tumane and many others.

The economic importance of religious tourism in the Republic of Serbia can only be speculated because the competent institutions have no insight into the financial operations of religious communities. On the other hand, the economic effect, even if indirect, certainly exists, and is reflected in the spending of foreign religious tourists, who spend significant funds outside the holy places (accommodation, transport services, agencies, food, visits to other tourist destinations, etc.).

ATTITUDES OF THE VISITORS OF SERBIAN MONASTERY

Mass in religious tourism has a negative impact on the life and work of monks, as well as on believers who visit monasteries for spiritual needs. Monks and believers, due to the great fluctuation of tourists, who very often do not obey the rules of conduct in holy places, fail to achieve the peace required for prayer. That is why in large tourist city centers, religious communities are trying to solve the problem of mass in addition to the economic effect by charging tickets. This can irritate foreign believers who do not have passes, like native believers, and have to "pay to pray" (Olsen, 2006). Some religious sites are trying to solve this with a separate entrance for believers (St. Mark's Church in Venice; tourists use

it to avoid long queues) or in the case of Madrasa of al-Qarawiyyin Madrasa in Fez (Morocco), guards allow entry only to those who know Arabic or have other proof of their affiliation with Islam, while at the Blue Mosque in Istanbul, believers enter a separate door and have a prayer section separate from the tourist space.

Surveys of visitors to the monasteries were conducted in July and August 2019 in four monasteries of the Serbian Orthodox Church: Djurdjevi stupovi and Sopoćani near Novi Pazar, Manasija near Despotovac and the monastery in Lešje near Paraćin. At these four sites, 356 domestic and foreign visitors were surveyed. All respondents were adults (18 years and over) and were classified into four groups according to age.

A negligible number of local authors has dealt with creating polls among the visitors of the monasteries or revealing their attitudes, as well as the issue of religious tourism in general (Stamenković, 2005; Mićunović et al., 2015; Radisavljević Čiparizović, 2012; Nedeljković, Markov, 2006, 2007). Exploring this type of tourism is of great importance because, as already stated, there is a clear “conflict of interest” between tourism providers, in this case nuns and monks in need of peace and prayer, and tourists who are very often in search of attraction, do not respect the typicon and disturb the monastic peace. It should be emphasized that the survey only examined the attitudes of tourists, not monks. The monks’ opinion about visiting monasteries is equally important, in a way, even more important than the tourists’. Unlike all other providers of tourism, who can set rules, and conditionally “choose” their guests, monks and nuns have an obligation to accept each guest, regardless of their religious attitudes, cultural characteristics, ethnicity, etc. Unfortunately, monks generally do not want to participate in such research, though it is possible to find out in an informal conversation what they think of the tourists’ visits. Earlier quoted monk Onufrije Vranic also speaks of this, describing the inappropriate behavior of tourists on Mount Athos, dissatisfied with monastery meals, early and long prayers, prohibition of bathing in the sea, rigid rules, etc., to which he sharply responds (www.bastabalkana.com):

“Why do we have to announce that we are planning to stay in somebody’s home for a couple of days, why do we have to respect a house rules, a typicon more than thousand years old, when we still know and act better. The answer is simple, you don’t have to... you don’t have to come, stay at the beaches, in the taverns, better yet, stay home and save both time and money.”

Methodology

The survey contains 13 questions, of which three are of general type (gender, age and origin), and 10 questions relate specifically to visiting monasteries. The survey of monastery visitors was done by the random sample method, and the only important thing, as noted, was that the interviewed person was adult. The data obtained in the survey were

processed in the SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) program, version 26.0.

Table 1. Questions and answers offered

No.	Questions	Answers offered
1.	Gender?	1. male 2. female
2.	Age?	1. 18 to 35 2. 36 to 50 3. 51 to 65 4. over 65
3.	Where you come from?	1. Republic of Serbia 2. abroad - Orthodox 3. abroad - others
4.	How many times have you visited the monasteries in the last 5 years?	1. 1-5 times 2. 6-10 times 3. 11-20 times 4. over 20 times
5.	Why you visit the monasteries?	1. spiritual needs 2. cultural and tourist needs 3. both
6.	You usually visit monasteries ...?	1. with organized groups 2. with family 3. with friends 4. alone
7.	Duration of the visit?	1. I am only visiting this monastery for one day 2. I visit several monasteries as part of a one-day / multi-day monastery tour 3. just passing through
8.	How did you find out about the monastery you visited?	1. via the internet / media 2. recommendation from a friend / tour organizer 3. information from a fair or tourist exhibition 4. I've been here before
9.	Are the monasteries adapted enough for visitors (parking, toilet, drinking water, garbage cans, etc.)?	1. mostly they are 2. partly they are 3. mostly they are not
10.	Are the monks (nuns) kind to visitors and do they like guests?	1. they are kind 2. they could be kinder 3. they are not kind
11.	In your opinion, do visitors annoy the monks (nuns) in their silence and prayers?	1. they bother them 2. do not bother them
12.	Do you financially assist the monastery (on icons, cash, by buying candles, souvenirs, etc.)?	1. I leave a lot of money to the monasteries 2. I leave the money 3. I don't leave the money
13.	Should the state invest more in the preservation and promotion of the monastery?	1. should invest more 2. already invests enough

Source: Created by authors

All questions are closed-ended, designed to have 2 to 4 descriptive answers. The fact is that the answers of this type are harder to process statistically (compared to the numerical ones), but this method was chosen for the sake of greater credibility and more accurate results. In addition to gender, tourists are classified into four categories according to age, and by origin, they belong to local Orthodox, foreign Orthodox and other foreign guests. As mentioned, other questions relate to visiting monasteries.

Table 2. Demographic characteristics of respondents

		Gender		Age				Origin		
		M	F	18-35	36-50	51-65	66+	Serbia	Abroad Ortodox	Abroad other
Gender	M	180	-	53	70	35	22	133	12	35
	F	-	176	79	58	27	12	143	8	25
Origin		Serbia		99	98	46	33			
		Abroad		9	11	0	0			
		Ortodox								
		Abroad		24	19	16	1			
		other								

Source: The author's research

Starting Hypotheses

The starting point of the survey research was based on the following questions: Do the residents of Serbian Orthodox monasteries visit religious sites for spiritual or secular reasons, how familiar are they with the rules of conduct in the monasteries, or whether it is possible to raise the religious tourism of Serbia to a higher level? Or international level?

When creating the questionnaire, we started with several main hypotheses:

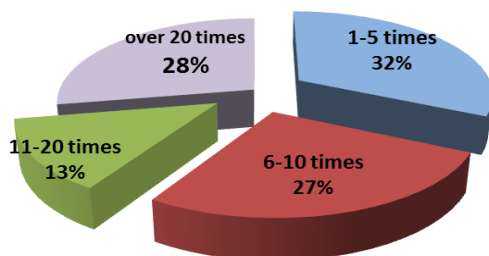
1. Most domestic tourists visit monasteries for religious (spiritual) needs.
2. Group visits to monasteries, except for school trips, are almost exclusively organized for Orthodox believers.
3. Women are greater believers than men and visit Orthodox monasteries more often.
4. Foreign tourists of Orthodox denomination represent the absolute majority among foreign visitors to Serbian monasteries.
5. In response to the uncultured and arrogant behavior of tourists in monasteries, monks (and nuns) are often repulsive to visitors.
6. Monasteries have considerable financial benefits from visitors, although there is no organized monitoring of tourist income in religious sites.

RESEARCH RESULTS

It has already been stated that the survey contains 13 questions, which relate to general demographic characteristics and questions related to the visit to the monasteries, their infrastructure, etc. The individually processed questions gave the following results:

- The gender structure of the respondents is in favor of the male population, which accounted for 50.6% of the surveyed body, compared to 49.4% of the female population.

- The majority of visitors are persons under 50 (73%). Both age subcategories have an approximate number of visitors (18 to 35 - 37.1%, and 36 to 50 - 36%). Women are more prevalent in the 18-35 age group (59.8% of women), while men are more prevalent in all older categories, especially among visitors over 65 (64.7%). It should be emphasized that the realized level of significance of the chi-square test, which tested dependence of the gender of the respondents on attitudes on religion and monasteries (gender structure/other issues), in all cases was 0.832. This research result clearly indicates that the tourists' attitudes about monasteries do not depend on the gender of the respondents. In contrast, the chi-square test showed that all attitudes of the interviewed persons were closely related to their years of life, since the value of the chi-square was 0.000.

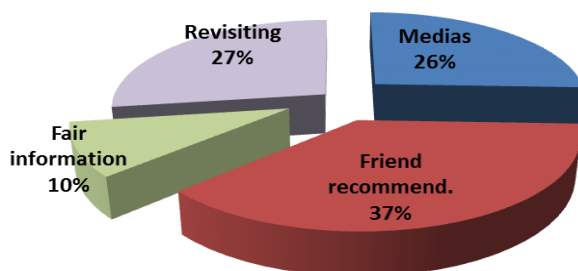

*Graph 1. Frequency of visiting monasteries
(The author's research)*

- The respondents were dominated by the local population (77.5%), followed by foreign non-Orthodox (16.9%) and the least foreign Orthodox (5.6%). The gender structure is balanced in all three categories. The percentage of the local population is identical in all age groups (about 75%), with the exception of the last one (over 65 years), where 97.1% of tourists are locals. It should be noted that as many as 30% of foreign Orthodox tourists visit Serbian monasteries three or more times a year. It can be assumed that the greater part of this category is Serbian population from the neighboring countries (former Yugoslav republics), while the rest are predominantly Bulgarians, Romanians, Macedonians and Russians. Even more interesting is the fact that 18.3% of foreign non-Orthodox

tourists have this frequency of arrivals. Nearly half of foreign tourists visit several monasteries during one trip.

■ Up to twice a year, 70.2% of tourists visit monasteries (44.9% of them annually). Three to four times a year, 14% of tourists visit monasteries, and more than four times a year, 15.7% of visitors come to monasteries, the most frequent guests are being over 65 (26.5% of this category). Tourists who visit monasteries five or more times during the year often return to previously visited monasteries (51.8%), as opposed to those who rarely visit religious sites (13.1%).

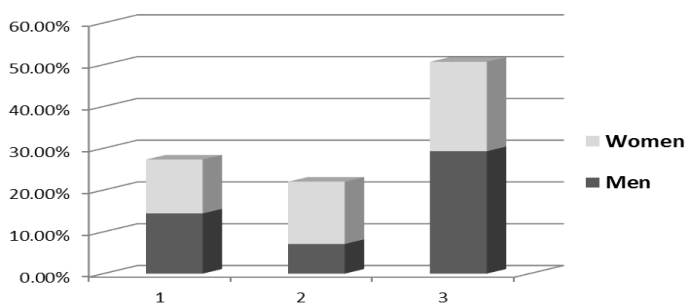

*Graph 2. Informing about monasteries
(The author's research)*

■ Spiritual needs are the reason for the arrival of 27.3% of visitors (believers, pilgrims), while 22% of tourists come exclusively for cultural needs (“cultural” tourists). Similar data refer to the native and foreign Orthodox population, as opposed to the foreign non-Orthodox population, which in 43.3% of cases emphasizes cultural needs. Interestingly, even among these non-Orthodox tourists, there are 5% of those who come exclusively for spiritual needs. A much higher percentage of women (30.3%) than men (13.9%) stated that cultural needs were the main reason for visiting the monasteries. Among those who visit monasteries only for cultural reasons, majority are the youngest visitors (28.8%), while among the oldest visitors only 6.1% gave this answer.

■ Tourists most often visit monasteries with family (46.6%) and with friends (28.1%), rarely with organized groups (18%), and least often alone (7.3%). In particular, family visits are expressed by believers, as much as 57.7% of this category. It is interesting to note that men visit monasteries more often on their own (10.6%) than women (4%). Group visits to the monasteries are typical for the oldest category of visitors, that is, as many as 50% of people over 65 travel organized. Solo visitors are the youngest tourists (38.5%), both domestic and foreign, as well as the oldest visitors (26.9%), which with great certainty can be classified as pilgrims. Unlike local and foreign Orthodox tourists who mostly visit the monasteries accompanied by family, non-Orthodox visitors usually come with friends.

■ As many as 81.5% of tourists visit monasteries on purpose, one monastery (43%) or more (38.5%), while 18.5% of tourists visit these religious sites as a destination and as part of another (non-religious) tourist tour. Tourists whose spiritual needs are the only meaning of the trip are targeting only one monastery in 59.8% of cases, and very rarely as a route site (9.3%). The targeted visit to a particular monastery is characteristic of the oldest visitors, who mostly organize in one group to visit one (41.2%) or more monasteries (52.9%). Mostly tourist aged 36-50 practice ad hoc visits to the monasteries, as much as 27.3% of this age group, and they find information about monasteries mostly online. Families generally visit only one monastery, while organized groups or tourists traveling with friends prefer longer and more meaningful monastery tours.

*Graph 3. Reasons for visiting monasteries
(1. spiritual needs, 2. cultural needs, 3. spiritual and cultural needs)
(The author's research)*

■ Most visitors (37.6%) visit monasteries on the recommendation of friends or as part of a tourist arrangement. Only 9.6% of tourists point out that information about the monastery came from tourism fairs and tourist exhibitions (28.3% of non-Orthodox foreigners), while 25.6% of respondents informed themselves via the Internet and other media (38.3% of non-Orthodox foreigners). Interestingly, every fourth visitor (27.2%) had previously visited the monastery in which he was interviewed. These are mostly pilgrims (43.3%), while “cultural” tourists rarely return to the same monastery (only 9%). It is interesting that 61.5% of tourists who travel alone return to the same monastery. There are none among the oldest tourists who were informed about the monasteries at the tourism fair.

■ Men are more demanding about services in the monastery complex (parking, toilet, drinking water, trash cans, etc.). 68.2% of women and 58.3% of men consider that monasteries are adapted for tourist visits, i.e. only 3.7% of visitors believe that the monastery infrastructure does not meet the needs of tourists. As many as 75% of the youngest travelers believe that the monasteries are tailored to the needs of tourists, while among the oldest there are no dissatisfied services within the monastery complex. Also, visitors who

frequently visit monasteries (over five times a year) generally have no objection to the arrangement of religious sites (only 1 visitor).

- When it comes to the kindness and hospitality of monks and nuns to tourists, female visitors are a little more demanding. Thus, 78.3% of men think that monks are kind, compared to 70.5% of women who are of the same opinion. It is interesting to mention the comments of five respondents, who believe that monks and nuns are unkind to visitors. All five are from the group that visits the monastery not more than once a year, and they agree that the visitors are those who disturb the monks, that is, the source, to say the least, of monastic unkindness comes as response to the expansion of tourists. On the other hand, everyone is satisfied with the internal organization of the monasteries, while four of them financially assist the monasteries. The oldest visitors are those who stand out in the age structure, of whom over 40% think that monks might be more kind to guests. With decreasing age, tolerance towards monks increases, and as many as 79.5% of the youngest visitors find the monks hospitable. As many as 39.7% of “cultural” tourists believe that monks could be more kind to guests, while their like-minded people are significantly less (18.6%) among pilgrims. Visitors who travel in an organized manner have the most objection to the hospitality of the monks, which is understandable considering that the simultaneous arrival of a large number of tourists (one or more buses) can significantly disturb the monastic peace.

- Most surveyed visitors to the monastery (56.5%) believe that tourists do not disturb the monks. Most of those who believe in this are in the category of the youngest. However, 43.5% of visitors disagree with this view, that is, they believe that tourists disturb the monks in their prayers and daily affairs, and are dominated by the oldest tourists.

- Only 22 persons (6.2%) claim that they donate large sums of money to the monasteries, of which 12 are pilgrims. There are twice as many people who do not leave any money (12.1%), and most of them are among “cultural” tourists (29.5%). There are slightly more men leaving money than women (5.4% more). Other visitors (81.7%) leave a smaller amount of money (on icons, buy candles and souvenirs, etc.). The largest donors are tourists aged 51-65, who, along with the oldest visitors, in most cases leave contribution. Among those who do not leave money, the majority are those who visit monasteries at most once a year (18.8% of persons in this category).

- As many as 85.1% of those surveyed believe that the state is not investing enough in monasteries, and this view is mostly represented by the youngest tourists. Also, with the increase in the number of monasteries visited the opinion of the tourists is determined that the state should invest more in monasteries, so that as many as 92.9% who visit monasteries five or more times a year think that more should be invested. All tourists have the same views on this issue, regardless of their religious and/or cultural needs.

CONCLUSION

Religious tourism is one of the oldest forms of tourism in recent years, in recent decades it has become one of the leading forms of tourism in the world. There are several reasons for such successful growth and development, and one of them is non-seasonal character of religious tourism. Contrary to the former definition of a religious tourist as a pilgrim, that is, a person who goes to religious places exclusively for religious reasons, today there are more and more of those who emphasize on cultural and historical reasons or cognitive needs. Also, pilgrims are not as rigid as they used to be in organizing their religious travels, but they also use the services of the tourism industry, either as users of travel agency services or as independent organizers of accommodation, transportation, food and other needs in the destination.

The research on religious tourism, conducted in the four monasteries mentioned above, largely refuted the initial hypotheses. The assumption that domestic tourists visit monasteries primarily for spiritual needs is completely unfounded. Although the 2011 census data shows that 84.6% of Serbia's population is Orthodox, less than a third of surveyed domestic visitors listed the spiritual needs as a reason for visiting the monastery. This indicates that the population of the censuses, in terms of religion, clearly declares itself by automatism, by nationality, and not by a firm religious belief. The second hypothesis that group visits to monasteries, mainly organized for Orthodox believers, is also incorrect. Moreover, among visitors who come in groups, as well as those who do so with friends, only about 20% are believers. There is a much higher number of believers in family and independent visits to the monasteries (about 34%). The third hypothesis that women are greater believers than men has not been confirmed. Visitors whose spiritual needs are primary are slightly higher in the male population (2% more than women), but it is interesting that women, in much higher percentage, exclusively list cultural needs as a reason for visiting monasteries (30.3%, vs. 13.9% of men).

The fourth hypothesis, that foreign tourists of Orthodox religion, dominate among foreign visitors to the monastery, is difficult to prove. Namely, there is no official statistics on visitors to the monasteries at the level of the Republic of Serbia, so it is not possible to determine how many foreign tourists visit the monasteries during the year or what countries they come from. Everything that is said about this hypothesis is in the rank of the assumption. It should be emphasized that the surveyed visitors were selected by random sample method, which is not the evidence of the real representation of domestic and foreign religious tourist movements on the territory of Serbia. This survey covers 60 non-Orthodox and 20 Orthodox foreign tourists, yet we can only assume that the number of non-Orthodox foreign visitors is higher than Orthodox foreign guests, which also indicates that religious tourism is less of a pilgrimage and more of cultural tourism.

The penultimate hypothesis of the monks' aversion to tourists, who by their visits disturb the monastic peace, has been completely rejected. Despite the fact that tourists do not allow monks to fully devote themselves to prayer, patience and philanthropy, two of the seven Christian virtues that monks aspire to, the results show the monks' good attitude toward tourists. This is also indicated by the fact that only 5 out of 356 tourists surveyed consider the monks to be unkind. The latter hypothesis cannot be proven reliably, because, as stated earlier, there is no information on the monastery's income, and therefore it cannot be argued that the monasteries receive considerable financial benefit from visitors. After all, the revenues of the monasteries are not and cannot be identical, since the attendance of each monastery depends on many factors. What the survey found is that 88% percent of tourists leave money to monasteries, of which 22 surveyed claim that they leave large sums of money. On this basis, it can be concluded that the monasteries benefit economically from tourists, but the extent to which they are financially dependent on their visit cannot be determined.

Based on all of the above, it is not difficult to conclude that the Republic of Serbia has great opportunities for the development of religious tourism. In addition to Orthodox temples, religious sites of other confessions are also represented in Serbia, which can be more seriously incorporated into the tourism business. Greater investment in tourism infrastructure, marketing, training of professional staff is needed, but better cooperation between religious communities and the state is also needed. Particular attention must be paid to a balance between spirituality and commercialization, that is, care must be taken to preserve the cultural, historical, national and spiritual values of the monasteries and prevent them from being transformed into centers of pop culture.

REFERENCES

- Bouma, G.D. (2007). Religious resurgence, conflict and the transformation of boundaries. In P. Beyer and L. Beaman (eds) *Religion, globalization and culture*, Leiden: Koninklijke Brill NV (6, pp. 187-202).
- Digance, J. (2006). *Religious and secular pilgrimage: journeys redolent with meaning*. Tourism, Religion and Spiritual Journeys, Routledge, London and New York (pp. 36-48).
- Kaelber, L. (2002). *The sociology of Medieval pilgrimage: contested views and shifting boundaries*. in W. Swatos and L. Tomasi (eds) *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism: the social and cultural economics of piety*, Westport, Conn: Praeger (pp. 51-74).
- Martinez, R., Mínguez, M. (2015). El turismo religioso como elemento revalorizador de una tradición local: La incorporación de Jalostotitlán a los Pueblos Mágicos [Religious tourism as a revaluing element of a local tradition: The incorporation of Jalostotitlán to the Magical Towns]. *International Journal of Scientific Management and Tourism*, 2, 53-79.

- Mićunović, M., Novaković N., Stefanović G. (2015). *Verski turizam i mogući negativni efekti u odnosu na manastire* [Religious tourism and possible negative effects in relation to monasteries]. *Biz Info*, 6(1), 43–52.
- Nedeljković, S., Markov, S. (2006). Pokloničko putovanje – oblik verskog turizma u Srbiji danas [Pilgrimage - a form of religious tourism in Serbia]. *Turizam*, 10, 78–80.
- Nedeljković, S., Markov, S. (2007). Motivacija za putovanje religioznih turista u Srbiji – kvalitativna analiza [Motivation for travel of religious tourists in Serbia - qualitative analysis]. *Turizam*, 11, 17–20.
- Olsen, D.H., Timothy, D.J. (2006). *Tourism and religious journeys*. Tourism, . In D. Timothy & D. Olsen (Eds.), *Tourism, religion and spiritual journeys* (pp. 1-21). Abingdon: Routledge
- Olsen, D. (2006). *Management issues for religious heritage attractions*. In D. Timothy & D. Olsen (Eds.), *Tourism, religion and spiritual journeys* (pp. 104–120). Abingdon: Routledge
- Plavša, J. (2000). *Turističke regije sveta* [Tourism regions of the world]. Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji* [Census of population, households and homes 2011 in the Republic of Serbia] (2013). Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost, knj. 4., Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Rabotić, B. (2012). *Selektivni oblici turizma* [Selective forms of tourism]. Visoka turistička škola, Beograd.
- Radisavljević Čiparizović, D. (2012). *Religioznost hodočasnika u Srbiji: Studija slučaja tri svetilišta* [Religiosity pilgrims in Serbia: Case study three shrines] [Religiosity of pilgrims in Serbia: Case study three shrines]. *Filozofija i društvo XXIII* (1), Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet (str. 53–68).
- Robles, S. J. (2001). *Turismo religioso - alternativa de apoyo a la preservación del Patrimonio y Desarrollo* [Religious tourism - alternative to support the preservation of Heritage and Development]. *Biblio 3W Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, in Martínez R., Minguez M. (2015), *El turismo religioso como elemento revalorizador de una tradición local: La incorporación de Jalostotitlán a los Pueblos Mágicos*, *International Journal of Scientific Management and Tourism*, 2, 53-79.
- Smith, V. L. (1992). Anthropology and tourism: a career passport. *Practical anthropology*, 14(2), 3-38.
- Stamenković, I. (2005). *Religijski turizam, oblici i motivi na primeru pravoslavlja* [Religious tourism, forms and motives in the example of Orthodoxy]. *Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo*, br. 33-34 (str. 173–188).
- Tala, M. L., Padurean, M. (2008). Dimensions of religious tourism. *Amfiteatru Economic*, 10(2), 242-253.
- Vukonić, B., Čavlek, N. (2001). *Rječnik turizma* [Tourism dictionary]. Masmmedia, Zagreb.
- Vukonić, B. (2006). *Sacred places and tourism in the Roman Catholic tradition*. In D. Timothy & D. Olsen (Eds.), *Tourism, religion and spiritual journeys* (pp. 237-253). Abingdon: Routledge.
- Šušić, V. (2017). *Turistička geografija* [Tourism geography]. Ekonomski fakultet, Niš <http://www.srbija.travel/kultura/sakralni-objekti.323.html>, Accessed 25. 11. 2019. http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/pdf/nrt_proposal_flyer-14july2016-lowres.pdf, Accessed 27.11.2019. <https://www.bastabalkana.com/2018/01/otac-onufrije-hilandarac-kako-zabraniti-ateistima-i-nekulturnima-dolazak-na-svetu-goru/>, Accessed 21. 12. 2019. <https://www.icstrvl.ru/SERBIYA/Palomnicheskii-tur-po-Serbii/index.html>, Accessed 18.01.2020.

ВЕРСКИ ТУРИЗАМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – СТАВОВИ ПОСЕТИЛАЦА МАНАСТИРА

Дејан Ђурђевић¹, Вукашин Шушић², Љиљана Лешевић²

¹Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш, Србија

²Туристичка организација Нови Пазар, Нови Пазар, Србија

Резиме

Поред других туристичких вредности, Србија је препознатљива по манастирима и осталим верским објектима. Ова света места су нарочито привлачна туристима који долазе из држава са доминантно православним становништвом, попут Русије, Бугарске, Румуније или Грчке. Не треба занемарити ни све веће интересовање туриста из Турске, који су посебно заинтересовани за посету културно-историјским објектима отоманске Србије, између осталог, и исламским верским објектима. Стручњаци Светске туристичке организације при Уједињеним нацијама (UNWTO) сматрају да је верски туризам једна од најперспективнијих грана туризма, са највећом стопом раста последњих година.

Треба разликовати две врсте верског туризма. Првој групи верских туриста припадају ходочасници, односно туристи који света места посећују искључиво због верских потреба. На овим путовањима учествују припадници исте вероисповести углавном у пратњи духовника или стручног водича, такве аранжмане организују специјализоване туристичке агенције или верска организација, а путовање нема сезонски карактер, већ је везано за одређене датуме, односно верске празнике. Другу групу верских туриста чине они чије туристичке потребе нису духовне, те ова туристичка кретања имају сличности са другим путовањима у културном, градском туризму и другим видовима туризма. Данас су у свету најпосећенија света места Јерусалим, Ватикан, Мека, Медина, Карбала, Фатима итд., а 300 милиона туриста путује из верских разлога сваке године.

Православни манастири Србије, у претходним деценијама, нису имали велику посећеност, као што је то случај данас, нарочито када су у питању страни гости. Развојем верског туризма и туризма уопште, монаси и монахиње били су принуђени на прилагођавање свакодневним посетама, како верника тако и осталих гостију. Посебну вредност међу православним верским објектима Србије чине манастири које је UNESCO ставио на листу светске културне баштине: Студеница, Ђурђеви ступови, Сопоћани, Високи Дечани, Грачаница, Богородица Љевишка и Пећка патријаршија.

Анкетирање посетилаца манастира спроведено је 2019. године, у четири манастира Српске православне цркве: Ђурђеви ступовима и Сопоћанима код Новог Пазара, Манасији код Деспотовца и манастиру у Лешју код Параћина. Истраживање проблематике верског туризма, спроведено у четири наведена манастира, углавном је оповргло почетне хипотезе. Тако је доказано да домаћи туристи манастире не посећују преважно због духовних, већ културних потреба, као и да монаштво радо дочекује посетиоце, без обзира на чињеницу да гости манастира нарушавају манастирски мир. Осим православних храмова, у Србији су заступљени и верски објекти других конфесија, које је могуће озбиљније укључити у туристичко пословање. Потребно је веће улагање у туристичку инфраструктуру, маркетинг, обуку стручних кадрова, али је нужна и боља сарадња верских заједница и државе.

TECHNOLOGICAL STRUCTURE AND LABOR PRODUCTIVITY OF THE SERBIAN MANUFACTURING INDUSTRY – THE SECTOR LEVEL

Vladimir Mičić^{1*}, Ljubodrag Savić², Gorica Bošković³

¹University of Kragujevac, Faculty of Economics, Kragujevac, Serbia

²University of Belgrade, Faculty of Economics, Belgrade, Serbia

³University of Niš, Faculty of Economics, Niš, Serbia

* *micicv@kg.ac.rs*

Abstract

Labor productivity of the manufacturing industry is an important factor of economic growth and compatibility. The aim of the research is to point out the significance of conducting efficient structural and technological changes in the manufacturing industry of the Republic of Serbia and to examine their impact on the growth of labor productivity. Technological structure was examined according to the technological intensity and methodology of OECD. Labor productivity was analyzed by partial productivity measure, value added per employee from the aspect of impact of various factors on its growth, shift-share analysis. The results of the research show that labor productivity growth rates in the manufacturing industry are high and positive, that they are higher than gross value added, which is the result of change in the number of employees. Productivity growth is higher in areas that belong to high and medium-level technology and is based on the inter-sector effect. The results of this research are useful to the creators of industrial politics when initiating structural changes and relocating the factors that impact labor productivity towards more productive areas of the manufacturing industry.

Key words: labor productivity, technological changes, structural changes, manufacturing industry.

ТЕХНОЛОШКА СТРУКТУРА И ПРОДУКТИВНОСТ РАДА ПРЕРАЂИВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – НИВО ОБЛАСТИ

Апстракт

Продуктивност рада прерађивачке индустрије је важан фактор економског раста и конкурентности. Циљ истраживања јесте да укаже на значај ефикасног спровођења структурних и технолошких промена у прерађивачкој индустрији Републике Србије и испита њихов утицај на раст продуктивности рада. Технолошка структура испитана је према технолошком интензитету и методологији OECD-а. Проду-

ктивност рада анализирана је парцијалном мером продуктивности, додатом вредношћу по запосленом, а са аспекта утицаја различитих фактора на њен раст, „shift-share” анализом. Резултати истраживања показују да су стопе раста продуктивности рада прерађивачке индустрије високе и позитивне, да су веће од стопа раста бруто додате вредности (БДВ), што је резултат промене броја запослених. Раст продуктивности већи је у областима које припадају високом и средње високом технолошком нивоу и заснован је на унутарсекторском ефекту. Резултати овог истраживања су корисни креаторима индустријске политике приликом покретања структурних промена и релокације фактора који утичу на продуктивност рада ка продуктивнијим областима прерађивачке индустрије.

Кључне речи: продуктивност рада, технолошке промене, структурне промене, прерађивачка индустрија.

INTRODUCTION

From the First to the emerging Fourth Industrial Revolution, industry has been a major driving force of economic development, dependent on technological progress and innovation, which influenced its continuous structural changes. Industry, in this context, refers to manufacturing industry, means processing and production, excludes mining and energy, creates value through the conversion of raw materials of different origins into products and services.

Development features and characteristics, especially the regularities of structural changes in developed EU economies, are based on changes in the industry structure, i.e. the relative share of new and technologically intensive industries. Theoretical and empirical arguments prove that manufacturing industry drives sustainable growth and employment, but also structural changes in national economies. Economic development theory refers to technological and structural economic changes as basic determinants of sustainable growth, but also of productivity and competitiveness growth.

Contemporary economic literature focuses on building a knowledge-based society and recommends it as a model for sustainable economic development, especially in countries with scarce resources. The creation of new technologies, significant investment in research activities, education and innovation are prerequisites for productivity growth. Productivity, as a measure of the efficient use of inputs in creating outputs, increases production efficiency and GDP. Productivity drives economic growth and development, thereby determining GDP growth per capita and contributing to rising living standards. Manufacturing industry, compared to other economic sectors, has a higher productivity level and growth, and due to spillover effects, its positive trends also affect the productivity growth of other industries. In addition to capital productivity, labor productivity is most commonly used to express and measure productivity.

In this regard, the subject of this paper is the technological structure and productivity of the manufacturing industry in the Republic

of Serbia. As productivity is a major driver of industry growth, its contribution to the dynamics of economic growth is indirectly determined. The main research objective is to point out the importance of effective implementation of structural and technological changes in Serbian manufacturing industry and examine their impact on labor productivity growth in the era of new digital technological innovations, which will follow the trends and achievements of the Fourth Industrial Revolution.

PRODUCTIVITY CONCEPT AND MEASUREMENT

The hypothesis of economic growth convergence explains higher growth rates in developing countries than in developed economies (Barro & Sala-i-Martin, 2004, p. 44), and empirical research confirms the existence of income convergence (Kang, 2011). According to the neoclassical model, GDP growth rate per capita is inversely related to its initial level (Barro & Sala-i-Martin, 1990, p. 2). If economies are similar in technology, less developed economies grow faster than developed economies. The inverse relationship between initial productivity levels and long-term productivity growth rates is due to the existence of a technological gap between developed and developing economies. Only those economies that have specific skills will be successful in using technology and moving closer to developed economies (Abramovitz, 1986, pp. 385-406). Social skills, in addition to education and institutions, include the ways in which knowledge and technology transfer takes place, the dynamics of structural change and investment. Technological innovations affect economic dynamics, above all, through the growth of productivity and new products (Pasinetti & Schefold, 1994, p. 1936).

Industrial revolutions result in radical economic change due to the application of new innovations, technologies and modes of production. The essence lies in productivity and resource efficiency growth, driven by technological innovation.

We are at the beginning of the Fourth Industrial Revolution marked by the development of digital technologies. The concept of “Industry 4.0” is considered a major driver of the new industrial revolution, which aims to digitize the manufacturing industry. It is defined as “a comprehensive concept and new trend in the manufacturing industry, based on the integration of technologies that enable the ecosystem of intelligent, autonomous and decentralized factories and integrated products and services” (Stanković, Gupta, & Figueroa, 2017, pp. 8-9). It is a new industrial paradigm that embraces the application of modern technologies in industrial production (Pereira & Romero, 2017, pp. 1206-1214), such as: Cyber-Physical Systems (CPS), Internet of Things (IoT), Internet of Services (IoS), Robotics, Additive Manufacturing or Industrial 3D Printing (Computer-Aided Design – CAD), Big Data Analytics, Cloud Computing, Augmented

Reality. The impact of “Industry 4.0 in industrial production will drive labor productivity growth” (Roblek, et al., 2017, pp. 1-11). New and modern industrial technologies will cause structural changes, labor productivity growth, and, thus, rise in income and investment. However, a number of factors determine the impact of technological and structural changes on industrial productivity (OECD, 2015; 5; Globerman, 2000, pp. 3-5).

The Fourth Industrial Revolution and economic changes have also influenced the development of the Global Competitiveness Index 4.0 (GCI 4.0). The focus of GCI 4.0 is on institutions, policies and factors that drive productivity. Productivity affects sustainable economic growth. GCI 4.0 “assesses factors that together affect productivity and determine productivity levels, as the most important driver of long-term improvement in living standards” (Schwab, 2017, pp. 37-38).

The concept of productivity is applied in economic theory and practice with different goals and at different levels. In this case, it is the productivity of the manufacturing industry. “Productivity is an important factor driving production activities” (Singh et al., 2000). It represents resource efficiency, i.e. the efficiency with which industry converts production factors into finished products. Productivity “is the ratio of the measure of output and input, so it is a relative concept” (Productivity & Manual, 2001, p. 18).

The basic characteristic of productivity is that it “influences value creation because inputs in the production process add value to outputs” (Tangen, 2002, 18-20). It is possible to evaluate the level and rate of productivity growth. A high level of productivity has a positive effect on production costs and competitiveness growth, but also on employment, investment and technological change. Productivity levels demonstrate the efficiency of using inputs as well as the rate of return on the investment, while high productivity growth rates indicate that industry has growth potential (Ketteni, et al., 2017, pp. 3-18).

Improving company productivity affects industry productivity growth, but industry-level productivity is higher than company productivity. The reason is market competition and the spillover effect. Industry productivity growth may be due to the improvements in production efficiency with existing knowledge and technology levels or due to the development of new production methods and advances in technology. Productivity growth occurs as a result of better production organization or technological change. In practice, the two processes are simultaneous. Industries below their production capabilities can achieve rapid productivity growth in the process of reaching their production potential, as demonstrated by the practices of industries exposed to international competition. When the industry reaches the limit of production capabilities, productivity can increase technological and organizational change. Productivity growth is largely dependent on a combination of factors such as institutions, quality of workforce, capital and

investment, changes in the business environment, knowledge, technological change, innovation, and the way of diffusion of innovation (Gordon, Zhao & Gretton, 2015, p. 4).

One of the key questions is why industries or sectors differ in productivity levels. At the economic level, it is determined by company performance, market and institutional conditions. In industry, productivity growth is the result of a different combination of company productivity growth, changes in market share, market entry and exit (Scarpetta et al., 2002). Productivity growth in companies depends on changes in the efficiency of inputs used in production. Changes in market share affect the reallocation of resources and productivity due to changes in the market share of high- or low-productivity firms. The process of market entry and exit is a kind of reallocation that contributes to productivity growth, as more productive businesses replace less productive ones. The contribution of reallocation to productivity growth is seen as a process of market competition, driven by changes in institutional conditions and technological progress (Mai & Warmke, 2012, pp. 5-7).

Productivity shows how effectively inputs are used in output creation. The general form of productivity measurement is the ratio between output volume and input volume. Productivity analysis aims to show how and how much production factors contribute to output growth. The goals of productivity measurement are to monitor technological change, increase efficiency, reduce costs, compare production processes, and evaluate living standards (Productivity & Manual, 2001).

Productivity is most often measured using indices or ratios (Schreyer & Pilat, 2001, 127-170). Indices can be either single-factor or multifactor. Labor productivity and capital productivity are one-factor or partial measures of productivity. Multifactor productivity takes into account labor and capital inputs, as well as the substitution between them. Productivity measures also differ in how the output is expressed. There are measures that take into account the total output as well as those that apply the concept of value added.

Labor productivity is obtained as the ratio of the output measure and the measure of labor input. As labor represents only one factor of production, labor productivity also depends on changes that occur in the composition of other factors of production. It shows how productively the work is used to create output or added value. Changes in productivity levels reflect the impact of changes in capital, indirect inputs, efficiency, technical and organizational changes, economies of scale and capacity utilization. Labor productivity growth, based on value added, is less dependent on changes in the relationship between indirect inputs and labor and on the level of integration. Viewed at the macro level, labor productivity, calculated on the basis of value added, is the direct link to GDP per capita, as a measure of living standards (OECD, 2001, p. 11).

Capital productivity can also be calculated as a ratio of outputs or value added and capital inputs. Multifactor productivity or total factor productivity puts the output level in relation to the sum of all inputs. It is an indicator that shows an overall improvement in the economic efficiency in the process of converting inputs to outputs. It also demonstrates the contribution of technology and innovation to economic growth (Syverson, 2011, pp. 326-365). In multifactor productivity, “embodied” and “disembodied” technological changes imply improvements in the quality of capital goods, as well as knowledge and organizational change (OECD, 2001, pp. 11-12).

In addition to using indices, productivity is also measured using econometrics and linear programming methods (Del Gatto, et al., 2011, p. 952). The use of linear programming methods involves assessing the contribution of each production factor to the achieved volume of production, based on the production function. This approach does not require input and product pricing data but quantities. The most commonly used technique is the “Data Envelopment Analysis” (Singh, Motwani, & Kumar, 2000, 234-241).

One of the methods most commonly used in literature for measuring and analyzing productivity, from the point of view of the influence of various factors on its growth, is the shift-share analysis. It breaks down productivity growth into elements that affect changes within and between sectors or industries and productivity growth. The result of changes in labor productivity within an individual sector is called within-sector effect. By combining employment and interaction effects, a between-sector or structural change effect is obtained, which speaks of the contribution of structural change between economic sectors to labor productivity growth (Fagerberg, 2000, 393-411). Shift-share analysis of labor productivity has been applied in numerous empirical studies of structural change (Marouani & Mouelhi, 2015).

RESEARCH METHODOLOGY AND HYPOTHESES

The paper uses the comparative method to compare indicators of structural and technological change and labor productivity indicators. Technological changes and innovations are diverse and dominantly shape virtually all production areas. The connections and relationships between innovation and industry development are complex. The analysis of the results of structural changes is particularly important from the perspective of technological criteria. Therefore, the technological structure of the economy and industry of the Republic of Serbia will be examined based on the OECD technological classification of manufacturing industry by technology intensity (Galindo-Rueda & Verger, 2016, pp. 5-15). Technological effort or intensity relative to their gross value added (GVA) is

an important determinant of labor productivity and industry competitiveness (OECD, 2003, pp. 136-138). The technology-based classification is aligned with the United Nations Industrial Development Organization's Competitive Industrial Performance Index (CIP) (ISIC, 2011, p. 3).

To cover sectors, in particular the manufacturing industry activities, the paper uses industry definition according to the NACE Revision Statistical Classification (22 sectors and 64 activities). The research relies on secondary data of the Statistical Office of the Republic of Serbia (SORS). The general trend and dynamics of manufacturing industry's technological development are analyzed on the basis of value added and number of employees in this industry. According to the methodology applied in the EU, the basic indicator for measuring labor productivity is value added per employee. It is calculated by dividing the GVA of an activity by the number of employees.

Using shift-share analysis, we decompose labor productivity growth into within-sector and between-sector effect. Labor productivity can be expressed by the equation (Fagerberg, 2000, 393-411):

$$\Delta P = \sum_i \left[\frac{P_{io} \Delta S_i}{P_o} + \frac{\Delta P_i \Delta S_i}{P_o} + \frac{S_{io} \Delta P_i}{P_o} \right]$$

The fractions in the equation show three different types of contributions to productivity growth. The first section presents the contribution to labor productivity that results from the reallocation of labor between sectors, i.e. employment effect. This ratio is positive in an economy when labor shifts from the low-tech to the high-tech sector. The second fraction calculates the interaction between productivity changes in individual sectors and changes in labor reallocation between sectors. It is called the interaction effect and is positive if, in addition to productivity growth, a sector also registers an increase in employment. The third fraction indicates the contribution to labor productivity growth, which is the result of changes in labor productivity within the sector, i.e. within-sector effect (Fagerberg, 2000, 393-411). Labor productivity growth can occur as a result of a within-sector effect through capital accumulation, technological change and various advancements, and a between-sector effect that results from structural changes, i.e. labor shift from lower-productivity sectors or industries to higher-productivity ones (McMillan & Rodrik, 2011).

In accordance with the defined subject and objective, the paper tests the following research hypotheses:

Hypothesis 1: Labor productivity growth of the manufacturing industry in the Republic of Serbia is higher in medium-low and medium-high technology sectors.

Hypothesis 2: Labor productivity growth of the manufacturing industry in the Republic of Serbia is based on the within-sector effect.

RESEARCH RESULTS AND DISCUSSION

With reference to the technology level and OECD industry classification, it is possible to analyze the technological structure of the manufacturing industry of the Republic of Serbia (Table 1). The manufacturing industry is characterized by rather low-productivity, labor-intensive and inadequate technological structure, at a time of rapid development of “Industries 4.0”. In 2018, 80% of manufacturing companies operated at L-T (low-technology) and M-L-T (medium-low-technology) levels, created about 75.5% of GVA and employed 78% of workers.

Table 1. Manufacturing industry technological structure in 2018

	Number of companies	GVA	Employment
H-T	5.7	4.5	2.8
M-H-T	14.3	19.9	19.2
M-L-T	25.1	32.2	27.3
L-T	54.9	43.4	50.7

Source: Author calculation based on SORS data, 2020

With reference to the share in GVA structure, from 2001 to 2018, low-tech and medium-low-tech industries dominated the manufacturing industry structure, with low share of medium-high-tech (MHT) industries, especially the high-tech (H-T) level, characterized by higher and high technological intensity, but also labor productivity (Table 2). This is due to low investment, as well as limited application of R&D and production innovation, but also a small transfer of the latest, especially digital technologies.

Table 2. Manufacturing industry GVA 2001-2018, Technology intensity %

	H-T	M-H-T	M-L-T	L-T
2001	4.8	16.4	30.7	48.2
2010	6.5	11.3	34.1	48.1
2018	4.2	19.5	34.4	42.0
Δ 2001	-0.6	3.2	3.7	-6.2
Δ 2010	-2.3	8.2	0.2	-6.1
Mean	6.1	15.4	33.1	45.4
Min	4.2	11.3	30.6	42.0
Max	8.1	20.3	36.6	48.7
Standard deviation	1.4	3.0	1.8	2.1

Source: Author calculation based on SORS data, 2020.

Since 2001, there have been structural changes, but not intense enough. Standard deviation shows the magnitude of the structural change between sector groups. Rather than affecting the rise in the share of high-tech sectors, structural changes saw a decrease by about 2.3 percentage

points in 2018, compared to 2010, while the share of M-H-T levels has increased by 8.2 percentage points. At the same time, the share of the medium-high tech level fell by only 0.2 percentage points, while the high-tech level recorded a decrease of about 6.1 percentage points. Sectors at a low-technology level are the most significant part of the manufacturing industry, according to GVA created. This is due to the high share of food production (C10) and beverage production (C11), which are part of the low-technology group. The share of these two sectors in the manufacturing sector GVA in 2018 was 22.3% of the manufacturing industry GVA, which is slightly lower than in 2010, when the share of these sectors was 26.5%. This is due to slow structural changes, which affects the productivity level and the growth of the manufacturing industry.

The ratio of GVA, expressed in millions of dinars (at constant prices), and the number of employees gives labor productivity in the manufacturing industry sectors, i.e. activities (Table 3).

Table 3. Labor productivity – manufacturing industry sectors in the Republic of Serbia, 2001-2018

	2001	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
C	0.13	0.84	0.99	1.08	1.36	1.52	1.65	1.64	1.64	1.67	1.64
C10	0.17	0.96	1.06	1.16	1.48	1.58	1.77	1.50	1.60	1.59	1.54
C11	0.25	1.86	2.16	2.18	2.57	2.65	2.83	3.74	4.89	4.07	4.11
C12	0.38	2.45	3.46	2.17	1.98	2.03	2.24	3.73	6.00	7.49	6.85
C13	0.08	0.30	0.61	0.56	0.63	0.81	0.72	0.69	0.58	1.25	1.07
C14	0.05	0.40	0.49	0.57	0.71	0.75	0.88	0.82	0.80	0.81	0.79
C15	0.10	0.49	0.61	0.66	0.67	0.86	1.05	0.78	0.63	0.72	0.72
C16	0.09	0.49	0.60	0.68	0.86	0.92	1.01	0.93	0.93	1.07	1.04
C17	0.12	1.26	1.29	1.30	1.70	1.85	2.03	2.25	2.30	2.73	2.83
C18	0.11	0.86	0.95	0.94	1.09	1.15	1.24	1.55	1.30	1.27	0.99
C19	1.18	5.83	12.42	11.24	21.36	36.99	40.54	38.87	16.48	12.50	17.29
C20	0.15	0.57	0.57	0.88	1.35	1.52	1.38	2.37	3.36	3.28	3.41
C21	0.41	2.70	2.47	2.14	2.35	2.50	3.04	4.26	2.71	3.72	3.92
C22	0.13	1.04	1.21	1.22	1.59	1.70	1.99	1.91	2.15	2.27	2.23
C23	0.16	1.05	1.24	1.21	1.32	1.39	1.70	1.90	2.01	2.07	2.28
C24	0.09	0.57	0.37	0.65	0.70	0.69	0.88	0.46	1.13	0.57	0.62
C25	0.08	0.72	0.85	0.95	1.23	1.34	1.14	1.24	1.17	1.69	1.61
C26	0.08	0.87	0.98	1.16	1.22	1.30	1.70	1.82	2.13	2.05	1.79
C27	0.13	0.65	0.78	0.84	0.92	1.03	1.12	1.22	1.07	1.32	1.10
C28	0.09	0.62	0.73	0.93	1.05	1.00	1.38	1.74	1.77	1.90	2.02
C29	0.07	0.34	0.41	0.44	0.69	1.41	1.60	1.72	1.58	1.29	0.97
C30	0.03	0.55	0.44	0.46	0.58	0.65	0.68	0.57	1.25	1.25	1.48
C31	0.10	0.57	0.63	0.68	0.85	0.89	1.06	0.86	0.92	0.97	0.98
C32	0.10	0.69	0.85	0.95	1.03	1.22	1.27	1.31	1.25	1.34	1.58
C33	0.06	0.79	0.93	0.84	1.00	1.16	1.37	1.69	0.89	0.83	1.03

Source: Author calculation based on SORS data, 2020

The manufacturing industry labor productivity has been steadily increasing over the observed period. In addition, value added per worker ranged from 13,000 dinars in 2001 to 1,670,000 dinars in 2017. The differences and variations per sector are much greater, especially in vehicle production (C-30), coke and petroleum products (C-19), base metals (C-24) and chemicals (C-20). The amount of GVA, expressed in millions of dinars per employee, as well as the intensity of changes in these areas, has been under the influence of the investment level in these sectors, in particular the reduction or increase in the number of employees.

In the manufacturing industry of the Republic of Serbia, labor productivity growth is for the most part the result of a continuous decrease in the number of employees and much less of the rise in value added. In the observed period, labor productivity growth rates were higher than GVA growth rates. Labor productivity growth rates, i.e. their mean, minimum and maximum values confirm this (Table 4).

Table 4. Labor productivity growth rates – manufacturing industry sectors, 2001-2018

	2001	2018	Mean	Min	Max	Standard deviation
C	69.0	-2.0	22.0	-2.0	106.9	27.3
C10	73.8	-2.7	20.4	-15.2	108.1	28.9
C11	63.0	1.0	27.2	-12.0	112.8	31.2
C12	75.7	-8.5	31.1	-37.3	178.6	61.8
C13	46.3	-14.7	15.0	-53.6	103.7	33.9
C14	136.0	-2.5	26.3	-7.4	136.0	32.6
C15	92.1	1.0	17.8	-25.4	92.1	25.9
C16	52.2	-3.3	18.8	-13.5	70.8	22.4
C17	45.8	3.6	22.6	-15.6	73.0	23.1
C18	51.9	-22.0	20.6	-16.0	98.7	25.0
C19	336.6	38.4	47.7	-57.6	336.6	90.5
C20	29.2	3.9	27.7	-36.1	93.8	36.8
C21	68.3	5.2	20.9	-36.4	214.7	55.4
C22	45.7	-1.9	22.4	-5.3	107.1	26.3
C23	84.8	10.3	22.7	-3.5	95.4	28.2
C24	36.4	9.7	33.8	-47.4	144.8	54.7
C25	89.1	-4.7	23.1	-31.0	124.3	36.6
C26	22.3	-12.5	27.7	-0.5	192.6	44.1
C27	66.0	-16.6	18.1	-19.3	101.3	29.0
C28	67.5	6.5	25.1	-20.7	84.6	28.8
C29	35.6	-24.7	33.1	-21.2	188.5	57.9
C30	63.2	18.6	34.7	-20.3	129.2	46.9
C31	-12.0	0.9	15.6	-18.7	80.1	27.5
C32	132.0	18.2	26.7	-6.4	142.2	43.2
C33	149.8	23.6	30.1	-47.4	149.8	43.8

Source: Author calculation based on SORS data, 2020

Sector-level analysis shows that greater dispersion of labor productivity growth rates suits greater structural changes between sectors, as measured by changes in GVA. Standard deviation of labor productivity trends by sector since 2001 confirms this. Higher dispersion means higher standard deviation of labor productivity. Sectors whose growth rates have higher deviation record high labor productivity. Labor productivity growth rates confirm the industrial development experience, where dynamic labor productivity growth in the manufacturing sector precedes and influences the creation of a modern production structure. Previous studies of structural changes in the manufacturing sector of the Republic of Serbia confirm this finding (Savić, et al., 2015, pp. 25-45).

Labor productivity growth was recorded at all technology levels in the period 2001-2018. In 2018, the highest productivity level was in high-tech sectors and the lowest in low-tech sectors, which is also correlated with the GVA, generated at these levels (Table 5).

Table 5. Labor productivity 2001-2018

	Sector C	H-T	M-H-T	M-L-T	L-T
2001	0.13	0.16	0.10	0.14	0.12
2002	0.26	0.49	0.21	0.31	0.24
2003	0.31	0.56	0.25	0.35	0.29
2004	0.37	0.67	0.32	0.43	0.33
2005	0.38	0.74	0.26	0.47	0.36
2006	0.49	0.85	0.28	0.63	0.46
2007	0.62	1.07	0.39	0.77	0.59
2008	0.71	1.33	0.50	0.85	0.66
2009	0.84	1.47	0.54	0.98	0.82
2010	0.99	1.46	0.61	1.26	0.94
2011	1.08	1.52	0.74	1.40	1.00
2012	1.36	1.63	0.95	1.85	1.23
2013	1.52	1.75	1.23	2.07	1.31
2014	1.65	2.19	1.37	2.19	1.45
2015	1.64	2.64	1.66	2.11	1.35
2016	1.64	2.37	1.80	1.92	1.39
2017	1.67	2.36	1.63	1.80	1.33
2018	1.64	2.36	1.42	1.69	1.28

Source: Author calculation based on SORS data, 2020.

Average labor productivity growth rates of technology levels in the 2001-2018 manufacturing industry show that they were approximately equal (Table 6).

Table 6. Average rates of change in labor productivity, 2001-2018

Labor productivity	2001-2010	2010-2018	2001-2018
Sector C	29.4	7.8	21.3
H-T	36.8	7.5	21.3
M-H-T	27.6	17.4	22.4
M-L-T	36.1	10.8	22.8
L-T	31.1	9.8	20.0

Source: Author calculation based on SORS data, 2020

If labor productivity growth rates are observed in two periods, the conclusion is different. In the 2001-2010 period, the average labor productivity growth of the manufacturing sector was 29.4%, while in the period 2010-2018 it decreased over 3.7 times. This is due to a much larger drop in the number of employees in the period 2001-2010 than in the period 2010-2018. In the period 2010-2018, the medium-high-tech group was in the lead by the 17.4% growth rate, followed by the medium-low-tech group, with 10.8%. We can say that higher GVA generation was due to greater investment in certain medium-high-tech sectors and new technologies. The results in Table 6 confirm the first hypothesis, that the manufacturing industry productivity growth in the Republic of Serbia is higher in both medium-high- and medium-low-tech sectors.

Using the shift-share analysis, we perform the breakdown of labor productivity growth in the manufacturing industry, as well as in certain groups of sectors of the Serbian economy. Using employment and GVA data, we calculate employment effect, interaction effect and within-sector effect and total results as the sum of all employment and interaction effects (Table 7).

Table 7. Labor productivity growth by sector in 2001-2018

	Between-sector effect		Within-sector effect	Total
	Employment effect	Interaction effect		
Agriculture	-0.15	-0.31	0.51	0.05
Industry	-0.09	-0.59	3.15	2.46
Manufacturing industry	-0.04	-0.46	2.42	1.92
Services	0.13	1.48	5.39	7.00

Source: Author calculation based on SORS data, 2020

The obtained results indicate that labor productivity growth in the Serbian economy in the 2001-2018 period was largely the result of within-sector profit or effect, i.e. the use of factors and resources, as other studies confirm (Jakopin, 2012). In most sectors, including the manufacturing industry, the greatest impact of the within-sector effect is the result of a drop in the number of employees. The employment effect and resource

shift from low-productivity to high-productivity activities had a slight, mainly negative impact on labor productivity growth in three industrial sectors. The interaction effect had greater significance, but also a negative impact in industrial sectors, especially in the manufacturing industry. The between-sector effect was very low in all sectors and had a negative impact on productivity growth. In service sectors (G-S), the between-sector effect had a positive impact on labor productivity, so services dominate the economy in generating total GVA. Thus, the results confirm the second hypothesis that labor productivity growth of the manufacturing industry in Serbia rests on within-sector profit or effect, which is due to insufficiently efficient structural changes. The downside is the negative employment effect, which means a labor shift from low- to medium- and high-tech sectors. Also, the low negative values of the interaction effect mean that there has been no noticeable increase in the number of employees in the manufacturing industry, despite a slowdown in decline intensity since 2015, which has lasted for almost twenty years.

CONCLUSION

Technology intensity shows very low improvement in the manufacturing industry technology level and slow intensity of changes. The reasons are inadequate structural and technological changes, low investment and insufficient domestic technological innovation, as well as insufficiently developed mechanisms for the transfer of modern technology from abroad, foreign and domestic companies.

An important finding of the analysis is that labor productivity growth rates of the manufacturing industry are high and positive, but higher than GVA growth rates, more due to drop in the number of employees than increase in production. It is clear that increasing labor productivity, based on the reduction in the number of employees, cannot be a long-term strategy for overall productivity growth, and, thus, for industrial growth. New technology, its transfer from abroad, greater investment in R&D are needed to increase production volumes in mid-high- and high-tech sectors. The current manufacturing industry structure, where low-tech production is dominant, does not have the capacity to provide, in the long run, more productive growth in labor productivity and higher growth rates in the manufacturing industry as a whole.

The average labor productivity growth rates, according to different technology levels, confirm the first hypothesis that manufacturing industry productivity growth in the Republic of Serbia is higher in high- and medium-high-tech sectors than in medium-low- and low-tech sectors. This fact points to the legality of higher labor productivity growth at higher technology levels than at lower levels.

The shift-share analysis finds that the manufacturing industry productivity growth, as well as that of other sectors, is the result of within-sector profit, i.e. the result of resource use. Shifting resources and production factors from low-productivity activities to high-productivity activities does not have a significant impact on labor productivity growth, thus confirming the second research hypothesis that manufacturing industry productivity growth is based on within-sector profit or effect.

The research conducted has some limitations. Only the manufacturing industry productivity has been analyzed, due to the lack of comparable data that would allow the calculation of factor productivity. For the same reason, no comparison with other countries' manufacturing industries has been made. Given these limitations, this research opens up opportunities for new analyses to eliminate them.

Finally, labor productivity growth does not rely on resource reallocation between sectors. The characteristics of structural change indicate the directions which future industrial policy should take. The results of this research are useful to industrial policy makers as they indicate that reallocation of labor productivity growth factors must focus on structural changes in the more productive manufacturing industry sectors.

REFERENCES

- Abramovitz, M., (1986). Catching up, forging ahead, and falling behind. *The Journal of Economic History*, 46(2), 385-406.
- Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1990). Economic growth and convergence across the United States (No. w3419). National Bureau of Economic Research, 2.
- Barro, R.J., Sala-i-Martin, X. (2004) *Economic Growth* (Second Edition). The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 44.
- Del Gatto, M., Di Liberto, A., & Petraglia, C. (2011). Measuring productivity. *Journal of Economic Surveys*, 25(5), 952.
- Fagerberg, J. (2000). Technological progress, structural change and productivity growth: a comparative study. *Structural change and economic dynamics*, 11(4), 393-411.
- Galindo-Rueda, F., & Verger, F. (2016). OECD taxonomy of economic activities based on R&D intensity, 5-15.
- Globerman, S. (2000). Linkages between technological change and productivity growth. *Industry Canada*, 3-5.
- Gordon, J., Zhao, S., & Gretton, P. (2015). On productivity: concepts and measurement. Productivity Commission Staff Research Note, Canberra, February.
- ISIC, R. (3). Technology intensity definition, classification of manufacturing industries into categories based on R&D intensities (2011). URL:< <http://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf>, 3.
- Jakopin, E. (2012). Post-crisis reallocation of growth factors. *Ekonomski horizonti*, 14(2), 77-87.
- Ketteni, E., Mamuneas, T., & Pashardes, P. (2017). Factors affecting the productivity of European Economies. *Cyprus Economic Policy Review*, 11(2), 3-18.
- Mai, B., & Warmke, N. (2012). Comparing approaches to compiling macro and micro productivity measures using Statistics New Zealand data. In *New Zealand Association of Economists Conference*, Palmerston North, New Zealand, 5-8.

- Marouani, M. A., & Mouelhi, R. (2015). Contribution of structural change to productivity growth: Evidence from Tunisia. *Journal of African Economies*, 25(1), 110-132.
- McMillan, M. S., & Rodrik, D. (2011). Globalization, structural change and productivity growth (No. w17143). National Bureau of Economic Research, 12.
- OECD, (2001). *Measuring Productivity*, OECD Manual, Measurement of aggregate and industry-level productivity growth, Paris, pp. 11-12.
- OECD, (2003). *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2003*, OECD Publishing. doi: 10.1787/sti_scoreboard-2003-en
- OECD, (2015). *The innovation imperative: Contributing to productivity, growth and well-being*. OECD Publishing 5-7.
- Pasinetti, L. L., & Schefold, B. (1994). Structural economic dynamics: A theory of the economic consequences of human learning. *Journal of Economic Literature*, 32(4), 1936.
- Pereira, A. C., & Romero, F. (2017). A review of the meanings and the implications of the Industry 4.0 concept. *Procedia Manufacturing*, 13, 1206-1214.
- Productivity, M., & Manual, O. E. C. D. (2001). Measurement of aggregate and industry-level productivity growth. *Organisation for economic co-operation and development*.—P, 11-18.
- Roblek, V., Meško, M., & Krapež, A. (2016). A complex view of industry 4.0. *Sage Open*, 6(2), doi:2158244016653987, 1-11
- Savić, L., Bošković, G., & Mičić, V. (2015). Structural changes in manufacturing industry at division level: Serbia and new EU member states. *Industrija*, 43(4), 25-45.
- Scarpetta, S., Hemmings, P., Tressel, T., & Woo, J. (2002). The role of policy and institutions for productivity and firm dynamics: evidence from micro and industry data.
- Schreyer, P., & Pilat, D. (2001). Measuring productivity. *OECD Economic studies*, 33(2), 127-170.
- Schwab, K. (2017). *The Global Competitiveness Report 2017- 2018*. World Economic Forum, 37-38.
- Singh, H., Motwani, J., & Kumar, A. (2000). A review and analysis of the state-of-the-art research on productivity measurement. *Industrial Management & Data Systems*, 100(5), 234-241.
- Stankovic, M., Gupta, R., & Figueroa, J. (2017). Industry 4.0-Opportunities behind the challenge. *United Nations Industrial Development Organization*, 8-9.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (SORS). (2017). *Statistical database*. Belgrade, Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Syverson, C. (2011). What determines productivity?. *Journal of Economic literature*, 49(2), 326-365.
- Tangen, S. (2002, December). Understanding the concept of productivity. In *Proceedings of the 7th Asia-Pacific Industrial Engineering and Management Systems Conference*, Taipei, 18-20.

ТЕХНОЛОШКА СТРУКТУРА И ПРОДУКТИВНОСТ РАДА ПРАЕАЋИВАЧКЕ ИНДУСТРИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – НИВО ОБЛАСТИ

Владимир Мишић¹, Љубодраг Савић², Горица Бошковић³

¹Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет, Крагујевац, Србија

²Универзитет у Београду, Економски факултет, Београд, Србија

³Универзитет у Нишу, Економски факултет, Ниш, Србија

Резиме

Продуктивност рада прерађивачке индустрије важан је фактор економског раста. На раст продуктивности рада овог сектора утичу интензитет и правац технолошких и структурних промена.

Промена структуре ка пропульзивнијим активностима, које су интензивне технологијом и које стварају већу додату вредност, детерминише раст БДП-а *per capita* и утиче на повећање животног стандарда. Технолошке промене и иновације су разноврсне и доминантно обликују све области производње. Наведено посебно важи у време Четврте индустријске револуције, која је обележена динамичним развојем дигиталних технологија, а чија је главна карактеристика висок технолошки ниво.

Повезаност и релације између иновација и развоја индустрије су сложене природе. Анализа резултата структурних промена посебно је значајна са аспекта технолошких критеријума.

Предмет истраживања овог рада јесте технолошка структура и продуктивност рада прерађивачке индустрије Републике Србије. Специфичност истраживања је у томе што се бави анализом структурних промена, технолошким нивоом и продуктивношћу рада на нивоу области прерађивачке индустрије. Циљ истраживања јесте да укаже на значај ефикасног спровођења структурних и технолошких промена у прерађивачкој индустрији Републике Србије и испита њихов утицај на раст продуктивности рада. Технолошка структура испитана је према технолошком интензитету и методологији OECD-а. Продуктивност рада анализирана је парцијалном мером продуктивности, додатом вредношћу по запосленом, а са аспекта утицаја различитих фактора на њен раст, „shift-share” анализом. Она показује различите ефекте фактора као, на пример, релокацију радне снаге између сектора и унутар њих, који су посебно важни када структурне промене иду у правцу померања радне снаге из нискотехнолошких у високотехнолошке области, односно од области са нижом продуктивношћу ка областима са вишом продуктивношћу рада. Овом анализом утврђено је да је раст продуктивности рада прерађивачке индустрије резултат унутарсекторске добити, то јест резултат употребе ресурса. Померање ресурса и производних фактора из активности са ниском продуктивношћу у активности са високом продуктивношћу – није имало значајан утицај на раст продуктивности рада.

Резултати истраживања показују, такође, да су стопе раста продуктивности рада прерађивачке индустрије Републике Србије високе и позитивне, да су веће од стопа раста бруто додате вредности, али је то резултат смањења броја запослених, што не може бити дугорочна стратегија укупног раста продуктивности, а тиме ни индустријског раста. Дакле, раст продуктивности прерађивачке индустрије већи је у областима које припадају високом и средње високом технолошком нивоу, највећим делом потиче од унутарсекторског ефекта и није се заснивао на релокацији ресурса између сектора. Имајући у виду да карактеристике структурних промена указују на правце у којима треба да делује будућа индустријска политика, резултати овог истраживања су корисни креаторима индустријске политике приликом покретања структурних промена, односно релокације фактора који утичу на продуктивност рада ка продуктивнијим областима прерађивачке индустрије.

**IPABO
LAW**

ПОЛИЦИЈСКА ТОРТУРА КАО ВИД КРШЕЊА ЉУДСКИХ ПРАВА

Радомир Зекавица*, Зоран Кесић

Криминалистичко-полицијски универзитет, Београд, Србија

* radomir.zekavica@kpu.edu.rs

Апстракт

Заштита људских права и слобода један је од примарних циљева полиције у демократском друштву. Међутим, ниједно друштво није имуно на различите појавне облике незаконитог рада полиције. Неки од њих, попут полицијске тортуре (бруталности), представљају најтеже облике не само незаконитог већ и нехуманог поступања према грађанима. Имајући то у виду, чинило нам се важним да у овом раду размотримо изнова најзначајније аспекте феномена „полицијске тортуре” – основна значења, узроке, начине и последице његовог манифестовања. Наша намера је да на тај начин бар делимично отклонимо одређене недоумице у тумачењу ове појаве, али и да уједно повећамо заинтересованост научне јавности за истраживање полицијске тортуре, и то не само кроз теоријску анализу већ и кроз емпиријска истраживања конкретне појаве. Потреба за тим произлази из чињенице да у нашим условима нису до сада у довољном броју спроведена таква истраживања у којима би се системски и свеобухватно истражио феномен „полицијске тортуре”.

Кључне речи: полиција, тортура, људска права, насиље.

POLICE TORTURE AS A FORM OF HUMAN RIGHTS VIOLATION

Abstract

The protection of human rights is one of primary goals of police work in democratic societies. However, no society is immune to the various forms of illegal police work. Some of them, like police torture, are the hardest forms of illegal police activity and the inhuman treatment of citizens as well. The paper focuses on the aspects that appear to be essential, so the paper considers the most important aspects of the phenomenon of "police torture" - the basic meanings, causes, ways and consequences of its manifestation. Our goal is to remove certain doubts in the interpretation of this phenomenon, but also to increase the interest in investigating the appearance of torture in the police. Such a scientific study has not been conducted so far, so there is a need for further comprehensive investigations of the "police torture" phenomenon.

Key words: police, torture, human rights, violence.

УВОД

Узимајући у обзир својства извршиоца и специфичну природу полицијског ауторитета, имајући притом у виду разноврсност средстава принуде, који стоје на располагању припадницима полиције,¹ могло би се закључити како „полицијско насиље“² има бројне манифестације и варијације. Чињеница је да већина средстава принуде у себи садржи физичку компоненту, која иначе најпрецизније одређује њихову природу, али и посредством које се најбоље може изразити њен суштински насилан карактер.

Стога и не чуди зашто се феномен полицијског насиља преваходно сагледава у контексту физичког насиља – поступци који за резултат имају физичке (телесне) повреде или смрт. Холмс (Holmes) и Смит (Smith) своју фокусираност ка овом виду насилничког понашања правдају чињеницом да „физичко насиље најјасније дефинише природу полицијског насиља“ (Holmes & Smith, 2008, р. 6). Овоме треба додати како је физичко насиље, пре свега због малог индекса прикривања, најлакше спознати, а тиме и најлакше научно истражити. У једној од првих таквих студија, спроведеној 1931. године у полицијском одељењу града Њујорка, Хопкинс (Hopkins) открива како је прекомерна сила утврђена у 166 случајева (23,4% свих случајева употребе силе), а најчешће коришћена метода је ударање осумњиченог песницом (67 случајева). Поред тога је забележена употреба гуменог црева (19 случајева), кратке тољаге (12 случајева) и чупање за косу (1 случај) – (Roberg, Crank & Kuykendall, 2004, str. 386).

За разлику од физичког, психичко насиље се теже уочава и „мери“, па је тиме отежано истраживање његовог обима и интезитета. Упркос томе, значај овог вида насиља, посебно у спровођењу тортуре, намеће императив истраживачима да, у циљу целовитог сагледавања полицијског насиља, истраже и психичко насиље и да ти-

¹ Илустрације ради, наш законодавац је ставио на располагање припадницима полиције следећа средства принуде: 1) физичка снага; 2) распршивач са надражујућим средством; 3) електромагнетна средства; 4) службена палица; 5) средства за везивање; 6) специјална возила; 7) службени пси; 8) службени коњи; 9) средства за запречавање; 10) уређаји за избацивање млазева воде; 11) хемијска средства; 12) посебне врсте оружја и средстава и 13) ватрено оружје (чл. 105 Закона о полицији, *Службени гласник РС* бр. 6/16).

² Неспорно је да насиље представља универзалну категорију. Сходно томе, израз „полицијско насиље“ користимо преваходно како бисмо ову појаву издвојили из општег контекста и да бисмо кроз њено независно сагледавање могли спознати специфичности испољавања насиља у раду полиције. Истина, коришћење формулације *полицијско насиље* (*насиље полиције*) на нашем подручју се углавном везује за медијски приказ конкретне појаве, док се у научним и стручним радовима она ретко појављује, иако је у свету то готово уобичајена пракса.

ме бар делимично осветле део тамног поља у ком се оно углавном налази.

Закупљеност научне и стручне јавности проблемом насиља полиције доказује све већи број научних студија и монографских дела у којима се обрађују теме као што су бруталност, тортура и незаконита лишења живота при поступању полиције, односно полицијска убиства. Иако се већина тих истраживања и даље спроводи на подручју англосаксонских земаља, а пре свега у САД, у последње време је повећано интересовање за проучавањем ових појава и у нашем региону, уз приметан фокус аутора ка анализирању правних аспеката насиља полиције, односно незаконите употребе средстава принуде, или да будемо још прецизнији – прекорачења и злоупотреба овог полицијског овлашћења.³

Због изузетног значаја нормативног аспекта за разумевање полицијског насиља, али и његових појединачних облика, као што је полицијска тортура, у овом раду ћемо се делимично осврнути и на овај сегмент конкретних појава. С друге стране, потребно је имати у виду да насиље полиције, као и све његове појединачне варијације, не представљају само правни проблем. Заправо, овде је реч о веома сложеној појави, чије разматрање захтева један шири научни приступ, као што је рецимо онај који се негује унутар криминолошке перспективе, а која преферира емпиријско истраживање.

Када је конкретно реч о полицијској тортури, потребно је имати у виду да њене бројне специфичности, а пре свих својство извршиоца и околности под којима се такви поступци предузимају, чине истраживање ове појаве проблематичним, али и изазовним подухватом. Поред проблема практичне природе, истраживачи овог феномена могу се сусрести и са неким концептуалним ограничностима, посебно у смислу дефинисања предмета истраживања. Отуда и наша тежња да у овом раду преиспитамо нека од постојећих схватања тортуре и на тај начин изнађемо што прихватљивије одређење, које би притом представљало битан ослонац у дефинисању предмета истраживања неких будућих научних студија о полицијској тортури.

³ Од представника научне јавности из нашег региона сматрамо да су нарочит допринос у сагледавању овог сегмента употребе средстава принуде у поступању полиције дали Драган Арлов, Горан Вучковић, Гојко Шетка, Мирослав Жаберл, Петар Веић и Маријан Шуперина.

*РАЗМАТРАЊЕ ПОЈМА „ПОЛИЦИЈСКА ТОРТУРА”
У КОНТЕКСТУ УОБИЧАЈЕНИХ СХВАТАЊА
ФЕНОМЕНА ТОРТУРЕ*

Битно полазиште у сагледавању полицијске тортуре представља дефиниција тортуре коју у својој студији даје Џорџ Скот (George Scott). По његовом мишљењу, тортуром представља „било која процедура која укључује суровост, патњу и бол, а која се спроводи на некој особи, под било којим околностима и са било којим циљем, без обзира на то да ли се она завршава тим злостављањем или се наставља прекидом живота” (Скот, 2005, стр. 17).

Значај ове дефиниције за поимање феномена тортуре уопште је неспоран. Питање је, међутим, да ли у контексту једног оваквог општег одређења можемо довољно прецизно сагледати специфичности полицијске тортуре, а посебно да ли је можемо разграничити од њој блиских појава. Тако, рецимо, полицијска бруталност се такође може окарактерисати као „суров поступак” током ког жртва може да претрпи „патњу и бол”. Поред тога, упитно је да ли перцепција тортуре на којој инсистира овај аутор, а која се значајно ослања на средњовековни инквизиторски поступак и традиционалне форме мучења, адекватно осликава полицијску тортуром у данашњим условима. Истина је да неке актуелне методе тортуре нису далеко одмакле од мучења из доба инквизиције, нити се сврха тортуре временом битно променила (она се и даље углавном користи као средство у ислеђивању кривичних дела). Ипак, за разлику од времена када је држава институционализовала мучење, подводећи га под легитимну праксу ислеђивања, сада имамо потпуно обрнуту логику, где се од државе и њених органа децидно захтева да се уздрже од оваквих поступака. У том смислу, Клеменчић (Klemenčič) употребу мучења повезује са три основна начела: 1) Забрана мучења је апсолутна; 2) Мучење је у грубој супротности са темељним начелима цивилизацијског понашања, чак и ако се изводи у блажим облицима и у посебним околностима; 3) Мучење не погађа само жртве, већ је понижавајуће и за полицајца који га изводи, указује, одобрава или допушта, што баца лошу светлост на државу у целини (Жаберл & Арлов, 2006, стр. 66).

Дакле, у данашњим околностима, праћеним израженом тежњом за ширењем цивилизацијских тековина, сваки облик тортуре, али и било који други вид нечовечног и понижавајућег поступања, примењен чак и у сврхе сузбијања криминалитета – добија потпуно другачију конотацију, па се самим тим и треба посматрати другачије у односу на његово традиционално поимање. Имајући у виду да се ислеђивање кривичних дела данас одвија у потпуно другачијем правном амбијенту, заснованом на низу принципа којих су кривично-правни субјекти дужни да се придржавају, за разумевање тортуре је од посебне важно-

сти њено правно тумачење. Заправо, тумачење овог феномена у правним актима и документима је можда и најрелевантније за објашњење ове појаве.

Сходно томе, посебно значајном сматрамо следећу дефиницију: „Израз 'тортура' означава сваки акт којим се једном лицу намерно наносе бол или тешке физичке или менталне патње, у циљу добијања од њега или неког трећег лица обавештења или признања или његовог кажњавања за дело које је то или неко треће лице извршило или за чије извршење је осумњичено, застрашивања тог лица или вршења притиска на њега или застрашивања или вршења притиска на неко треће лице или из било којег другог разлога заснованог на било ком облику дискриминације, ако тај бол или те патње наноси службено лице или било које друго лице које делује у службеном својству или на његов подстицај или са његовим изричитим или прећутним пристанком. Тај израз се не односи на бол или патње које су резултат искључиво законитих санкција, неодвојивих од тих санкција или које те санкције проузрокују” (*Конвенције против мучења и других окрутних и нечовечних или понижавајућих третмана или кажњавања*, чл. 1).

Ова дефиниција несумњиво представља једно од најцеловитијих виђења феномена тортуре, што је чини кључним путоказом ка научном сагледавању ове појаве уопште. Тиме она представља и битан ослонац за дефинисање полицијске тортуре и идентификовање неких од њених кључних елемената, као што су: 1) радња извршења – намерно nanoшење бола, односно тешке физичке и/или менталне патње; 2) сврха примене – изнуђивање исказа, застрашивање или кажњавање и 3) својство извршиоца – полицијски службеник, али и било које друго лице које делује у службеном својству или на подстицај или пристанак полицијског службеника.

Још један значајан извор за боље разумевање суштине полицијске тортуре представљају стандарди Европског суда за људска права. Према тим стандардима, поступања овлашћених службених лица према другим лицима сматрају се мучењем уколико испуњавају следеће услове: 1) *delictum proprium* – може га учинити само државно службено лице или друго лице које делује у службеном својству; 2) *dolus specialis* – потребна је посебна намера, тј. понашање мора бити планирано или дозвољено не само за nanoшење великог бола и патње већ и за добијање од мученог или неког трећег лица информације или признања, његовог кажњавања за дело које је он или треће лице учинило или се сумња да га је учинило, застрашивања или присиљавања њега или трећег лица; 3) *dolus eventualis* – будући да је довољан и прећутни пристанак државног службеног лица, горепоменути *dolus specialis* може бити и *dolus eventualis* (на пример, када полицијски руководиоца прећутно да пристанак на мучење које је учињено од стране њему подређених лица) (Петровић, 2010, стр. 83–84).

Руководећи се овим карактеристикама, можемо закључити да се полицијска тортура односи искључиво на случајеве у чијој позадини се налази држава, односно њени службени представници, који са посебно израженом злом намером наносе жртви озбиљан бол и патњу. Својство извршиоца, опредмеђено у полицијском службенику, и предузимање конкретних поступака у том службеном својству – дају овом поступку епитет „полицијске” тортуре.

Приликом дефинисања ове појаве важно је узети у обзир дистинкцију на коју указује Келман (Kelman), правећи разлику између тортуре као „обичног злочина” (*ordinary crime*) и као вида тзв. злочина (из) послушности (*crimes of obedience*). Овај аутор објашњава: „Мучење се сматра обичним злочином ако је извршено од стране индивидуалних службеника, на њихову сопствену иницијативу, насупрот политикама и наређењима под којима они функционишу. У основи феномена мучења је, међутим, то да оно углавном није обичан злочин, већ злочин (из) послушности – злочин који се дешава, не насупрот ауторитетима, него под изричитим инструкцијама ауторитета за учествовање у делима мучења, или у некој средини у којој се оваква дела имплицитно очекују или, у најмању руку, толеришу од стране ауторитета” (Kelman, 2005, стр. 126).

Посматрајући полицијску тортуру у овом контексту, ми не само да спознајемо њене различите манифестације већ постајемо свесни чињенице да се иза једног таквог поступка могу крити различите покретачке снаге – сопствена иницијатива полицијског службеника или инструкције непосредних ауторитета. Иако је у оба случаја извршилац мучења заправо иста особа, сâм контекст и повод извршења се битно разликују. У првом случају је најчешће у питању лична тежња полицијског службеника да расветли конкретно кривично дело или пак да таквим поступком казни конкретно лице. Сама мотивација извршиоца да предузме акт мучења, а која је у овом случају пресудно одређена остварењем личног интереса, приближава овај поступак класичним видовима мучења, због чега би се и могао третирати као обичан злочин.

С друге стране, посматрање полицијске тортуре као злочина (из) послушности усмерава нашу пажњу и на конкретну структуру ауторитета унутар које се спроводи сам процес мучења, односно под чијим окриљем делује мучитељ. Реч је обично о ситуацијама у којима иза мучитеља стоји његов претпостављени, који захтева од свог потчињеног да беспоговорно спроводи поступак мучења или пак толерише такву праксу, односно не кажњава њене извршиоце, стварајући на тај начин атмосферу у којој се заправо деликти мучења охрабрују. У том смислу је значајно следеће објашњење: „Чињеница да нека криминална акција служи различитим личним мотивима или се извршава са већим степеном иницијативе и личног ангажовања не помера је из категорије злочина (из) послушности све док се та акци-

ја подржава од стране структуре ауторитета или док извршиоци тих дела имају добар разлог да верују да је ова акција очекивана или да се толерише и вероватно одобрава од стране ауторитета” (Kelman & Hamilton, 1989, стр. 50).

У тежњи да што прецизније дефинишемо полицијску тортуру, битно је указати на суштинске разлике између мучење и других облика нечовечног и понижавајућег поступања службеника полиције. Иако мучење представља вид оваквог понашања, оно је у Конвенцији УН-а посебно издвојено и рекли бисмо с правом стављено на прво место. Тиме се очигледно желело нагласити да се оно у односу на друге облике нечовечног и понижавајућег понашања истиче по својој окрутности, односно степену озбиљности изазваног бола и патње, а која се описује придевима „озбиљна”, „велика”, „сурова”. Насупрот томе, у пракси постоје бројни други видови нехуманог понашања, а који се због свог карактера и радње извршења (пре свега јер наносе бол и патњу мањег интензитета и озбиљности) не могу квалификовати као мучење (у правом смислу те речи). Међутим, чињеница да и ови поступци изазивају физичке и душевне патње код жртве отежава њихово разграничење од класичног мучења.

Мада правно недовољно дефинисани, нечовечно и понижавајуће поступање и кажњавање добили су одређену форму кроз праксу Европског суда за људска права, који је ове облике злостављања посматрао као суштински истоветне са мучењем, уз ту разлику да се код нечовечног поступања ради о наношењу бола мањег интензитета, док је код понижавања нагласак више стављен на психичко трпљење због повреде достојанства него на физичку патњу. Према ставу овог суда, „један поступак се сматра понижавајућим када код жртве изазове осећај страха, зебње и инфериорности, а који их може понизити и обезвредити и можда сломити њихов физички или морални отпор” (Петровић, 2010, стр. 82). Притом, за постојање понижавајућег поступања довољно је да се сама жртва осећа пониженом, чак и уколико не постоји став околине да је достојанство жртве нарушено.

Иначе, један од најпознатијих случајева у којима се Европски суд за људска права изјашњавао о постојању мучења у поступцима полиције јесте предмет *Ireland v. United Kingdom* (App. No. 5310/71). Поступак је покренут због понашања припадника британске полиције у Северној Ирској приликом саслушавања лица осумњичених за припадност сепаратистичким снагама, а које се заснивало на примени тзв. пет техника дезоријентације и лишавања чулних надражаја: 1) навлачење платнене вреће на главу током испитивања; 2) излагање дуготрајним непријатним звуцима и буци; 3) лишавање сна; 4) ускраћивање хране и воде и 5) приморавање осумњичених лица на дуготрајно стајање на ножним прстима уз зид. Док је независна комисија ове технике „интензивног саслушавања” оквалификовала као

мучење, Суд је имао другачији став, сматрајући да поменуте технике испитивања не представљају мучење, будући да нису проузроковале патњу посебно јаког интензитета која одликује мучење, већ да је реч о нечовечном поступању. Оваква одлука била је мотивисана чињеницом да иследници нису били у физичком контакту са осумњиченима и да није било примене непосредног насиља (Симовић & Зековица, 2012, стр. 252).

Руковођени логиком да неки поступак може бити квалификован као тортура само ако су нанети бол и патња заиста озбиљни, многи аутори се приликом разматрања полицијске тортуре усредсређују на свирепо физичко злостављање жртве. У том смислу, посебно индикативан пример полицијске тортуре десио се у Бихару, у Индији, где је у службеним просторијама једне полицијске станице киселином и жицама бицикла ослепљено 29 приведених лица осумњичених за вишеструка кривична дела (Bailey, 1996, p. 274). Међутим, данашњи развој науке и технике је, како Милић подсећа, омогућио појаву нових, суптилнијих, али подједнако сурових метода, које подразумевају употребу различитих електричних и електронских направа и психофарматика (Милић, 2005, стр. 118). Поред тога што изазивају велику патњу и бол, предност ових метода, у односу на класичне технике тортуре, јесте то што углавном не остављају видљиве трагове примене, што додатно отежава доказивање постојања мучења у конкретним случајевима.

Сходно томе, и не чуде запажања како у поступању полиције методе психичке тортуре полако преузимају примат над физичким злостављањем, а као неке од тих метода у литератури се наводе: 1) смештање осумњичених у мале, мрачне ћелије; 2) дуготрајно испитивање под јаким светлом, без хране и воде; 3) претња оружјем уз испаливање ђорака у близини осумњиченог; 4) вожања у лифту осумњиченог који пати од клаустрофобије (Roberg, Crank & Kuykendall, 2004, str. 387). У Јапану се спровођење полицијске тортуре све више повезује са постојањем „сурогат затвора“, у којима је распрострањено психичко мучење, окрутан и нехуман третман. Тортура укључује дуготрајну изолацију, прекидање сна и потпуну зависност од притворског особља (тражење дозволе за све поступке) – (Bailey, 1996, p. 274).

Под утицајем новонастале праксе, долази до проширења традиционалног тумачења тортуре. Према једном од тих новијих схватања, полицијска тортура подразумева дело којим полицајци врше: 1) телесно злостављање – средство физичке принуде којим се наноси бол директно на тело (на пример, батинање) или 2) квазителесно злостављање – средство физичке или психичке принуде, које наноси бол индиректно на тело (на пример, лишавање од сна, изложеност хладноћи или топлоти или приморавање на седење или стајање у неудобним положајима) – (Wu, Veken, 2010, p. 559). Међутим, чак и

ако усвојимо овакво тумачење, потребно је ипак правити разлику између, условно речено, тежих и блажих форми тортуре. У том смислу, чини се оправданим и приступ који заступа Бељански, а који прави разлику између мучења у ужем и ширем смислу, наглашавајући како мучење у ширем смислу обухвата и нечовечно поступање и кажњавање. Притом, основна разлика између мучења у ужем смислу и ових поступака, по мишљењу овог аутора, огледа се у: 1) интензитету нанесених болова и патњи – нечовечно поступање, за разлику од мучења, карактерише нижи интензитет болова и патњи и 2) односу између иследника и осумњиченог – код нечовечног поступања физички додир и непосредна примена насиља над осумњиченим су много мање изражени него у случају мучења (Милић, 2005, стр. 119).

РАЗЛОЗИ ПРИМЕНЕ ТОРТУРЕ У ПОСТУПАЊУ ПОЛИЦИЈЕ

Анализа кључних разлога примене полицијске тортуре упућују на два различита интереса који се тортуром могу задовољити: 1) организациони – информације „обезбеђене” применом тортуре могу допринети расветљавању конкретног кривичног дела, док се „кажњавањем” осумњичених може ојачати ауторитет полиције; 2) лични – више него било који други поступак, тортура пружа појединцу могућност да испољи моћ и да спроводи „личну правду”, али такође и да оствари корист, у правом смислу те речи, бивајући награђен због „успешно” расветљеног кривичног дела.

Ова околност међутим отвара – нови проблем – мешање мотива. Наиме, под окриљем „племените” намере (*noble cause*),⁴ полицајац може скрити и неки лични мотив (на пример, освету), који га је подстакао да осумњиченог мучи. Утврђивање правога мотива додатно је отежано чињеницом да полицијски службеник у оба случаја предузима истоврсну радњу извршења. Иако ова околност можда и није суштински битна за кривичноправну квалификацију, будући да се ради о истом кривичном делу, разликовање мотива примене тортуре је ипак важно. Наиме, док иза племенитог повода углавном стоји морални императив остварења службеног задатка (расветљавање кривичног дела), лични мотив не садржи ову „утилитаристичку” компоненту, већ је углавном праћен злом намером полицијског службеника да казни осумњиченог, наносећи му бол или патњу.

Наравно, не треба занемарити ни вероватноћу да полицијски службеник једном радњом жели истовремено да оствари оба интереса – и организациони и лични (и да изнуди признање и да казни

⁴ Расветљавање кривичног дела или било који други легални и легитимни полицијски задатак.

осумњиченог), будући да је то потпуно изводљиво спровести у оквиру једног поступка мучења. Међутим, без обзира на пресудност мотива, докле год међу својим циљевима полицајац нађе места и за „кажњавање”, он ће тежити да пронађе и начин за примену и рационализацију таквог поступка. Отуда процес супротстављања употреби тортуре у полицијској пракси мора, између осталог, бити усмерен и на елиминисање ретрибутивистичке тежње полицијских службеника и њихове потребе за кажњавањем осумњичених лица.

Иако је данас примена тортуре готово у целом свету потпуно забрањена, бројни примери сведоче да она још увек није напуштена, чак ни у друштвима која себе називају демократским. Напротив, постоје јасни докази да службе безбедности и даље користе различите методе мучења и других облика нехуманог и понижавајућег поступања у раду, проузрокујући тако људима (најчешће лицима осумњиченим за кривична дела) тешке физичке и психичке повреде. Извештај невладине организације *Amnesty International* из 2001. године сумира резултате глобалног истраживања о примени тортуре од стране припадника службе безбедности, а као најупечатљивији чине нам се следећи показатељи: 1) у више од 150 земаља је уочено да агенти безбедносних служби практикују тортуру; 2) у више од 70 држава примена тортуре од стране припадника безбедносних служби је веома распрострањена; 3) већину извршиоца тортуре чине припадници полиције; 4) већина жртава тортуре су осумњичени за кривична дела који припадају најсиромашнијим или најмаргинализованим сегментима друштва (Huggins, Haritos-Fatouros & Zimbardo, 2002, p. 265).

Зашто је тортура још увек присутна у полицијској пракси, односно који су разлози њене примене – питање је којим су се бавили многи аутори. Један од њих је и Зупанчић (Zupančić), који ову појаву повезује са изнуђивањем признања, али и арбитрарним извансудским кажњавањем (Жаберл & Арлов, 2006, стр. 66). Слично виђење заступа и Бејли (Bailey), сматрајући како „полицијска тортура представља намерну примену силе над приведеним осумњиченима, обично да би се извукле информације за потребе кривичне истраге или да би се кажњавале особе осумњичене за криминалне активности” (Bailey, 1996, p. 274).

У литератури углавном постоји сагласност да изнуђивање одређених информација представља кључну сврху постојања тортуре у раду полиције. Заправо, искуства показују да се употреба тортуре у полицијској пракси углавном практикује током процеса саслушања, и то са јасним циљем – да се формира снажна основа за доказивање кривице осумњиченог лица. Сходно томе, применом тортуре се углавном тежи обезбедити признање кривице. Келман подсећа да оваква пракса постоји од раних употреба мучења (у римском периоду и

у средњем веку) као главни део процеса изнуђивања признања, а које се сматрало неопходним за утврђивања кривице оптуженог (Kelman, 2005, p. 132).

Извесно је, међутим, да кривична пријава заснована искључиво на признању кривице осумњиченог може лако да се оспори на суду и да се због тога мора поткрепити још неким чињеницама, а пре свега материјалним доказима. Свесни тога, службеници полиције настоје да применом тортуре, поред изнуђивања признања кривице, дођу до још неких детаља неопходних за криминалистичку истрагу, као што су, на пример, информације које воде до конкретног физичког доказа. У том смислу је вредно поменути да је Лиу (Liu) анализом 80 кривичних предмета из три окружна суда у Кини за 2003. годину установио како се у већини случајева полиција ослањала на признања осумњичених да би добила више доказа којим би обезбедили одређивање притвора за осумњичене (Wu & Beken, 2010, p. 561).

Осим као средство за обезбеђивање различитих информација, тортурa се може посматрати и као погодан начин за кажњавање, јер како истиче Вучинић, „наношење патњи и болова је проверен начин извршавања санкција” (Милић, 2005, стр. 118). У том смислу, полицијска тортурa постаје својеврстан вид испољавања моћи и дељења правде, где припадници полиције, користећи своју службену позицију и ауторитет, преузимају улоге тужиоца, судије, а у неким случајевима и целата. Овакав ретрибутивистички приступ је посебно изражен код полицајца разочараних у рад кривично-правосудног система који, због уверења да ће се „криминалац” напослетку извући с благом казном, сматрају да он заслужује да на прави начин осети чврстину правде. То се нарочито односи на лица која су напала и повредила полицијске службенике. У овом случају, кажњавање осумњиченог у значајној мери поприма и лични карактер, где тортурa заправо представља примарно средство за спровођење освете.

Иако се иза овог поступка може крити и неки „виши” интерес (на пример, освета због повреде или смрти колеге полицајца схваћена као интерес полицијског колектива), овде се тортурa ипак чешће ставља у службу остварења појединачног интереса, постајући тако чин личног реваншизма. У том погледу се чини интересантним следеће објашњење: „Због осећаја за одмазду који се развио у повређеном појединцу, било због злочина или дела које је извршено над њим или над његовим ближњим, тортурa у било ком облику се чини пријемчивијом праведном казном” (Скот, 2005, стр. 24).

Стављајући у први план међуоднос извршиоца и жртве и њихове неравноправне позиције у тренутку мучења (доминација и супериорност извршиоца наспрам потчињености и инфериорности жртве), можемо лако доћи до закључка како тортурa заправо представља веома погодан начин за приказивање ауторитета и моћи. Притом, по-

ред ове личне компоненте, полицијска тортура може се користити и као средство за испољавање моћи одређене групе (коллектива), а посебно моћи носиоца политичке власти. У том смислу, посебан статус и сврху тортура стиче у диктаторским режимима, где постаје најиндикативнији израз политичке моћи и средство за потчињавање радикализованих грађана и политичких неистомисљеника. Скот подсећа како је „у држави као и у цркви, у вођењу рата против издаје у првом и јереси у другом случају, тортура била призната за најмоћније доступно оружје”, додајући да је „она то и данас, иако су сви адекватни термини којима се може описати скривени и закамouflирани на хиљаду и један начин” (Ibid, str. 26).

Примена различитих видова мучења и нехуманог поступања представљали су кључно средство за сејање културе страха, на чијим темељима су бројни диктатори стварали и ојачавали своју власт и моћ. У студији о култури порицања Коен (Cohen) посебну пажњу скреће на период владавине аргентинске хунте и на феномен „паралишућег страха”, који се ширио међу становницима због последица политичких прогона, терора, мучења и одмазди (Koen, 2003).

Још један од посебно индикативних примера тиче се употребе тортуре током владавине војне хунте у Бразилу. Како се наводи у извештају „Brazil: Nunca Mais” из 1998. године: „Тортура је планирана чак и предвиђена буџетом од стране полицијских и војних агенција које су биле задужене за саслушање политичких затвореника. Њено ефикасно спровођење је, штавише, зависило од софистицираног истражног апарата који је укључивао не само адекватна места за спровођење тортуре и технолошки напредну опрему него и директно учешће медицинских сестара и доктора који су саветовали мучитеље у њиховом језивом послу” (Huggins, Haritos-Fatouros & Zimbardo, 2002, p. 244).

ЗАКЉУЧАК

На основу изложене аргументације, сасвим је очигледно колика ја заправо важност научног истраживања полицијске тортуре. При томе, како оно не би било само научно засновано, већ и друштвено оправдано, такво истраживање мора бити превасходно усмерено ка изналажењу што ефикаснијих и делотворнијих механизма спречавања и редукције ове појаве. Остварењу тог циља несумњиво помаже прецизирање основних карактеристика, али и кључних фактора примене тортуре у поступању полиције.

У том смислу, скрећемо пажњу на неколико карактеристика полицијске тортуре:

1) Дефиниција тортуре је међународно прихваћена и има додатни квалитет да је довољно прецизна. Стога, како закључује Бабо-

вић, „кад се о оваквој врсти насиља расправља, појам 'тортура' би могао корисно заменити употребу појма 'бруталност', који иначе изгледа прилично нејасно и еуфемистично. На тај начин зло би се називало својим правим именом” (Babovic, 2000, стр. 375);

2) Сврха (циљ) употребе – примена тортуре у полицијској пракси најчешће се везује за конкретан циљ (нпр. изнуђивање информација);

3) Повод (мотив) извршења – полицијску торттуру углавном покреће „племенит повод” (нпр. „обезбеђивање” доказа неопходних за расветљавање конкретног кривичног дела), а знатно ређе лични мотиви (нпр. освета);

4) Место (локација) дешавања – за примену тортуре се свесно бира што скривенија локација (нпр. службене просторије), јер су таква места погоднија за несметано спровођење тортуре, док се тиме истовремено смањују шансе за њеним откривањем, будући да се спроводи далеко од „непожељних погледа”;

5) Реакција (толеранција) – иако је легитимизација насиља једна од битних карактеристика полицијске поткултуре, она ипак варира у зависности од самог вида насиља, као и начина његове примене, а посебно од повода таквог полицијског поступања. Несумњиво највећи степен толеранције ужива насиље чији повод се може лако повезати са „племенитим” намерама (нпр. сузбијање криминалитета), јер се такво насиље може и лакше рационализовати, за разлику од насиља мотивисаног личним побудама;

б) Носилац одговорности – за постојање тортуре одговорна је и влада преко међународних инструмента, а не само појединци који су је непосредно користили.

Када је реч о уочавању фактора који погодују појави тортуре у поступању полиције, потребно је, пре свега, правити разлику између случајева у којима службеници полиције прибегавају мучењу добровољно, а то је најчешће онда када су вођени личним мотивима (нпр. спровођење личне правде), од случајева у којима тортуре представља израз послушности ауторитета (нпр. када мучитељ извршава наређења претпостављеног или пак када мучење подразумева спровођење јасних политичких циљева). Ова дистинкција нам пружа могућност да спознамо одређене разлике у каузалној динамици између појединих видова полицијске тортуре, кроз чињеницу да у њиховом настанку пресудан утицај не врше исти фактори – у првом случају такву улогу врше унутрашњи, а у другом спољашњи фактори.

Овде свакако треба имати у виду да ниво, степен и интензитет испољавања мучења није константан, већ да он варира у зависности од бројних фактора, а пре свих од личних карактеристика самих мучитеља. Тако, на пример, индивидуалне разлике у спремности појединаца да спроводе мучење могу бити повезане са њиховом под-

ложношћу ауторитету, као и склоношћу ка насиљу уопште, али и са постојањем или изостанком осећаја сажаљења према жртви у конкретном случају. У том смислу, ове разлике су могуће и у погледу количине ентузијазма, марљивости и иновативности коју мучитељи уносе у сâм чин мучења.

Поред тога, осцилације у спровођењу мучења могу бити условљене и радним окружењем, као и друштвеним амбијентом у ком полиција делује, а које је у значајној мери дефинисано актуелним политичким режимом. У том смислу, највећа извесност појаве мучења постоји у тоталитарним друштвима и државама с диктаторским обликом владавине. С друге стране, за демократске режиме се обично сматра да представљају политички амбијент унутар ког је поштовање слобода и права грађана потпуно загарантовано. Стога се логично може претпоставити да у таквим друштвима тортура у полицијској пракси и не постоји, али баш оваква уверења могу представљати довољан повод за спровођење прикривене и перфидне политике мучења. Чак и ако се таква пракса открије, она се обично настоји оправдати остварењем неких виших интереса (нпр. сузбијањем терористичких активности, о чему можда најбоље сведоче искуства затвора у Гуантанамо заливу на Куби) – (Slahi, M. uld, 2015). Узимајући све ово у обзир, могло би се закључити да универзални недостатак одговорности чини полицијску тортуру готово савршеним злочиним у већини друштава.

Штавише, постоји бојазан да тортура може постати готово уобичајен метод полицијског рада тамо где постоје погодни услови за њено спровођење. Притом, дејство ових олакшавајућих околности треба посматрати на два различита нивоа: 1) микро ниво – морално ослобођење мучитеља од последица његове радње кроз различите процесе рационализације и технике неутрализације (нпр. порицање постојања жртве или њена дехуманизација, видети: Svendsen, 2006; Zimbardo, 2009) и 2) макро ниво – спровођење конкретних политичких процеса или формирање особене структуре ауторитета, а које проузрокују, дозвољавају или толеришу деликте мучења (нпр. објава рата тероризму или спровођење тајних операција служби безбедности, видети, Кесић, & Зекавица, 2016, стр. 23–41; Кесић & Зекавица, 2016а, стр. 313–325).

ЛИТЕРАТУРА

- Babovic, B. (2000). Police brutality or police torture. *Policing: An International Journal of Police Strategies and Management*, 3, 374-380.
- Bayley, D. (1996). Police Brutality Abroad. In: *Police Violence: Understanding and Controlling Police Abuse of Force* (eds. Geller, W.A. and Toch, H.). 273-291. New Haven: Yale University Press
- Жаберл, М. & Арлов, Д. (2006). Квалитет истраге поводом незаконите употребе средстава принуде (The quality of investigations regarding the unlawful use of coercive means). *НБП – Наука, Безбедност, Полиција*, 3, 65–80.
- Zimbardo, P. (2009). *Luciferov učinak: Kako dobri ljudi postaju zli (The Lucifer Effect: Understanding how Good People turn Evil)*. Zagreb: Tim Press
- Kelman, H.C. (2005). The policy context of torture: A social-psychological analysis. *International Review of the Red Cross March*, 123-134. Retrieved from: http://scholar.harvard.edu/hckelman/files/PolicyContextTorture.pdf_download (14. 2. 2016)
- Kelman, H.C. & Hamilton, V.L. (1989). *Crimes of Obedience. Toward A Social Psychology of Authority and Responsibility*, New Haven: Yale University Press.
- Кесић, З. & Зекавица Р. (2016). Слобода или сигурност – избор који намеће актуелни рат против тероризма (Freedom or security - the choice imposed by the current war on terror). *Европске интеграције – правда, слобода и безбедност*, том 3 (ур. Д. Коларић). 23–41. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
- Кесић, З. & Зекавица, Р. (2016а). Објава рата криминалу као изазов владавини права и демократском раду полиције (The announcement of war to crime as a challenge to the rule of law and the democratic role of the police). *Култура полица*, 30, 313–325.
- Koen, S. (2003). *Stanje poricanja – znati za zlodela i patnje (States of Denial - Knowing about Atrocities and Suffering)*. Beograd: Samizdat
- Милић, Н. (2005). Дозвољени и недозвољени притисак на осумњиченог током процеса саслушања (Allowed and forbidden pressure on a suspect in the course of interrogation process). *НБП – Наука, безбедност, полиција*, 1, 115–132.
- Петровић, М. (2010). Обавеза поштовања стандарда постављених Европском конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода приликом примене полицијских овлашћења (The obligation to respect the standards set by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Application of Police Powers). *Право и форензика у криминалистици*, 77–88. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
- Roberg, R., Crank, J. & Kuykendall, J. (2004). *Policija i društvo (Police and Society – second edition)*. Sarajevo: Embassy of the United States of America - Office of public affairs
- Svendsen, L. (2006). *Filozofija zla (Universitetsflorlaget)*. Beograd: Geopoetika
- Симовић, Д. & Зекавица, Р. (2012). *Полиција и људска права (Police and Human Rights)*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.
- Скот, Г. (2004). *Историја тортуре кроз векове (History of Torture through the Ages)*. Београд: Авангард
- Slahi, M. uld (2015). *Dnevnik iz Gvantanamo (Guantanamo Diary)*. Beograd: Laguna.
- Holmes, M. & Smith, B. (2008). *Race and Police Brutality: Roots and Urban Dilemma*, New York: State University of New York Press.

- Huggins, M., Haritos-Fatouros, M. & Zimbardo, P. (2002). Violence Workers – Police Torturers and Murderers. Berkeley: University of California Press
- Wu, W. & Beken, T.V. (2010). Police Torture in China and its Causes: A Review of Literature. The Australian and New Zealand Journal of Criminology 3, 557–579.

ПРАВНИ АКТИ

Закон о полицији (The Law on Police). *Службени гласник РС* бр. 6/16.

Конвенција против мучења и других окупних и нечовечних или понижавајућих третмана или кажњавања (Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment) Резолуција Генералне скупштине Уједињених Нација (Resolution of the United Nations General Assembly) 39/46, 10. 12. 1984.

POLICE TORTURE AS A FORM OF HUMAN RIGHTS VIOLATION

Radomir Zekavica, Zoran Kesic

University of Criminalistics and Police Studies

Summary

The protection of human rights is one of the primary goals of police work in democratic societies. However, there is a big contradiction at the core of police activity. On the one hand, the police represents an anomaly because its work seriously affects the sphere of human rights, while, on the other hand, its existence is an inevitability because it ensures the respect of those human rights and freedoms. Such a paradoxical nature of the police authority gives a clear reason for reviewing the work of the police as sources of a particular type of victimization. The phenomenon of police violence is primarily perceived in the context of physical violence - acts that result in physical injuries or death. Unlike physical, psychological violence is more difficult to spot and "measure", making it difficult to research its scope and intensity. Police torture refers exclusively to cases where the state is one of the participants. These are also such cases in which its official representatives, i.e. cops are bringing the victim serious pain and suffering. Such actions can be covered by different driving forces - own initiative of a police officer or direct authority instructions. Although in both cases the perpetrator of torture is actually the same person, the context itself and the cause of the execution are significantly different. This distinction gives us the opportunity to recognize certain differences in the causal dynamics between certain types of police torture. Beside that, the degree and intensity of the manifestation of torture is not constant, and, in fact, it varies depending on a number of factors, and above all, on the personal characteristics of the torturers themselves, the working environment, as well as the social environment in which the police operate. There is a concern that torture can become an almost usual method of police work. In addition, the effects of these should be considered at two different levels: the micro level - the moral liberation of torturers from the consequences of their actions through various rationalization and neutralization processes, and at the macro level - the implementation of concrete political processes or the formation of a specific structure of authority that is causing, allowing or tolerating torture.

УЛОГА КОМУНИКАЦИЈЕ У ПОВЕЋАЊУ ЕФИКАСНОСТИ У РАДУ РЕПУБЛИЧКЕ АГЕНЦИЈЕ ЗА МИРНО РЕШАВАЊЕ РАДНИХ СПОРОВА

Ивица Лазовић^{1*}, Предраг Јеленковић²

¹Републичка агенција за мирно решавање радних спорова, Београд, Србија

²Факултет за културу и медије, Београд, Србија

* ivica.lazovic@ramrrs.gov.rs

Апстракт

У раду се бавимо улогом и значајем комуникације у повећању ефикасности Републичке агенције за мирно решавање радних спорова. Иако је комуникација све-присутна, често јој се не приступа систематски и бивају занемарени њена улога и место у функционисању организације. На основу анализе и истраживања, у раду се приказује како је кроз системски приступ комуникацији у функционисању једног државног органа дошло до веће ефикасности. Анализира се комуникација у оквиру поступака и метода мирног решавања радних спорова, у мирењу и арбитражи, али и са корисницима услуга Агенције, пре свега грађанима. Указује се и на основне показатеље доприноса унапређене комуникације, односно на број поступака и статистичке параметре који то доказују.

Кључне речи: мирење, посредовање, арбитража, радни спор, комуникација.

THE ROLE OF COMMUNICATION IN THE INCREASE OF THE EFFICIENCY IN THE WORK OF THE REPUBLIC AGENCY FOR PEACEFUL SETTLEMENT OF LABOR DISPUTES

Abstract

In this paper we deal with the role and importance of communication in increasing the efficiency of the Republic Agency for the Peaceful Settlement of Labor Disputes. Although communication is ubiquitous, it is often not accessed systematically and its role and place in the functioning of the organization is ignored. Based on the analysis and research in the paper, it is shown that through a systemic approach to communication in the work of one state body, there has been greater efficiency. Communication is analyzed in procedures and methods of peaceful settlement of labor disputes, arbitration and mediation, as well as with users of services of Agency, primarily the civil society. It also points to the basic indicators of the contribution of the improved communicator to the number of procedures and statistical parameters.

Key words: conciliation, mediation, arbitration, labor dispute, communication.

УВОД

Републичка агенција за мирно решавање радних спорова основана је по узору на јавне службе за мирење и посредовање у англосаксонском праву, посебно на британску Службу за саветовање, мирење и арбитражу и америчку Федералну службу за мирење и посредовање. Циљ увођења овог институционализованог начина решавања радних спорова у наш правни систем био је да се афирмишу методи мирног решавања радних спорова и смањи учесталост штрајкова (Лубарда, 2012, стр. 944).

Ова агенција за мирно решавање радних спорова је правни основ за постојање добила Законом о мирном решавању радних спорова из 2004. године како би обављала стручне послове који се односе на мирно решавање колективних и индивидуалних радних спорова, затим на избор миритеља и арбитра, вођење именика миритеља и арбитра, стручно усавршавање миритеља и арбитра, одлучивање о изузећу миритеља и арбитра, вођење евиденције о поступцима мирног решавања радних спорова и друге послове одређене законом (*Закон о мирном решавању радних спорова*, 2004, чл. 8). Агенција је основана као посебна организација у систему државне управе Републике Србије. Такође, Агенција је почела са радом 2005. године и иза себе има сада већ скоро 15 година искуства и праксе.

Агенција је образована да делује и ради као орган државне управе и, као таква, примењује све прописе који се односе и на остале државне органе извршне гране власти, а пре свега законе којима се уређује службенички систем и поступање, Закон о општем управном поступку, Закон о државној управи, Закон о државним службеницима.

ВРСТЕ РАДНИХ СПОРОВА У НАДЛЕЖНОСТИ

Разликујемо две врсте радних спорова у надлежности ове агенције, а то су колективни и индивидуални спорови.

Под колективним радним спором се, у смислу Закона о мирном решавању радних спорова, сматрају спорови поводом закључивања, измена и/или допуна колективног уговора; примене колективног уговора у целини или његових појединих одредаба; примене општег акта којим се регулишу права, обавезе и одговорности запослених, послодавца и синдиката; остваривања права на синдикално организовање и деловање и остваривање права на утврђивање репрезентативности синдиката код послодавца; штрајка; остваривања права на информисање, консултовање и учешће запослених у управљању и утврђивања минимума процеса рада у складу са законом. По овом закону, стране у колективном спору су учесници колективног уговора у складу са законом, односно послодавац, синдикат, запослени или представник

запослених – у односу на примену колективног уговора или општег акта и остваривање колективног права, у складу са законом (*Закон о мирном решавању радних спорова*, 2004, чл. 2).

Индивидуалним радним споровима, у смислу закона, сматрају се спорови поводом отказа уговора о раду; радног времена; остваривања права на годишњи одмор; исплате зараде/плате, накнаде зараде/плате и минималне зараде у складу са законом; исплате накнаде трошкова за исхрану у току рада, за долазак и одлазак са рада, регреса за коришћење годишњег одмора и друге накнаде трошкова у складу са законом; исплате отпремнине при одласку у пензију, јубиларне награде и других примања у складу са законом и дискриминације и злостављања на раду. Страном у индивидуалном спору сматра се запослени и послодавац (*Закон о мирном решавању радних спорова* 2004, чл. 3).

Закон предвиђа пружање услуга грађанима које се темеље на обраћању Агенцији, а која је детаљно разрађена према Правилнику о поступку мирног решавања радног спора. Предлог за покретање поступка мирног решавања радног спора подноси се у писменом облику и предаје непосредно Републичкој агенцији за мирно решавање радних спорова или се шаље поштом, а може се поднети и путем телефакса или електронске поште (*Правилник о поступку мирног решавања радног спора*, 2005, чл. 1). На наведени начин може се рећи да је први пут у канцеларијско пословање државне управе Републике Србије уведено и прописано комуницирање електронским путем посредством електронске поште. Тадашња, а и још увек важећа, Уредба о канцеларијском пословању (*Уредба о канцеларијском пословању органа државне управе*, 1992) није прописала такав облик комуникације, док је Уредба о електронском канцеларијском пословању органа државне управе донета тек након пет година од доношења Правилника (*Уредба о електронском канцеларијском пословању*, 2010).

ПОЛАЗИШТА ЗА РАЗВОЈ КОМУНИКАЦИЈЕ

Иако су полазишта за развој комуникације дата у прописима, у пракси је због бројних сложених околности и разлога развој комуникације ишао споро. Разлоге првенствено треба тражити и у томе што у нашој широј друштвеној јавности, а посебно на пољу права, треба доста времена да се развије теоријска основа и прихвати значај примене научних знања о комуникацији. Сâм теоријски приступ комуникацији је мултидисциплинаран, а посебно је сложена практична примена модерних комуникацијских техника. Међутим, примена комуникације у контакту са грађанима, као корисницима услуга, јако је широка. Она се прожима и односи и на поступке као што су управни, парнични, на медијације, арбитраже, мирења итд.

Са друге стране, комуникологија има богату теоријску основу и практичну примену. Сама реч *комуникација* вишезначна је и има различите употребе у свакодневном говору.

„Тако се значења ових термина, дакле и глагола комуницирати и именице комуникација, протежу од саопштавања, јављања, обавештења, преношења знања, споразумевања, размене мисли, идеја, осећања, саучествовања у нечему, преко преношења порука, информација, па све до разговора, разумевања, духовног дружења, општења, па чак и слагања (са другим).” (Томић, 2003, стр. 30)

Комуникација представља процес размене који, по правилу, укључује размену више од једне поруке истовремено. Смисао комуникације је, дакле, садржан у размени порука, чије су функције упозорење, савет, информација, убеђивање, изражавање мишљења или чак уживање. Поруке које се размењују у процесу комуницирања ретко су неутралне. Неке поруке су јасне и очигледне, док су друге скривене и нејасне. Другим речима, у неком комуникативном процесу могу се намерно скривати одређене поруке, као што се могу појавити и неке поруке које комуникатор није хтео да саопшти. У друштвеним наукама, под појмом комуникација се подразумева укупност различитих облика веза и додира између припадника друштва (Јеленковић, 2013, стр. 236).

Друштвена реалност је свакако незамислива без комуникационих односа и веза, јер је комуницирање веома сложен и вишедимензионалан феномен који се временом шири, појављује и нестаје испод површине многих друштвених појава које изучавају друге етаблиране научне дисциплине (Ранђеловић, Јеленковић, 2012, стр. 235, 265).

Од ове реалности није изузета ни државна управа, комуникација је њена нужност и део свакодневног рада, спада у права која се подразумевају. Међутим, „право на комуницирање”, као такво, не постоји у одредбама међународног права. Ипак, право на комуницирање изазвало је жучне дебате још од времена када је Жан Д’Арси (Jean d’Arsi) први пут 1969. године изговорио те речи. У годинама дебата које су уследиле, УНЕСКО Организација за образовање, науку и културу Уједињених нација (UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) постала је параван за сукобљавање хладноратовских приступа, посебно након што су САД и Велика Британија напустиле Организацију после прихватања извештаја Мек Брајдове (Sean MacBride) комисије 1980. године. Комисија (International Commission for the Study of Communication Problems) објавила је коначан извештај под називом „Много гласова – један свет: Комуникације и друштво данас и сутра”, у коме је закључила да „препознавање права на комуницирање, као индивидуалног и друштвеног права обећава напредак ка демократизацији комуницирања”. У овом извештају су

деталтно дате многобројне препоруке, укључујући и ону бр. 54, која позива на проширење права:

„Потребе за комуницирањем у демократском друштву морају се остварити проширењем посебних права попут права на информисање, права да се буде информисан, права на приватност, права на учешће у јавном комуницирању – што су све елементи новог концепта, права на комуницирање”. Дакле, упркос томе што је почетак дебате био у сенци пажње која се поклањала државним актерима, не сме се заборавити да корени права на комуницирање леже у људском достојанству (Хамелинк, Холфман, 2009, стр. 10).

Говор и разговор, као реторичке теме, били су у средишту пажње још од времена античких филозофа класичног периода, а недоумица да ли је добар говорник онај који говори *истину* или *добро* говори представља и данас не само реторички него и прворазредни комуниколошки проблем, вододелницу у херменеутици ове науке. Уосталом, уз ризик извесног поједностављења у уопштавању, може се приметити да је логичко-етички правац (Платон: „Реч у душе грађана усађује праведност”) у античкој реторици извршио и врши утицај на европске комуникологе, сличан оном који је формално-естетички правац (Горгија: „Оно што је изречено није идентично ономе што је речено”) имао на главну струју у америчкој теорији комуницирања (Богданић, 1996, стр. 41). Реторичким проблемима у старом Риму посебно су се бавили Цицерон и Квинтилијан. Квинтилијан је својим делом *Образовање говорника у Риму* засновао реторику и као теоријску дисциплину, сматрао је да јасност у излагању прва претпоставка доброг стила („Људи се познају по изговору као ковина по звекету”), али је моћ добре беседе у изазваним осећањима („У емоцијама се огледа сва снага говорништва”) (Милетић, 2005, стр. 4).

Треба истаћи да и начин на који нека особа доживљава себе у великој мери условљава и начин њене перцепције друге особе, а тиме и модел комуникације са том особом. Наиме, перцепција других један је од најважнијих елемената социјалне интеракције. Процес оцењивања и диспозиција појединаца на основу њихових акција названи су у социјалној психологији *атрибуционим процесом*. Фриц Хајдер (Fritz Heider) у својој студији испитивао је начин на који људи оцењују узроке и последице догађаја који се око њих дешавају (Heider, 1958). Људи процењују једни друге посматрајући их, како при првом сусрету тако и касније. Процењивање других људи најчешће се темељи на посматрању невербалних знакова и представља низ нагађања заснованих на предрасудама, знању и искуству.

„У процесу перцепције других, међутим јављају се извесни проблеми који се тичу пројектовања наших жеља у слику о другој особи, закључивања на основу погрешних претпоставки, категоризације људи на основу предрасуда, склоности да први утисак детерминише мишљење о некој особи. Са друге стране и етнички стереотипови могу значајно утицати на процес перцепције других, посебно оних који не припадају нашој етничкој или културној заједници.” (Томић, 2003, стр. 66)

Комуникација је основна људска потреба и активност, континуална у простору и непрестана у времену, усмерена према спољашњем свету и према унутрашњем бићу. Она је процес помоћу кога разумемо друге и заузврат настојимо да нас други разумеју, а укључујући све процесе путем којих један ум утиче на други, односно, у коме један систем утиче на други (Бањанин, 2003, стр. 8), као и уверење да комуникација, између осталог, представља процес планираног и контролисаног циљног општења (Томић, 2003, стр. 77).

У савременом информатичком друштву и свету рада, где је информација кључни ресурс, а комуникација битан пословни процес, потребно је разликовати једносмерни и двосмерни комуникациони процес. Једносмерни комуникациони процеси су карактеристични за бирократске организације и прати их хијерархијска, уска и силазна комуникација, док се двосмерна или демократска комуникација одликује ширином, разумевањем, повратном информацијом и сложености, али и спорости, јер захтева време за разумевање (Миљевић, 2011, стр. 254).

Битно је напоменути да се комуникација у организацијама одвија кроз комуникационе канале, који су средства за практично доношење информација. Они се могу поделити на формалне и неформалне канале, а често у теорији нису ни сви обрађени, те могу бити сачињени од писама, мејлова, разних медија, па све до до интернета, телефона, скупова, разних промоција (Миљевић, 2011, стр. 258).

ПРЕПОЗНАВАЊЕ ПРОБЛЕМА И ПРАКТИЧНА ПРИМЕНА КОМУНИКАЦИЈЕ

Државна управа, по правилу, поред извршавања строго дефинисаних надлежности, ретко прави искорак у смислу асистенције науке и научних сазнања на унапређењу функционисања и свакодневног рада. Наведено важи и код приступа комуникацији, планирању и обраћању јавности на методичан начин. Иако су модерне доктрине новог јавног менаџмента и управљања квалитетом донеле промене у раду државних органа, што се огледа од приступа информацијама од јавног значаја, па до развоја електронске управе, ипак се

практична примена свих иновација спроводи споро (*Стратегија реформе јавне управе у Републици Србији*, 2014).

Данас је сасвим јасно да је значај примене сазнања у области комуникације у друштвеним наукама, пре свега, у праву, али и политици и економији, од суштинског значаја за ефикасност, квалитет обављања делатности и задовољство корисника услуга јавног сектора. Од Служби за односе са јавношћу (*Public relation*), разних кампања, промоција, дана управе, писане и усмене комуникације, телефонске комуникације, електронске комуникације и коришћења интернет портала и сервиса за грађане, комуникација је заправо свеприсутна у управи и изражава њену суштину и форму. Подручје свакодневне примене комуникације у управи јако је широко, без обзира на то што у пракси често није предмет посебног интересовања и аналитичног приступа.

У складу са доминантним трендом, и Републичка агенција за мирно решавање радних спорова, као један од органа државне управе, такође је примењивала различите облике комуникације, којима није приступала аналитично и систематски. Посебно није придавана пажња двосмерној комуникацији и није се користила могућност циљане примене комуникационих канала (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013).

Међутим, од 2014. године приступ комуникацији је промењен, јер је она била предмет дубинске анализе. Резултат те анализе и асистенције науке јесте да је препознат проблем у претходном поступању и потпуно је промењен стари приступ комуникацији, а све у циљу унапређења и побољшања стања (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013).

Почетно стање било је такво да се на годишњем нивоу решавало око 200 предмета пред том агенцијом и било је присутно уверење да правни институт мирног решавања радних спорова није довољно видљив и афирмисан у нашем правном систему. Такође, имајући у виду то да се поступци решавају на основу добровољног приступа, у том периоду је сагласност за мирно решење спора добијана код сваког четвртог предлога (Лазовић, Радивојевић, 2015, стр. 77).

У циљу откривања узрока таквог стања, спроведено је истраживање о мирном решавању радних спорова. Ово истраживање спровео је невладин сектор, организација Иницијатива за развој и сарадњу, која се бави унапређењем радних и социјалних права. Ова организација спровела је истраживање у сарадњи и са социјалним партнерима, репрезентативним синдикатима и удружењем послодаваца у три града: Београду, Новом Саду и Нишу. Резултати истраживања објављени су у приручнику *Истраживање о мирном решавању радних спорова у Београду, Новом Саду и Нишу*, с посебним освртом на пољопривреду, прехранбену, дуванску индустрију и водопривре-

ду, грађевинску и индустрију грађевинског материјала, хемију и неметале (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013).

Након спроведеног истраживања, дошло се до сазнања која су указала на то да су различити фактори и околности утицали да институт мирног решавања радних спорова остане недовољно видљив и афирмисан у нашој средини и након више од деценију његове примене. Истраживање је указало на то да су многа ограничења настала услед неинформисаности, незаинтересованости и недостатака у законодавном оквиру, па је таква ситуација довела до тога да судска заштита остане примарни облик заштите права запослених. И поред свих предности које институт мирног решавања радних спорова носи, он није успео да се након првих десет година постојања на одговарајућ начин постави као алтернатива судовима, који и даље остају примарни облик заштите. Истраживање је указало на два кључна недостатка, на формално-правне недостатке и лошу комуникацију (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013, стр. 82). Формално-правни недостаци су се односили првенствено на непрецизне рокове и уску надлежност. Са друге стране, све је указивало на то да је доминантан метод комуникације бирократски и једносмеран, уз веома скромно коришћење могућих комуникационих канала.

У циљу унапређења ситуације, на темељима сазнања добијених наведеним истраживањем, анкетама, кроз дубински интервју и на округлим столовима у Београду, Новом Саду и Нишу, а на узорку који су чинили заинтересована јавност, запослени, синдикати и послодавци, од 2014. године у овој агенцији предузимају више мера. Ове мере увођене су систематски и постепено кроз више корака. Циљеви су били да се, у складу са анализом, унапреди комуникација и да се све нормативне неусаглашености коригују кроз унапређење прописа. Циљ је био да се једносмерна бирократска комуникација усмери ка двосмерној демократској комуникацији уз укључивање што више комуникационих канала – како у поступцима тако и у односу ка корисницима услуга овог државног органа. За могуће комуникационе канале изабране су модерне технологије, интернет, телефон, медији, али и штампа, билтени, плакати, приручници и директан разговор.

Методe решавања радних спорова и улога комуникације у поступцима

Прво запажање након наведеног истраживања *Истраживања о мирном решавању радних спорова у Београду, Новом Саду и Нишу* било је да до спорова често долази због неразумевања и лоше комуникације и да је комуникација често узрок проблема.

У савременим друштвима и различитим системима радно-правних односа неминовност је да се јављају конфликти који доводе до

радних спорова, а начини решавања тих спорова се у конкретним политичко-правним системима међусобно разликују. Те методе могу бити и формалне и неформалне, а могу се разликовати и од врсте спора – да ли се ради о индивидуалним или колективним радним споровима. Истраживање је указало на два правца комуникације на која треба обратити пажњу, а то је комуникација ка споља и комуникација унутар поступка. Прва се односи на јавност и грађане, а друга на комуникацију у оквиру поступака за мирно решавање радних спорова. У наредном делу ћемо се осврнути на комуникацију у оквиру поступака за мирно решавање радних спорова.

Најчешћи коришћени метод у колективним споровима јесте мирење, а то је доминантан метод и у нашем правном систему за решавање колективних радних спорова. Мирење се одређује као пружање помоћи странама у спору од стране помирителја, који настоји да их увери у потребу да се састану и расправљају о предмету спора како би се лакше споразумеле о решењу спора и саме дошле до прихватљивог решења (Кулић, 2007, стр. 36). То значи и да је задатак мирителја да убеди стране у спору да дођу до прихватљивог и праведног решења. Дакле, снажно средство, поред познавања материје и припреме, јесте и комуникациона способност мирителја у циљу убеђивања страна у спору. Ако мирење успе, саставља се писани споразум, опет резултат комуникације и разумевања, а у супротном се констатује неуспех мирења.

Најчешће се говори о факултативном мирењу, које је добровољно и уређено у општем правном режиму кроз прописе о посредовању, затим обавезном мирењу пре евентуалног обраћања арбитражи и пре прибегавања методима директне индустријске акције као што су штрајк и обустава рада (Кулић, 2007, стр. 364).

Други метод за решавање радних спорова пред овом агенцијом јесте арбитража. Она подразумева поверавање трећем лицу, или лицима, решавање спора. Арбитар, односно арбитража, доноси правно обавезујућу одлуку, којом се спор правноснажно окончава, осим у случају тзв. саветодавне арбитраже (Кулић, 2007, стр. 365).

Арбитража се сматра за најзначајнији, најподеснији и најраспрострањенији метод за решавање радних спорова, који карактерише поверавање решавања спора арбитру или арбитражном већу (Кулић, 2007, стр. 366).

Арбитражу спроводе арбитри, који могу бити неутрални, што је најчешће правило, али могу бити и из редова самих страна у спору. Арбитража се најчешће дели на правну и интересну. Правна арбитража је она где се ради о решавању спорова који настају поводом тумачења и примене одредаба важећих колективних уговора о колективним правима запослених, односно послодавца, у важећим законским и подзаконским актима. Задатак арбитра, односно арбитраже,

јесте да протумачи колективни уговор, односно да примени право на дати случај. Само тумачење одредаба, али и преношење садржаја истих, заправо се своди на питање које је потребно и могуће посматрати као комуниколошки проблем (Кулић, 2007, стр. 367).

Интересна арбитража подразумева решавање колективних радних спорова који настају у поступку закључивања и/или измена и допуна колективног уговора, поводом питања која треба да буду регулисана у новом колективном уговору. Она подразумева познавање колективног уговора, али и комуникацијске вештине преговарача (Кулић, 2007, стр. 367).

Одлуке арбитраже могу бити правно обавезујуће или необавезујуће, зависно од тога како је то у конкретном систему уређено законским или подзаконским актима. У нашем случају, арбитражне одлуке су, по правилу, коначне и само изузетно се могу оспоравати. Разлози за побијање арбитражних одлука су у свим системима строго ограничени и своде се на повреду уставног и јавног поретка (Кулић, 2007, стр. 368).

На основу Закона о мирном решавању радних спорова, арбитража је одређена као метод за решавање индивидуалних радних спорова и кључну улогу имају независни арбитри који мериторно одлучују о предмету спора. Они су ти од чијег знања и компетентности, али и вештина комуникације, зависи решење спора.

Комуникација у оба метода, мирењу и арбитражи, има важно место, али јој се никада није системски приступало, већ се она подразумевала као битна претпоставка и нужност поступка. Међутим, често је била узрок проблема, стварања неповерења међу странама у спору уколико се посвети већа пажња некој од страна у спору и слично (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013).

Мера која је предузета од стране наведене агенције да би се унапредило стање у области комуникације била је обука миритеља и арбитра о значају и улози комуникације и јачање комуникацијских вештина, те је организовано више обука у циљу подизања вештина миритеља и арбитра и јачања знања и вештина и о комуникацији.

Улога комуникације у циљу афирмације мирног решавања радних спорова код грађана и веће ефикасности Агенције

Поред препознавања улоге комуникације у поступцима, на основу анализа, а у циљу унапређења стања у области мирног решавања радних спорова, у Агенцији су предузели активности и на јачању комуникације према јавности, а пре свега према грађанима. Ове мере су увођене систематски и постепено кроз више корака. *Истраживање о мирном решавању радних спорова у Београду, Новом Саду и Нишу*, на основу кога се износе даље чињенице, указало

је на то да шира јавност није упозната са постојањем овог института, а ако и јесте, онда је то врло површно и непрецизно (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013, стр. 78).

Како би се дао одговарајућ одговор на непрестану потребу за активнијом комуникацијом са заинтересованом јавношћу и унапређењу постојећег стања, предузето је више мера са идејом постизања двосмерности у комуникацији и укључивања грађана. Такође, намера је била и да се на унапређењу користи што већи број комуникационих канала, почев од интернета, па све до непосредног разговора. Као показатељи резултата праћени су број покренутих поступака као директан показатељ и проценат добијених сагласности да се поступак решава мирним путем.

Први комуникациони канал који је коришћен за побољшање комуникације био је интернет. У Агенцији су почели од унапређења интернет презентације, развијена је двосмерност комуникације кроз могућност праћења тока покренутих поступака од стране учесника у поступку, а посетиоцима интернет презентације омогућено је да у неколико корака сазнају све о институту мирног решавања радних спорова, чиме је постигнута транспарентност у раду Агенције. Представљене су неке предности поступака пред Агенцијом у односу на суд, као и решења у пракси. У ову агенцију су увели и интеракцију са заинтересованим корисницима, а посебно са странама у поступку.

Такође, уведено је пружање правне помоћи, путем интернета, отворена је могућност постављања питања, а процес комуникације је поједностављен и убрзан, док су трошкови класичне поштанске преписке на тај начин превазиђени. Посвећена је одређена пажња и порталу електронске управе како би сви корисници могли приступити најважнијим садржајима преко овог портала, као што су електронске услуге, вести, питања итд.

Интернет је коришћен и као средство за комуникацију са послодавцима, па је послужило за курс за послодавце о поступку мирног решавања радних спорова, који је постављен на сајт ове агенције. Циљ овог курса био је да се кроз кратку видео-презентацију послодавци упознају са предностима мирног решавања радних спорова, као и о предностима решавања спорова мирним путем. У циљу двосмерности комуникације, након одгледане презентације, био је осмишљен и тест у циљу провере колико је схваћена презентација и институт мирног решавања радних спорова.

На пољу комуникационих технологија у последњих неколико година мобилни телефони преузимају примат над стандардним персоналним рачунарима, те је у оквиру свих предузетих мера у овој агенцији осмишљена апликација за мобилне телефоне о мирном решавању радних спорова. Ова апликација је подржавала комуникацију и размену информација за све заинтересоване за мирно решавање

радних спорова, кроз могућност постављања питања и покретања поступка путем мобилног телефона. Она је служила и за миритеље и арбитре кроз стручни форум у циљу уједначења праксе и јачања међусобне комуникације.

Унапређена је и класична телефонска комуникација кроз „СОС мобинг телефон” како би позивањем бесплатног телефонског броја грађани добили одређене информације о злостављању на раду и правну подршку.

Имајући у виду да су за мирно решавање радних спорова свакако заинтересовани и многи који нису корисници интернета, у циљу приближавања комуникације са овом најважнијом групом, осмишљени су промотивни плакати и леци. Они су промовисани преко синдиката, послодаваца или других државних органа. Наведене организације су даље преко плаката на видним местима комуницирали са заинтересованима о видовима алтернативног решавања радних спорова.

Унапређењу комуникације са грађанима допринели су и директни разговори. Кроз сарадњу са синдикатима, одржане су радионице на којима је циљ био да се поступак приближи запосленима и послодавцима, кроз презентацију института мирног решавања радних спорова и симулацију поступка мирног решавања радног спора. На наведени начин, остварена је двосмерност у комуникацији, откљоњене су дилеме кроз питања и конкретна искуства.

За стручну и компетентну јавност из ове агенције издат је *Приручник о добрим праксама у мирном решавању радних спорова*, у коме су представљени пракса и искуство у мирном решавању индивидуалних и колективних радних спорова кроз искуства социјалних партнера, Агенције и посебно кроз практична искуства миритеља и арбитра (*Иницијатива за развој и сарадњу*, 2013, стр. 78).

Важан комуникациони канал јесу и медији, па је посвећена и одређена пажња комуникацији путем медија и информисању шире јавности о постојању и улози института мирног решавања радних спорова, о надлежностима и резултатима рада ове агенције, као и услугама које нуди. Агенција је практиковала и редовно праћење штампаних медија кроз тзв. прес-клипинг (*Press clipping*) и хитно укључивање у радне спорове, што је допринело повећању видљивости овог правног института (Лазовић, Радивојевић, 2015, стр. 76).

ЗАКЉУЧАК

У Републичкој агенцији за мирно решавање радних спорова, уз асистенцију науке и савремених сазнања у области комуникације, у претходне четири године интензивно се радило на спровођењу више екстерних и интерних мера у циљу унапређења комуникације. Спроведен је низ мера како би се комуникација од бирократске је-

дносмерне трансформисала у двосмерну и коришћен је широк круг комуникационих канала. Након свих спроведених мера на пољу унапређења комуникације, приметни су одређени помаци у погледу два кључна показатеља праћења, а то су укупан број поступака пред Агенцијом и проценат добијених сагласности.

Све наведене мере имају за резултат извесну прогрессију броја поступака у односу на период до 2014. године, за чак пет пута. Од 2010. до 2014. године пред Агенцијом се годишње просечно решавало 200 радних спорова. У 2015. години је број поступака решаваних пред Агенцијом порастао на 322, да би у 2016. години тај број износио 956 поступака, а у 2017. години је решавано 1074 поступка. Такође, сагласност да се поступци решавају мирним путем добијена је код 70% поднетих предлога (Лазовић, Радивојевић, 2018, стр. 126).

На основу свега наведеног, може се рећи да је унапређење комуникације у савременом добу нужна претпоставка ефикасног функционисања свих организација, па и органа државне управе и, могли бисмо рећи, основ за сваки развој и свако функционисање.

У циљу ефикасног вршења надлежности из свог делокруга и упознавања јавности са делокругом свог рада, органи државне управе морају да комуникацији приступе плански, систематично и на темељима научних сазнања. Наведено потврђује пример предузетих мера за унапређење комуникације у Агенцији, која је била предмет нашег интересовања.

ЛИТЕРАТУРА

- Heider, F. (1958). *The Psychology of Interpersonal relations*, New York: Willey.
- Бањанин, М. (2003). *Динамика комуникације [The Dynamics of Communication]*, Мегатренд универзитет, Београд.
- Богданић, А. (1996). *Комуникологија [Communication]*, Чигоја штампа, Београд.
- Закон о мирном решавању радних спорова [Law on Peaceful Settlement of Labor Disputes], Службени гласник РС, бр. 125, 104, 50, (2018)
- Иницијатива за развој и сарадњу, Истраживање о мирном решавању радних спорова у Београду, Новом Саду и Нишу [Research on Peaceful Settlement of Labor Disputes in Belgrade, Novi Sad and Nis] (2013).
- Јеленковић, П. Јеленковић, Ј. (2013). *Системи комуникације у функцији избора професије студија случаја Ниш [Communication Systems in the Function of Choosing the Profession - Case Studies Nis]*, *Теме*, Бр. 2, Ниш.
- Кулић, Ж. (2007). *Индустријски односи [Industrial Relations]*, Мегатренд универзитет, Београд.
- Лазовић, И. Радивојевић, М. *Стање у области мирног решавања радних спорова у Републици Србији и осврт на рад Републичке агенције за мирно решавање радних спорова [The situation in the field of peaceful settlement of labor disputes in the Republic of Serbia and a review of the work of the Republic Agency for peaceful settlement of labor disputes]*, *Радно и социјално право – часопис за теорију и праксу радног и социјалног права*, Београд, (2016).

- Лазовић, И. Радивојевић, М. Актуелни токови и могући правци даљег развоја института мирног решавања радних спорова [Current trends and possible directions for further development of institute of peaceful resolution of labor disputes], Радно и социјално право – часопис за теорију и праксу радног и социјалног права, Београд, (2018).
- Лубарда, Б. (2012). Радно право, расправа о достојанству на раду и социјалном дијалогу [Labor Law, Debate on Dignity at Work and Social Dialogue], Правни факултет, Београд.
- Милетић, М. (2005). Основе комуникације [Fundamentals of Communication], Универзитет у Крагујевцу, Крагујевац.
- Миљевић, М. (2011). Пословна етика и комуницирање [Business Ethics and Communication], Универзитет Сингидунум, Београд.
- Правилник о поступку мирног решавања радног спора [Rulebook on the Procedure for Peaceful Settlement of Labor Dispute], Службени гласник РС, бр. 12, 84 (2005)
- Ранђеловић, Н, Јеленковић. П. Цртице српске историје права у контексту комуникалошких принципа [Excerpts from Serbian History of Law in the Context of Communication Principles], Зборник радова Правног факултета Ниш, LXII, (2012).
- Стратегија реформе јавне управе у Републици Србији [Public Administration Reform Strategy in the Republic of Serbia], Службени гласник РС, бр. 9, (2014).
- Томић, З. (2003). Комуникаологија [Communication], Чигоја штампа, Београд.
- Уредба о електронском канцеларијском пословању [Regulation on Electronic Office Operations], Службени гласник РС, бр. 40 (2010).
- Уредба о канцеларијском пословању органа државне управе [Regulation on the office operations of state administration bodies], Службени гласник РС, бр. 80, (1992)
- Хамелинк, С. Холфман, Ц. Стање права на комуницирање [Status of the Right to Communicate], СМ Часопис за управљање комуницирањем, Protocol Communications Novi Sad, ФПН Београд, (2009).

THE ROLE OF COMMUNICATION IN THE INCREASE OF THE EFFICIENCY IN THE WORK OF THE REPUBLIC AGENCY FOR PEACEFUL SETTLEMENT OF LABOR DISPUTES

Ivica Lazović¹, Predrag Jelenković²

¹Republic Agency for Peaceful Settlement of Labour Disputes, Belgrade, Serbia

²Faculty of Culture and Media, Belgrade, Serbia

Summary

In this paper we deal with the role and importance of communication in increasing the efficiency of the Republic Agency for the Peaceful Settlement of Labor Disputes.

The Republic Agency for Peaceful Settlement of Labor Disputes was established by the Law on the peaceful settlement of labor disputes in order to perform professional tasks related to the peaceful settlement of collective and individual labor disputes. As one of the

state administration bodies, it has used various forms of communication in its work, which has not been approached analytically and systematically.

However, since 2014, the approach to communication has been changed since it has been subject to in-depth analysis. The result of this analysis and assistance of science is that the problem in the previous treatment has been recognized and the old approach to communication has been completely changed with the aim of improving the situation. The survey has indicated two key disadvantages, the first is bad communication and other formal and legal disadvantages in the legal framework. We also distinguished two ways of communication that we should pay attention to, which is communication from outside and within the process. The first refers to the public and the citizens, and the other to communication within the procedures themselves when applying methods for the peaceful settlement of labor disputes.

With a view to the necessary strengthening and improvement of the situation, a number of measures have been taken on the basis of the knowledge gained from the research. These measures have been introduced systematically and gradually through several steps. The effort was to improve communication, as well as to correct all normative nonconformities through the improvement of regulations.

The measure taken to improve the communication within the procedures themselves when applying methods for the peaceful settlement of labor disputes was the training of conciliators and arbiters about the importance and role of communication and the strengthening of communication skills. More training was organized in order to raise the skills of conciliators and arbiters and to strengthen knowledge, skills and communication.

In order to provide an adequate response to the identified need for more active communication with the interested public and to improve the existing situation, a number of measures have been taken with the idea of achieving two-way communication and citizen involvement. Measures for improved website presentation of legal assistance through the site have been undertaken as well as the introduction of a course for employers, applications for mobile phones, posters, leaflets, manuals and free telephone lines in order to approach citizens and service users.

As a result, the progression of the number of procedures in relation to the previous period is noticeable and amounts to five times. In 2015, the number of procedures settled by the agency rose to 322. In 2016 this number was 956 and in 2017 it was 1074 proceedings. Approval for peaceful settlement of labor disputes has been obtained in 70% of cases.

Improving communication in contemporary circumstance requires the presumption of the efficient functioning of all organizations and also of state authority and could be the basis for any development and functioning.

КОМПАРАТИВНИ ПРЕГЛЕД ЗАШТИТЕ ПРАВА ПРОИЗВОЂАЧА БАЗЕ ПОДАТАКА У ХРВАТСКОМ И СРПСКОМ ПРАВУ

Надежда Љубојев^{1*}, Маријана Дукић Мијатовић²

¹Универзитет у Новом Саду, Технички факултет „Михајло Пупин”,
Зрењанин, Србија

²Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици,
Суботица, Србија

* *nadezda.ljubojev@gmail.com*

Апстракт

У раду се анализира право произвођача базе података, које је искључиво право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или му дозволи да користи одређену базу података, односно збирку уређених и систематизованих података, ауторских дела или других материјала који су доступни електронским или другим путем. Међутим, база података може да буде збирка у смислу ауторског права збирке, па је такође садржај такве анализе у раду. Предмет упоредноправне анализе су одредбе важећих прописа у Републици Хрватској и Републици Србији, те утврђивање њихове усклађености са Директивом 96/9/ЕЗ о правној заштити база података. При анализи су коришћене историјскоправна и упоредноправна метода. На основу анализе, аутори указују на то да су усвојена решења о заштити база података у ЕУ у великој мери утицала на усвајање одговарајућих прописа у Републици Србији и закључују да су прописи који регулишу ову област у Републици Србији скоро у потпуности усклађени са регулативом ЕУ.

Кључне речи: сродно право, база података, компаративни преглед, хрватско право, збирка, Србија.

A COMPARATIVE OVERVIEW OF DATABASE MANUFACTURERS' PROTECTION OF RIGHTS IN THE CROATIAN AND SERBIAN LAWS

Abstract

This paper analyzes the right of a database manufacturer which is the exclusive right that authorizes its holder to prohibit or permit another to use a particular database, i.e. the collection of regulated and systematized data, copyright works or other materials that are available electronically or otherwise. However, the database can be a collection in terms of the copyright of the collection, so it also represents the content of the analysis in this paper.

The subject of comparative analysis are the provisions of the current regulations in the Republic of Croatia and the Republic of Serbia, and determining their compliance with the Directive 96/9/EC on the legal protection of databases. The analysis used a historical legal and normative legal method. Based on the analysis, the authors point out that the adopted solutions for the protection of databases in the EU greatly influenced the adoption of the corresponding regulations in the Republic of Serbia, concluding that the regulations governing this area in the Republic of Serbia are almost completely aligned with the EU regulations.

Key words: related law, database, comparative overview, Croatian law, collection, Serbia..

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

У савременом друштву, које карактерише развој информационо-комуникационих технологија, у свим областима живота постоји велика количина информација и података, које је потребно системски организовати како би биле приступачније.¹ Стварање таквих система – база података – често повлачи велика улагања у погледу новца, времена и др., па је због тога потребно пружити заштиту произвођачима тих база података, које су данас најчешће у електронском облику (забележене на електронском медију, који је доступан корисницима путем компјутера).² Њихове инвестиције се најчешће штите од неовлашћене употребе и крађе. Неки аутори сматрају да је развој информатичког тржишта на основу значајних улагања у информационе системе могућ само ако се обезбеди јединствена правна заштита произвођача базе података (Пак, 2010, стр. 416).

Право произвођача базе података као сродно право први пут је у Републици Србији (даље: Р. Србија) регулисано *Законом о ауторским и сродним правима* из 1998. године. При регулисању је законодавац пошао од решења из међународног права, и то одредаба Споразума о трговинским аспектима права интелектуалне својине (*Agreement on Trade Related Aspects of Intellectual Property Rights – TRIPS Agreement*)³ и Директиве 96/9/ЕЗ Европског парламента и Ве-

¹ Међу првим комерцијалним базама података је *Knight-Ridder's Dialog Information Services*, која се развила из владиног уговора са компанијом *Lockheed Aerospace Company* за катоголизацију Насиних досијеа (NASA) (Rosler, 1995, p. 105).

² Потенцијална вредност информација прикладних за поновну употребу на европском тржишту процењује се на 68 милијарди евра (Marcowitz-Bitton, 2015, p. 424. наведено према: Matanovic-Vučković & Kanceljak, 2018, стр. 369).

³ *TRIPS Agreement* утврђује да збирке података или других материјала без обзира на форму у којој су доступне кориснику и које због избора или уређивања садржаја представљају духовну творевину треба да буду као такве заштићене (чл. 10, § 2). Сматра се да је ова регулатива била значајан корак на путу ефикасне заштите базе података јер је први пут један међународни акт предвидео заштиту збирки података, а не само збирки књижевних и уметничких дела (Пак, 2010, стр. 416). Слично то-

ћа од 11. марта 1996. године о правној заштити база података (даље: Директива 96/9/ЕЗ). *Законом о ауторским и сродним правима* из 2004. године извршена су додатна усклађивања са Директивом 96/9/ЕЗ.

У хрватском праву *Законом о ауторском праву* из 1991. године (даље: ЗАП) била је уређена ауторскоправна заштита база података, па за ову заштиту није било потребно неко значајније усклађивање. Међутим, *sui generis* заштита базе података, која не задовољава услове као ауторско дело, у хрватском праву је предвиђена тек *Законом о ауторским правима и сродним правима* из 2003. године (даље: ЗАПСП), у посебном поглављу.⁴ У складу са Директивом 96/9/ЕЗ, ЗАПСП, као основни пропис којим је уређена ова област, дефинише шта се сматра *sui generis* базом података, ко је субјект права, садржај права, ограничења права, права и обавезе произвођача и трајање заштите.

Хармонизација ауторског и сродних права путем директива у ЕУ почела је почетком деведесетих година XX века (Rosler, 1995, p. 109). Крајем 2015. године, у Европској унији (ЕУ) започета је свеобухватна реформа ауторског права (Марковић, 2017, стр. 79 и даље). Тако се у оквиру ЕУ последњих година приступило низу законодавних активности које су усмерене на стварање јединственог дигиталног тржишта, односно тржишта у којем примат има размена добара и услуга помоћу савремене дигитално-информационе технологије (детаљније: Марковић, 2017, стр. 80 и даље; Поповић, 2017, стр. 96; Радовановић, 2017, стр. 113). Данас је ова област заштите у оквиру ЕУ хармонизирана.⁵

Циљ овог рада биће у томе да се компаративном анализом српског и хрватског права укаже на процес усклађивања са правом ЕУ, посебно на степен њихове усклађености у овој области, са упо-

ме, члан 5 *Уговора о ауторском праву (WIPO Copyright Treaty of 1996)* предвиђа заштиту ауторских права збирки података или другог материјала „у било којој форми” (Hugenholtz, 2000, p. 70–74).

⁴ За разлику од ЗАП-а, ЗАПСП се заснива на *монистичкој концепцији* ауторског права. Према монистичкој теорији о правној природи субјективног ауторског права, као и решења садржаних у већини прописа о ауторском праву, под субјективним ауторским правом подразумева се јединствено, *sui generis* право, састављено од личноправних и имовинскоправних овлашћења аутора, које штити аутора поводом његовог ауторског дела (Спаић, 1983, стр. 23); (О монистичкој концепцији ауторског права детаљније видети у: Henneberg, I. 2004) Монистичка концепција прихваћена је у правним порецима већине земаља континенталног права, којем хрватски и српски приватноправни поредак припада (детаљније о припадности Р. Хрватске: Gavella et al., 2005). О правној природи ауторског и сродних права детаљније: Gliha, 2017, стр. 19–51.

⁵ О развоју хармонизације ауторског права у ЕУ: Gliha, 2002, стр. 83 и даље.

риштима у међународним, европским и домаћим правним документима, уз примену историјскоправног и нормативноправног метода.

ДИРЕКТИВА 96/9/ЕЗ О ПРАВНОЈ ЗАШТИТИ БАЗА ПОДАТАКА

Законодавна активност ЕУ састоји се у усклађивању одређених посебних аспеката права интелектуалне својине стварањем јединственог европског система (Bainbridge, 2007; Bently & Sherman, 2004; Cornish & Llewelyn, 2003). У Директиви 96/9/ЕЗ, која је донета 1996. године, предвиђена је заштита база података у електронском и у другом облику.⁶ Она има за циљ да пружи уједначену заштиту њиховим творцима.⁷ Према Директиви 96/9/ЕЗ, база података као предмет заштите је збирка независних дела, података или других материјала, сређених на систематичан или методичан начин, којима може појединачно да се приступи електронским или неким другим путем (чл. 1, ст. 2).

Према томе, Директивом 96/9/ЕЗ предвиђају се два облика заштите за базу података. Први је ауторскоправна заштита за ауторско дело збирке. Овај облик заштите је у многим државама и раније постојао. Обавеза заштите базе података као ауторског дела збирке је прописана, независно од Директиве 96/9/ЕЗ, у чл. 10 ст. 2 TRIPS-а, као и у *Уговору о ауторском праву* (1996) чл. 5.⁸ Други облик зашти-

⁶ Међу првим пресудама на основу Директиве 96/9/ЕЗ – у Белгији: *UNMS v. Belpharma Communication*, Court of Brussels 16 March 1999, [1999] Auteurs & Media 370. у Француској: *France Télécom v. MA Editions*, Tribunal de commerce de Paris 18 June 1999, [1999] Droit de l'informatique & des télécoms 57, [1999] Multimedia und Recht 568. Оптужени су копирали податке о претплатницима без одобрења и учинили их доступним на мрежи путем Минитела и интернета. У овом случају, суд је први пут донео одлуку да су телефонски именици, у било ком облику, базе података у складу са законом, јер је утврђена значајна инвестиција за трошкове прикупљања, верификације и одржавања података. У Холандији: *President District Court The Hague*, 20 March 1998, [1998] Informatierecht/AMI 65 (Vermande/Bojkovski) према: Hugenholtz, 2001.

⁷ Доношењу Директиве 96/9/ЕЗ претходиле су опсежне припреме, које су као резултат имале више различитих верзија текста (детаљније: Rosler, 1995, р. 109; Дракулић, 2000, стр. 361–362).

⁸ *Уговор о ауторском праву* (1996) посебан је споразум у смислу чл. 20 Бернске конвенције (Народне новине, Међународни уговори, бр. 12 (1993) и 3 (1999)). Отворен је за приступање свим државама чланицама Бернске уније. Р. Србија је приступила овој међународној конвенцији (Текст уговора видету у: Тодоровић, 2000, стр. 85–91). *Бернска конвенција за заштиту књижевних и уметничких књижевних дела* од 9. септембра 1886, допуњена је у Паризу 4. маја 1896, ревидирана у Берлину 13. јануара 1908, допуњена у Берну 20. марта 1914, ревидирана у Риму 2. јун 1928, у Бриселу 26. јун 1948, у Стокхолму 14. јул 1967. и у Паризу 24. јул 1971, те измењена 28. септембра 1979.

те је *sui generis* заштита, чија правила су први пут прописана у Директиви 96/9/ЕЗ и овај облик заштите има карактер права сродног ауторском праву.⁹ Сматра се да је на тај начин призната специфичност и разноврсност база података као предмета заштите, јер је предвиђена не само ауторскоправна заштита оригиналних база података него и *sui generis* право произвођача неоригиналних база података (Derclaye, 2002). На тај начин је Директива 96/9/ЕЗ први акт којим се регулише правна заштита база података на целовит начин (Hugenholtz, 2000, р. 70–75). Ауторка Јасна Пак сматра да право *sui generis* одговара прагматичним захтевима да се охрабри прикупљање и обрада информација које може велики број лица да користи, али и да истовремено ово право доприноси заштити ауторског права од његове примене на дела која имају „слабу оригиналност”¹⁰ (Пак, 2010, стр. 416).

Након усвајања и касније имплементације Директиве 96/9/ЕЗ, извештавано је о више од 25 судских одлука о *sui generis* заштити база података, углавном у судовима у Немачкој, Холандији и Француској (Gaster, 2000, р. 87; Beunen, 2007).

Право *sui generis* припада оном ко је инвестирао у базу података, а по Директиви 96/9/ЕЗ, то је произвођач базе података. То не мора бити аутор базе података. Да би била предмет *sui generis* заштите, база података не мора да буде ауторско дело збирке, али мора бити резултат значајног улагања њеног произвођача у прибављање података, њихову верификацију или одговарајућу презентацију.¹¹

⁹Детаљније о базама података као *sui generis* праву или праву сродном ауторском праву у: Derclaye, 2002, р. 981–1011; Derclaye, 2005, р. 420–430; Gliha, 2006б, стр. 93–114.

¹⁰ Аутор Јасна Пак износи да је у неким државама чланицама ЕУ, на пример, у Великој Британији, прихваћена пракса заштите збирки ниског нивоа оригиналности (енгл. *sweat of the brow* – критериј за заштиту по основу ауторског права). У Данској, Финској и Шведској *catalogue right* – примењивао се на неоригиналне збирке података. У другим државама није било алтернативне заштите за ове збирке (Пак, 2010, стр. 416–417).

¹¹ У случају *Fixtures Marketing Ltd v Oy Veikkaus Ab*, захтев за претходну одлуку односи се на тумачење чл. 7. Директиве 96/9/ЕЗ. Захтев је упућен у оквиру спора који је покренуо Фикстурес против друштва Веикаус, које се у сврху организације клађења користило подацима узетим из распореда утакмица енглеског фудбалског првенства. Европски суд правде је одлучио да израз „улагање у прибављање садржаја” базе података у смислу чл. 7, ст. 1 Директиве 96/9/ЕЗ треба схватити: „тако да се он односи на материјале коришћене за тражење постојећих елемената и њихово прибављање за базу података. Он не обухвата материјале коришћене за **стварање** саставних елемената садржаја базе података. У контексту састављања распореда утакмица за потребе организације фудбалских првенстава стога не обухвата ресурсе намењене за одређивање датума, времена и парова тимова за различите утакмице у оквиру првенства” European Court

Директива 96/9 омогућава ствараоцу базе података, који докаже да је дошло до квалитативног и/или квантитативног значајног улагања у прибављање, верификацију или презентацију њеног садржаја, право да забрани *извлачење* и/или *поновно коришћење* целокупног или значајног дела, квалитативно или квантитативно, садржаја такве базе података (чл. 7, ст. 1).¹² Поред тога што је Директивом 96/9/ЕЗ предвиђен садржај права, предвиђена су и ограничења искључивих права.¹³ Међутим, легални корисник заштићене базе података сме да врши наведене радње, али само ако се оне односе на небитне делове базе података.

Дужина трајања *sui generis* права ствараоца базе података износи 15 година почевши од почетка године која следи ону у којој је завршена база података. Уколико је база током периода заштите ревидирана уз знатна улагања њеног произвођача, заштита за ревидиране делове почиње испочетка.

ПРАВО ПРОИЗВОЂАЧА БАЗЕ ПОДАТАКА У РЕПУБЛИЦИ ХРВАТСКОЈ

Пре уласка у ЕУ Република Хрватска (даље: Р. Хрватска) спровела је обиман поступак усклађивања свога правног поретка са правним тековинама ЕУ (*aquis communautaire*). Споразумом о

Reports 2004 I-10365 (Детаљније о пресуди: Murray, 2013; Cooper Dreyfuss & Pila, 2018) <http://curia.europa.eu/juris/celex.jsf?celex=62002CJ0046&lang1=fi&type=TEXT&ancre>.

¹² У иностраној судској пракси појам *поновно коришћења* из чл. 7. Директиве 96/9 тумачи се тако да се односи „на сваку активност која без пристанка особе која је израдила базу података чини доступним јавности резултате њених инвестиција, чиме је лишава прихода који би јој омогућили да амортизује трошкове инвестиције” (видети пресуду од 9. новембра 2004, *The British Horseracing Board i dr.*, C-203/02, Zb. стр. I-10415, т. 51). „Овај појам односи се на сваку неовлашћену активност стављања на располагање јавности садржаја базе заштићених података или знатног дела таквог садржаја (*The British Horseracing Board* и др. т. 67; пресуда од 5. марта 2009, *Apis-Hristovich*, C-545/07, Zb. I-1627, т. 49, као и пресуда од 18. октобра 2012, *Football Dataco i dr.*, C-604/10, т. 34.). Природа и облик поступка у том смислу нису релевантни” (пресуда од 18. октобра 2012, *Football Dataco i dr.*, т. 20) (видети: пресуду Европског суда правде од 19. 12. 2013. у предмету C-202/12 INNOWEB. ECLI: EU: C:2013:850).

¹³ Директива 96/9/ЕЗ оставља државама чланицама да предвиде изузетке од права *sui generis* – да произвођачи базе података која је у било којем облику стављена на располагање јавности могу, без одобрења њеног произвођача, извлачити или поновно користити знатан део њеног садржаја: „(а) у случају коришћења садржаја неелектронске базе података за приватну употребу; (б) у случају коришћења у настави или научном истраживању, уз навођење извора и у мери оправданој некомерцијалном сврхом; (ц) у случају коришћења и/или поновног коришћења за потребе јавне сигурности или управног или судског поступка” (Директива 96/9/ЕЗ, чл. 9).

стабилизацији и придруживању (СПП), који је закључила са ЕУ, Р. Хрватска је преузела обавезу да ће пружити ниво заштите ауторског и сродног права који постоји у ЕУ, укључујући и ефикасна средства за спровођење тих права (ССП чл. 71). Доношењем ЗАПСП, те изменама овог закона, Р. Хрватска је ускладила свој ауторскоправни поредак са *aquis communautaire* и тиме испунила обавезе које су пред њу стављене ССП (Adamović, et al., 2006; Adamović, et al., 2007). У хрватској теорији се сматра да је после тога наступило врло захтевно раздобље доследне примене имплементираних одредби, нарочито колективног остваривања права, те ефикасног остваривања заштите ауторскоправних овлашћења судским и вансудским путем (Jug Duraković, 2009, стр. 628).

Као што је већ речено, ауторско право у Р. Хрватској, до доношења ЗАПСП, било је регулисано ЗАП, а тек је са ЗАПСП у потпуности усклађено с правном тековином ЕУ (Jug Duraković, 2009; Gliha, 2007; Matanovac, 2007). У хрватском праву ова област је регулисана у складу са Директивом 96/9/ЕЗ, која има за циљ да пружи уједначену заштиту произвођачима база података. Поред тога, Р. Хрватска је ускладила ову област у великој мери с потребама информатичког друштва са два WIPO интернет уговора и с *aquis communautaire* ЕУ¹⁴ (Jug Duraković, 2009, стр. 628).

У складу са Директивом 96/9/ЕЗ, предвиђена је заштита база података у електронском и другом облику. Базе података су одређене као збирке самосталних дела, података или другог материјала распоређеног на систематичан или методичан начин, доступне електронским или другим средствима. Ова дефиниција је потпуно усклађена са Директивом 96/9/ЕЗ. Предвиђена је двострука заштита база података, зависно од тога да ли је база података ауторско дело или она не задовољава услове за ауторско дело.

Да би база података била заштићена ауторским правом, као оригинална база података, потребно је да представља индивидуалну интелектуалну творевину. Таква оригинална база података збирка је самосталних ауторских дела,¹⁵ података или друге грађе која према

¹⁴ Р. Хрватска је испунила међународне обавезе из WIPO *Уговора о ауторском праву* (WCT) (ступио на снагу 2002) и WIPO *Уговора о интерпретацијама и фонограмима* (WPPT) (ступио на снагу 2002), које је ратификовала (Народне новине, 6/2000), као и обавезе преузете ССП у ЕУ. Аутор Igor Gliha исиче да је донето више директива којима се настојало хрватски ауторскоправни систем прилагодити захтевима модерног, информатичког друштва у којем се отварају нови начини искоришћавања ауторских дела и предмета сродних права, али и њихове повреде, на начин да се пружи ефикасна заштита носиоцима права, али и да се истовремено кроз ограничења тих права заштити јавни интерес (Gliha, 2006a).

¹⁵ С обзиром на то да европски законодавац није дао дефиницију ауторског дела, државе чланице дефинишу ауторско дело на различите начине (или га уопште

избору или распореду саставних елемената чини оригиналну интелектуалну творевину аутора и која је уређена по одређеном систему или методи, чији су елементи појединачно приступачни електронским или другим средствима. С друге стране, неоригинална база података је дефинисана као збирка самосталних дела, података или друге грађе у било којем облику, који су уређени на систематичан и методичан начин и појединачно доступни електронским или другим средствима, при чему постизање, верификација или представљање њеног садржаја захтева квалитативно и/или квантитативно знатно улагање које се састоји од средстава, утрошеног времена и уложеног труда (Matanović Vučković, 2018; Zlatović, 2009, str. 58; Jug Duraković, 2009). У пракси се чешће појављују неоригиналне базе података као предмет интереса поновне употребе информација.¹⁶

Према томе, предвиђена је заштита и за базе података које не задовољавају услове за ауторскоправну заштиту, али је за њихово стварање потребно веће улагање, било с обзиром на прибављање садржаја или његову проверу, или презентацију, у складу са Директивом 96/9/ЕЗ. Ова заштита је *sui generis* заштита. *Sui generis* право произвођача базе података траје 15 година, а рок почиње да се рачуна почевши од почетка године која следи иза оне у којој је завршена база података.

Ауторско право у хрватском правном поретку настаје стварањем ауторског дела и припада лицу које је то дело створило (Gliha, 2017, стр. 79). Хрватски правни поредак притом не одступа од било којег другог правног поретка који припада европскоконтиненталном правном кругу. У вези с питањем припадања права произвођача базе података, ситуација је битно другачија у односу на ауторско право. Произвођач базе података, као изворни носилац права на неориги-

не дефинишу (скандинавске земље)). Р. Хрватска, као држава европско-континенталног правног круга, дефинише ауторско дело у складу са тим.

¹⁶ Право на поновну употребу информација уређено је Директивом 2013/37 ЕУ Европског парламента и Већа од 26. јуна 2013. о измени Директиве 2003/98/ЕЗ о поновној употреби информација јавног сектора (ОЈ Л 175, 27. 6. 2013, стр. 1–8) и Директивом 2003/98/ЕЗ Европског парламента и Већа од 17. новембра 2003. године о поновној употреби информација јавног сектора (ОЈ Л 345, 31. 12. 2003. године, стр. 90–96) (даље: ПСИ директива). ПСИ директива у хрватском праву је имплементирана Законом о праву на приступ информацијама (Народне новине, бр. 25/2013, 85/2015); детаљније о односу права на приступ информацијама и права произвођача база података: Derclaye, 2007, р. 23–24. Ауторка Естел Дерклај (Estelle Derclaye) закључује да би требало, кад је реч о праву произвођача базе података, дати предност поновној употреби информација испред тога сродног права кад је оно у рукама државе, нарочито у ситуацијама кад је реч о информацијама о природи (Derclaye, 2008а, р. 19) – о праву на приступ информацијама о природи: Ofak, 2015, стр. 199 и даље.

налној бази података, јесте *правно* или *физичко* лице које је предузело иницијативу и ризик улагања у стварање базе података.¹⁷ За разлику од ауторског права, нема никакве препреке да право произвођача базе података припада изворно правном лицу, као и физичком, ако испуњава услове за стицање права.¹⁸ Ту нема никакве разлике између прописа европских држава.¹⁹ Зато држава, односно органи јавног сектора, без икаквих ограничења могу бити носиоци права произвођача база података ако испуњавају за то прописане законске услове.²⁰ То је битна разлика у односу на ауторско право. У новијој хрватској ауторскоправној теорији се истиче да, будући да се, на основу дефиниције, код правне заштите неоригиналних база података штити улагање новца, рада, времена и труда, а не креативност која се штити код ауторског права – постоје схватања да се држава која је носилац тог права чији предмет је створен новцем порезних обвезника може само ограничено позивати на своје право кад је оно у супротности с правом на поновну употребу информација (Matanovac-Vučković & Kanceljak, 2018, стр. 386).

Пратећи начело да ауторско право припада аутору, јасно је да настаје проблем кад је ауторско дело створено у радном односу или у државној или јавној служби. Зато ауторке Romana Matanovac-Vučković & Ivana Kanceljak дају предлоге *de lege ferenda* у вези са ауторскоправним уређењем, који би омогућили бољу примену права на поновну употребу информација јавног сектора. Ауторке сматрају да би се у сваком појединачном случају требало предвидети коме припада право искоришћавања ауторског дела насталог у радном односу, односно у државној или јавној служби, уговором о раду или неким другим актом. На исти начин треба поступити у ситуацијама када се ауторско дело ствара на основу наруџбе. Сâм уговор о наруџби ауторског дела не подразумева да је наручилац стекао и права искоришћавања нарученог, испорученог и плаћеног дела (Gliha, 2005). Управо супротно, ако уговором није изричито одређено, права искоришћавања на нарученом и израђеном делу задржава аутор, у целости.²¹ Описана је ситуација по хрватском ЗАПСП, али је слична ситуација и у правним порецима других европских држава. Зато, ако

¹⁷ ЗАПСП чл. 147, ст. 1 и 2. Детаљније: Gliha, 2006б, стр. 97.

¹⁸ Види: ЗАПСП чл. 147, ст. 2.

¹⁹ Нема разлике на основу чињенице да је право произвођача база података усклађено на европском нивоу са Директивом 96/9/ЕЗ.

²⁰ Код права произвођача база података нема никакве препреке да изворни носилац у свим гореописаним правним системима буде држава, односно органи јавног сектора. Тако је и у Р. Хрватској, под претпоставком да држава, односно органи јавног сектора, испуњавају услове из ЗАПСП прописане за стицање овог права.

²¹ Члан 74, став 2 ЗАПСП.

орган јавног сектора жели стећи права искоришћавања ауторског дела или права произвођача базе података од лица од којег је наручило његову израду, мора то детаљно и јасно у писменом облику уговори-ти у уговору о наручби или неком другом уговору (Matanovac-Vučković & Kanceljak, 2018, стр. 375–376).

ПРАВО ПРОИЗВОЂАЧА БАЗЕ ПОДАТАКА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

На основу одредаба *Споразума о стабилизацији и придруживању између Европских заједница и њених држава чланица*, са једне стране, и Р. Србије, са друге стране (даље: Споразум), односно са одредбама *Прелазног споразума о трговини и трговинским питањима између Европске заједнице*, са једне стране, и Р. Србије, са друге стране, у току је процес усклађивања српског права са правом ЕУ. Ратификацијом Споразума, а не ступањем на снагу, као што је уобичајена пракса код међународних уговора, одредбама члана 72, т. 2 Споразума, Р. Србија се обавезала на то да ће „настојати да обезбеди постепено усклађивање постојећих закона и будућег законодавства са правним тековинама Заједнице” у областима које су наведене у Споразуму. „У питању је сложена обавеза у чијем испуњавању ће, поред легислативних органа, учествовати и органи друге две гране власти, па се у том смислу може говорити не само о законодавном, већ и о судском усклађивању унутрашњих прописа” (Вукадиновић, 2010, стр. 36). Сматра се да је до сада несумњиво право ЕУ из области ауторских и сродних права имало великог утицаја на обликовање прописа о заштити ауторских и сродних права Р. Србије. „У том смислу, може се констатовати да су наши прописи који уређују заштиту ауторских и сродних права у великој мери усаглашени са правом ЕУ” (Миладиновић, 2008, стр. 297). *Закон о ауторском и сродним правима* (даље: ЗАСП)²² усклађен је са Директивом 96/9/ЕЗ. Значај права интелектуалне својине ЕУ је и у томе што оне земље које тренутно нису чланице ЕУ приликом обликовања свог националног законодавства из ове области преузимају решења из директиве ЕУ (Миладиновић, 2010).

Предмет заштите

Предмет заштите је база података. База података је збирка на систематичан или методичан начин уређених података, ауторских дела или других материјала, који су појединачно доступни електронским или другим путем.

²² Сл. гласник РС, бр. 104 (2009), 99 (2011), 119 (2012) и 29 (2016) – одлука УС.

Заштита базе података обухвата: целокупан садржај базе података; сваки квалитативно или квантитативно битан део садржаја базе података; квалитативно или квантитативно небитне делове базе података уколико се они поновљено и систематски користе, што је у супротности с уобичајеним начином коришћења или неразумно оштећује легитимне интересе произвођача базе података.²³

Данас глобална компјутерска мрежа представља уобичајени вид комуникације, како у пословном тако и у свакодневном животу. Убрзани развој информационо-комуникационе технологије омогућио је стварање низа правних информационих система и њихово обједињавање у оквиру информационих мрежа. Овакви системи постоје у свим областима права (правосуђу, законодавству, јавној управи и др.). Заједничка им је примена информационе технологије. Неке од значајних база података у оквиру правног информационог система су: о прекршајима, о регистрацији моторних возила, евиденција пореских дужника, подаци за личне карте, евиденција о судским предметима, евиденција о решењима о управним стварима, пун текст судских одлука и публикација (судска пракса) и др. (детаљније: Димитријевић, 2011, стр. 64). Аутор Предраг Димитријевић истиче да већина база података које се воде у оквиру правноинформационог система имају статус службене евиденције. Неке од ових евиденција правних података морају бити доступне онлајн.²⁴

Врста података која чини базу може бити различита – од библиографских података, именика, адресара, ауторских дела у целини или у изводима итд. Како је правна заштита база података настала са појавом компјутерске обраде података, електронске базе података, односно збирке електронски забележених и електронским путем приступачних података, нису једини, али су у пракси најчешћи облик заштите. Међутим, поједина национална законодавства ограничавају предмет заштите на тзв. електронске базе података, тј. збирке електронски забележених и електронски путем приступачних података (Миладиновић, 2009, стр. 254), али не и хрватско и српско законодавство. У том случају, појмом базе података изричито су обухваћени и материјали неопходни за њено функционисање, као што су речник, индекс или систем за добијање или приказивање информација (Љубојев & Варга, 2014, стр. 104; Миладиновић, 2009, стр. 254). Право базе података не обухвата компјутерски програм који се користи за њено стварање или рад.²⁵ У хрватском праву, такође, дефини-

²³ ЗАСП чл. 138, ст. 2.

²⁴ Правне базе података обухватају правне норме и правне одлуке у пуном тексту, а правна литература библиотечке податке и све више пун текст чланака и књига (Димитријевић, 2014, стр. 64–65).

²⁵ Уп. Директива 96/9/ЕЗ, чл. 1, ст. 2.

ција појма базе података искључује компјутерски програм употребљен у стварању или употреби базе података (Zlatović, 2009, стр. 46). Базе података сачуване на ЦД-у, ДВД-у и другим медијима могу се заштити (Zlatović, 2009, стр. 60). Сматра се да предмет заштите овог сродног права не обухвата телесни носач базе података, на пример, ЦД на коме се налазе подаци (Schneider, 1998, р. 556).

Опште је прихваћено да ако се ради о бази података која је ауторско дело збирке, она ће бити предмет заштите у оквиру ауторског права. У том случају, уколико одређена база података представља, по својој садржини, ауторско дело, онда имамо ауторска права аутора базе података и право призвођача базе података као сродно право (Бесаровић & Жарковић, 1998, стр. 221). Према томе, право произвођача базе података, као сродно право,²⁶ намењено је превасходно заштити база података које не испуњавају услове за ауторскоправну заштиту јер нису оригинални. Стога се у теорији оправдано сматра да база података није предмет заштите зато што је резултат духовног стваралачког рада, већ зато што је резултат привредног подухвата који је потребно заштитити од нелојалне конкуренције, што важи за све облике сродноправне заштите, сем за интерпретације (Марковић & Поповић, 2013, стр. 95; Миладиновић, 2009, стр. 254–255). „Право оправдава заштиту базе података идејом заштите инвестиција” (Бесаровић, 2011, стр. 377).²⁷

Субјект права

Субјект заштите је произвођач базе података. Произвођач базе података је физичко или правно лице које је сопственим средствима и у сопственој организацији сачинило одређену базу података тако што је у квалитативном или квантитативном смислу учинило значајно улагање у прибављање, проверу или презентацију њеног садржаја. Према томе, субјект заштите је привредни субјект, ради се о „јед-

²⁶ Термин *сродна права* представља превод термина са немачког – *Werwandte Schutzrechte*, у француском језику то су суседна права – *Droits voisins*, на енглеском језику то су такође суседна права – *Neighbouring Rights*, а на италијанском се називају конексним правима – *Dritti connessi*.

²⁷ „Заштитом *sui generis* права коју пружа Директива 96/9 особама које су показале иницијативу и преузела ризик улагања у облику људских, техничких и/или финансијских средстава ради стварања и функционисања базе података жели се осигурати поврат те инвестиције на начин да се она заштити од неовлаштеност присвајања резултата те инвестиције” (видети пресуде од 9. 11. 2004, *The British Horseracing Board i dr.*, С-203/02, Зб., стр. I-10415, т. 32 и 46; *Fihures Marketing*, С-46/02, Зб. стр. I-10365, т. 35; као и пресуду од 9. 10. 2008, *Directmedia Publishing*, С-304/07, Зб., стр. I-7565, т. 33). Према: пресуди од 19. 12. 2013 – Предмет С-202/12 INNOWEB. ECLI: EU: C:2013:850.

ној врсти привредне делатности” (Милић, 2000, стр. 197), а право произвођача базе података штити његове привредне интересе (Марковић & Поповић, 2013, стр. 95; Миладиновић, 2008, стр. 254). Штити се инвестиција, која је уложена у стварање базе података, штити се „имовинско право произвођача базе података” (Миладиновић, 2009, стр. 255). Из тога произлази чињеница да произвођач базе података има само имовинска права искључиве природе. Наш законодавац предвиђа да ако је произвођач користио туђа средства за прављење базе, онда је неопходно да је он то учинио на сопствени економски ризик.

Као и у хрватском праву, базе података које задовољавају критеријуме да буду ауторско дело предмет су ауторског права и припадају аутору, а то може бити само физичко лице. За разлику од тога, оне базе података за чију израду није потребан интелектуални стваралачки рад, али је потребно знатно улагање било у средствима, уложеном времену или труду – објекат су Самосталног субјективног права – права произвођача база података, а припадају лицу које је инвестирало у њихов настанак (Gliha, 2006b, 93–114). То могу бити како физичка тако и правна лица.

Садржина права

Субјективно право заштите произвођача базе података састоји се од искључивих апсолутних овлашћења имовинске природе. Садржи ну права произвођача базе података чине његова искључива овлашћења да другоме забрани или дозволи следеће: прво је овлашћење на повремено или стално *умножавање*, било којим средствима базе података у целини или њених битних делова, за било коју намену и у било којој форми.²⁸ Наредно је овлашћење на *стављање у промет и давање у закуп* примерака целе базе података или њених битних делова.²⁹ Тре-

²⁸ Ово овлашћење произвођача базе података односи се и на небитне делове базе података уколико су они предмет поновљеног или систематског коришћења које је у супротности са нормалним коришћењем те базе података или неразумно оштећују легитимне интересе њеног произвођача. Одредба ЗАСП члан 140а измењена је у односу на претходни *Закон о ауторским и сродним правима* ради усклађивања са Директивом 96/9/ЕЗ чл. 7.

²⁹ О појму стављања у промет, као и о исцрпљењу права детаљније о овом овлашћењу аутора: Марковић & Поповић, 2013; Миладиновић, 2009, стр. 216–217. Аутор је овлашћен да другоме забрани или дозволи стављање примерка свога дела у промет. У правној теорији постоји општеприхваћена дефиниција исцрпљења. У овом раду, под појмом *исцрпљења* овлашћења на стављање примерака дела у промет подразумеваћемо престанак овлашћења аутора, који је својом вољом пустио у промет примерке дела, или су то учинила друга лица са његовом дозволом да даље врши ово овлашћење.

ће је овлашћење на јавно саопштавање базе података на било који начин, укључујући јавно саопштавање жичним или бежичним путем, на начин који омогућава појединцу индивидуални приступ бази са места и у време које он одабере (Марковић, 2007). Ово овлашћење подразумева *повезивање базе података са компјутерском мрежом* тако да је типичан облик вршења овог овлашћења да се електронска база података преко рачунара „стави” (прикључи) на мрежу рачунара (нпр. интернет) тако да заинтересована лица могу да користе податке из ње са места и у време које они одаберу (Миладиновић, 2009). Квалитет звука, односно слике у дигиталном формату, комфор у одабиру времена и места када ће се одређеном садржају приступити, слобода избора садржаја и бројни други чиниоци – допринели су алокацији креативног садржаја из традиционалних оквира у савремено интернет окружење.³⁰

У ЗАСП Р. Србије одредбе које се односе на садржину права произвођача базе података не користе појмове *извлачење* података и *поновно коришћење*,³¹ већ појмове којима се означавају искључива овлашћења имовинске природе (*умножавање, стављање у промет*). Супротно томе, неки аутори сматрају да појмови које користи Директива 96/9/ЕЗ „нису случајно унети у овај европски акт, они одговарају специфичном предмету заштите који се у много чему разликује од ауторских дела као предмета ауторскоправне заштите”. Ауторка Јасна Пак зато предлаже да „*de lege ferenda* законске одредбе које се односе на заштиту неоригиналних база података требало би у потпуности усагласити са правилима садржаним у Директиви 96/9/ЕЗ, поготово што је развој информатичког тржишта од посебног значаја за економски развој земаље које још нису постале чланице ЕУ” (Пак, 2010, стр. 421).

Право *sui generis* се даје титулару базе података само ако може да докаже квантитативну и квалитативну инвестицију у базу података, тј. време и напор за прикупљање и сређивање података (Бесаровић, 2011). У теорији се истиче да уколико упоредимо сродно право издавача на накнаду за интерактивно чињење доступним одломака вести са сродним правом произвођача базе података, којим се такође штити интелектуално добро које се привредно искоришћава помоћу

³⁰ *Видео на захтев* представља сервис који кориснику омогућава да одређене мултимедијалне садржаје (музика, филм, телевизијске емисије) конзумира, не у реалном времену, када се они емитују, већ у накнадном, слободном изабраном тренутку (Kevin 2001, р. 274, наведено према: Радовановић, 2017, стр. 134).

³¹ Немачки *Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte* од 9. 9. 1965. (BGBl. I S. 1273), уз последње измене и допуне од 1. 9. 2017. (BGBl. I S. 3346) не користи појмове *извлачење* и *поновно коришћење*, већ појмове: *умножавање, стављање у промет* и *саопштавање јавности*.

компјутерског програма, уочава се једна крупна разлика.³² Титулар права произвођача базе података мора доказати да коришћење делова базе угрожава повраћај средстава инвестираних у њену израду. Насупрот томе, повреда права издавача на накнаду за интерактивно чињење доступним одломака вести постоји сваки пут када се преузима фрагмент туђег интелектуалног добра, истиче аутор Душан Поповић.³³ Зато закључује да „заштита привредног подухвата није била примарна и непосредна сврха прописивања облика сродноправне заштите издавача”³⁴ (Поповић, 2015, стр. 127).

Трајање права

У складу са Директивом 96/9/ЕЗ, право произвођача базе података траје 15 година од дана настанка базе података.³⁵ Ако је она током тог периода учињена доступном јавности, рок се рачуна од тог догађаја. Уколико база података током периода заштите претрпи битне промене као што су ажурирање или усавршавање или селекција садржаја базе података, онда се правна заштита нове верзије базе података продужава за још 15 година.³⁶ Рок се рачуна од 1. јануара године која непосредно следи за годином у којој се десио догађај релевантан за почетак рока.

Сматра се да, имајући у виду да база података по правилу мора стално да се саопштава и да се побољшава и ажурира да би била веродостојна, што резултира настанком нове верзије базе, нови рок

³² Повреда права произвођача базе података постоји у случају када треће лице без сагласности титулара права преузима квалитативно и квантитативно битан део садржине базе података, као и у случају када се преузима квалитативно и квантитативно небитан део садржине базе података, али се ти делови поновљено и систематски користе, што је у супротности с уобичајеним начином коришћења или неразумно оштећује легитимне интересе произвођача базе података (ЗАСП, чл. 138, уп. ст. 2; Директива 96/9/ЕЗ чл. 7). У теорији се сматра да „очигледна је интенција законодавца да тумачење ове одредбе усклади с тумачењем појединих критеријума из „теста у три корака” (TRIPS чл. 13) (Детаљније: Поповић, 2015, стр. 116–132).

³³ Пружаоци услуге интерактивног чињења доступним одломака вести и других сродних интелектуалних добара називају се и „агрегаторима вести” (енгл. *news aggregators*). Свакако најпознатији интернет сервис који пружа овакву услугу је *Google News*. „Титулар не мора доказати да услед радњи ‘агрегатора вести’ не може повратити инвестицију” (Поповић, 2015, стр. 127).

³⁴ Westkamp, 2013, p. 241–250. према Поповић, 2015, стр. 127.

³⁵ Директива 96/9/ЕЗ чл. 10

³⁶ Аутор Миладиновић као битне промене у селекцији или уређењу садржаја базе података сматра додавање, брисање или поправљање целе базе података или дела садржаја базе података, који за резултат имају „нову верзију базе података” (Миладиновић, 2008, стр. 255).

од 15 година поново почиње да тече, тако да је *de facto* заштита стална (Пак, 2010, стр. 422). Неки аутори сматрају да „Због тога монопол произвођача базе који је извесно уложио значајна средства, али није сачинио ауторско дело је моћнији од свих монопола права интелектуалне својине”.³⁷ Према томе, „право може трајати потенцијално стално” (Derclaye, 2008б, р. 5).

У хрватском и у српском праву право произвођача базе података постоји независно од подобности конкретне базе података или њеног садржаја за ауторскоправну или другу заштиту, и у складу је са Директивом 96/9/ЕЗ.³⁸

ЗБИРКА У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

С обзиром на то да база података може да буде збирка у смислу ауторског дела, за разумевање ових одредби битно је ово нагласити. У српском праву, али и хрватском праву, у овом случају она је предмет заштите у оквиру ауторског права.³⁹

Збирка је врста ауторског дела које се састоји од скупа већ постојећих ауторских дела, или њихових делова или других података. У смислу ауторског права, да би овакав скуп могао бити збирка, неопходно је да збирка испуњава опште услове који се постављају за сва ауторска дела, а посебно мора да испуњава услов *оригиналности*.⁴⁰ Базе података које могу бити предмет заштите ауторског права су оне које по избору или распореду своје грађе представљају

³⁷ Caron C., *Droit d' auteur et droits voisins*, 2006. р. 468. Наведено према: Пак, 2010, стр. 422.

³⁸ Директивом 96/9/ЕЗ. чл. 7, ст. 4.

³⁹ Бернска конвенција о заштити књижевних и уметничких дела утврђује правило да збирке књижевних или уметничких дела као што су енциклопедије и антологије које због избора и уређивања њиховог садржаја представљају духовне творевине, треба заштити као такве без повреде ауторских права на сваком делу које је део такве збирке (чл. 2, ст. 5 Бернска конвенције).

⁴⁰ У ауторском праву земаља које припадају европскоконтиненталном правном кругу, оригиналност се (нем. *originalität*, франц. *originalité*, итал. *carrattere creativo*) повезује са креативношћу. Дакле, да би нека интелектуална творевина могла да буде ауторско дело, мора бити одраз задовољавајућег нивоа ауторовог креативног стваралаштва, тј. мора имати задовољавајући ниво креативности (нем. *gestaltungshöhe*) (Kunda & Matanovac-Vučković, 2010, стр. 88). За разлику од већине земаља које припадају европско-континенталном правном кругу, у земљама англосаксонског правног круга захтев креативности у ауторском праву је изражен у мањој мери. Ту се оригиналност повезује с ауторовим вештинама (знањем) и радом (трудом) уложенима у стварање дела. У неким случајевима дело може бити оригинално и онда када је уложен само знатан рад, а не и ауторова вештина (Garnett, Davies & Hartbottle, 2005, р. 119; наведено према: Kunda & Matanovac-Vučković, 2010, стр. 88).

интелектуалну својину (Бесаровић, 2011, стр. 254). Такве базе података, према Директиви 96/9/ЕЗ, морају се штитити одредбама ауторског права.

Услов оригиналности биће испуњен и збирка ће бити ауторско дело ако је њен творац испољио своје индивидуалне стваралачке особености приликом избора, распореда и организације грађе од које се збирка састоји (Марковић & Поповић, 2013, стр. 45). Када би се то учинило „без икаквог интелектуалног напора или уношења ауторове индивидуалности, то би пре свега био један технички посао, а не духовна творевина”.⁴¹ Према томе, да би уживала заштиту, структура мора бити оригинална, а оригинална је ако размештај података у бази представља резултат *креације* аутора базе података (Бесаровић, 2011, стр. 377).

У хрватском праву, такође, ауторско право на описаним предметима постоји ако је реч о творевинама које имају индивидуални карактер и производ су интелектуалног рада аутора, односно морају имати одређени ниво креативности, која се испитује у сваком конкретном случају. Сматра се да се у стварању тих дела могу користити све могућности техничке помоћи, али као резултат мора бити препознатљив ауторов креативни допринос. Није могуће штитити ауторским правом творевине које су искључиво „*računalno generirane*” (Matanovac-Vučković & Kanceljak, 2018, стр. 373). Притом ови аутори сматрају да „*sve ovo uručuje da podatak kao takav nije i ne može biti zaštićen autorskim pravom jer sam za sebe ne udovoljava pretpostavkama za autorskopравnu заштиту.*”⁴² (Matanovac-Vučković, 2018, стр. 373).

Најчешћи примери ауторског дела збирки су: енциклопедије, зборници радова, збирке цитата, поезије и прозних дела, годишњаци, збирке сабраних дела, збирке музичких дела, збирке судских одлука, збирке база података и сл. У новије време интерактивна дела, мултимедијална и др. периодичне збирке су: календари, часописи и сл.⁴³

Као што је већ речено, аутор је према ЗАПСП, али и ЗАСП, увек физичко лице које је ауторско дело створило. Правно лице не може бити аутор и никада није изворни носилац ауторског права према ЗАПСП и ЗАСП. То начело примењује се (уз одређене ретке изузетке у појединим ситуацијама) у државама које припадају европском континенталном правном кругу, како германском тако и роман-

⁴¹ Пресуда Врховног суда Хрватске, Гж. 809/81, од 22. 11. 1984. *Преглед судске праксе*, Загреб, бр. 25, стр. 85–87 (наведено према: Миладиновић, 2009, стр. 194).

⁴² Ауторке Romana Matanovac-Vučković & Ivana Kanceljak истичу да „*podatak je u ovome smislu običan podatak. Informacija u kontekstu prava na ponovnu uporabu podataka bitno širi pojam koji obuhvaća i autorska djela i predmete srodnih prava*” (2018, стр. 373).

⁴³ Аутор збирке се по правилу означава као уредник.

ском. Ипак, англосаксонски правни круг земаља омогућује да у неким ситуацијама ауторско право изворно припада правном лицу које је заслужно за стварање ауторског дела због својих материјалних и организацијских улагања у настанак таквог дела⁴⁴ (Kunda & Matanovac-Vučković, 2010, стр. 95–97).

Овде треба напоменути да, према чл. 8, ст. 2. т. 1 ЗАПСЦ, службени текстови из законодавствене области, управе и судства (закони, уредбе, одлуке, записници, судске одлуке и сл.) и друга службена дела, као и њихове збирке, које су објављене у циљу службеног информисања јавности, нису заштићене ауторским правом.⁴⁵ Иако се у теорији сматра да би по свом садржају вероватно у највећем броју случајева могле бити ауторска дела, те су творевине на основу закона искључене из ауторскоправне заштите (Matanovac-Vučković & Kanceljak, 2018, стр. 377).

На крају треба истаћи да аутор збирке има субјективно ауторско право на збирку.⁴⁶ Уколико је у питању збирка која се састоји од ауторских дела која уживају ауторскоправну заштиту, личноправна и имовинскоправна овлашћења аутора, дела интегрисана у збирку ни на који начин не смеју бити повређена и аутор збирке, односно уредник, мора их поштовати у сваком погледу. То значи да ако ауторско дело које је саставни део збирке није објављено, не сме бити објављена ни збирка, уколико за то није прибављена дозвола аутора

⁴⁴ Аутор може располагати својим ауторским правом омогућавајући другима право искоришћавања у државама германског правног круга, које негују монистичко начело или преносом права искоришћавања у државама романског правног круга, које негују дуалистичко начело (детаљније: Kunda & Matanovac-Vučković, 2010, стр. 95–97).

⁴⁵ Слично у Немачкој, према чл. 5. *Gesetz über Urheberrecht und verwandte Schutzrechte*, службена дела, као што су закони, уредбе, службене одлуке, нису заштићена ауторским правом. У француском *Code de la propriété intellectuelle* (Journal officiel n. 92-597 од 1. 6. 1992, уз последње измене и допуне из 8. 6. 2018) нису регулисане незаштићене творевине на начин како је то учињено у хрватском и немачком праву, али опште је прихваћено схватање да су службена дела попут прописа и судских одлука изузета из ауторскоправне заштите.

⁴⁶ У нашој ауторскоправној теорији се износи да „иако у правној теорији и законодавству данас преовлађује монистички концепт правне природе субјективног ауторског права, према којој се субјективно ауторско право састоји од две основне групе овлашћења, у ЗАСЦ, у делу о садржини субјективног ауторског права уместо о овлашћењима, говори се о правима” (Спаић, 1995; Марковић & Миладиновић, 2008). Зато се сматра следеће: „На тај начин ствара се утисак да је реч о два посебна права, што је схватање дуалистичке теорије, а не о јединственом праву са више овлашћења” (Миладиновић, 2009, стр. 208). С обзиром на то да је у питању *јединствено право са више овлашћења*, одределићемо се такође да, уместо личних и имовинских права, користимо термин *овлашћења*.

дела.⁴⁷ Такође, дела која се интегришу у збирку не смеју се мењати (нпр. скраћивати) без сагласности аутора.⁴⁸ Што се тиче личноправних овлашћења, аутор дела интегрисаног у збирку има право да захтева да приликом коришћења збирке буде назначено његово име, може се супротставити недостојном коришћењу свог дела интегрисаног у збирку и може вршити своје право покајања. Аутор дела интегрисаног у збирку има и имовинскоправна овлашћења која обавезују аутора збирке да исплати одговарајућу накнаду аутору дела интегрисаног у збирку за сваки облик искоришћавања збирке (Миладиновић, 2008, стр. 194).

ЗАКЉУЧАК

Поред хармонизације, у оквиру ЕУ ствара се и унификација прописа у овој области. Данас је у ЕУ у већој мери одмакао процес хармонизације националног законодавства од процеса унификације. Земље чланице ЕУ посебану пажњу посвећују адекватној правној заштити права интелектуалне својине. То подразумева не само усвајање одговарајућих законских решења већ и њихово спровођење у живот, али и подизање свести грађана о значају права интелектуалне својине на знатно виши ниво. Ипак, без обзира на то што је хармонизација прописа превасходно услов за чланство у ЕУ, очигледно је да усвојени акти у оквиру ЕУ представљају добру основу да се у националне прописе земаља кандидата уграде сва она решења која су очигледно добра, уз претпоставку и њихове имплементације.

У праву ЕУ, ова област је хармонизована одредбама Директиве 96/9/ЕЗ. У хрватском праву је регулисана у складу са Директивом 96/9/ЕЗ, која има за циљ да пружи уједначену заштиту произвођачима база података. У Републици Србији, ЗАСП је усклађен са Директивом 96/9/ЕЗ.

На тај начин, право произвођача базе података, као сродно право, односно *sui generis*, искључиво је право које овлашћује свог носиоца да другоме забрани или да му дозволи да користи одређену базу података, тј. збирку уређених и систематизованих података, ауторских дела или других материјала који су доступни електронским или другим путем. Према томе, субјект заштите је произвођач базе података, лице које је учинило значајно улагање у прибављање, проверу или презентацију њеног садржаја. За разлику од ауторског права, то може бити и правно и физичко лице. Његово је искључиво

⁴⁷ О овоме се мора водити рачуна јер се објављивање збирке сматра истовремено и објављивањем дела који су саставни део збирке.

⁴⁸ Без дозволе аутора не смеју се вршити адаптације, аранжмани и друге прераде база података (чл. 12. Бернске конвенције) (Бесаровић & Жарковић, 1998, стр. 329).

овлашћење да другоме забрани или дозволи: повремено или стално умножавање базе података у целини или у њеним битним деловима, за било коју намену или у било којој форми; стављање у промет и давање у закуп примерака целе базе података или њених битних делова и повезивање на компјутерску мрежу и сваки други облик јавног саопштавања базе података у целини или њених битних делова. Његово право траје 15 година од дана настанка базе података. Ако је она током тог периода учињена доступном јавности, рок се рачуна од тог догађаја. Једино уколико база података током периода заштите претрпи битне измене, рок трајања заштите се продужава за наредних 15 година од ажурирања.

Међутим, уколико испуњава услове оригиналности, база података се може штитити у оквиру ауторског права, а као сродно право, кроз заштиту уложене инвестиције. Збирка је врста ауторског дела које се састоји од скупа већ постојећих ауторских дела, или њихових делова или других података. Да би се такав скуп могао сматрати збирком, неопходно је да испуњава опште услове који се постављају за сва ауторска дела, а посебно мора да испуњава услов оригиналности. За разлику од сродног права, аутор збирке има субјективно ауторско право на збирку.

Како је област интелектуалне својине врло динамичан аспект људског друштва, посебно у ери дигитализације, постојеће стање ауторскоправног уређења ће се и даље мењати.

ЛИТЕРАТУРА

- Adamović, J., Dika, M., Gliha, I., Josipović, I., Kuterovac, L.J., Matanovac, R., Rački Marinković, A., Sučić, T., Topić, Ž. (2006). *Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svjetlu pristupa Europskoj uniji [Croatian intellectual property right in light of the European Union's approach]*. Zagreb: Državni zavod za intelektualno vlasništvo i Narodne novine.
- Adamović, J., Blažević, B., Cvetić, A., Gliha I., Kunda I., Matanovac R., Matešić S., Parać K., Rački Marinković A., Šiša Hrlić M., Topić Ž., Vuković G., Zatezalo S. (2007). *Prilagodba hrvatskog prava intelektualnog vlasništva europskom pravu [Adaptation of Croatian Intellectual Property Rights to European Law]*. Zagreb: Državni zavod za intelektualno vlasništvo i Narodne novine.
- Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, Apr. 15, 1994, Marrakesh Agreement Establishing the World Trade Organization, Annex IC, Legal Instruments-Results of the Uruguay Round vol. 31, 33 I.L.M. 81 (1994) [TRIPS Agreement].
- Bainbridge, D. (2007). *Intellectual Property*, Harlow.
- Bently, L. & Sherman, B. (2004). *Intellectual Property Law*, 2 ed. Oxford: Oxford University Press.
- Бесаровић, В. (2011). *Интелектуална својина [Intellectual Property]*, Београд.
- Бесаровић, В. & Жарковић, Б. (1998). *Интелектуална својина – међународни уговори [Intellectual property - international contracts]*, Београд: Досије.

- Beunen, A. (2007). *Protection for databases, the European database Directive and its effects in the Netherlands, France and the United Kingdom*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen.
- Cornish, W. & Llewelyn, D. (2007). *Intellectual Property: Patents, Copyright, Trade Marks and Allied Rights*, 6 ed. London: Sweet & Maxwell,
- Derclaye, E. (2008a). Does the Directive on the Re-use of Public Sector Information Affect the State's Database Sui Generis Right?, in: Gaster, J.; Schweighofer, E.; Sint, P. (eds.), *Knowledge Rights – Legal, Societal and Related Technological Aspects*, Austrian Computer Society.
- Derclaye, E. (2008b). *The Legal Protection of Databases: A Comparative Analysis*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Derclaye, E. (2007). Database sui generis right: the need to take the public's right to information and freedom of expression into account, in Macmillan F. (ed.): *New Directions in Copyright Law, Vol. V*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Derclaye, E. (2005). The European Court of Justice Interprets the Database Sui Generis Right for the First Time, *European Law Review*, Vol. 30, 420 – 430.
- Derclaye, E. (2002). What is a Database? A Critical Analysis of the Definition of a Database in the European Database Directive and Suggestions for an International Definition, *The Journal of World Intellectual Property*, Vol. 5/6, 981–1011.
- Directive 96/9/EC of the European Parliament and of the Council of 11 March 1996 on the legal protection of databases, Official Journal No. L 77 of 27 March 1996.
- Димитријевић, П. (2011). *Право информационе технологије*, *Internet Law*, Ниш, НИ: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Дракулић, М. (2000). *Основи компјутерског права [Basics of computer law]*, Београд.
- Cooper Dreyfuss R. C. & Pila J. (2018), *The Oxford Handbook of Intellectual Property Law*, Oxford: Oxford University Press.
- Gaster, J. (2000). The EC sui generis right revisited after two years: a review of the practice of database protection in the EU Member States, 5 *Communications Law* 87.
- Garnett, K., Davies, G. & Hartbottle, G. (2005). *Copinger and Skone James on Copyright*, 15. ed., London: Sweet & Maxwell.
- Gliha, I. (2017). Pregled hrvatskog autorskopavnog poretka [Review of Croatian copyright law], u: Barbić, J. (ur.), *Zaštita intelektualnog vlasništva [Protection of Intellectual Property]*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 19–51.
- Gliha I. (2006a). Pregovori Republike Hrvatske i Europske Unije iz područja autorskog prava [Negotiations between the Republic of Croatia and the European Union in the field of copyright], *Zbornik Hrvatskog društva za autorsko pravo*, 7.
- Gliha, I. (2006b). Pravna zaštita baza podataka [Legal protection of databases], u: Matanovac, R. (ur.), *Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svjetlu pristupa Europskoj uniji [A critical review of the related rights protection of the publisher: the protection of an economic or cultural enterprise]*. Narodne novine, Zagreb, 93–114.
- Gliha, I. (2002). Razvoj autorskog prava u Europskoj zajednici [The development of copyright in the European Community], u: Gavela, N., Alinčić, M., Hrabar, D., Gliha, I., Josipović, T., Korać, A., Baretić, M., N. S., *Europsko privatno pravo, [European private law]*. Zagreb.
- Henneberg, I. (2004). Utjecaj teorija o pravnoj naravi autorskog prava na zakonodavstva o autorskom pravu s posebnim osvrtom na hrvatsko zakonodavstvo [The influence of the theory on the legal nature of copyright law on copyright legislation, with a special focus on Croatian legislation], *Zbornik hrvatskog društva za autorsko pravo*, Vol. 5, 1–9.

- Hugenholtz P. B (2001). The new database right: early case law from Europe, Fordham University School of Law *Ninth Annual Conference on International IP Law & Policy*, New York, 19-20 April.
- Hugenholtz P. B (2000). Implementing the Database Directive', in: Jan J.C. Kabel and Gerard J.H.M. Mom (eds.), *Intellectual Property and Information Law - Essays in Honour of Herman Cohen Jehoram*, The Hague/London/Boston.
- Jug Duraković M. (2009). Pregled razvoja autorskog prava u Republici Hrvatskoj s naglaskom na promjene uvjetovane usklađivanjem sa pravnom stečevinom EU [Review of the development of copyright in the Republic of Croatia, with emphasis on changes caused by harmonization with the EU acquis], *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 46/3, 613–630.
- Kevin, Z. (2001). Internet-based Distribution of Digital Videos, The Economic Impacts of Digitization on the Motion Picture Industry, *Electronic Markets*, 11/4.
- Kunda, I. & Matanovac Vučković, R. (2010). Raspodaganje autorskim pravom na računalnom programu-materijalno-pravni i kolizijsko-pravni aspekti [Disposing of copyrights on a computer program -material and collision-related aspects], *Zbornik Pravnog fakulteta Rijeka* (1991) Vol. 31, br. 1, Suppl., 85–132 (2010).
- Љубојевић, Н. & Варга, С. (2014). *Заштита компјутерског програма са основама Ауторског и Патентног права* [Protecting a computer program with the basics of Copyright and Patent Law], Универзитет у Новом Саду, Технички факултет „Михајло Пупин”, Зрењанин.
- Марковић, С. (2017). Онлајн емитовање и реемитовање радио и ТВ програма у ЕУ [Online broadcasting and re-broadcasting of radio and TV programs in the EU], у *Интелектуална својина и Интернет* [*Intellectual Property and the Internet*], Поповић Д. (ур.) Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 79–93.
- Марковић, С. & Поповић, Д. (2013). *Право интелектуалне својине* [*Intellectual Property Law*], Београд, БГ: Правни факултет у Београду.
- Марковић, С. (2007). *Право интелектуалне својине* [*Intellectual Property Law*], Источно Сарајево.
- Марковић, С. & Миладиновић, З. (2008). *Ауторско право и сродна права* [*Copyright and related rights*], Правни факултет, Крагујевац.
- Marcowitz-Bitton, M. (2015). Commercializing Public Sector Information, *Journal of the Patent and Trademark Office Society*, Vol. 97/3, 412 – 441.
- Миладиновић, З. (2010). Усаглашеност прописа о заштити ауторских права Републике Србије са правом ЕУ [Compliance of the regulations on the protection of copyrights of the Republic of Serbia with EU law]. (ур.) Д. Димитријевић, Б. Миљуш (прир.) у *Хармонизација законодавства Републике Србије са правом Европске уније* [*in Harmonization of the legislation of the Republic of Serbia with the law of the European Union*], Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- Миладиновић, З. (2009). *Право интелектуалне својине* [*Intellectual Property Law*], Крагујевац, КГ: Правни факултет у Крагујевцу.
- Миладиновић, З. (2008). Заштита права интелектуалне својине у ЕУ – стање и перспективе [Protection of intellectual property rights in the EU situation and perspectives], (ур.) Петрушић Н., у Тематском зборнику радова: *Приступ правосудју – инструменти за имплементацију европских стандарда у правни систем Републике Србије* [*Access to justice - instruments for the implementation of European standards in the legal system of the Republic of Serbia*], књига четврта, Ниш: Центар за публикације (Лого).

- Matanovac, R. & Kanceljak (2018). Pravo na ponovnu uporabu informacija javnog sektora prema autorskom pravu i srodnim pravima – sukob javnopravnog i privatnopravnog načela [Right to re-use public sector information related to copyright and related rights - conflict of public law and private law principles], *Zbornik PFZ*, 68, (3-4) 367–396.
- Matanovac, R. (2007), Novela Zakona o autorskom pravu i srodnim pravima iz 2007. godine – rezultat druge faze usklađivanja s pravnom stečevinom Europske unije u području prava intelektualnog vlasništva [Amendment of the Law on Copyright and Related Rights from 2007 - the result of the second phase of alignment with the *acquis communautaire* in the field of intellectual property rights], *Novi informator*, 56, 1–3.
- Миличић, Д. (196). *Коментар Закона о ауторским и сродним правима, са судском праксом и међународним конвенцијама и уговорима* [Commentary on the Law on Copyright and Related Rights, with case law and international conventions and treaties], Београд.
- Murray, A. (2013). *Information Technology Law: The Law and Society*, second edition, Oxford: Oxford University press.
- Ofak, L. (2015). Pravo na pristup informacijama o okolišu – mjerodavni propisi za rješavanje zahtjeva i definicije, [The right to access environmental information for the elimination of applications and definitions] u: Britvić Vetma, B.; Boban, M. (ur.), *Zbornik radova – Pravo na pristup informacijama i zaštita osobnih podataka*, [Right to access information and protection of personal data], Pravni fakultet, Split, 199–227.
- Пак, Ј. (2010). Правна заштита базе података [Legal protection of databases], Научни скуп *Синергија 2010*.
- Поповић, Д. (2015). Критички осврт на сродноправну заштиту издавача: заштита привредног или културног подухвата [A critical review of the related rights protection of the publisher: the protection of an economic or cultural enterprise], *Анали Правног факултета у Београду*, 1, 116–132.
- Радовновић, С. (2017). Ауторскоправни аспекти прекограничне преносивости интнетских (онлајн) садржаја [Copyright aspects of cross-border portability of intranet (online) content], у Поповић Д, (ур), у *Интелектуална својина и Интернет*, [Intellectual Property and the Internet], Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Rosler, B. D. (1995). The European Union's Proposed Directive for the Legal Protection of Databases: A New Threat to the Free Flow of Information, *Berkeley Technology Law Journal* (10) 1.
- Спаић, В. (1983). *Теорија ауторског права и ауторско право у СФРЈ* [Theory of Copyright and Copyright in the SFRY]. Загреб, Београд, Чаковец.
- Тодоровић, В. (2000). *Међународни уговори – Интелектуална и друга добра* [International contracts - Intellectual and other goods], Београд.
- Вукадиновић Д. Р. (2010). Уставни оквир хармонизације домаћих прописа и нека питања директне примене Споразума о стабилизацији и придруживању [The constitutional framework for the harmonization of domestic regulations and some issues of direct implementation of the Stabilization and Association Agreement], Д. Димитријевић, Б. Миљуш (прир.) у *Хармонизација законодавства Републике Србије са правом Европске уније* [Harmonization of the legislation of the Republic of Serbia with the law of the European Union]. Београд: Институт за међународну политику и привреду.
- WIPO Copyright Treaty, adopted Dec. 20, 1996, WIPO Doc. *CRNR/DC/94*, 36 I.L.M. 65 (1997).

- Westkamp, G. (2013). The new German publisher's right – a violation of European Law? A comment*, *Queen Mary Journal of Intellectual Property*, 3, 241–250.
- Zlatović, D. (2009). *Pravo intelektualnog vlasništva u suvremenom digitalnom okruženju [Intellectual Property Law in a Modern Digital Environment]*. Zagreb: Vizura.
- Закон о ауторским и сродним правима (Службени лист СРЈ, бр. 24 (1998).
- Закон о ауторским и сродним правима (Службени лист СЦГ, бр. 61 (2004).
- Закон о ауторском и сродним правима (Сл. гласник РС, бр. 104 (2009), 99 (2011), 119 (2012) и 29 (2016) – одлука УС).
- Закон о ауторском праву (Народне новине, бр. 53 (91), 58 (93), 9 (99)-проч. 76 (99), 127 (99), 67 (01).
- Закон о ауторским правима и сродним правима (Народне новине, бр. 167 (2003), 79 (2007), 80 (2011), 125 (2011), 141 (2013), 127 (2014), 62 (2017), 96 (2018).

A COMPARATIVE OVERVIEW OF DATABASE MANUFACTURERS' PROTECTION OF RIGHTS IN THE CROATIAN AND SERBIAN LAWS

Nadežda Ljubojev^{1*}, Marijana Dukić Mijatović²

¹University of Novi Sad, Technical Faculty "Mihajlo Pupin", Zrenjanin, Serbia

²University of Novi Sad, Faculty of Economics in Subotica, Subotica, Serbia

Summary

The subject of comparative legal analysis are the provisions on legal protection of databases in the applicable regulations in the Republic of Croatia and the Republic of Serbia and Directive 96/9/EC on the legal protection of databases. The aim of this paper is to use the comparative analysis of the Serbian and Croatian law to show the process of alignment with the EU law, especially to the degree of their harmonization in this area, with the help of international, European and domestic legal documents. The analysis used a historical legal and comparative legal method.

In the EU law, this area is harmonized with the provisions of Directive 96/9/EC. In the Croatian law, it is regulated in accordance with Directive 96/9 /EC, which aims to provide a uniform protection to the database producers.

In the Serbian law, the Law on Copyright and Related Rights is fully in line with Directive 96/9 /EC. Therefore, the authors analyze the right of database producers as a related right, sui generis, which is the exclusive right that empowers its holder to prohibit another or allow them to use a particular database, i.e. a collection of arranged and systematized data, copyright works or other materials that are available electronically or otherwise. Accordingly, the subject of protection is the database producer, the person who has made a significant investment in obtaining, verifying or presenting its content. It has the exclusive power to prohibit or permit another: the occasional or permanent reproduction of the database as a whole or in its essential parts, for any purpose or in any form; placing on the market and leasing copies of the entire database or its essential parts and connecting to the computer network and any other form of public communication of the database as a whole or its essential parts. Its rights last for 15 years since the date of the

database creation. Only if the database during the protection period suffers significant changes, the protection term expires for the next 15 years since the update.

However, if it fulfils the conditions of originality, a database can be protected under the copyright. Since the database can be a collection in terms of the copyright of the collection, the authors analyze the collection in the paper. The collection is a type of copyright work that consists of a set of already existing works, or parts thereof or other data. In order for such an assemblage to be considered a collection, both in the Serbian and Croatian laws, it is necessary that the collection meets the general conditions set for all copyright works, and in particular, it must fulfil the condition of originality. Unlike the related right to protect the committed investment, the author of the collection has a subjective copyright right on the collection.

The authors conclude that it is necessary to continue implementing the harmonized provisions in this area, with the note that this is a dynamic aspect of human society, especially in the digitalization era, and the current situation will continue to change.

ЕВОЛУТИВНИ РАЗВОЈ БРОДАРЕВЕ ОДГОВОРНОСТИ У РИМСКОМ ПРАВУ^а

Марија Игњатовић

Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш, Србија

marija@prafak.ni.ac.rs

Апстракт

О одговорности бродара у римском праву почиње да се говори са развојем поморске трговине и правне регулативе која је пратила овај развој. До развоја пловидбе код Римљана дошло је у периоду након освајање Картагине (146. г. пре н. е.) и тај је развој трајао све до доношења Јустинијанове компилације (527. г. н. е.). У овом дугом периоду питање одговорности бродара није увек имало једнак правни третман. Наиме, имајући у виду све друштвено-економске околности у којима се развијала поморска пловидба, одговорност бродара била је утемељена на различитим правним принципима. Тако, у периоду позне републике, она је представљала одступање од начела *alteri stipulari nemo potest*, у класичном периоду била је заснована на искључивој *voluntas* бродара, која се огледала у именовану капетана брода, док је у посткласичном периоду развоја римског права ова врста одговорности била утемељена на принципима сигурности и заштите интереса путника и робе у поморском превозу, што је разумљиво имајући у виду прилике у друштву овог доба (несигурност пловидбе на мору због поновне појаве пирата). Из тог разлога, у раду ће се ово питање посматрати кроз одговарајуће временске оквире (период позне републике, класично и посткласично право), ради лакшег праћења и разумевања законитости у вези са настанком и развојем института бродареве одговорности.

Кључне речи: еволуција бродареве одговорности, *alteri stipulari nemo potest*, *voluntas*, принцип сигурности и заштите интереса путника.

^а Рад је резултат истраживања на пројекту „Усклађивање права Србије са правом Европске уније”, који финансира Правни факултет Универзитета у Нишу у периоду од 2013. до 2018.

EVOLUTIONAL DEVELOPMENT OF THE SHIPPER'S LIABILITY IN ROMAN LAW

Abstract

The liability of the shipper in Roman law begins to be discussed with the development of maritime trade and following legal regulations. The development of navigation with the Romans came after the conquest of Carthage (146 BC), and this development lasted until the passing of Justinian's compilation (527 BC). In this long period of time, the issue of the shipper's liability did not always have the same legal treatment. Namely, bearing in mind all the social and economic circumstances in which maritime navigation has developed, the shipper's liability was based on different legal principles. Thus, during the late republic, it represented a deviation from the principle of *alteri stipulari nemo potest*; in the classical period, it was based on the exclusive *voluntas* of the shipper, which was reflected in the appointment of the captain of the ship, while in the post-classical period of the development of the Roman law, this type of responsibility was based on the principles of safety and protection of the interests of passengers and goods in maritime transport, which is understandable given the social circumstances of this period (uncertainty of navigation by sea due to the recurrence of pirates). For this reason, this issue will be addressed through appropriate time frames (the late republican period, classical and post-classical law), so the creation and development of the institute of the shipper's liability would be easy to monitor and understand.

Key words: evolution of shipper's liability, *alteri stipulari nemo potest*, *voluntas*, the principles of safety and protection of passenger's interests.

УВОД

О одговорности бродара у римском праву први пут почиње да се говори са развојем поморске трговине. До њеног развоја дошло је у оном периоду римске државе када је Рим постао јака и територијално велика држава, услед учесталих ратовања и све развијеније трговине (након пунских ратова) (Ignjatović, 2018:120). То је био период географског ширења римске државе од мале монолитне заједнице до државе у правом смислу те речи, која је, географски посматрано, обухватала читаво Апенинско полуострво (на коме је живело хетерогено становништво), а након победе над Картагином и цео Медитеран (Ignjatović, 2017:186).

Преко Медитерана свет је био повезан као никад до тада. Римске лађе пловиле су свуда по Медитерану, по Црном и Црвеном мору, све до Индије, на западу дуж обале данашњег Марока, а на северозападу све до Британије. Путовало се углавном дању, мада нису били ретки случајеви да се превоз обављао и ноћу помоћу звезда. Као мера предострожности, пловидба је била ограничена на осам месеци у току једне године, искључујући зиму, од пролећа до јесени.

Уз повољан ветар дневно се прелазило од 70 до 90 миља.¹ Лука Рима била је *Остиа* на ушћу реке Тибра, а *Брундисиум*, данашњи Бриндиси, била је лука одакле су бродови кретали у Грчку и даље на исток. Познате луке у Грчкој биле су грчки градови Пиреј (у Атици) и Ефес (у Малој Азији), острва Делос, Родос и Кипар. Највећа лука на Медитерану била је Александрија у Египту, одакле су се према Риму кретали велики теретни бродови натоварени житом.

Окупација околних народа након пунских ратова, потискивање пирата са мора и коришћење војних путева искључиво у трговачке сврхе (Stojčević, 1947: 47), омогућили су додир са различитим културама, различитим добрима, што је нарочито погодновало свеопштем развоју трговине (Stojčević, 1947: 47).² Већина предмета производила се за потребе локалног становништва, али постојале су и одређене регије Царства које су биле специјализоване само за одређене производе, због којих су трговци знали да путују веома далеко, некад и ван граница Царства.

Са процватом поморске трговине, јавила се и потреба за постојањем правне регулативе, помоћу које би се решавали проблеми који су се појављивали паралелно са њеним развојем. Иако су Римљани правној науци били познати по правничкој домишљатости, правничкој логици, тумачењу права и стварању права у складу са потребама праксе (Ignjatović, 2016: 325–338), мало је вероватно да су они били први творци правних правила поморске трговине, будући да они нису историји познати као поморски народ, већ је то, много пре њих, био хеленски народ, чије је поморско право било развијено већ у IX веку пре нове ере (*lex Rhodia de iactu*) (Ignjatović, 2017: 186).³ Међутим, захваљујући рецепцији поморског права са острва Родос, до које је дошло након покорвања овог острва, Римљани су спремно дочекали развој поморске трговине. Постојање полазишта поморског права пружило им је могућност да даље развијају ову област права, посебно у делу везаном за транспортну индустрију. Тако

¹ Од Родоса до Александрије, на пример, путовало се три дана, а од Брундизија до Крфа девет сати.

² Паралелно се развијају и друга два помагача трговине: новац и кредит.

³ Ово законодавство се развијало под јаким утицајем Феничана. Утицај Феничана, најзначајнијих трговаца античког доба, било је изражено на Родосу, будући да је Родос дуго био њихова колонија. Родски поморски законик (*lex Rhodia de iactu*) никада није физички нађен, али, према делима римских историчара, датира из 475–479. године пре нове ере. Уколико је било неопходно да се део робе која се превози бродом баци у море како би се брод олакшао, капетан брода је ослобађан одговорности, а такво жртвовање робе сносили би сви учесници у задничком подухвату. Дакле, било је речи о сношењу ризика од стране свих учесника у поморској трговини. Ово законодавство касније је било инкорпорирано у римско, а отуда и у византијско законодавство.

да се римско поморско право није задовољило само усвојеним одредбама о заједничкој хаварији, о сношењу и подели ризика услед незгода насталих у току превоза робе морем, о поморском зајму (*foenus nauticum*),⁴ већ и кроз увођење нових института, пре свега у форми уговора о превозу робе морем (*locatio conductio operis faciendi*), као и кроз стварање нових процедуралних средстава којима је била утврђена одговорност даваоца услуга, као и заштита интереса корисника услуга поморског подухвата (путника).

На темељу анализе релевантних правних извора, у раду ће се на основу горе датих ширих објашњења обрадити питање еволутивног развоја бродареве одговорности, и то тако што ће се овом питању посветити посебна пажња, односно тако што ће се посматрање бродареве одговорности вршити у тачно одређеним временским оквирима, у периоду позне републике, класичном и посткласичном периоду.

БРОДАРЕВА ОДГОВОРНОСТ У ПЕРИОДУ ПОЗНЕ РЕПУБЛИКЕ

Период позне републике, иако временски посматрано релативно кратак (век и по), био је врло значајан и занимљив период у развоју римске државе, посебно са економског и правног аспекта. То је био период када су Римљани након освајања Картагине завладали Медитераном и када су освојили северну и јужну Галију. У новоосвојеним земљама основали су своје колоније (провинције) и изградиле су саобраћајне везе за несметани развој трговине (Ignjatović, 2002:328).⁵ У оваквим околностима цео базен Средоземног мора, скоро читав антички свет, постао је једно велико трговачко подручје (Stojčević, 1947: 47).

У првим данима развоја поморске трговине, поморски превоз обављао је сам патерфамилијас бродар (*exercitor navis*). То је био период када су још увек функције власника (бродара) и заповедника брода биле обједињене у исту личност, пре свега из разлога еконо-

⁴ Потребу за постојањем поморског зајма Демостен је оправдавао речима: „трговина не потиче од оних који узимају, већ од оних који позајмљују, без којих транспортни брод, нити морнар, нити путник не би могао да оде”.

⁵ Неки од покорених народа у овом периоду били су на далеко вишем културном нивоу од Римљана. То је нарочито био случај са Етрурцима. Они су већ познавали развијене робовласничке односе и високу техничку културу, нарочито у обради метала... Грци, који су настањивали градове на југу Полуострва, били су мајстори прекоморске трговине. У Кампањи су били врло развијени занати... Покоравајући ове народе, Римљани нису уништили њихове културе. Оне су само биле заустављене у њиховом развоју, а затим укључене у римску ратну и државну машину. То је у огромној мери подигло производне снаге Римљана и њихов општи културни ниво.

мичности (Šarac, 2008: 85).⁶ Са друге стране, у овом периоду доминантну улогу и даље је имало начело *alteri stipulari nemo potest*, што је значило да је само патерфамилијас био тај који је могао самостално у своје име и за свој рачун да закључује правне послове, тј. да организује пловидбени подухват и да сноси све користи и штете од давања брода.

Међутим, са даљим развојем правно-економског промета, посебно пред крај периода републике, ситуација се битно променила. Новонасталим приликама одговарала је појава приватне својине, њено нагомилавање, као и увођење *traditio* као неформалног начина за стицање својине, који је омогућавао брз промет, стицањем својине *a manu in manu*. Ослобађање трговине од строгог формализма, који је до тада био присутан кроз форму *mancipatio*, условио је потребу за сужавањем обима правне способности *pater familias*, а у корист лица *alieni iuris* и робова. Заправо, потреба патерфамилијаса да закључује велики број правних послова у исто време са различитим уговорним странама и на различитим местима – условила је потребу сужавања обима његове правне способности, а у корист ових лица.

Сужавање обима правне способности патерфамилијаса у корист лица која су живела по његовом праву довело је до тога да су лица *alieni iuris*, па чак и робови, могли да иступају у правно-економском промету и да по његовом налогу закључују одређене правне послове, иако је преовладавало схватање, нарочито код Римљана из виших друштвених слојева, да је директно учествовање лица *alieni iuris* и робова у тим пословима испод њиховог достојанства. Међутим, и поред преовлађујућег схватања, старешине породица радо су делиле профите од овако закључених правних послова тако што су они били власници ових робова, а одредбе старог римског права су предвиђале такву могућност.

Gai.Inst. 2.86: ADQUIRITUR AUTEM NOBIS NON SOLUM PER NOSMET IPSOS, SED ETISM PER EOS QUOS IN POTESTATE MANU MANCIPIOVE HABEMUS; ITEM PER EOS SERVOS, IN QUIBUS USUM FRUCTUM HABEUS; ITEM PER HOMINES LIBEROS ET SERVOS ALIENOS QUOS BONA FIDE POSSIDEMUS. DE QUIBUS SINGULIS DILIGENTER DISPICIAMUS. (Gai, превод Станојевић, 2009: 122–123)⁷

У том случају, *pater familias* се сматрао власником који је убрирао плодове са својих ствари.

⁶ У време неразвијеног поморства, власник брода лично је пратио брод и склапао је послове везане за његово пословање, управљање и одржавање.

⁷ „Себи прибављамо не само сопственим радњама већ и преко других лица, лица *alieni iuris* и робова, било да су они то стекли, уговором или наследством.”

Међутим, учешће лица *alieni iuris* и робова у правно-економском промету довело је и до одређене правне несигурности, јер нико није хтео да се са тим лицима упушта у пословање, нити да склапа правне послове, јер нису имала сопствену имовину, а господара нису могли на овај начин да обавезују. Осим тога, велику сметњу укључивању тих особа у правни промет представљало је римско схватање да уговори обавезују само оне који учествују у њиховом склапању (*alteri stipulari nemo potest*). Ако би било таквих који су склопили неки правни посао са овим лицима, нису ни на који начин могли да наплате своје потраживање (Šarac, 2011:45) јер је било речи о природним облигацијама (*obligationes naturalles*), неутуживим, али наплативим.

Новонастала ситуација захтевала је додатну активност претора, у смислу проналажења нових еластичнијих решења, која би представљала одступање од строгог начела *alteri stipulari nemo potest*, које је све више кочило потребу за брзим правно-економским развојем. Решење је пронађено залагањем претора и увођењем шест нових тужби (*actiones adiecticiae qualitatis*) у Едикт (Вујклић, 2013: 142)⁸. Увођењем нових тужби био је проширен обим одговорности *pater familias* тако што је он могао да одговара и за штету причињену туђим радњама.

Другим речима, претор је омогућио лицима *alieni iuris* и робовима да склапају правне послове, и то тачно у одређеним ситуацијама, које је наводио у Едикту и за које је предвиђао правну заштиту трећим лицима, путем одређених тужби (Šarac, 2011: 46).⁹ На овај начин био је направљен изузетак од правила *inter partes*, одступило се од начела *alteri stipulari nemo potest* и била је проширена уговорна одговорност патерфамилијаса (ноксална одговорност) (Grupče, 1962: 166).¹⁰

⁸ Од лат. *adiecticius* – додат, назив који су средњовековни правници (гласатори) дали јер су обавезе које су оне производиле биле „придодате” основној одговорности патерфамилијаса.

⁹ То је чињено на тај начин што је претор у већ постојећој тужби само мењао имена субјекта тако што је у интенцији формуле наводио име лица *alieni iuris* или роба, који су закључили правни посао, док је кондемпнација и даље била уперена против патерфамилијаса.

¹⁰ Увођење ноксалне одговорности, где породични старешина деликтно одговара за штету коју су причинили његови укућани, била је последица општеприхваћеног принципа да је било нужно да се надокнади свака причињена штета. Међутим, примена овог принципа по правилу се односила на оно лице које је причинило штету, али код ноксалне одговорности имамо ситуацију која представља изузетак од овог правила. Било је речи о одговорности која је у великој мери слична са савременом одговорности родитеља за штету коју причине њихова деца, али се од ње разликује јер је била заснована на сасвим другачијим принципима. Римљани су ноксалну одговорност строго везивали за личност, тако је ноксално био одговоран сваки патерфамилијас у чију би породицу прешло лице које је причинило штету.

Једна од тих тужби била је и *actio exercitoria*, која се односила на оне случајеве када је патерфамилијас бродар (*exercitor navis*) именовао лице *alieni iuris* или роба за капетана брода. У том случају претор је допуштао подизање тужбе не само против капетана брода (лица *alieni iuris* или роба) већ и против бродара (*exercitor navis*), који је у том случају одговарао за цео износ (*in solidum*).

P.S. 2.6.1: *FILIUS FAMILIAS SI VOLUNTATE PATRIS NAUEM EXERCEAT, PARTEM IN SOLIDUM OB EA, QUAE SALUA RECEPERIT, OBLIGAT.* (Paulo, превод Ромац, 1989: 81)¹¹

Да би подизање тужбе било изводљиво, једино је било битно да је у правном акту постављења (*praepositio*), недвосмислено била изражена воља (*voluntas*) бродара (*exercitor*) да за капетана брода именује лице *alieni iuris* или роба. Из овога произлази да је акт постављења био темељна претпоставка за претора за допуштање тужбе против бродара (Šarac, Miletić, 2017: 421–431).

Дакле, са развојем поморске трговине у периоду позне републике и са увођењем *traditio*, који је омогућавао брз промет, стицањем својине *a manu in manu*, дошло је до одређених промена у привредној структури римске државе, које су неминовно наметале потребу за ослобађањем од строгог формализма, до тада присутног у сфери својинских односа. Ослобађању од строге форме погодвало је и увођење *actiones adiectitiae qualitatis*, које су на изванредан начин представљале одступање од начела *alteri stipulari nemo potest*, у циљу постизања веће ефикасности у правно-економском промету. То је посматрано са аспекта бродареве одговорности и довело је до ширења обима ове одговорности и на оне случајеве када је до одговорности долазило на основу послова које су по налогу патерфамилијаса закључила лица *alieni iuris* и робови. То је даље значило да је *voluntas*, односно воља, бродара постала темељ његове даље одговорности и да је, као битан елемент на коме је почивала одговорност бродара у класичном периоду, била у духу *utilitas navigantium* и *necessitas contrahendi*.

D. 14.1.1.4 (Ulp. 28 ad ed.): *CUIUS AUTEM CONDICIONIS SIT MAGISTER ISTE, NIHIL INTEREST, UTRUM LIBER AN SERVUS, ET UTRUM EXERCITORIS AN ALIENUS: SED NEC CUIUS AETATIS SIT, INTERERIT, SIBI IMPUTATURO QUI PRAEPOSUIT.*¹²

¹¹ „Ако син породице (подређена особа) управља бродом по вољи оца, отац одговара за све што је преузето на чување (превоз).”

¹² **D. 14.1.1.4** (Ulp. 28 ad ed.) Лично-правни статус капетана је без значења; није важно је ли слободан или роб, и да ли је бродарев роб или неко друго лице. Нити је важна његова старост, јер о томе мора да води рачуна онај ко га је својом вољом поставио.

БРОДАРЕВА ОДГОВОРНОСТ У КЛАСИЧНОМ ПЕРИОДУ

Увођењем *actio exercitoria* у поморско-правне односе у II в. пре н. е. не само да је дошло до бржег промета у поморској трговини већ и до давања примата вољи бродара (*voluntas*), што је било у духу класичног периода. Консенсуализам, већ присутан с краја периода републике, у класичном периоду се огледао у *voluntas exercitor*-а да именује капетана брода, што је директно утицало на обим *praepositio*, а самим тим и на обим бродареве одговорности.

Класични период остао је у историји Рима упамћен као период свеопштег просперитета. У трговачком погледу, био је то период велике експанзије на исток. „Римски трговци су експлоатисали не само Малу Азију већ су прешли Суецки земљиште и продрли чак до Кине. Подигнуте су велике трговачке метрополе[,] а Александрија постаје највећа пијаца старог века. У Риму се тада води луксузан живот који гута велике количине луксузних тканина, мириса и украса који се довозе са истока. У самој Италији и на западу развија се индустрија луксузне металургије и керамике и градња луксузних бродова” (Stojčević, 1947: 47). Свеопшти развој трговине зато није дозвољавао постојање крутих решења и строге форме. Потреба за брзим и ефикасним начинима за закључивање правних послова није остављала простора капетановим саговорачима да се посебно распитују о њему или његовим квалитетима. Требало је брзо деловати, те је из тог разлога, а руководећи се начелом правичности, у класичном периоду била, пооштрена одговорност бродара за лица које је именовоао за капетана брода.

Најчешће је *exercitor* за капетана брода (*magister navis*) именовоао неког од својих лица *alieni iuris* или робове (Romac, 1994: 835),¹³ мада је римско право познавало да је, осим ових лица, за капетана брода могло бити постављено и слободно лице (закупац брода), које је за свој рачун професионално обављало поморски транспорт и које је одговарало трећим особама за обавезе из бродског пословања (Pezelj, 2017: 315).

Gai, Inst.4.71: *EADEM RATIONE CONPARAVIT DUAS ALIAS ACTIONES, EXERCITORIAM ET INSISTORIAM. TUNC AUTEM EXERCITORIA LOCUM HABET, CUM PATER DOMINUSVE FILIUM SERVUMVE MAGISTRUM NAVI PRAEPOSUERIT, ET QUID CUM EO EIUS REI GRATIA CUI PRAEPOSITUS FUERIT GESTUM ERIT. CUM ENIM EA QUOQUE RES EX VOLUNTATE PATRIS DOMINIVE CONTRAHI VIDEATUR, AEQUISSIMUM ESSE VISUM EST IN SOLIDUM ACTIONEM IN EUM DARI. QUIN ETIAM, LICET EXTRANEUM QUISQUAE MAGISTRUM NAVI PRAEPOSUERIT SIVE SERVUM SIVE LIBERUM, TAMEN EA*

¹³ С обзиром на чињеницу да у почетним стадијумима развоја поморске трговине Римљани нису имали превеликог искуства, најчешће су за обављање поморских послова ангажовали робове грчког или оријенталног порекла.

PRAETORIA ACTIO IN EUM REDDITUR. (Gai, превод Станојевић, 2009: 318–319).¹⁴

Иако је римско право, посебно након увођења *actio exercitoria*, предвиђало могућност да, поред лица *alieni iuris*, за капетана брода буде именован и роб, у пракси се то ретко дешавало. Наиме, ризик који би настао у оваквој ситуацији исувише је био велики, јер је могло да се догоди да роб побегне због непостојања могућности за надзор роба (Šarac, 2008: 93). У том случају, *exercitor navis* био је изложен великом губитку имајући у виду колика је била вредност брода, бродске опреме, посаде и терета. Из тог разлога, у пракси се најчешће дешавало да се за капетана брода (*magister navis*) именовало или лице *alieni iuris* или слободан грађанин, коме је била поверавана брига о целом броду, док је сва одговорност била на бродару и била је процењена *in solidum*.

D.14.1.1.1. (*Ulp. 28 ad ed*): *MAGISTRUM NAVIS ACCIPERE DEBEMUS, CUI TOTIUS NAVIS CURA MANDATA EST.* (Šarac, 2008: 94)¹⁵

Полазећи од схватања кривнице као субјективног односа штетника према извршеној радњи, у римском праву је, као општи принцип, преовладало схватање да нико није био дужан да одговара за штету која је настала туђом радњом. Међутим, и од овог правила постојао је изузетак, а то је управо био случај *actiones adiectitiae qualitatis*, када је *pater familias* био у обавези да испуни обавезе или да надокнади штету коју су причинили његови укућани (ноксална одговорност).

То даље значи да, у случају да је било који правни посао био закључен између лица именованих од стране *pater familias* у конкретном случају *exercitor*-а и да је дошло до повреде уговора, друга уговорна страна могла је позвати на одговорност како лице са којим је закључила уговор (на основу тужбе из уговора) тако и самог *pater familias*-а (*exercitor*-а), и то на основу тужбе *actio exercitoria* (Šarac, 2008: 86).¹⁶ У случају да

¹⁴ Из истог разлога се дају друге две тужбе: *exercitoia* и *insistoria*. *Actio exercitoria* се примењује када је отац или господар поставио сина или роба за заповедника брода и неко са њим закључи посао који има везе с обављањем дужности на коју је постављен. Како се, наиме, у оваквом случају сматра да је посао закључен по вољи оца или господара, потпуно је правично да се да тужба против њега на целокупан износ дуга – чак и ако је за заповедника брода постављено лице ван породице, било туђи роб, било слободан човек – може ипак подићи против њега (старешине породице) *actio exercitoria*.

¹⁵ D.14.1.1.1. (*Ulp. 28 ad ed*): Под капетаном брода подразумевамо онога на кога је пренета брига о целом броду. ...,Капетан је морао бити не само особа у коју је *exercitor* имао највиши ступањ поверења, него и врло образована особа. Заповедник брода одређивао је курс брода, због чега је морао располагати поморским знањима и вјештинама; често је од његове способности овисио спас брода, терета и путника за вријеме олује или гусарског напада. Осим тога, да би држао посаду под контролом, морао је бити угледна и ауторитарна особа.”

¹⁶ У романистичкој науци је врло спорна одговорност бродара утемељена на овој тужби. Наиме, сукоб постоји око тога шта заправо чини темељ ове одговорности; да ли је то зачетак заступништва или ову врсту одговорности треба

је бродар (*exercitor*) био позван на одговорност, његова одговорност била је *in solidum* (за цео износ), што се оправдавало чињеницом да је темељ ове одговорности била његова *voluntas*, која је управо највише долазила до изражаја приликом именованга одређеног лица за капетана брода. Наиме, пошло се од основног принципа да је дужност сваког *pater familias-a*, па и код именованга капетана брода, да брине и пази кога под свој кров прима и коме поверава вршење својих послова. У случају непоштовања овог правила, било намерно или из разлога небрижљивости, *pater familias* био је дужан да надокнади штету *in solidum* или да преда делинквента оштећеном у *mancipium* како би својим радом надокнадио губитак у имовини тужиоца (Šarac, 2008: 90).

Gai, Inst. 4.70: *IN PRIMIS ITAQUE SI IUSSU PATRIS DOMINIVE NEGOTIUM GESTUM ERIT, IN SOLIDUM PRAETOR ACTIONEM IN PATREM DOMINUMVE COMPRAVIT; ET RECTE, QUIA QUI ITA NEGOTIUM GERIT MAGIS PATRIS DOMINIVE QUAM FILII SERVIRE FIDEM SEQUITUR.* (Romas, 1973: 357)¹⁷

Зато, његова одговорност није била *omnis culpa*, већ је у неким случајевима одговарао и за стручност чланова своје посаде и својих помоћника, а у неким случајевима и за *custodia*. Овај вид одговорности је додатно отежавао положај *exercitor-a*, јер је његова одговорност била и иначе већ пооштрена помоћу *actiones adiectitiae qualitatis*, а у класичном периоду добила је обележје објективне одговорности (*culpa in custodiendo*). Увођење овог вида одговорности било је неопходно, јер је она представљала основ на коме се заснивао однос поверења између даваоца и корисника услуга. Са друге стране, непостојање овог вида одговорности доводило је до општег стања несигурности, па су тако бродари, у једном периоду, били на „лошем гласу”, јер се сматрало да су често организовано деловали са крадљивцима, а све у намери да себи прибаве противправну имовинску добит (Ignjatović, 2018: 127).

Тако, у случају судара бродова, до кога је дошло кривицом чланова посаде или *magister navis-a*, римско право је стајало на становишту да бродар (*exercitor*), одговара према начелима одговорности за штету коју почине чланови његове посаде, на роби, стварима и особама на броду, и то на квазиделиктној основи (*actio furti et damni adversus nautas*), па је зато његова одговорност била процењена, према правилима преторског права, *in duplum*. То даље значи, да је код судара бродова, у римском праву преовладавало схватање одговорности бродара по принципу кривице (Horvat, 1967: 8).

искључиво посматрати са аспекта *voluntas exercitor-a*, будући да је она била најбитнија за сам акт *prepositio*.

¹⁷*Gai, Inst. 4.70:* Тако, на првом месту, ако је правни посао закључен по наређењу оца или господара, претор је установио солидарну тужбу против оца или господара, што је и сасвим оправдано, јер онај ко је на тај начин закључио уговор више је водио бригу о очевој намери него о намери сина или роба.

У ситуацијама када је долазило до бродолома, још од најранијег периода постојала су супротна размишљања о томе да ли у овом случају бродар (*exercitor*) одговара и за оне ствари које су *magister navis* или чланови његове посаде задржали за себе, а које су биле нанете на обалу. Према једном схватању, сматрало се да је постојао прастари обичај по коме су становници обале могли након бродолома да задрже ствари које би се нашле на обали, и то путем окупације. Из тога се изводи закључак да су ово право имали онда и чланови посаде, па и сам *magister navis*, што би у крајњем значило да бродар није одговарао. Међутим, према другом, општеприхваћеном, схватању, сматрало се да у оваквим ситуацијама важи правило задржавања власништва. То је даље значило да, уколико би чланови посаде или *magister navis*, по преживелом бродолому, задржали ствари за себе (*lucrandi animo*), они би чинили крађу таквих ствари (Horvat, 1967: 14),¹⁸ па је у том случају бродар (*exercitor*) морао да одговара по основу пеналне тужбе *actio in factum*, или по основу *actio furti et damni adversus nautas*, па и по основу *actio exercitoria*. Наиме, дошло се до закључка да је било неопходно да се власници ствари извучених из мора, након бродолома, морају изјаснити да ли је било речи о дерелинквираним стварима. Само након ове изјаве власника, те ствари могле су бити предмет присвајања, и то окупацијом, и само у том случају се бродар (*exercitor*) могао ослободити одговорности (Ignjatović, 2018: 127).

Са друге стране, сматрало се да ако је неко лице, члан посаде, *magister navis* користио опасну ситуацију, страх и тескобу која влада приликом бродолома, да је починио грабеж, који је био изједначен са пљачкашким походом (*rapina*). У том случају, против бродара (*exercitor-a*) могла је бити подигнута и пенална тужба, по основу које би он био одговоран за четвороструку вредност робе (Horvat, 1967: 15). Наведена правила важила су и у случају „генералне хаварије”, добровољног избегавања терета са брода у море у опасним ситуацијама.

У случају спасавања и помагања на мору, само једно место у Јустинијановим Дигестама упућује на то да је идеја о помагању била позната и Римљанима. Позивајући се на сенатску одлуку из времена цара Клаудија, било је предвиђено да је требало казнити, и то према *Lex Cornelia de sicariis*, све оне који би силом спречили да се не помогне броду или људима на броду у опасности (Horvat, 1967: 23). Из овога се може посредно закључити да је помагање било обичајна дужност и да је, уколико би то ускратили чланови посаде или *magister navis*, који су по налогу бродара (*exercitor-a*), обављали пловидбени подухват, у том случају бродар (*exercitor*) могао бити позван на одговорност по основу *actio exercitoria*.

Дакле, питање бродареве одговорности код *actio exercitoria* никада није било спорно. Међутим, оно што је изазивало супротна схватања

¹⁸ У том случају, они су били изједначени са оним лицима која су присвајала ствари које су некеме случајно испале на путу са натоварених кола.

joш od najраниjeg perioda bilo je pitawe da li kod ove tujbe treba govoriti o odgovornosti brodara *in solidum* ili je ipak njegovu odgovornost trebalo svesti na neku razumnu meru i odrediti je kao odgovornost *de peculio* (do visine peku- ju
ma) (Šarac i sar., 2017: 426). Kako je u klasičnom pravu akcentat kod *actio exercitoria* isključivo bio stavljen na *voluntas* brodara, jasno je da je klasično pravo stajalo na stanovištu da je odgovornost brodara kod poslova koje su zaključivala imenovana lića bila *in solidum*, i pored prisutnih mišljeња da se ova situacija može posmatrati i kao začetak poslova zastupaња, pa da u tom slučaju ima mesta umaњеu brodarove odgovornosti. Dakle, osnov brodarove odgovornosti bila je njegova *voluntas* da određeno liće imenuje za kapetana broda, koje bi po njegovom налогу zaključivalo određeni посао и отуда je njegova odgovornost bila za ceo iznos и трајна. То је даље значило да је, и након његове смрти, друга уговорна страна могла да тужи бродареве наследнике. Такође, одговорност бродара није престајала ни у случају смрти капетана брода или промене његовог статуса.

Међутим, поједини правни извори, као нпр. четрдесет седма књига Јустинијанових Дигеста, наводе и случајеве када се бродар могао ослободити ове одговорности. Тако се предвиђало да се у случају крађе (*furtum*) бродар могао да ослободи одговорности у своје име ноксалном предајом роба. Међутим, овде се логично поставља питање зашто у овом случају бродар није одговарао као и у случају када је крађа била почињена од стране неког од чланова посаде, где бродар одговара за ceo iznos. Зашто је ова одговорност предвиђена само у случају крађе почињене од стране члана посаде, слободног човека? У чему се огледа разлика када се за члана посаде ангажује слободан човек, а у чему када је роб? Зашто се тражи од бродара да је, када ангажује слободног човека, било неопходно да утврди његове квалитете са највећом пажњом, па се из разлога непостојања те пажње изводи његова одговорност за ceo iznos, а зашто се у случају када је крађу починио роб, приступа као у случају да је бродар био у незнању приликом избора роба, ако је био спреман да га ноксално преда? Са друге стране, у ситуацији када је ангажовао туђег роба, одговарао је као за слободног човека, члана посаде (Ignjatović, 2018: 130).

D.47.5.1.5 (Ulp. 38 ad ed.): *SERVI VERO SUI NOMINE EXERCITOR NOXAE DEDENDO SE LIBERAT. CUR ERGO NON EXERCITOR CONDEMNETUR, QUI SERVUM TAM MALUM IN NAVE ADMISIT? ET CUR LIBERI QUIDEM HOMINIS NOMINE TENENTUR IN SOLIDUM, SERVI VERO NON TENENTUR? NISI FORTE IDCIRCO, QUOD LIBERUM QUIDEM HOMINEM ADHIBENS STATUERE DEBUIT DE EO, QUALIS ESSET, IN VERO SUO IGNOSCENDUM SIT EI QUASI IN DOMESTICO MALO, NOXAE DEDERE PARATUS ST. SI AUTEM ALIENUM ADHIBUIT SERVUM, QUASI IN LIBERO TENEBITUR.*

Бродар је могао да се ослободи одговорности и када су крађу починили путници, јер се сматрало да он не бира путнике, нити је пак могао да их одбије на путовању. „На броду се не одговара за радње путника.”

D.47.5.1.6 (Ulp. 38 ad ed.): *CAUPO PRAESTAT FACTUM EORUM, QUI IN EA CAUPONA EIUS CAUPONAE EXERCENDAE CAUSA IBI SUNT, ITEM EORUM, QUI HABITANDI CAUSA IBI SUNT: VAITORUM AUTEM FACTUM NON PRAESTAT. NAMQUE VIATOREM SIBI ELIGERE CAUPO VEL STABULARIUS NON VIDETUR NEC REPELLERE POTEST ITER AGENTES: INHABITATORES VERO PERPETUOS IPSE QUODAMMODO ELEGIT, QUI NON REIECIT, QUORUM FACTUM OPORTET EUM PRAESTARE. IN NAVI QUOQUE VECTORUM FACTUM NON PRAESTATUR.*

Одговорности је могао да буде ослобођен и онда када је доказао да је до штете дошло услед дејства *vis maior* (нпр. када је пртљак на броду страдао у снажној бури или су га отели разбојници) и у случају када су сами ухватили делинквента (нпр. пирата), а да он није био у њиховој служби.

Горенаведени случајеви довели су до релативизације одговорности бродара, па је тако Лабео сматрао да се одговорност бродара сводила само на оне случајеве када је до штете дошло услед превоза робе морем (осим случајева *vis maior*) и када је штета била учињена од стране самог бродара или лица које је он запослио у својој служби. Друго, уколико је постојао претходни договор између корисника услуга (путника) и бродара у вези са одређеним ризиком и уколико се корисник услуга сагласио са тим, у том случају је постојала ограничена одговорност бродара или уопште није постојала одговорност ако је постојао претходни договор о искључивању одговорности „чувара”. Овде треба истаћи и да је бродар био одговоран само за штету коју су причинила запослена лица, без разлике да ли су то били слободни људи, ослобођеници или робови, иако је до штете дошло на самом броду. Уколико је пак штета причињена од стране ових лица, али ван брода, бродар се ослобађао одговорности (Ignjatović, 2017: 191).

БРОДАРЕВА ОДГОВОРНОСТ У ПОСТКЛАСИЧНОМ ПЕРИОДУ

Право посткласичног периода носило је све карактеристике тога доба. То је био период пропадања робовласничког уређења и појаве феудалних елемената. Период домината у историји Рима обележен је општом декаденцијом (Boras, Margetić, 1980: 211),¹⁹ која је

¹⁹ Проблем декаденције Римског царства питање је које је стално будило пажњу научне јавности и које се покушавало објаснити на најразличитије начине. Једни аутори су објашњење за ову појаву налазили у политичким разлозима, наводећи да, оптерећени питањима наслеђа царског престола, претенденти на то место су водили дуготрајне и исцрпљујуће међусобне борбе, што је довело до слабљења одбрамбене способности државе и краха пред налетом варварских племена. Други су објашњење за тако нешто налазили у морално-духовном посрнућу римског друштва у периоду домината, истичући пропадање старих римских обичаја и врлина, као и пропадање очинске власти и других темељних римских института.

захватила све сфере друштvenog живота. Подела Царства на два дела (западни и источни), различит говорни језик, неуспели покушај управљања Царством (Диоклецијанов састав тетрархје), нов начин опорезивања и лоша финансијска ситуација утицали су како на опадање производних снага тако и на слабљење одбрамбене способности државе, што ће довести до тоталног посрнућа и коначно њене пропасти 476. године (пад Западног римског царства) (Boras i sar., 1980: 210).²⁰

Најзначајнија последица, која је задесила Римско царство, услед економског и другог опадања, свакако је била поновно враћање пољопривредној производњи. Све гране привреде које су до тада постојале (занатство, трговина, саобраћај, рударство и др.) престале су да постоје уколико нису биле у функцији пољопривреде (Lot, 1927: 62–64).²¹ То је директно утицало на опадање моћи Царства и на драстично смањење промета и трговине, а са друге стране афирмисало је започет процес натурализације. Општа тенденција била је враћање затвореној кућној производњи, која је у центру збивања имала велепосед, као центар укупних друштвених дешавања. Овакав начин привређивања био је неспојив са робним карактером производње, што је довело до слабљења и тоталног губитка средњих имања, која више нису имала никакве услове за даљи опстанак. Оваквом развоју догађаја одговарало је и слабљење државне власти, која није била у стању да се супротстави све израженијем процесу натурализације. Тенденција пораста велепоседа довела је до појаве колона, самосталних сељака, који су по својој вољи или силом прилика улазили у састав велепоседа, јачајући на тај начин улогу власника поседа. Власник поседа је, по мишљењу *Beaudoin*, био нека врста *iudexprivatus*, што је било супротно начелима касног Римског царства. Али, и поред постојећих забрана, он је фигурирао у својој пуној снази, што је било последица слабости државе, на једној страни, и јачања поседа, на другој (*Beaudoin*, 1889: 71). На тај начин, велепосед је добијао

²⁰ „Чини се да је основна грешка домината била у спутавању свих извора богатства империји. Начелна везаност уз занимање, нарочито наследна везаност колона за земљу, увелико је спутала стваралачке снаге становништва, а везаност разних имовинских маса умртвила је велики дио националног богатства... Свака провинција животарила је како је најбоље знала притиснута централном администрацијом и домаћим велепоседницима, а спона међу провинцијама биле су још само управа и војска.”

²¹ Анархија, која је уследила у периоду домината, била је период насиља, пљачки, несигурности за живот и имовину, па је то довело до тога да су трговина и размена у многим подручјима сасвим замрли.

све више на својој економској самосталности и независности, а окупљао је људе ширег региона (Romac, 1966: 62).²²

Са друге стране, лоша ситуација у привреди одражавала се и на одбрамбену способност државе. Одржавање војске услед постојања натуралне производње било је готово немогућа појава. Обезбеђивање војске храном, опремом, одећом и обућом у све несигурнијим приликама у држави, услед учесталих варварских напада, и поновне појаве пирата на мору – постало је крајње отежано (Ignjatović, 2015: 79–80).

Нестабилност новца, стављање свих грана привреде (занатство, трговина, саобраћај, рударство и др.) у службу пољопривреде, несигурност пловидбе на мору – директно је утицало на измену концепта бродареве одговорности. Она више није, као у претходном периоду, своје утемељење тражила у *voluntas* бродара, већ се сада акценат стављао на сигурност пловидбе и заштиту интереса путника. С тим у вези, да би осигурала своје интересе, друга уговорна страна морала је да се, пре закључења уговора са капетаном брода, информише о границама његових овлашћења, као и о ономе што је било наведено у *praepositio*. Такође, морала је да се информише и о самој личности *exercitor*-а, као и о томе да ли ће он у крајњем сносити одговорност за обавезе из послова које су за њега закључила овлашћена лица.

Са друге стране, будући да се капетан (*magister navis*), јављао у улози друге уговорне стране, *exercitor* је на основу *praepositio* преузимао на себе суодговорност. То значи да је, поред *exercitor*-а, на одговорност био позиван и *magister navis*, под условом да је био уговорно способан.

Као што се може приметити у посткласичном периоду, са декадецијом у поморском саобраћају нестаје класична фигура *exercitor*-а. Чак може са сигурношћу да се закључи да је у овом периоду дошло до оне ситуације коју смо имали на почетку развоја поморске пловидбе, а то је да су власник брода и капетан брода били обједињени у једну личност. Заправо, све више се губио траг *ius exercitoria*, што се опет може објаснити распадом навигације. Распад навигације, са друге стране, довео је до тога да су морем претежно саобраћали бродови скромног терета, па је из разлога економске исплативости било да се власник брода и руководиоца експедиције обједине у исту личност.

С обзиром на чињеницу да је због општих прилика у држави тога доба акценат био стављен на сигурност пловидбе и заштиту интереса путника, а не на *voluntas* бродара, *praepositio* је више подсе-

²²„Понекад се такво понашање римских великаша тумачи као губитак колективне свести и небрига за интерес Царства као целине, а разлози се за то проналазе у разним утицајима, уз остало, и утицају хришћанства и цркве, промењеног социјалног састава виших слојева друштва, нестанка староримске честитости и сличним разлозима.”

ћао на овлашћење за заступање. Вољу изражену у *praepositio* конкретизовао је *magister navis* закључивањем одређеног правног посла, што значи да се он управљао примарно својом вољом. Притом, римско право остало је код основног принципа да се обавезује онај који је закључио уговор, што значи да се обавезује и посредник који је уговор закључио. На основу наведеног, може се закључити да, у овом периоду код капетана брода (*magister navis*) још увек није постојало овлашћење за заступање у правом смислу те речи. Он је закључивао послове у своје име и постајао је уговорни партнер. Закључење уговора, са друге стране, обавезивало је и самог бродара (*exercitor-a*) јер је капетан на основу његове воље био овлашћен, и то само у оним ситуацијама када капетан није прекорачивао границе овлашћења. То је доводило до тога да је друга уговорна страна морала приликом закључења правних послова да води рачуна како о личним карактеристикама капетана брода тако и о личним карактеристикама и интересима самог бродара (*exercitor-a*).

ЗАКЉУЧАК

На основу свега горенаведеног, можемо доћи до закључка да је институт бродареве одговорности у римском праву имао свој одређени еволутивни ток. О овом институту римског права почиње да се говори у последњем периоду позне републике, када је дошло до развоја поморског саобраћаја и поморске трговине. Наиме, имајући у виду све друштвено-економске околности у којима се развијала поморска пловидба, одговорност бродара била је утемељена на различитим правним принципима. Тако, у периоду позне републике она је представљала одступање од начела *alteri stipulari nemo potest*, у класичном периоду била је заснована на искључивој *voluntas* бродара, која се огледала у именовану капетана брода, док у посткласичном периоду развоја римског права ова врста одговорности била је утемељена на принципима сигурности и заштите интереса путника и робе у поморском превозу, што је разумљиво имајући у виду прилике у друштву овог доба (несигурност пловидбе на мору због поновне појаве пирата).

У периоду позне републике, са развојем поморске трговине и са увођењем *traditio*, који је омогућавао брз промет, стицањем својине *a manu in manu*, дошло је до одређених промена у привредној структури римске државе, које су неминовно наметале потребу за ослобађањем од строгог формализма, до тада присутног у сфери својинских односа. Ослобађању од строге форме погодновало је и увођење *actiones adiectitiae qualitatis*, које су представљале одступање од начела *alteri stipulari nemo potest*, у циљу постизања веће ефикасности у правно-економском промету. То је, посматрано са аспекта бро-

дареве одговорности, довело до ширења обима ове одговорности и на оне случајеве када је до одговорности долазило на основу послова које су по налогу патерфамилијаса закључила лица *alieni iuris* и робови.

У класичном периоду, с обзиром на све израженији консенсуализам, *voluntas* бродара постала је темељ његове даље одговорности, и као битан елемент била је у духу *utilitas navigantium* и *necessitas contrahendi*. Класични период уједно је био и период у коме се овај вид одговорности развио до највишег степена, али и у коме је дошло до његове релативизације. Тако су, у овом периоду, могла да се чују и она мишљења по којима се бродар могао ослободити одговорности *in solidum*. Истицало се да се одговорност бродара сводила само на оне случајеве када је до штете дошло услед превоза робе морем (осим случајева *vism aior*) и када је штета била учињена од стране самог бродара или лица које је он запослио у својој служби. Друго, уколико је постојао претходни договор између корисника услуга (путника) и бродара у вези са одређеним ризиком и уколико се корисник услуга сагласио са тим, у том случају је постојала ограничена одговорност бродара или уопште није постојала одговорност, ако је постојао претходни договор о искључивању одговорности „чуvara”. Овде треба истаћи и да је бродар био одговоран само за штету коју су причинила запослена лица, без разлике да ли су то били слободни људи, ослобођеници или робови, и ако је до штете дошло на самом броду. Уколико је пак штета причињена од стране поменутих лица, али ван брода, бродар се ослобађао одговорности.

У посткласичном периоду, са декаденцијом у поморском саобраћају, нестала је класична фигура *exercitor*-а. Чак може са сигурношћу да се констатује да је у овом периоду дошло до оне ситуације коју смо имали на почетку развоја поморске пловидбе, а то је да су власник брода и капетан брода били обједињени у једну личност. Заправо, све више се губио траг *ius exercitoria*, што се опет може објаснити распадом навигације. Распад навигације, са друге стране, довео је до тога да су морем претежно саобраћали бродови скромног терета, па је из разлога економске исплативости било да се власник брода и руководиоца експедиције обједине у исту личност. Са друге стране, због општих прилика у држави посткласичног периода, акценат је био стављен на сигурност пловидбе и заштиту интереса путника, а не на *voluntas* бродара, док је *praepositio* више подсећао на овлашћење за заступање. Иако овде није било речи о непосредном заступању, правни послови који су у овом периоду закључивали капетани брода са другим уговорним странама, а по налогу власника брода, увеликом су приближили ове радње институту заступања.

ЛИТЕРАТУРА

- Beaudoin, E. (1889). Les grands domaines dans l'Empire Romain, - nouvelle revue historique de droit francais et etranger. [Great domains in the Roman Empire – a new historical overview of French and foreign law], Paris
- Boras, M. & Margetić, L. (1980). Rimsko pravo [Roman Law], Zagreb. Pravni fakultet Sveučilišta
- Bujkličić, Ž. (2013). Rimsko privatno pravo [Roman Private Law], Beograd. Pravni fakultet
- Gai Institutions (2009). (prevod: Stanojević, O.), Beograd. Zavod za udžbenike
- Grupče, A. (1962). Odgovornost za štetite storeni od maloletni lica [Liability for damage caused by minors], Godišnik na Pravniot fakultet vo Skopje.
- Horvat, M. (1967). Iz historije sudara, brodoloma, spasavanja i pomaganja [From the history of crashes, shipwrecks, rescuing and aiding], Poseban otisak iz Zbornika za pomorsko pravo, Tom 6, Zagreb.
- Ignjatović, M. (2017). Actio furti et damni adversus nautas kao oblik osiguranja putnika na brodu, [Actio furti et damni adversus nautas as a form of warranty for passengers on the ship] Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije “Suvremeni izazovi pomorske plovidbe”. Split. Pravni fakultet Sveučilišta. str. 185 – 197.
- Ignjatović, M. (2016). Da mihi factio, dabo tibi ius – stvaranje, kreiranje, tumačenje i primena prava u starom Rimu (Da mihi factio, dabo tibi ius- [The formation, creation, interpretation and application of law in ancient Rome], Ius Romanum, Balkan Association of Roman law and Roman legal tradition, str. 1 – 14.
- Ignjatović, M. (2015). Emphyteusis u rimskom pravu [Emphyteusis in Roman Law], Zbornik na trudovi, Vtora međunarodna konferencija „Opštestveni promeni vo globalniot svet“, Štip. Praven fakultet. str. 77 – 84.
- Ignjatović, M. (2018). Theft on board of a vessel as a special form of theft in the Roman law, Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije “Suvremeni izazovi pomorske plovidbe”. Split. Pravni fakultet Sveučilišta. str. 119 – 135.
- Ignjatović, M. (2002). Zaštita ljudskih i manjinskih prava u doba rimske republike [Protection of human and minority rights in the Roman Republic], Zbornik radova Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu, tematski broj: „Zaštita ljudskih i manjinskih prava u evropskom pravnom prostoru”, Niš. Pravni fakultet. str. 321– 334.
- Lot, F. (1927). La fin du monde antique et le debut du Moyen Age, Paris
- Paulo, J. (1989). Sententiae ad filium, Libr. VI. De exercitoribus et institutoribus, priredio i preveo: Romac, A., Zagreb. Latina et Graeca
- Pezelj, V. (2017). Patronus navis u dalmatiskom statutarnom pravu [Patronus navis in Dalmatian statutory law], Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije „Suvremeni izazovi pomorske plovidbe”. Split. Pravni fakultet Sveučilišta. str. 311 – 335.
- Romac, A. (1973). Izvori rimskog prava [Sources of the Roman Law] (latinski tekstovi s prevodom), Zagreb. Pravna biblioteka
- Romac, A. (1994). Justinijan Institucije [Justinian Institutions], Zagreb. Latina et Graeca
- Romac, A. (1966). Rimaska privreda i proces njene naturalizacije [Roman economy and the process of its naturalization], Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, Beograd. str. 52 – 65.
- Šarac, M. (2008). Actio exercitoria, Zastupanje u pravnim poslovima u rimskom pravu, [Representation in legal affairs in Roman law], Split. Pravni fakultet Sveučilišta
- Šarac, M. (2011). Mandatum u rimskom pravu [Mandatum in Roman Law], Split. Pravni fakultet Sveučilišta

- Šarac, M & Miletić, T. (2017). Odgovornost broдача u rimskom pravu [The shipper's liability in Roman law], Zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije "Suvremeni izazovi pomorske plovidbe". Split. Pravni fakultet Sveučilišta. str. 421–433.
- Stojčević, D. (1947). Rimsko pravo I deo: društveno-ekonomski uslovi pod kojima se razvijalo rimsko pravo, statusno, porodično, stvarno, nasledno i krivično [Roman law Part I: social and economic conditions under which Roman status, family, property, inheritance and criminal law developed], Beleške po predavanjima održanim u školskoj 1945/46, Beograd. Pravni fakultet.

EVOLUTIONAL DEVELOPMENT OF THE SHIPPER'S LIABILITY IN ROMAN LAW

Marija Ignjatović

University of Niš, Faculty of Law, Niš, Serbia

Summary

The first time shipman's accountability has ever been mentioned was with the development of naval trade. The evolutionary course of the institute of shipman's accountability involves its beginning at the final period of the late republic when the development of naval transport and naval trade was on the rise. In the period of the late republic, it represented an exception to the rule of *alteri stipularui nemo protest*, which led to the augmentation of its scope – both in those cases when the accountability was a result of the business ordered by *paterfamilias*, which were concluded between the parties of *alieni iuris* and slaves. In the classical period, it was based on the exclusive shipman's *voluntas*, and it was in the spirit of *utilitas navigantium* and *necessitas contrahendi*. In the postclassical period, this kind of accountability was based on the principles of security and the protection of interests of passengers and merchandise in naval transport, which was, first of all, caused by the decay of the navigation system.

Due to the decay of navigation, *ius expectoria* trace was being lost. Thus, from the reasons of economic affordability, the ship owner and the expedition leader were embodied in one personality, which additionally affected the change of concept of the shipman's accountability.

COMPARATIVE FRAMEWORK FOR THE ENVIRONMENTAL LIABILITY INSURANCE

Ozren Uzelac¹, Mario Lukinović^{2*}

¹University of Novi Sad, Faculty of Economics in Subotica, Subotica, Serbia

²Faculty of Law of the Union University, Belgrade, Serbia

**mario.lukinovic@pravnofakultet.rs*

Abstract

Growth of population and economic activity contribute to the increasing number of ecological incidents, which derive from different sources causing multiple types of pollution. Legal framework for selling this type of insurance was created by the introduction of the mandatory pollution liability insurance and the adoption of the insurance terms and conditions. In this paper, the author deals with several legal aspects of environmental liability insurance and those types of losses. Particular focus was on the notion of the ecological loss and object of coverage, insured event and period of insurance, sum insured and insurer duty. Authors conclude that the separation of the insurance (and terms and conditions) against environmental liability into a stand-alone product could be the next step in developing insurance conditions of the domestic insurance companies.

Key words: Pollution, Damage, Tort, Retroactive Cover, Serial Loss.

УПОРЕДНИ ОКВИР ЗА ОСИГУРАЊЕ ОД ОДГОВОРНОСТИ ЗА ЕКОЛОШКУ ШТЕТУ

Апстракт

Пораст становништва и привредних активности човека доприноси све већем броју еколошких инцидената, који се разликују по изворима опасности и према врстама загађења. После увођења обавезног осигурања од одговорности за загађење и доношења услова осигурања, створен је правни оквир за спровођење те врсте осигурања. У овом раду аутори се баве појединим правним аспектима осигурања од одговорности за загађење животне средине и тиме насталих штета. Посебно су анализиране дефиниција еколошке штете и предмет покрића, осигурани случај и период осигурања, сума осигурања и обавеза осигураваача. Аутори закључују да би издвајање осигурања (и услова осигурања) од еколошке одговорности у самосталан производ осигурања могао да буде следећи корак у развоју услова осигурања домаћих друштава за осигурање.

Кључне речи: загађење, штета, вануговорна одговорност, ретроактивно покриће, серијска штета.

INTRODUCTION

Growth of population and economic activity contribute to the increasing number of ecological incidents, which derive from different sources causing multiple types of pollution. Pollution and the degradation of the environment are done directly or indirectly by people, by disturbing the integrity of the ecosystem, which leads to the degradation of nature and causes harm to human health (Belencan, Marković, 2015, 251). Our country generates about 100,000 tons of dangerous waste such as motor oil, electric and electronic waste, scrapped cars and car tires, batteries and car batteries annually, 40% of which is not being processed into harmless materials, and a big amount of dangerous oils end up in rivers (Jokić, Stamenković, 2017, 8). When analyzing the reasons that influence higher or lesser occurrence of ecological incidents, the high number of lawyers per capita in a certain country is a sure indicator of higher expenses of litigations in the field of liability insurance in comparison to countries that have a lesser number of lawyers per capita (International Comparisons of Litigation Costs, June 2013, 2). Harmonized business of insurance companies with the taken risks is of great importance for every economic system (Janković, 2018, 1). The environmental protection insurance market has only begun to develop during the last few years (Faure, Jing, 2013). The fact that the consequences of pollution might appear later, within the period of a few months or many years represent a special problem, and most of the insurances are concluded for a period of one year (Kreuzer, 2001).

The issue of costs of damage prevention is a noticeable difference in insurance concepts (Vujović, 2009, 472). In Sweden, the mandatory insurance system has been in action since 1989 in order to compensate the damage when the polluters cannot be identified. In order to be insured from the avoidance of damages towards the environment, as well as from the alleviation of consequences, in France, quarry and waste storage facilities operators are required to provide financial guarantees for the cost of mitigating the damage incurred. In Belgium, insurance is mandatory for waste import and export, as well as for the work of oil storage facilities. Spain has normalized mandatory liability insurance for the accountability of pollution for companies that work with dangerous waste in chemical industry and storage facilities operators for the disposal of waste and tires (Stavins, 2002, 20.).

At the European Union level (hereinafter: EU), the Environmental Liability Directive regarding the prevention and repair of ecological damage¹ obligated member-states of the EU to oblige facility operators to

¹Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability, with regard to the prevention and remedying of environmental damage, *Official Journal of the European Law*, L 143, 30.4.2004, p. 56–75.

conclude suitable insurance or to provide some other sort of financial security for covering the consequences of ecological damage (Directive 2004/35/CE, preamble no. 27 and Art. 14). Even though the Directive stipulates the liability of polluters for damaging consequences of their actions and strengthens legal legitimacy and access to information and the decision-making process of associations for environmental protection, its application is not sufficient for reaching sustainable development (Radojević, 2005). Regarding mandatory insurance, EU member-states are free to decide on the method of insurance of individuals performing dangerous actions, that is, whether they will use insurance, bank guarantee or some other alternative security mechanisms. Only a small number of EU member-states has opted for voluntary financial insurance mechanisms, while eight states have accepted mandatory financial insurance mechanisms (Labudović, Stanković, 2012).

The same year the previously mentioned EU Directive was passed, the Republic of Serbia passed the Law on Environmental Protection (hereinafter: LEP) and thus introduced mandatory liability insurance for polluters whose facilities or activities represent a high level of danger for human health and environment, in case of damage being done to third parties due to an accident (the Law on Environmental Protection, 2004, Art. 106). However, the LEP did not regulate at all the details regarding the content of this type of insurance, which is typical for all kinds of business liability insurance, which has been, within our legal theory, pointed out as a flaw in legal regulation of mandatory liability insurances (Slavnić, 2011, 186–189). This specifically refers to the issue regarding the type of damage for which the facility operator must be insured against ecological liability towards third parties, the amount of insurance, etc.

Apart from mandatory liability insurance for polluters, in Serbia, the legal obligation for other subjects to have liability insurance for damages that might be caused by harmful substances has been introduced in the field of general liability. In this paper, we will dedicate special attention to certain aspects of liability insurance for pollution of the environment and thus incurred damage. Before we start with the main presentation, we shall note that, on the domestic market, liability insurance for ecological damage is being concluded within the scope of general liability insurance. This means that the insured must first conclude a general liability insurance in order to expand the coverage to ecological liability as well. Moreover, integrated liability coverage of the activity and ecological liability in favor of the separate (special) conditions and insurance policies were abandoned in the developed insurance markets.

*DEFINITION OF ECOLOGICAL DAMAGE
AND THE SUBJECT OF COVERAGE*

In the sense of the insurance conditions, ecological damage implies environmental pollution including deterioration of air, land and/or water quality.² The terms pollution of the "environment" or "human environment" are synonyms that should linguistically exclude the use of one of them. Even though both terms are crystal clear, they do not in fact precisely point out what is included by suitable coverage, that is, by the obligation of the insurer. The phenomenon of ecological risk has been in use in Europe in a way as it is used in the United States (Suter II, 2007, 3).

The other way of defining ecological damage provides, as the authors believe, a more precise description which implies that "the pollution of lands and waters imply alternation of biological, chemical or physical natural features of the lands or waters due to the release of harmful substances that might cause such changes".³ We duly note the following different terms with contents oriented towards coverage of the same type of damage within the insurance conditions are being used: damage caused by pollution, that is, ecological damage.

These types of insurances are subjected to the conditions of liability insurance that state that the subject of insurance is the civil-legal liability of the insurers for damages caused by death, bodily or health injuries, as well as destruction or damage of third party's belongings, if the said damage occurred from acting on or owning belongings, within the legal framework or within the source of danger that is mentioned in the contract, that is, in the insurance conditions.⁴ The insurance covers the non-contractual civil liability of the insured regarding the caused ecological damage, and the coverage of the contracted liability is determined separately.

However, the issues of liability insurance towards third parties, as well as ecological liability insurance, represent an institution of solidary responsibility which states that, in cases when the damage is caused by more individuals together, all individuals are equally responsible. As stated within the foreign theory (Faure, 2009, 266), this represents the possibility that when the damage is caused by an individual that is not insured, due to solidary liability for the ecological damage, the compensation claim might be filed against the insurer. In this sense, the insurer might be obliged to compensate the damage that was not caused by the insured, but that the said insurer, according to general rules of

² Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, Art. 22.

³ Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*, Art. 6, Par. 1.

⁴ *Ibidem*, Art. 3, Par. 1; Conditions for General Liability Insurance, *Generali Insurance Serbia*, Art. 2.

civil-legal liability, is obliged to compensate. We believe that the stated type of non-contractual obligation is covered by the insurance conditions of the domestic market, since the source of danger includes “the insured activities, belongings (mobile and immobile), *a legal relation or specific feature from which responsibility might emerge* (Italic added by the author) as a risk covered by this insurance”⁵. In accordance with the provisions of the Law on Obligations Article 170 and 176, joint liability is stipulated in such a way that the injured party might file a claim with the insurer, but also with the insured (a company that is liable for damage under the principle of strict liability), as well as with a natural person that is employed with the insured or has previously used any of its belongings whose hidden defects or features caused the damage, of which the given person was not warned.

Concrete activities covered regarding the occurrence of ecological damage liability are not stated within the insurance conditions of the domestic insurance companies. General ecological damage liability conditions of the German insurance company *Allianz Deutschland* precisely state the activities during which this kind of danger is covered. Thus, the insurer provides coverage regarding the ecological damage liability: (a) during fulfillment of the obligation of the provision of service, construction projects, oil, gas or fuel storage, (b) production or deliverance of products⁶ and (c) planning, production, shipment, installation, deinstallation, maintenance or servicing of the equipment.⁷

However, by having insurance for ecological liability, even though it is not explicitly included in the insurance conditions among domestic insurance companies, it might be concluded that the damage caused to protected plant and animal species and natural habitats is not covered, even though the polluter, *ex lege*, is obliged to also compensate this type of ecological damage. Coverage of this type of damage, within the sense of the LEP, reflects in the coverage of the financial value of the said flora and fauna, the treatment of the injured or ill specimen of wild flora and fauna, including active protection measure such as reintroduction and repopulation.

⁵ Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, Art. 2, Par. 1, It. 12; Conditions for General Liability Insurance, *Generali Insurance Serbia*, Art. 1, Par. 1, It. 9; Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*, Art. 2, Par. 1, It. 11.

⁶At this point, we shall point out the fact that domestic insurers exclude the obligation for ecological damage on the products of insures with a defect (Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, Art. 6, Par. 2, It. 3; Conditions for General Liability Insurance, *Generali Insurance Serbia*, Art. 5, Par. 2, It. 3).

⁷Allgemeine Versicherungsbedingungen für die Öko-Haftungsversicherung für Betriebe, Berufe, Immobilienbesitzer und Bauherren Baustein I (hereinafter: AVÖ), *Allianz Deutschland AG*, H 6162/03, Art. 2.

The conditions of ecological damage liability insurance practically do not mention the coverage of the said property damage, nor the financial obligations – expenses for which the state body might oblige the insurer in the name of the compensation for the mentioned property damages or the expenses of conducting sanitary measures, remediation of natural habitat or other similar obligations, while, according to insurance conditions of the German insurance companies⁸ and American insurance companies⁹, this type of damage is explicitly covered by insurance. It is practically about the property damage of a natural good within the public property of the Republic of Serbia, the autonomous province or the local self-government unit that is not covered by the conditions of the ecological damage liability insurance for the third party.

According to the Conditions of ecological liability insurance of the German insurance company *Allianz Deutschland AG*, the insurer compensates the damage of protected species, natural habitats or waters, as follows: (1) the expenses of primary rehabilitation, that is, sanitary measures that re-establish natural resources or disturbed functions to their fullest to approximate the extent in comparison to the state before the insurance case; (2) the expenses of additional rehabilitation, that is, the renewal of natural resources or functions if the primary rehabilitation does not provide the complete establishment of damaged natural resources or functions and (3) rehabilitation expenses in order to compensate for the temporary loss of natural resources or functions after the insured case, up to the moment when the primary rehabilitation produces an entirely remedial effect. Temporary loss is the loss of ecological function of the damaged natural resources or functions up to the moment of full capacity of primary and additional remediation measures.

Compensation of the expenses of rehabilitation of the degraded lands includes the expenses of the measures necessary for the removal, control, absorption or reduction of the pollutants in such a way that the polluted lands, in accordance with the *course* of approved future use, does not represent a risk for human health. Given that the previously mentioned insurer also provides coverage for the dead protected species, the damage of natural habitats and waters, the previously mentioned restriction that recovery and other measures shall be taken only within the measure that does not represent a higher danger to human health is not logical, but the coverage should also include the expenses of the previously mentioned measures that would ensure that the polluted lands and waters do not represent a higher danger to the health of plant and animal world.

⁸ *Ibidem*, Art. 1.1.

⁹ CHUBB Contractors Pollution Liability and Errors & Omissions Insurance Policy, PF-29498 (04/10), V – Definitions, p. U.

If we deliberate on the practice in other legal systems, we will find that, when speaking of ecological damage, one of the fundamental problems is the difficulty of determining the causal link in relation to the wide-spread and latent types of damage (Faure, 2007). Here, we have the discrepancy between theory and court practice. Johnson believes that all ambiguities regarding the insurance conditions in the contract should be resolved in favor of the insurer (Johnson, 2004). On the other hand, the California Supreme Court has decided on the factors that are used in courts for determining the reasonable expectations of the insured: 1) the type of purchased insurance 2) whether everything included in the report is linguistically precisely determined; and 3) the basis of the responsibility of the insured, including whether this responsibility emerged from usual business operations of the insured (Noel, 2007, 494).

INSURANCE EVENT AND THE PERIOD OF INSURANCE

The insured case is in action only if the endangerment of the environment is caused by individual, sudden, unexpected event that deviates from the regular, undisturbed event at work.¹⁰ This means that the insurance excludes intended and fraudulent causing of the insured case. The insurer is especially exempted from the obligation if the ecological damage was caused as a result of a mistake or a failure of the insured to act in accordance with the laws, other regulations (especially the regulations regarding the protection of the environment – author's remark) and other state body's acts, the lack of maintenance, insufficient maintenance or non-fulfilment of urgent repairs and other urgent works on the facility, objects and the equipment (for example, appliances for cleaning wastewater and other waste products).

The insured case represents the first ascertainment of the ecological damage that could be examined, and based on which the damage compensation obligations emerge or might emerge. Given that domestic insurance companies exclude their ecological damage obligation occurring on the products of the insured, they do not exclude in their conditions the said obligation for the cases when the defect of a product might have been determined in the time of it being distributed on the market in accordance with the state of science and technology in the given moments, as is the case with German insurance companies.¹¹

When speaking of the period of the insurance coverage, insurance covers the ecological damage that is determined during the period of the

¹⁰ Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, 15.1.2007, Art. 22, Par. 3; Conditions for General Liability Insurance, *Generali Insurance Serbia*, K-OD-814, Ecological damages, Art. 1; AVÖ, Art. 3.1.

¹¹ AVÖ, Art. 3.2.

validity of the insurance or two years afterwards to the latest (respiro or *Sunset Clause* in Anglo-Saxon legal systems –author’s note), whilst the damaging event must occur within the period of insurance. It might be seen that the insured case occurred when the insured, authorized body or the third injured party determines or becomes aware of the occurrence of the ecological damage. If the insured case is determined during the period of the insurance due to a cause that originated before the time of the conclusion of the insurance contract, the ecological damage is insured only if the following two cumulative conditions are met: (1) if the cause or the event happened at least two years before the conclusion of the insurance contract and (2) if the insurance contractor, that is, the insured, was not aware and could not be aware of the cause, event or the ecological damage until the conclusion of the contract.¹² In this case, the conditions of the general liability insurance of domestic insurance companies provide retroactive coverage to the insured, even though in the time of the conclusion of the insurance contract it might have been known whether it was needed (for example, a business entity or facility that is only set in action at the moment or immediately before the conclusion of the insurance contract definitely does not need an retroactive coverage). However, retroactive insurance coverage for ecological liability is a desirable instrument for the seller of a company or a facility that wishes to achieve a “clean exit” from the potential obligations to such risks (Davies, Green, 2015), while on the other hand, the possibility that the insured might contract retroactive coverage for a period longer than two years prior to concluding the insurance contract. Within the Anglo-Saxon practice, retroactive coverage is left to the freedom of an agreement, that is, it is not contracted in advance by insurance conditions, which means that the insured must arrange this separately. The insured does so in the insurance bid form printed by the insurer with the content determined in advance in which, within the suitable column, the insured states the date in the past from which the said insured wishes to have retroactive coverage. The insured is free to determine the length of retrospective coverage, under the condition that the insurer accepts to obligate for a longer period of time within the business activity of the insured in the past. Whether the insurer accepts the longer retroactive period depends, in the Anglo-Saxon practice, on the case circumstance, the nature of the business of the insured, the history of damage, the trust of the insurer in the information acquired from the insured, etc. Within the domestic insurance market, there are examples of liability insurance conditions that do not include retroactive coverage¹³, even though it can be arranged, as stipulated in Art. 898, Par. 3 of the Law on Obligations.

¹² Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, 15.1.2007, Art. 22, Par. 6; Conditions for General Liability Insurance, *Generali Insurance Serbia*, K-OJ-814, Ecological damage, p 4.

¹³ Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*.

When determining the premium, it is necessary that there are: chances for an accident; possibility that, if an accident happens, a lawsuit would be filed, and the statement that the insured/reinsured would have to pay. If the elements themselves are uncertain, it would be difficult for the insurer to determine the “safe” premium, and thus, it is difficult for the insurer to offer the insurance for the premium that the customers are ready to pay (Kunreuther, 1987).

*INSURANCE OBLIGATIONS REGARDING PREVENTION
MEASURES EVEN AFTER THE OCCURRENCE
OF THE INSURED CASE*

Besides the obligation of the insured to report all the facts that are important for the risk assessment when concluding the contract, the insured is also obliged to pay the insurance premium and other obligations. In this section of the paper, we will analyze special obligations of the insured in terms of taking prevention measures, as well as obligations after the occurrence of the harmful event included in the insurance.

The general obligation of the insured is to act in accordance with the laws, other regulations and acts passed by state bodies.

On the other hand, the application of the principle of conscientiousness and conduct of a good businessman stipulates that in the case of taking other preventive measures, the insurer is exempted from the obligation of covering the ecological damage if the insured did not conduct measures for preventing the occurrence of the increase of danger, as demanded by the insurer. Besides, the insured must ensure regular professional maintenance, changing and repairing the machines / appliances, objects and other equipment that could easily endanger / pollute the environment.¹⁴ Irreversible actions of the insured are existent when urgent repairs and other works regarding the maintenance that must be done at once, without any postponement, are not conducted, as well as when the insured is not compliant with other measures stipulated in the regulations on the environment protection. According to insurance conditions of the American insurance company *Chubb*, in the case of the occurrence of pollution, the insured is obliged to attempt everything in order to reduce the damage or the cost of the urgent response, as well as to act in accordance with the applicable regulations.¹⁵

¹⁴ General liability insurance conditions, *Generali Insurance Serbia*, K-OD-814, Ecological damage, p. 5 and 6; Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*, Art. 6, Par. 6; Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, WS.C06.1. C. 2110, 15.1.2007, Art. 22, Par. 7.

¹⁵ CHUBB Contractors Pollution Liability and Errors & Omissions Insurance Policy, PF-29498 (04/10), V – Definitions, P. VII(D).

Regarding the occurrence of the insured event and the submitted application of coverage, the insured is obliged to inform the insurer within the period of three days from learning about the insured event.¹⁶ Within the German law, the Law on Prevention and Remediation of Ecological Damage from 2007 by which the provisions of the EU Regulations 2004/35/CE were implemented regarding the ecological responsibility for the prevention and remediation of the ecological damage, stipulates that the responsible individual (facility operator) is obliged to inform the responsible body about all the important aspects of the circumstance when there is an immediate danger from the occurrence of damage to the environment, or when the ecological damage has already occurred without any postponement (Gesetz über die Vermeidung und Sanierung von Umweltschäden, 2007, Arc. 4). Besides the previously mentioned obligation of information, according to the ecological liability insurance conditions of the German insurance company *Allianz Deutschland*, the insured is obliged to inform the insured without postponement and in detail about the following:¹⁷

- actions taken by the state authority in order to prevent or remediate the ecological damage;
- claim submitted by the third party for cost recovery in order to prevent, confine or remediate the ecological damage;
- receiving payment alert,
- litigation,
- initiation of criminal, misdemeanor or administrative proceedings.

When speaking of the defense from the damage claimed by the third party against the insured, the conditions of ecological liability insurance of the German insurance company *Allianz Deutschland* stipulate the obligation of the insured to, within the prescribes deadlines, file a complaint to the decision or some other administrative act regarding the obligation of paying for the consequences of the ecological damage, and that the insured shall not ask for permission from the insurer.¹⁸ Domestic insurance conditions do not prescribe such obligation of the insured, but they do anticipate the obligation

¹⁶ General liability insurance conditions, *Generali Insurance Serbia*, Art. 11, Par. 1; Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*, Art. 14, Par. 1; Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, WS.C06.1. C. 2110, 15.1.2007, Art. 14, Par. 1.

¹⁷ AVÖ, Art. 29.2. We note that, according to our Law on Protection of Environment (Art. 60j), chemical facility operator is obliged to immediately inform about the said chemical accident the Ministry, local self-government unit and competent authorities authorized for response in emergency situations in accordance with the regulations that determine protection and rescue, iabout the following: circumstances linked to the chemical accident, dangerous chemicals present, available data regarding the assessment of the consequences of the chemical accident for people and the environment, as well as about the taken emergency measures.

¹⁸ AVÖ, Art. 29.4.

of the insurers to defend themselves from ungrounded or excessive claims for damages together with the insured.¹⁹

According to the pollution liability insurance conditions of the American insurance company *Chubb*, the insured is obliged to submit to the insurer, apart the filed damage claim, mistakes of the insured or the existence of the “state of pollution”, the detailed information about the following: (1) the identity of the insured and the individual authorized for dealing with the damage of pollution status files; (2) the description of the insured business; (3) the location on which the mistake was made or where the state of pollution occurred; (4) the nature or the description of the mistake, damage claim or the state of pollution; and (5) the measures taken by the insured, together with the expenses of urgent response. In case the insured does not have a chance to inform the insurer in written form in a timely fashion, the insured is obliged to take all the necessary measures in order to do so in oral form.

Of course, together with the filing of the insured case, the insured is even afterwards obliged to submit copies of all files, notices, motions, lawsuits or any other documents regarding the damage claim of the third party. The insurance conditions of the American insurance company *Chubb* stipulate that the insured is also obliged to authorize the insurer for acquiring the records and other information, which in domestic insurance conditions corresponds to the obligation of the insured to cooperate with the insurer.

AMOUNT OF INSURANCE / OBLIGATION OF THE INSURER

The characteristic of the insurance coverage on the domestic ecological liability insurance market is that the obligation of the insurer is restricted to a certain (smaller) percent of the amount of the general liability insurance. Such ecological damage liability insurance organization might lead to insufficient coverage (sub-insecurity) in situations when the insurer needs adequate financial protection. Within the German praxis, ecological liability coverage is restricted to 50% of the contractual amount of 5,000,000 EUR, but the greater insurance amount can also be negotiated. The obligation of the insurer regarding the expenses and ecological damage occurs above the franchise paid by the insurer, that amounts to 250 EUR.²⁰

According to German ecological liability insurance conditions, in case of new danger, the insurance amount is increased for the amount of 500,000 EUR, with the exception of cases when the insurance policy

¹⁹General liability insurance conditions, *Generali Insurance Serbia*, Art. 12, Par. 1, It. 1; Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*, Art. 15, Par. 1, It. 1.

²⁰ AVÖ, Art. 5.1 and 9.5.

stipulates a lower amount.²¹ Within the domestic insurance market, the wished insurance amounts might be negotiated for certain subjects and danger, but the total amount for all insured cases occurred within the insurance period or one damaging even (aggregate limit) is limited by the possibility that the insurer might negotiate, through the insurance conditions, a certain amount of the negotiated insurance amounts.²²

The obligation of the insurer exists only in connection with the damages that occurred due to sudden and unexpected events. However, what is characteristic of the damage caused by pollution (ecological damage) is that it can be instantly exhibited, but also even after a longer period that can last for three months or for years, when the damage occurs gradually.²³ As a rule, ecological damage that emerged gradually during a longer period of time is excluded from the coverage²⁴, given that it is not the case of sudden and unexpected damage, but the insurers might decide to cover even the gradually emerging damage in cases of pollution liability.²⁵ On the other hand, within the American legal theory and rich judicial practice, the existence of “abruptness” and “unexpectedness” of the ecological damage was interpreted in a different way, in the sense of the (non)existence of the obligation of the insurer, except that the decision of the court always depended on the manner of interpretation of factual circumstances of the given case (Fry, Saxton, 1990, 509).

The insurers should have in mind that, if the insurance conditions do not explicitly exclude gradual pollution damage, there would be a chance that the insurers shall be obliged to cover such damage due to its *abruptness* (neither the insured nor the injured party had the knowledge about the long-term pollution process) and *unexpectedness* (the damage occurred exactly during the insurance period, or the cause emerged during the insurance period, but after the expiry of the insurance policy, within the respiration deadline). In this sense, the standpoint of the Supreme court of the Federal American Republic Colorado might be accepted when the

²¹ AVÖ, Art. 7.1.2.

²² It amounts to 10 negotiated insurance amounts (General liability insurance conditions, *Generali Insurance Serbia*, Art. 10, cr. 5), that is, three negotiated insurance amounts (Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, Art. 11, Par. 3).

²³ For example, continued and gradual methane leakage from the landfill into the surrounding lands and air, or oil leakage from the tanks into the surrounding lands, wells and watercourses during a longer period of time, etc.

²⁴ General liability insurance conditions, *Generali Insurance Serbia*, K-ОД-814, Ecological damage, p. 1, the last sentence; Conditions for liability insurance in the field of damage caused to third parties, *Wiener Städtische insurance*, Art. 6, Par. 4.

²⁵ According to Art. 6, Par. 3 of the Conditions for liability insurance, *Energoprojekt Garant ADO*, destruction or damaging of belongings is covered only if previously contracted, and even when the damage occurred gradually.

pollution liability insurance conditions are not contradictory to other provisions of the conditions, and the term “abrupt” in the clause regarding the exclusion of the obligation of the insurer has more than one meaning, and the clause itself is unclear.²⁶

The older American judiciary practice interpreted the cause within the general pollution liability insurance conditions regarding the exclusion of pollution that is not the consequence of an “abrupt and accidental” event that did not contain the definition of what is considered as abrupt and accidental insured case. During one dispute, it took the stand that when the pollution was not “expected” or “intentional” by the insured, it had to be considered as abrupt and accidental even when it was caused by an intentional action of the third party.²⁷ On the other hand, “regular” failure of the pollution control system once or twice a week cannot be considered as abrupt or accidental, and thus, in this case, the insurer is not obliged to cover the ecological damage (Fry, Saxton, 1990, 515). Thus, it can be concluded, of course, depending on the circumstance of the specific case, that the “abruptness” feature does not always refer to the instantly occurring harmful event in case the insured was not aware of it, or did not wish for the harmful event to occur (Fry, Saxton, 1990, 517). According to the standpoint of the District Court of Pennsylvania, the harmful event is *abrupt* when it occurs “fast and without a warning”.²⁸

Within our law, as well as in all comparative legal systems, intentionally caused pollution or ecological damage releases the insurer from the coverage obligation. On the other hand, one should have in mind that the casual link between the attitude of the insured and the damaging consequences, taking into consideration the fact the impact of will in realization of the risk, is often inexistent. For example, drunken state or any other improper behavior that did not have any direct or indirect impact on the occurrence of the harmful event is such an example (Šulejić, 1995, 1466). Thus, from all the enclosed information follows the fact that not defining the terms “abrupt” and “unexpected” within the ecological liability insurance conditions might lead to the occurrence of the insurer’s obligation due to the possibility that concrete circumstances of the gradually occurring harmful event (ecological damage) might be counted as the mentioned terms. Besides, the insurers shall take care of the possibility of applying the rules that, in case when the contract was concluded in accordance with the previously printed content, or when the said contract was in any other way prepared or suggested by only one contractual party, the unclear provisions shall be interpreted in favor of the other party (Law on Obligations, 1978, Art. 100).

²⁶ *Public Service Co. v. Wallis & Cos.*, 986 P.2d 924 (Colo. 1999) at 931-33.

²⁷ In the concrete case, unknown individuals have opened, on the lands of the insured, the valve of asphalt bitumen tanks that leaked (Fry, Saxton, 1990, 513).

²⁸ *Fischer & Porter Co. v. Liberty Mutual Insurance Co.* 656 F. Supp. 132, 140 (E.D. Pa. 1986).

CONCLUSION

The lack of ecological consciousness, caused by bad habits, lack of knowledge and ethics (Šarković, Cvejić, Bogdanov 2016, 2) leads to an increasing number of ecological incidents that differ by the sources of danger and types of pollution. For the reason of protection of third parties from the damages caused by polluters, the legal obligation of insurance for liability for causing ecological damage is introduced.

Integrated liability coverage of the activity and ecological liability in favor of the separate (special) conditions and insurance policies were abandoned on the developed insurance markets. That might be the next step in the development of the insurance conditions of the domestic insurance companies. One of the reasons for more detailed and more adjusted formulations of the ecological liability insurance conditions, in the highest possible precise regulations of insurance conditions, should also include the abandonment of the application of the Article 100 of the Law on Obligatory Relations, so that, in case when the contract was concluded in accordance with the previously printed content, or when the said contract was, in any other way, prepared and suggested by only one contractual party, the unclear provisions might be interpreted in favor of the other party. Even though, in many aspects of the general provision of general liability insurance conditions, they can be applied also to ecological liability insurance, we believe that it is necessary to regulate the conditions of ecological liability insurance in detail. This should especially be done having in mind the specificity of this type of responsibilities, as well as special rules that are applied in cases of the occurrence of environment pollutions and certain types of ecological damages.

REFERENCES

- Allgemeine Versicherungsbedingungen für die Öko-Haftungsversicherung für Betriebe, Berufe, Immobilienbesitzer und Bauherren Baustein I, *Allianz Deutschland AG*, H 6162/03, 05.13.
- CHUBB Contractors Pollution Liability and Errors & Omissions Insurance Policy, PF-29498 (04/10).
- Davies, P, Green, M. (2015). "Environmental insurance", available at: <http://uk.practicallaw.com/3-386-3353#>, 15.10.2015.
- Directive 2004/35/CE of the European Parliament and of the Council of 21 April 2004 on environmental liability with regard to the prevention and remedying of environmental damage, *Official Journal of the European*, L 143, 30.4.2004, p. 56–75.
- Faure, M, G. Jing, L. (2013). "Compensation for Environmental Damage in China: Theory and Practice", *Environmental damage compensation*, vol. 31, 2013, pp. 240-321.
- Faure, M. G. "Environmental Liability" (June 10, 2009). *Tort Law and Economics*, Edward Elgar, ed., pp. 247–286.

- Fry, W. R, Saxton, J. P. (1990). "Interpreting the Pollution Exclusion Clause in the Comprehensive General Liability Policy - Ohio's next step", *Akron Law Review*, Vol. 23, Issue 3, pp. 507–525.
- Gesetz über die Vermeidung und Sanierung von Umweltschäden (Umweltschadengesetz - USchadG) vom 10. Mai 2007 (BGBl. I S. 666), das zuletzt durch Artikel 4 des Gesetzes vom 4. August 2016 (BGBl. I S. 1972) geändert worden ist.
http://www.instituteforlegalreform.com/uploads/sites/1/ILR_NERA_Study_International_Liability_Costs-update.pdf. 12. 6. 2017.
- International Comparisons of Litigation Costs*, June 2013 Update, U.S. Chamber Institute for Legal Reform, available at:
- Johnson, S. G. (2004). "Resolving Ambiguities In Insurance Policy Language: The Contra Proferentem Doctrine and Use of Extrinsic Evidence", 33 A.B.A. THE BRIEF 33.
- Kreuzer, H. (2001). "Managing Risk with Environmental Insurance", *Pollution Engineering*, Vol. 33 Issue 4, p32.
- Kunreuther, H. (1987). "The Failure of EIL Coverage: Gridlock in Environmental Insurance", *Environment*. Jan/Feb 87, Vol. 29 Issue 1, p18.
- Noel C. Paul, N. C. (2007). "The Price of Emission: Will Liability Insurance Cover Damages Resulting from Global Warming?" *Loyola Consumer Law Review*, Volume 19, Issue 4 The Oil & Gas Issue, pp. 494.
- Stavins, R. N. (2002). "Experience with Market-Based Environmental Policy Instruments", Kennedy School of Government, Harvard University, W. P. No. 00-004.
- Suter II G. W. (2007). "Ecological Risk Assessment" CRC Press Taylor & Francis Group, Boca Raton, Florida.
- Belencan, Z. Marković, D. (2015). „Pravo na zdravu životnu sredinu, očuvanje i razvoj civilizacije“, Teme, year XXXIX, No. 1, January-March 2015, pp. 249-262.
- Vujović, R. (2009), „Upravljanje rizicima i osiguranje“, Univerzitet Singidunum, Belgrade.
- Law on Environmental Protection [*Environment Protection Act*], *Official Gazette of the Republic of Serbia*, no. 135 (2004), 36/2009, 36/2009 – state law, 72/2009 – state laws 43/2011 – Decision of the Constitutional Court and 14/2016, 76/2018, 95/2018 - other law.
- Law on Obligations [*Contracts and Tort Act*], *Official Gazette of the SFRY*, No. 29 (1978), 39/85, 45/89 – Decision of the Constitutional Court of Yugoslavia and 57/89, *Official Gazette of the FRY*, No. 31/93 and *Official Gazette of Serbia and Montenegro*, No. 1/2003 – Constitutional Charter.
- Janković, B. (2018). „Analiza revizorskih izveštaja osiguravajućih kompanija u Republici Srbiji“, TEME, year XLII, No. 4, , pp. 1277–1295.
- Jokić Stamenković, D. (2017). „Srbija ne prerađuje 40 odsto opasnog otpada“, *Politika*, CXIV, 37225.
- Labudović Stanković, J. (2012). „Osiguranje od odgovornosti za štete“, Teme, year XXXVI No. 3 pp. 1261–1278.
- Radojević, D. (2005). „Nova direktiva Evropske unije o odgovornosti u oblasti zaštite životne sredine“, *Međunarodni problemi*, Vol. 57, no. 1-2, pp. 177–198.
- Slavnić, J. (2011). „Posebne odredbe o obaveznom osiguranju od odgovornosti kao predmet regulisanja zakona koji uređuje ugovor o osiguranju – Prilog raspravi o regulisanju ugovora o osiguranju u novom Građanskom zakoniku Srbije“ in: Slavnić, J. and Pak, J. (editors): *Promene u pravu osiguranja Srbije u okviru evropskog (EU) razvoja prava osiguranja* (173–215). Belgrade: Serbian Insurance Association.
- Conditions for Liability Insurance, Енергопроект Гарант АДО*, 29.3.2016.
- Conditions for Business Liability Insurance for Third-Party Damages, Wiener Städtische Insurance*, WS.C06.1. C. 2110, 15.1.2007.

- Conditions for General Liability Insurance, Венерали Осигурање Србија*, 16.10.2013.
- Šarković, A, Cvejić S, Bogdanov, N. (2016). „Ekološka svest poljoprivrednih proizvođača u Srbiji: Stavovi prakse”, *Teme*, g. XL, No. 2, pp. 729–745.
- Šulejić, P. (1995). *Komentar uz čl. 898 ZOO* in: *Komentar Zakona o obligacionim odnosima*, Book II, (editor in chief: Dr prof. Slobodan Perović). Belgrade: Contemporary Administration.

УПОРЕДНИ ОКВИР ЗА ОСИГУРАЊЕ ОД ОДГОВОРНОСТИ ЗА ЕКОЛОШКУ ШТЕТУ

Озрен Узелац¹, Марио Лукиновић²

¹Универзитет у Новом Саду, Економски факултет у Суботици, Суботица, Србија

²Универзитет Унион, Правни факултет, Београд, Србија

Резиме

Законом о заштити животне средине прописана је обавеза осигурања од одговорности за случај штете када постројење или активност представљају висок степен опасности по здравље људи и животну средину. Свако ко претрпи штету има право на накнаду штете. Захтев за накнаду штете може се поднети загађивачу или осигуравачу. Одговорност за загађење значи одговорност за штетну промену биолошких, хемијских или физичких карактеристика земљишта и воде услед испуштања штетних материја које могу довести до таквих промена. Правни однос, као извор опасности у осигурању од одговорности за животну средину, произлази, на пример, на основу радног односа лица код осигураника или коришћења ствари осигураника када осигураник не упозори лице коме је предао ствар на употребу на њене скривене мане или својства, док се у условима осигурања домаћих осигуравача, поименце, не наводе активности у вези са којима може настати еколошка штета.

Осигуравач је ослобођен од потраживања због намерних дела осигураника, а то се правило огледа у дефиницији осигураног случаја као појединачног, изненадног и неочекиваног одступања од редовног. Услови осигурања у Србији обезбеђују ретроактивно покриће две године пре закључења полисе осигурања без обзира на жеље власника полисе, што би, по мишљењу аутора овог рада, требало препустити могућности преговарања у случају потребе.

ПРИКАЗ
REVIEW

КОЖА У ИГРИ: ЕТИКА НА ДЕЛУ ^a

Александар С. Мојашевић

Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш, Србија

mojasevic@prafak.ni.ac.rs

Најновија књига *Кожа у игри – асиметрије скривене у свакодневници*, чији је аутор један од водећих интелектуалаца данашњице (можда би се аутор увредио овим изразом, те, ипак, користимо лексему *мислилац*) Насим Николас Талеб, у издању нашег сјајног издавача одабраних дела из светске научно-популарне литературе, коначно је угледала светло дана и на домаћем тржишту. У оригиналу на енглеском језику књига је објављена 2018. године, да би већ 2019. године њен превод на српски језик доспео у руке домаћег читаоца.

Најпре о аутору и његовом опусу. Књига *Кожа у игри* представља наставак дубоког промишљања стварности једног од водећих стручњака за ризик, случајност, насумичност, неред и промишљања свега онога што је „ван стандардне девијације”. Технички речено, онога што је „на репу” и што се, према мишљењу аутора, не може никако предвидети, упркос мишљењу бројних „стручњака за контролу ризика” који нас уверавају да је то могуће. Дакле, најновија књига Н. Н. Талеба део је његовог опуса, у виду есеја, под називом „Инцерто” (*Incerto*), који чине (редом по годинама издања издавачке куће „Хеликс”): „Варљива случајност – скривена улога шансе у животу и на тржиштима” (прво издање из 2001. године); „Црни лабуд – утицај крајње невероватних збивања” (прво издање из 2007. године); „Прокрустова постеља” – филозофски и практични афоризми (прво издање из 2010. године) и „Антикрхкост – ствари којима прија неред” (прво издање из 2012. године). Иако ове књиге чине засебне целине и могу се читати насумично (да употребимо омиљени Талебов термин), у основи оне представљају повезани „мисаони експеримент”, те се многе идеје из новијих књига ослањају на раније изложене идеје и концепте. Тако и *Кожа у игри* представља природни наставак интелектуалног промишљања њеног аутора у вези са темом која чини срж његових књига: насумичност и случајност!

Овој теми, овога пута, аутор приступа из другог угла и како одмах (а Талеб је познат као неко ко не воли да околиша) у *Уводу* наглашава, она обједињује четири теме: 1) неизвесност и поузданост знања; 2) симетрију у људским

^a Насим Николас Талеб, *Кожа у игри – асиметрије скривене у свакодневници*, Смедерево: Хеликс, 2019, стр. 275.

односима, тј. коректност, одговорност, правичност и реципроцитет; 3) размену информација у трансакцијама; 4) рационалност у сложеним системима и стварном свету. У наставку аутор каже: „...колико су ове четири теме нераскидиво повезане, постаје очигледно када је нечија... *кожа у игри*”.

Кључни концепт ове књиге, а уједно и наслов исте, јесте „кожа у игри”, који имплицира да не треба да обраћамо пажњу на то шта људи говоре, већ само на оно шта чине (лат. *facta non verba*) и колико тога стављају на коцку. Речју, „кожа у игри” изражава нашу спремност да преузмемо ризик и све последице које он са собом носи. Управо овај концепт Талеб разрађује и наглашава да помоћу њега можемо разумети (наравно, никада у потпуности) свет који нас окружује, односно: 1) разликовати стварно од лажног (често наводи као пример разлику између правих и лажних стручњака, односно правих научника и оних који се баве *сцијентизмом*); 2) поступати тако да не нарушавамо симетрију и реципроцитет у нашим односима, односно да интернализујемо не само добитке него и терет (ризик) њиховог остварења, без пребацивања тог терета на друге; 3) разумети агенцијски проблем (*principal-agent problem*) и схватити колико заиста информација треба да делимо са другима у односима који су асиметрични (рецимо, однос купац-продавац или адвокат-клијент); 4) схватити заиста шта је то рационалност и тест времена (тзв. „Линди ефекат”), коју (рационалност) Талеб врло убедљиво повезује са концептом преживљавања (опстанком).

Књига је врло интересантне структуре. Аутор је ове идеје изложио и разрадио у осам поглавља, односно, како их сâм назива, „књига”. Након Увода, односно „Књиге 1”, где аутор износи етичке концепте, почев од Хамурабија преко Канта, до модерних времена, и полако на примерима упознаје читаоце са, такође, етичким концептом „коже у игри”, у „Књизи 2”, под називом „Први поглед на агенцију”, Талеб разматра агенцијски проблем (који је, у основи, економски концепт), да би му се поново подробније вратио у „Књизи 6”.

У међувремену, у „Књизи 3”, под називом „Та највећа асиметрија”, аутор износи бројне примере тзв. правила мањине, односно како најнетолерантнији побеђују. Рецимо, Талеб објашњава како један језик, следећи правила мањине, односи превагу над другим језицима, док ово правило не важи када су у питању гени. Такође, разматрајући етичке импликације овог правила, аутор указује на то да је потребно нетолерантно одговорити на бројне савремене нетолерантне мањине, попут разних екстремних терористичких организација.

У „Књизи 4”, под карактеристичним називом „Вукови међу псима”, Талеб објашњава како функционише савремени облик робовласништва (у коме доминирају велике корпорације), где се људи суптилним мерама (рецимо, уговором о раду) држе у покорности, попут паса. У вези с тим опширније пише на тему слободе и покреће питање цене слободе!

Чини се да је „Књига 5” најузбудљивија јер усмерава нашу пажњу на актуелну дебату која се води у Америци, где, иначе, Талеб живи и ради. Читалац се може упознати са полемиком која се води између Талеба, с једне стране, и истакнутих представника бихевиористичких наука (пре свега, бихевиористичке економије), која је праћена мноштвом оштрих (може се рећи и непотребних) речи и узајамних нападања. То се, пре свега, односи на сукоб Талеба и Талера (добитника Нобелове награде за економију и једног од

водећих заступника либертаријанског патернализма), из кога се јасно може сагледати сукоб концепција. Талеб је неумољиви либертаријанац и неко ко користи концепте природних наука (подсетимо се да је он математичар и пробабилиста), док је Талер, као економиста, неко ко верује да држава може и треба да усмерава наше изборе, кроз тзв. архитектуру избора (остављање слободе појединцима да сами одлучују у контексту који ствара држава). Остављајући овај сукоб по страни, овај део књиге неспорно је врло информативан, јер нам оцртава савремену интелектуалну дебату која се води у Америци, као и степен развоја савремене интелектуалне свести.

„Књига 7” и „Књига 8” јесу најзанимљивије. Прво, аутор повезује „кожу у игри” са религијом и веровањем. Талеб објашњава сврху и функцију религија у свету, које се свде на опстанак људи, помоћу једноставних (често бинарних) правила која људи треба да следе. И управо ту, према мом мишљењу, аутор износи најзбудљивију тезу да рационалност чине сви они поступци коју су у функцији преживљавања! Рационалност се мери према поступцима, а не према веровањима! Следећи ову тезу, и сујеверни поступак може бити рационалан ако омогућава преживљавање. Штавише, Талеб прави разлику између оних који имају кожу у игри (који носе сопствени ризик) и оних који имају *кожу у игри за друге или душу у игри*, у које убраја, рецимо, Сократа или Христа!

Конечно, упутимо и неколико критичких напомена, пре свега, на стил и начин писања овог аутора. Наиме, Талеб је неко ко руши, и очито има снажну жељу да то чини, табуе и уврежена схватања, па и лицемерје у академским и другим круговима. Некада и он делује као „вук међу псима”, за шта је потребна велика доза интелектуалне храбрости. Иако је то легитиман начин писања који открива ауторов лични идентитет, ипак су у томе присутна одређена претеривања и непотребне генерализације када се, рецимо, економисти, психолози, банкар и други „стављају у исти кош”. Штавише, Талебова употреба (пре)оштрих речи, нарочито према неистомишљеницима, понекад оставља горак укус. Могуће је да на тај начин аутор привлачи више пажње и уједно аутентично исказује сопствено мишљење, али то не умањује утисак да неки закључци нису довољно уравнотежени.

Све у свему, Н. Н. Талеб зна о чему говори јер он, као дугогодишњи трговац и човек са искуством у трговини на финансијском тржишту, али и неко ко се предано и са огромном страшћу бави интелектуалним радом – има кредибилитет да износи ставове у које верује. Једноставно, Талеб има „кожу у игри” и као такав он дели људе и њихова мишљења и уверења.

Као што сâм аутор у овој књизи наводи, *време*, као најбољи судија, показаће да ли су његове идеје тачне и да ли имају кредибилитет. До тада, остаје да се књиге овог ерудите читају (можда и по неколико пута), јер оне имају невероватну моћ да заинтригирају савременог читаоца опхрваног празном и неутемељеном литературом и задрже његову пажњу. Дубина и луцидност јесу особине које красе овог аутора, а дошле су до изражаја и у најновијој књизи *Кожа у игри*.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS ON PAPER PREPARATION

Formatting. Papers should be sent as *Microsoft Office Word* files (version 2000, 2003, 2007), font *Times New Roman*, font size 12. Page setup margins should be 2.5 cm (top, bottom) and 2.5 cm (left, right), paper size A4 (210 mm x 297 mm). Paragraphs should be formatted with line spacing 1.5, and justified (Format, Paragraph, Indents and Spacing, Alignment, Justified). Do not break words at the end of the line.

Paper length. Research papers should not exceed 37.000 characters (spaces included), and reviews should not be longer than 8.000 characters (spaces included).

Language, alphabet. The languages of publication in the TEME is English (font *Times New Roman*). Contributions be rejected if the language is not at the appropriate level of correctness and style. If the authors wish to increase the visibility of their papers, they are supposed to submit Serbian version of the article as well (as Supplementary file - Word format, using the Cyrillic alphabet).

PAPER

The author should remove from the text of the paper all the details that could identify him/her as the author. Authors must enter all the necessary data during the electronic submission of the paper.

PAPER STRUCTURE

- **Paper title in English**
- **Abstract in English** 100 to 250 words, followed by 5 key words.
- The title and the abstract of the paper should be directly linked to the paper content, with no information that would identify the author(s) of the paper.
- **Paper title in Serbian**
- **Abstract in Serbian**, followed by 5 key words.
- The paper should follow the **IMRAD** structure (Introduction, Methods, Results and Discussion), when it presents an empirical study
- **Paper body** should not contain more than three levels of subdivision into *sections* and *sub-sections*. Level one sections should be introduced by headings printed in *Italic* and in **CAPITAL LETTERS**, formatted as centred. Level two sections should be introduced by headings in *Italic*, with the initial capital letter, formatted as centred. Level-one and level-two headings should be separated from the previous text by one line. Level three sections should be introduced by a heading printed in *Italic*, but placed as a regular paragraph, separated by a full-stop from the text that follows.

Each paragraph should have the first line indented (1 cm).

In-text citations: Whenever referring to a source (monograph, article, statistical source), the author should cite the source in the text, using the

author-date system (Surname, year of publication, pages referred to, all in brackets) – Please, refer to the table at the end of these *Instructions*.

- When referring to several works by the same author, provide all the years of publication chronologically after the author's name. If there are several works by the same author published the same year, provide further specification using letters (a, b,...) after the year of publication: "...confirming this hypothesis (Wuthnow, 1987a, p. 32)...".

- When referring to several works by different authors, provide the authors' names in brackets following the alphabetical order, separating authors by semi-colon: "... several studies were central to this question (Jakšić, 1993; Iannaccone, 1994; Stark and Finke, 2000)."

Direct quotations can be included in the text if not longer than 20 words. Longer quotations should be given as separate paragraphs, spaced-out from the previous and following text, and with the following formatting: Format, Paragraph, Indents and Spacing, Left 1 cm, Right 1 cm, Line spacing – Single; for instance:

To explain how “culture through language affects the way we think and communicate with others of different background” (Gumperz, 2001, p. 35), Gumperz states:

“Conversational inference is partly a matter of a priori extra-textual knowledge, stereotypes and attitudes, but it is also to a large extent constructed through talk” (Gumperz, 2001, p.37).”

It is crucial that the in-text citations and references should match the literature listed at the end of the paper. All in-text citations and references must be listed in the References, and the References must not contain sources not referred to or cited in the text. The bibliography listed at the end of the paper should contain author names and source titles in original languages and alphabets, without translation.

Tables, graphs, and figures. Tables, graphs and figures should be numbered (sequentially), with captions explaining their content. Captions should precede tables, but follow graphs and figures. Graphs and figures must be clearly visible in the text, so they should be provided in 300dpi resolution. Graphs and figures must be single objects (no Drawing elements added). Where necessary, mathematical formulas should be added to the text using Microsoft Equation Editor.

Appendices. should be marked by *letters* (sequentially), e.g. Appendix A, Appendix B etc., and should contain a title describing the content of the appendix. When there is only one appendix, no letters are necessary in its title (only "Appendix").

➤ **Literature (References).** A complete list of references should be provided as a separate section at the end of the paper. The references should be listed in accordance with the **APA Style**. The references should be listed alphabetically, by the authors' last (family) names. For publication titles in Serbian, the English translation should also be

provided in brackets. The works by the same author should be listed chronologically (from the most to the least recent ones). Wherever possible, provide the DOI number, too, in addition to other reference data.

➤ **Summary in Serbian.** Please provide a summary at the end of the paper, after the References section. The summary should not be longer than 1/10 of the paper (i.e. 2,000 to 3,700 characters). The summary should be formatted as *Italic*, with single line spacing.

EXAMPLES OF SOURCE QUOTING AND REFERENCING:

Journal papers and articles – 1 author

In-text citation:

(Manouselis, 2008), i.e. (Manouselis, 2008, p. 55)

In ‘References’:

Manouselis, N. (2008). Deploying and evaluating multiattribute product recommendation in e-markets. *International Journal of Management & Decision Making*, 9, 43-61. doi:10.1504/IJMDM.2008.016041

Journal papers and articles – 2 to 6 authors

In-text citation:

First reference: (Uxó, Paúl, & Febrero, 2011)

Subsequent references: (Uxó et al., 2011)

In ‘References’:

Uxó, J., Paúl, J., & Febrero, E. (2011). Current account imbalances in the monetary union and the great recession: Causes and policies. *Panoeconomicus*, 58(5), 571-592.

Journal papers and articles – more than 6 authors

In-text citation:

(Cummings et al., 2010, p. 833)

In ‘References’:

Cummings, E., Schermerhorn, A., Merrilees, C., Goetze-Morey, M., Shirlow, P., & Cairns, E. (2010). Political violence and child adjustment in Northern Ireland: Testing pathways in a social-ecological model including single-and two-parent families. *Developmental Psychology*, 46, 827-841. doi: 10.1037/a0019668

Book – 1 author

In-text citation:

(Heschl, 2001, p. 33)

In ‘References’:

Heschl, A. (2001). *The intelligent genome: On the origin of the human mind by mutation and selection*. New York, NY: Springer-Verlag.

Book – edited volume

In-text citation:

(Lenzenweger & Hooley, 2002)

In ‘References’:

Lenzenweger, M. F., & Hooley, J. M. (Eds.). (2002). *Principles of experimental psychopathology: Essays in honor of Brendan A. Maher*. Washington, DC: American Psychological Association.

Paper or chapter in an edited volume**In-text citation:**

(Cvitković, 2007)

In ‘References’:

Cvitkovic, I. (2007). Katolicizam [Catholicism]. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.), *Sociološki rečnik [Dictionary of Sociology]* (str. 226-227). Beograd: Zavod za udžbenike.

Encyclopaedia entry**In-text citation:**

(Lindgren, 2001)

In ‘References’:

Lindgren, H. C. (2001). Stereotyping. In *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, pp. 1617-1618). New York, NY: Wiley.

Papers in Conference Proceedings**In-text citation:**

(Bubanj, 2010)

In ‘References’:

Bubanj, S., Milenković, S., Stanković, R., Bubanj, R., Atanasković, A., Živanović, P. et al. (2010). Correlation of explosive strength and frontal postural status. In: Stanković, R. (Ed.): *XIV International Scientific Congress FIS Communications 2010 in Sport, Physical Education and Recreation* (191-196). Niš: University of Niš, Faculty of Sport and Physical Education.

PhD Dissertations, MA Theses**In-text citation:**

(Gibson, 2007)

In ‘References’:

Gibson, L. S. (2007). *Considering critical thinking and History 12: One teacher’s story* (Master’s thesis). Retrieved from <https://circle.ubc.ca/>

Institutions as authors**In-text citation:**

(Републички завод за статистику, 2011)

In ‘References’:

Републички завод за статистику. *Месечни статистички билтен*. Бр. 11 (2011).

Laws**In-text citation:**

(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3.)

In ‘References’:

Закон о основама система васпитања и образовања, Службени гласник РС. Бр. 62 (2004)

Legal and other documents

In-text citation:

(Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, 1971)

In ‘References’:

Legal Consequences for States of the Continued Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276, (1970), ICJ Reports (1971) 12, at 14

Please refer to:

Publication Manual of the American Psychological Association, 6th Edition, 2009;

<http://www.library.cornell.edu/resrch/citmanage/apa>

NOTES

- TEME publishes original research papers and scientific and review papers which have been approved by at least two reviewers in the blind peer review procedure.
- For papers with more than 2 authors (for theoretical papers) or 3 authors (empirical papers), please attach a written statement of each author’s individual contribution to the paper.
- TEME will publish only one paper by the same author in one year (except for book reviews and commentaries).
- Submitted papers which do not comply with these Instructions will not be included in the blind peer review procedure.
- Papers which have received positive reviews with suggestions for changes/improvements will be sent to the authors together with the anonymous reviewers' comments.
- Positive or negative reviews are not sent to the authors, whether their paper has been rejected or accepted for publication.

Electronic Submission

Papers for consideration should be submitted to the Editor in electronic form via the Journal's home page:

<http://teme2.junis.ni.ac.rs/index.php/TEME/login>

Author's statement. Together with the submission, the authors should send a signed Author's statement form (signed and scanned, in the pdf format, as Supplementary file).

ТЕМЕ БРОЈА

ПСИХОЛОГИЈА

И. Димић, М. Крстић, М. Спасић Шнеле, Ј. Тодоровић, М. Комленић, Н. Половина

ПЕДАГОГИЈА И ЈЕЗИК

Д. Вучинић, Р. Антонијевић, Т. Станић, А. Блатешић, Д. Васиљевић Продановић,
А. Костић, С. Милачић, С. Митић, Ј. Марчета, С. Савић

ФИЛОЗОФИЈА

С. Марковић, З. Момчиловић, К. Томашевић, С. Андрић, С. Милашиновић, И. Николић

ЕКОНОМИЈА

Е. Бекер Пуцар, И. Ковачевић, Б. Зечевић, А. Ђорђевић,
В. Павлуковић, Б. Никић, У. Станков, М. Теодоровић, Ј. Попеску, Д. Павловић,
Н. Ђурчић, Н. Бербер, А. Славић, П. Хармат, Д. Марјановић, И. Домазет, В. Симовић,
Д. Ђорђевић, В. Шушић, Љ. Лешевић, В. Мићић, Љ. Савић, Г. Бошковић

ПРАВО

Р. Зекавица, З. Кесић, И. Лазовић, П. Јеленковић,
Н. Љубојев, М. Дукић Мијатовић, М. Игњатовић, О. Узелац, М. Лукиновић
